

**TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ
MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY**

Annagurban Aşyrow

**MAGTYMGULYNYŇ
GOLÝAZMALARYNYŇ DERŇEWI**

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2014

UOK 82

A 79

Aşyrow A.

A 79 **Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi (ylmy derňewler).** –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

Dünýä edebiyatynyň altyn hazynasyna giren Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň milli guwanjydyr. Dünýä halklary indi birnäçe asyr bäri şahyryň şahyrana dünýäsinden ruhy lezzet alýar. Alymlar bolsa onuň edebi mirasy, ylmy terjimehaly dogrusynda düýpli ylmy gözlegleri alyp barýar. Magtymgulynyň durmuş ýoluna, baý döredijilik mirasyna bagyşlanan bu kitapda her bir aýdylýan pikir, gelinýän netije ilkinji çeşmelere – golýazmalara esaslanýar.

Kitap giň okyjylar köpçüligine niýetlenildi.

TDKP № 157, 2013

KBK 83.3Tür1

© Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Milli golýazmalar instituty, 2014.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

*–Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň taryhynyň
iň çylşyrymly döwründe ýaşan, agzybirlik, garaşsyz-
lyk, özbaşdak döwlet gurmak ýaly beýik maksatlara öz
döredijiligi bilen gulluk eden ynsanperwer şahyrdyr.*

GIRIŞ

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly ýolbaşçylygynda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň maddy we ruhy mirasy beýik galkynyş döwrüni başdan geçirýär. Halkara ylmy jemgyýetçiligi bilen hyzmatdaşlykda ylmyň, medeniýetiň, edebiýatyň dürli ugurlaryna, dünýäniň medeni ösüşlerine uly goşant goşan, dünýewi pikirler, pelsepewi garaýyşlar bilen ugurdaşlykda milletiň bitewiligini ündän türkmen alymlarynyň, akyldarlarynyň, şahyrlarynyň edebi-ruhy mirasy çuňňur öwrenilýär, düýpli ylmy-derňew işleri alnyp barylýar. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz başlangyçlary, gönüden-göni howandarlygy bilen umumadamzat medeni-ruhy gymmatlyklaryny gorap saklamak, dünýä meşhur alymlaryň, akyldarlaryň, şahyrlaryň edebi-ruhy mirasyny, taryhy-medeni ýadygärlikleri çuňňur öwrenmek maksady bilen ýygy-ýygydan halkara ylmy maslahatlary geçirilýär. Çünki özge halklaryň medeniýetine hormat goýmak, halklaryň dostlugynyň, agzybirliginiň hatyrasyna medeniýetleri ýakynlaşdyrmak, halklaryň röwşen geljegi üçin adamzadyň miras goýan medeni gymmatlyklaryny aýap saklamak, geljekki nesillere ýetirmek we

ebedileşdirmek Türkmenistanyň Belent Mertebeli Prezidentiniň döwlet syýasatynyň esasy ruhy ýörelgesidir.

Türkmen halkynyň münýýllyklaryň heňnamyny özüne siňdiren maddy we ruhy gymmatlyklaryny aýawly saklamakdaky we dünýä ýaýmakdaky ajaýyp başlangyçlary, medeniýetini ösdürmek ugrundaky beýik hyzmatlary, halkara hyzmatdaşlygyny pugtalandyrmakdaky dünýäni haýran galdyryjy umumadamzat ähmiýetli taslamalary üçin Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasynyň – ÝUNESKO-nyň iň ýokary sylagy bolan «Awisenna» Altyn medalynyň gowşurylmagy medeni-ruhy mirasy öwrenijilere, il-güne egsilmez güýç-gaýrat, ruhbelentlik, zähmet joşgunyny berdi.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň türkmen halkynyň maddy we ruhy gymmatlyklary hakyndaky dürdäne pikirleri, ylmy garaýyşlary, umumadamzat bähbitli köpugurly çykyşlary mirasy öwreniji alymlar üçin ruhy taglymatdyr, edebi-medeni gymmatlyklary öwrenmekde, neşir etmekde we dünýä tanatmakda ýol-ýörelgedir. Hut şonuň üçin Türkmenistanyň ylmy jemgyýetçiliginiň, alymlaryň bu ugurda alyp barýan işleriniň netijeleri şu güne, geljege, jemgyýetimiziň ruhy kämilligine hyzmat edýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň, ynsan aň-düşünjesiniň kämilleşmeginde we baýlaşmagynda uly hyzmatlary bitiren, türkmen jemgyýetini kämillige ugrukdyryjy ynsanperwerlik, watançylyk ruhly söz gudratyny döreden akyldar şahyrlarymyzyň biri hem Magtymguly Pyragydyr.

XVIII asyr türkmen jemgyýetçiliginiň çeper pikirlenmesinde taryhy öwrülişik döreden Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy tarapyndan hem, türkmen dilini öwreniş ylmy tarapyndan hem, türkmen medeniýetini, taryhyny, jemgyýetçilik-syýasy durmuşyny we pelsepe-

sini öwreniş ylmy tarapyndan hem belli bir derejede öwrenildi we öwrenilýär. Muňa Magtymgulynyň döredijiligi esasynda ýazylan, ýagny gönüden-göni şahyryň edebi mirasyna bagyşlanyp ýazylan we ylmyň dürli ugurlaryna degişli kandidatlyk we doktorlyk dissertasiýalar hem güwä geçýär¹. Şeýle-de, ylmyň dürli pudaklaryna degişli bolup, XVIII asyr türkmen durmuşy bilen baglanyşykly ýazylan onlarça kandidatlyk we doktorlyk dissertasiýalar hem Magtymgulynyň edebi mirasyndan sowa geçmediler. Şeýle-de bolsa, entek bu ajaýyp şahyryň we pelsepeçiniň döredijiligini ylmy jähtden özleşdirmek üçin köp-köp dissertasiýalar, monografiýalar ýazylmaly. Çünki Magtymgulynyň baý we

¹ Garryýew B.A. Magtymguly we onuň çeper dili (doktorlyk iş, golýazma). Aşgabat-M., 1948; Мухамедова З.Б. Язык астрабадской рукописи Дивана Махтумкули (по материалам Ленинграда). Диссертация на соискание ученой степени канд. филологических наук. М., 1948; Ильясов О. «Вагзы-Азат» Довлетмамед Азади. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ.канд.филол. наук. Ашгабат, 1963; Ислами Мамедман. Словарь языка Довлетмамед Азади. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ.канд.филол.наук. Ашгабат, 1966; Абдуллаев Х. Махтумкули и узбекская литература /к вопросу взаимосвязи и взаимодействия узбекской и туркменской литературы/. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ.канд.филол.наук. Ашгабат, 1968; Чарыев М. Махтумкули и народное творчество. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ.канд.филол. наук. Ашгабат, 1974; Абдуллаев Д.У. Народные основы стихосложения в поэзии Махтумкули. Автореф.диссерт. на соискание уч. степ.канд.филол. наук, Ашгабат, 1979; Сейидов Ш. Аффиксальное образование имен в языке произведений Махтумкули. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ. канд.филол.наук. Ашгабат, 1984; Бекмуратов А. Поэтическое мастерство Махтумкули Фраги. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ. доктора филол. наук. Ашгабат, 1990; Şyhnepesow A. Magtymgulynyň çeper pikirlenmesiniň struktura aýratynlygy. Dil-edebiýat ylym. kand. diýen alymlyk derej. almak üçin ýazylan dissertasiýanyň awtoreferaty. Aşgabat, 1994; Işangulyýewa O. Türkmen prozasynda Magtymgulynyň obrazy. Dil-edebiýat ylym. kand. diýen alymlyk derejesini almak üçin ýazylan dissertasiýanyň awtoreferaty. Aşgabat, 1995; Annamammedow M. Magtymgulynyň döredijiliginde mistiki poeziýanyň ideýa-çeperçilik däpleri. Dil-edebiýat ylymlarynyň doktory diýen alymlyk derejesini almak üçin ýazylan dissertasiýanyň awtoreferaty. Aşgabat, 1995; Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalary: ylmy-tekstologik barlaglar. Dil-edebiýat ylymlarynyň doktory diýen alymlyk derejesini almak üçin ýazylan dissertasiýanyň awtoreferaty. Aşgabat, 1995.

hertaraply mirasyny häzirki döwrüň talabyna görä öwrenmek üçin düýpli ylmy-derňew işler edilmeli. Özi hem bu işleri, bi-ziň düşünişimizçe, ilkinji çeşmeleri – golýazmalary ylmy esasyda öwrenmekden başlamaly.

Biz şu mahala çenli geçmiş şahyrlarymyzy, olaryň edebi mirasyny, şol sanda Magtymgulyny, onuň öňe süren pelsepewi pikirlerini, çeperçilik ussatlygyny, türkmen edebiyatynyň geljekki ösüşine ýetiren täsirini öwrenmek işinde ilkinji çeşmelere–golýazmalara ýeterlik üns bermedik. Hakykatda bolsa, golýazmalar halklaryň geçmiş edebiyatyny, ylmyny we medeniýetini öwrenmekde ilkinji çeşme hökmünde biçak uly ähmiýete eýedir. Olar edebi-çeperçilik, jemgyýetçilik-syýasy ýa-da amaly mazmunly bolup, pikirleri, keşpleri, bilimi, umuman, geçmiş nesilleriň döreden ruhy gymmatlyklaryny, durmuşda toplanan tejribelerini ýaýradyjylardyr. Şol bir wagtyň özünde bolsa, golýazmalar syýasy göreşiň ýaragy, ylmy gözlegleriň, medeni ösüşiň açarydyr. Hut şonuň üçin hem, geçişini ylmy esasyda öwrenmeklige çemeleşýän islendik döwlet, özüniň ata-babalarynyň ruhy dünýäsine çynlakaý aralaşmak isleýän islendik halk, golýazmalara – geçmişi şöhlendiriýän aýnalara uly sarpa bilen garaýarlar. Olary toplamak, saklamak, öwrenmek ugrunda aladalanýar. Çünki golýazmalarsyz geçmişiň islendik ruhy mirasyny öwrenmek garaşylýan ylmy netijeleri bermez. Bu hakda Gündogaryň beýik danasy Abu Reyhan Biruny şeýle diýýär: «Hat üsti bilen habar bermek habar ýetirmekligiň bir görnüşi bolup, ol beýlekilere garanda has ygtybarlydyr. Eger-de syýanyň baky ýadygärlikleri bolmasady, onda biz halklaryň döreden rowaýatlaryny nireden bilerdik»².

Taryhda uly-uly şadöwletleri döreden türkmen halky XIII asyryň taryhy-syýasy wakalaryndan soň, häzirki Türkmenistanyň çäklerinde öz döwletlerini gurup bilmeyärler. Şonuň netijesinde,

---

² Беруни Абу Рейхан. Индия, Изб.произ. т-2.–Ташкент, Фан.1963, 57 с.

uzak asyrlaryň dowamynda bu toprakda göç-hä-gonluk, gaç-ha-kowluk dowam edýär. Şeýlelikde, türkmen halky kitap neşir etmeklik işine dürli sebäplere görä, has giç, XX asyryň birinji çäryeginde girişýär. Bu döwre çenli türkmen halky ylym-bilimi, esasan, golýazmalar arkaly alypdyr. Türkmen halkynyň uzak asyrlaryň dowamyndaky medeni derejesini, ruhy älemini golýazmalarsyz öwrenmek, belki-de asla mümkin däldir. Bu geçmiş türkmen edebi mirasy babatynda, şol sanda özüniň döredijiligi bilen türkmeniň ruhy sütünine öwrülen, Gündogar şygryýetiniň pälwany Magtymguly babatynda hem şeýledir. Muny Gündogar edebiyaty bilen gyzyklanany alymlar, aýratyn hem, türkmen alymlary öz işlerinde öwran-öwran nygtadylar. Muňa garamazdan, türkmen we daşary ýurt alymlarynyň Magtymguly bilen baglanyşykly ýazan ylmy işleri, esasan, şahyryň sowet döwründäki neşirleriniň esasyndady. Seýrek ýagdaýda Magtymgulynyň Daşkent, Buhara, Astrahan basmalary ylmy dolanyşyga girizildi. Şonuň üçin hem okyjylaryň we ylmy jemgyýetçiligiň Magtymgulynyň eserleriniň tankydy tekstine, tekstologik derňewine, ilkinji çeşmeler – elýazmalar esasynda ýazylan ylmy derňewlere bolan talaplary kanuny. Şu ýerden hem Magtymgulynyň edebi mirasyny öwrenmekligi onuň golýazmalaryny özleşdirmekden, ýagny olary toplamakdan we ulgamaşdyrmakdan, ylmy jähtden seljermekden başlamagyň zerurlygy ýüze çykýar. Şonuň netijesinde bolsa şahyryň durmuşy, edebi mirasy, edebiyat meýdanyndaky orny kesgitlener. Ilki bilen bir meselä aýdyňlyk salmak zerur. Magtymgulynyň döredijiligi bilen iş salşan we salyşýan alymlar, şol sanda biz hem Magtymgulynyň golýazmalary diýen mahalymyz, onuň öz eli bilen ýazan golýazmasyny – awtografyny ýa-da öz eli bilen düzen diwanyny göz önünde tutmaýarys. Entek şu mahala çenli Magtymgulynyň awtorgafyny – öz eli bilen ýazan golýazmasyny ýa-da düzen diwanyny ele salmak ylmy jemgyýetçilige başardanok. Hatda şahyryň hatydygyna güwä geçýän ýekeje setir hem ýüze çykarylanok. Professor K. Ataýew

Özbekistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutyndaky 8507-nji bukjada saklanýan golýazmalarynyň 391-nji sahypasyndaky «Häzä kitap molla Mahdumkuly» («Şu kitap molla Magtymgulynyňky») diýen ýazga esaslanyp, bu elýazmanyň Magtymgula degişlidigini, ýazgyny hem hut Magtymgulynyň özüniň ýazandygyny çaklaýar³. Bu çaklama şu güne çenli çaklamalygynda galyp, ony anyklaşdyrmaga, subut ýa-da inkär etmeklige entek hiç kim girişmedi. Bu golýazma yslam dini bilen baglanyşykly dürli eserleriň ýygyny bolup, ol jemi 12 eserden ybarat. Eserleriň göçürilen döwri, kätipleri hem dürli-dürli. Magtymguly diýen has at hem ýalňyş ýazylypdyr. Biziň pikirimizçe, bu golýazmanyň şahyryň ady bilen baglanyşdyrmaga ýeterlik esas ýok. Magtymgulynyň öwreniji alymlar «şahyryň golýazmalary», «Magtymgulynyň diwanlary» diýen jümleleri ulanan mahallarynda Magtymgulynyň dürli döwürlerde, dürli ýerlerde, dürli adamlar tarapyndan göçürilen şygrylaryny azu-köp derejede özünde saklaýan elýazmalary göz önünde tutýarlar.

Şu ýerde ýene bir ýagdaýy bellemek zerur. Biz ýokarda şahyryň öz eli bilen düzen diwanynyň ýüze çykarylmandygyny belledik. Şonuň ýaly-da Magtymgulynyň diwanlarynyň arasyn-da diwan düzmekligiň kadasyna eýerilip düzülen ýekeje diwan hem gabat gelmedi. Biz Magtymgulynyň diwany diýen mahallymyzda golýazmada gabat gelýän eserleriň tutuş ýa-da onuň 90 göteriminden gowragyny Magtymgulynyň şygrylary tutan golýazmalary göz önünde tutýarys. Emma Magtymgulynyň goşgulary dürli golýazmalaryň haşiyelerinde – gyralarynda, şeýle hem beýazlarda, ýagny dürli şahyrlaryň eserlerinden düzülen golýazmalarda hem gabat gelýär. Işde olaryň hemmesi peýdalanylýar we gerekli ýerinde dolanyşyga giriziler.

---

³ Ataýew K. Edebi tapyndylar, /makalalar/. Aşgabat, Türkmenistan, 1990, 88 – 91 sah.

Ýokarky ýörelgeden ugur alyp geçiren hasaplalarymyza görä, şahyryň diňe Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanýan diwanlarynyň sany 80-e golaýlaýar. Şeýle hem 50 töweregi beýazlarda –antologiýalarda Magtymgulynyň eserleri duş gelýär. Munuň hem daşyndan 200-e golaý elýazmalaryň başlarynda, aralarynda, ahyrlarynda, tekstleriň gyralarynda Magtymgula degişli şygrylar ýazylypdyr. Şonuň ýaly-da, şahyryň diwanlaryndan bölekler saklanyp galypdyr. Bulardan başga-da, Daşkendiň, Sankt-Peterburgyň, Bakuwyň, Londonyň, Budapeştiň, Drezdeniň golýazmalar hazynalarynda hem şahyryň elýazmalary gabat gelýär. Biziň hasaplalarymyza görä, Daşkendiň golýazmalar hazynalarynda 20, Sankt-Peterburgda 10, Bakuwda 2, London, Budapeşt we Drezden şäherleriniň her birinde hem şahyryň bir diwany saklanýar. Bularyň hemmesini hasaba alsaň, Magtymgulynyň şygrylary duş gelýän golýazmalaryň sany 350 töweregi bolýar. Ine, biz şu elýazmalary Magtymgulynyň ömrüni we döredijiligini ylmy esasynda öwrenmegiň çeşmesi hökmünde umumylykda öwrenmegi göz önünde tutduk.

Dogry, Magtymgulynyň ömri we döredijiligi bilen gyzyklanýan alymlaryň käbiri şahyryň ömür ýolunyň ýa-da döredijiliginiň ol ýa-da beýleki meselesini seljeren mahallary ol golýazmalardan sowa geçmediler. Biz bu ýerde A.N. Samoýlowiç, Ý. E. Bertels, B. Garryýew, M. Kösäýew, R. Rejebow, G. Nazarow, Z. Muhammedowa, D. Nuralyýew, G. Geldiýew, A. Mülkamanow, N. Gullaýew, K. Ataýew, A. Meredow, E. Gajarowa, Ş. Gandymow, M. Çaryýew ýaly alymlaryň işlerini göz önünde tutýarys⁴. Muňa garamazdan, Magtymgulynyň şygrylary gabat

---

⁴ Bu hakda seret: Самойлович А.Н. Указатель к песням Махтумкули. Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества / geljekde- ЗВОИРАО/. 1909; Ýene şol: 1910. т.19. вып. 4; Ýene şol: 1914. т.22. вып. 1-2; Бертельс Е.Э. Махтумкули Фраги. Кт: Махтумкули. Изб. стихи. М. 1945; Garryýew В. Magtymgulynyň döredijiligi barada elýazmalar. SSSR YA-nyň

gelyän elýazmalaryň hemmesini umumylykda barlaýan iş häzirkige güne çenli orta çykanok. Bu ugurdaky ilkinji synanyşyk şu setirleriň ýazary tarapyndan Magtymgulynyň 250 ýyllik ýubileýi mynasybetli amala aşyrylypdy we ol «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» diýen at bilen 1984-nji ýylda «Ylym» neşirýaty tarapyndan çap edilipdi⁵.

Adyndan belli bolşy ýaly, «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» atly kitapda, esasan, Magtymgulynyň golýazmalary teswirlendi. Biz bu ugurdaky işi dowam etdirip. 1995-nji ýylda «Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap...» atly çaklaňrak işi neşir etdirdik.⁶ Bu iş şol kitabyň dowamy bolup, munda ol golýazmalaryň, beýazlaryň Magtymgulynyň ömür ýoluny ylmy esasa dikeltmekdäki hyzmaty, şahyryň köptaraply döredijiligini ylmy jähtden öwrenmeklige ýardamy töwerekleýin açylyp görkeziler. Şeýle hem Magtymgulynyň golýazmalarynyň beýleki şahyrlaryň, ilkinji nobatda bolsa, kakasy Döwletmämet Azadynyň ömrüni we döredijiligini öwrenmeklikdäki ähmiýeti, şahyryň edebi mirasynyň biziň günlerimize gelip ýetiş ýollary,

Türkmenistan şahamçasynyň habarlary. 1945. №4-5; Rejebow R. Magtymgulynyň doglan ýylyny anyklamak ugrunda. «Daşoguz kolhozçysy»gazeti. 1959, 4-nji ýanwar; Каджарова Э. Описание рукописных списков диванов Махтумкули, хранящихся в Ашгабате. Кт: Magtymguly adyndaky Edebiýat institutynyň işleri. IV.–Aşgabat, TSSR YA-nyň neşirýaty, 1960; Meredow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň Daşkent nusgalary. «Sowet Türkmenistany» gazetini, 1969, 11-nji ýül; Nuralyýew D. Akademik A.N. Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda.–Aşgabat, Ylym. 1971; Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet.–Aşgabat, Türkmenistan, 1972; Ýene şol: Magtymguly.–Aşgabat, Ylym. 1975; Ataýew K. Edebi tapyndylar. Aşgabat, Türkmenistan, 1980.; Nazarow G. Golýazmalar nesilleriň baýlygy. «Sowet Türkmenistany» gazetini, 1981, 21-nji dekabir; Mülkamanow A. Bir golýazmanyň gözleginde. «Ýaş kommunist» gazetini. 1983, 1-nji noýabr; Gandymow Ş. Pähimiň hem paýhasyň poeziýasy. Кт: Magtymguly. Saýlanan eserler. Jilt 2.–Aşgabat: Türkmenistan. 1983, 196-238 sah.; Çaryýew M. Magtymguly we halk döredijiligi.–Aşgabat, Ylym, 1983; Geldiýew G. Magtymgulynyň ýaşy hakynda. «Sowet edebiýaty» žurnaly. 1985. №7.

⁵ Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri.–Aşgabat, Ylym, 1984.

⁶ Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap... –Aşgabat, Ylym, 1995.

onuň diwanlarynyň dürli redaksiýalary we olaryň häsiýetli aýratynlyklary yzarlanýlar.

Geçmiş şahyrlaryň edebi mirasy wagtyň geçmegi bilen dürli ýoýulmalara, özgerişlere sezewar bolupdyr. Olaryň asyl nusgasyny dikeltmek ýa-da ýazaryň nusgasyna golaýlaşdyrmak düýpli tekstologik derňewi talap edýär. Şonuň üçin hem bu işde şahyryň şahsy durmuşy bilen baglanyşykly käbir şygrylaryň, şeýle hem birnäçe ýazarlaryň ady bilen gabat gelýän «köp ýazarly» eserleriň käbirleriniň üstünde tekstologik derňew geçirilip, şahyryň şahsy durmuşyna dahylly ylmy netijelere gelner. Köp ýazarly şygrylaryň Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşygy aýdyňlaşdyrylar. Şu ýerde adaty bir sowal ýüze çykýar. Ol hem näme üçin Magtymgulynyň ähli eserleriniň däl-de, aýry-aýry şygrylarynyň üstünde tekstologik derňew geçirildi we ol nämäniň esasynda şeýle edildi diýen sowaldyr. Ilki bilen Magtymgulynyň eserleriniň tekstologiki derňewini geçirmek ýa-da başga hili edip aýtsak, tankydy tekstini düzmek juda jogapkärli we çylşyrymly iş bolup, ol uzak wagty talap edýär. Çünki Magtymgulynyň ady bilen baglanyşykly 350-den gowrak elýazmalary gözden geçirmek, olary özara deňeşdirmek, gerek halaty beýleki şahyrlaryň eserleri bilen baglanyşdyryp yzarlamak juda köp wagt talap eder. Çünki diňe «Garrylykdyr, ýaranlar» atly ýeke goşgynyň tekstologik derňewi bir çap liste golaýlady. Şeýle köptaraply derňemeli eserler bolsa şahyryň döredijiliginde bir ýa iki däl. Beýle diýildigi şeýle işiň ýerine ýetirilmeginden ýüz dönderilendigini aňlatmaýar. Gaýta, bu işe şol uly we jogapkärli işiň başlangyjy hökmünde seretmegi bizden talap edýär.

Derňew obýekti edilip Azady we onuň neberesi, Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen baglanyşykly käbir şygrylaryň alynmagy, ilkinji nobatda, Azadynyň, Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny dikeltmäge ýardam edýänligi bilen baglanyşyklydyr. Çünki türkmen edebiyatyny öwreniş ylmynda Magtymguly

hakynda köp ylmy işleriň ýazylandygyna garamazdan, olaryň şahyryň golýazmalaryny ylmy taýdan seljerip, şonuň esasynda ylmy netijeler çykarýany juda seýrek. Olaryň aglabasy şahyryň neşir edilen eserlerine esaslanýarlar. Mälim bolşy ýaly, Magtymgulynyň eserleriniň 10-dan hem köp çap edilendigine garamazdan, entek hem şahyryň şygyrlar ýygyndysy tekstologik säwliklerden saplananok. Bu bolsa öz nobatynda şol bir mesele hakynda dürli pikirleriň, dürli garaýyşlaryň döremegine getirýär we ol Magtymgulyny mekdep okuwçylaryna, ýokary okuw jaýlarynyň talyplaryna öwretmekde belli derejede kynçylyk döredýär. Biz şol dürli garaýyşlary belli derejede azaltmak maksady bilen, tekstologik barlagyň obýektine çemeleşdik. Çünki bu meseleler Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny we döredijilik ýoluny özleşdirmekde, jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlaryny ýüze çykarmakda uly ähmiýete eýe. Elbetde, bu meseleleri bir ýa iki ylmy işiň esasynda doly we töwerekleýin açyp görkezmek mümkin däl. Onuň birinji we esasy sebäbi häzire çenli dünýäniň ähli golýazma hazynalarynda, şeýle hem şahsy kitaphanalarda saklanýan Magtymgulynyň ähli golýazmalarynyň bir ýere jemlenmänligidir. Dogry, biz bu işimizde Magtymgulynyň Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynda, şeýle hem Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna girýän birnäçe ýurtlaryň, Günbatar döwletleriň golýazmalar hazynalarynda saklanýan we bize elýeterli bolan 350 töweregi golýazmalaryny özleşdirdik. Ýöne entek Magtymgulynyň diwanlarynyň ýüze çykarylmanyk golýazmalar hazynalarynyň hem bolmagy mümkin. Ikinjiden bolsa, entek ilat arasynda hem Magtymgulynyň diwanlary saklanýan öýler bar.

Geljekde, Magtymguly bilen baglanyşykly golýazmalaryň hemmesiniň bir ýere jemlenmegi, olaryň ylmy taýdan özleşdirilmegi netijesinde, şahyr hakynda, onuň çylşyrymly döredijilik ýoly dogrusynda gutarnykly ylmy netijeler peýda bolar.

Magtymgulynyň golýazmalary dünýäniň dürli ýerlerine ýaýrapdyr. Şahyryň eserleri, aýratyn hem, eýran, owgan türkmenleriniň arasynda giňden mälimdir. Magtymgulynyň diwanlarynyň ýaýrawyny we möçberini anyklamak magtymgulyşynaslyk ylmynyň wajyp wezipeleriniň biri. Bu iş Magtymgulynyň golýazmalarynyň ýaýrawyny we möçberini anyklamaga hem belli derejede ýardam berer. Şeýle hem bu işde şahyryň edebi mirasynyň biziň günlerimize gelip ýetiş ýollaryny öwrenmek hem göz önünde tutuldy. Mälim bolşy ýaly, geçmiş şahyrlarymyzyň käbiri diňe bir edebi tahallus bilen eser döretse, beýlekileri birnäçe edebi tahalluslary ulanypdyr, käbiri bolsa edebi tahallus bilen birlikde döredijilikde hususy adyny hem işledipdir. Magtymgulynyň döredijiliginde şahyryň edebi tahallusy bilen hem, hususy ady bilen hem döredilen eserler gabat gelýär. Bellemeli tarapy, Magtymguly birnäçe edebi tahalluslary ulanypdyr.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda diwan düzmek işi irki döwürlerden bäri dowam edip gelýär. Şahyrlaryň eserlerini göçürýän ýörite hatdatlar bolupdyr. Orta asyrlarda bolsa hatdatçylygyň türkmen mekdepleri bolupdyr. Magtymgulynyň diwanlary hakynda aýdylanda bolsa, bu ýerde käbir häsiýetli aýratynlyklar bar. Ine, şol häsiýetli aýratynlyklary seljermek hem şu işde göz önünde tutuldy. Bu meselede şahyryň diwanlaryny dürli redaksiýalara bölüp öwrenmek olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny has äşgär ýüze çykarmaklyga hyzmat eder.

Golýazmalar bilen iş salşylan halatynda tekstologik säwliklere hem ýygy-ýygydan gabat gelinýär. Bu hem tebigy ýagdaý. Çünki tekstologiýa ylmynyň ykrar edişi ýaly, şahyryň ýaşan döwründen näçe uzaklaşylsa, şonça hem onuň döreden eseriniň asyl nusgasyndan daşlaşylýar. Muňa döwür bilen birlikde, eseriň göçürilýän çäkleri, kätibiň milleti we dialekti, sowatlylyk derejesi hem täsir edýär. Geçmiş türkmen şahyrlarynyň tas hemmesiniň diýen ýaly öz eli bilen ýazan nusgalary saklanmandyr. Bu Magtymgulynyň elýazmalary babatda hem şeýledir. Şahyryň elýaz-

malary bilen tanşylan halatynda kätipler tarapyndan goýberilen dürli säwliklere gabat gelinýär. Biz şol säwlikleriň döremeginiň sebäpleri, Magtymgulynyň diwanlaryna häsiýetli bolan tekstologik säwlikleriň esasylyry barada hem pikir ýörederis.

Tekstologiýa ylmynda çylşyrymly meseleleriň biri hem köp ýazarly eserleriň hakyky ýazaryny anyklamak meselesidir. Çünki türkmen edebiyatynyň taryhynda kätipleriň säwligi bilen ýa-da bilgeşleýin birnäçe eserleriň ýazarlarynyň üýtgedilen ýagdaýlary hem gabat gelýär. Şeýle ýagdaýa Magtymgulynyň golýazmalarında hem gabat gelindi. Mysal üçin, golýazmalarda Magtymguly bilen «şarik» ýazarlaryň 40 töweregi gabat gelip, «köp ýazarly» eserleriň sany bolsa 100-e golaýlaýar. Şeýle ýagdaýda eseriň hakyky ýazaryny ýüze çykarmak üçin, tekstologik derňewe ýüzlenmeli bolýar. Şu zerurlyk sebäpli, işde käbir «köp ýazarly» eserleriň hakyky ýazaryny kesgitlemek maksady bilen tekstologik barlag geçirildi. «Köp ýazarly» eserleriň döremeginiň sebäpleri we hakyky ýazary ýüze çykarmagyň usullary «Garrylykdyr, ýaranlar» we «Iren ýalydyr» atly goşgularyň mysalynda kesgitlener. Mundan hem başga, edebiyaty öwreniş ylmynda Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen baglanyşykly jedelli pikir döreden eserleriň käbiri tekstologik taýdan barlanyp, degişli netijeler çykarylýar.

Bizde bar bolan häzirk maglumatlara görä, Magtymgulynyň ähli edebi mirasy 15 müň setir töweregi. Bu edebi miras dil we golýazmalar arkaly şu günlere gelip ýetipdir. Bu işde Magtymgulynyň 80 töweregi diwany bilen 35 töweregi elýazmaları özara 3 redaksiýa bölündi. Şahyryň diwanlaryny redaksiýalara bölmezden özal, her diwanda gabat gelýän eserler özbaşyna sanaw edildi. Soňra bolsa şol sanawlar özara deňşdirilip, diwanlaryň redaksiýalary ýüze çykaryldy.

Diwanlarda eserleriň duş geliş derejesi hem deň däl. Mysal üçin, şahyryň aglaba goşgulary 70-80 aralygyndaky golýazma-

larda gabat gelse, 100 töweregi eseri ýeke nusgada, 20 töweregi şygry bolsa iki nusgada duşýar.

Bu iş uzak wagtlaryň dowamynda ýazyldy. Şol sebäpli, işde getirilýän ylmy edaralaryň, institutlaryň atlarynyň üýtgän bolmagy mümkin. Muňa seretmezden, biz olaryň işlän döwrümizdäki atlaryny ulandyk.

I BÖLÜM MAGTYMGULYNYŇ EDEBI MIRASY

I BAP TÜRKMEN GOLÝAZMALARYNYŇ TARYHYNA GYSGAÇA NAZAR

Magtymgulynyň golýazmalary tebigy suratda Gündogar golýazmalary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Çünki Magtymgulynyň döwrüne çenli türkmen golýazma kitaplaryny döretmegiň usullary we döpleri doly kemala gelipdi we şol dessurlar, usullar Magtymgulynyň golýazmalarında hem öz beýanyny tapypdy.

Türkmen kitaplarynyň taryhy bilen iş salyşýan belli alym A.Ýazberdiýewiň berýän maglumatlaryna görä, türkmen dilinde çap edilen ilkinji kitap Sopy Allaýaryň yslam dininiň kada-kanunlaryny beýan edýän «Sebatyl-ajyzyn» atly eseridir. Bu eser ilkinji gezek 1802-nji ýylda Gazanda neşir edilipdir⁷. Umuman, Gazan şäheri öňki SSSR-iň çäklerindäki musulman ýurtlarynyň arasynda diňe bir olaryň medeni hazynalary bolan golýazmalary toplamakda we çap etmekde däl, eýsem, yslam medeniýetini ylmy jähtden öwrenmekde we ündemekde hem köp işleri amala aşyrdy. Wagtyň geçmegi bilen has soňra bu işe Orta Aziýanyň uly şäherlerinde hem girişýärler. Şonuň netijesinde, türkmen şahyrlarynyň eserleri, halk döredijiliginiň nusgalary Orta Aziýanyň Daşkent, Buhara, Kokant ýaly şäherlerinde dürli

⁷ Ýazberdiýew A. Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary.– Aşgabat, 2002, 298 sah.

ýyllarda, dürli adamlar tarapyndan çap edilipdir. Magtymgulyynyň diwanyny ilkinji gezek rus gündogarşynasy N.A.Ostroumow Daşkentde 50 nusgalyk bilen çap etdirýär.⁸ Şondan soňra şahyryň diwany Daşkentde, Astrahanda, Buharada hem çap edilýär.⁹ Türkmenistanyň özünde bolsa ilkinji gezek neşir edilen kitap M.Biddýolýyň «Народы, населяющие Гинду-Куш» atly kitaby bolup, ol Ashabatda 1886-njy ýylda çapdan çykyrýdyr¹⁰. Şundan görnüşi ýaly, tä XX asyryň başlaryna çenli türkmen edebiýaty, taryhy, ylmy, medeniýeti bilen baglanyşykly eserler neşir görnüşinde däl-de, eýsem, golýazma kitaplary görnüşinde halkyň arasynda ýaýrapdyr.

Ylmy jemgyýetçilige Türkmenistanda ilkinji çap edilen kitap mälim bolsa-da, ilkinji türkmen golýazma kitabynyň dörän wagty, ýeri, dili dogrusynda takyk maglumat mälim däl. Ilkinji türkmen golýazma kitaby diýlen mahaly diňe häzirkiki türkmen topragynda, türkmen dilinde döredilen golýazmany göz önünde tutsak, onda bu birtaraply bolardy. Çünki taryhy ýagdaýlara görä, häzirkiki türkmen halkynyň ata-babalary diňe bir häzirkiki Türkmenistanyň çäklerinde däl, eýsem, Merkezi Aziýadan Kiçi Aziýa çenli bolan uzak aralykda kowçum-kowçum bolup ýaşapdyrlar. Olaryň bir topary çarwaçylyk bilen meşgullansa, beýleki topary ekerançylyk bilen meşgullanypdyr. Alymlar türkmen halkynyň kemala gelmegine gatnaşan dürli taýpalarda ýazuwyň has gadymy döwürlerde bolandygyny tassyklaýarlar. Onuň irki nusgalary hökmünde bolsa dürli ýerlerden tapylan daşlardaky ýazgylary, şeýle hem arheologik gazyp-agtaryş mahaly ýüze çykarylan gap-gaçlardaky we beýleki tapyndylardaky ýazgylary görkezýärler.

⁸ Abdýýew A. Magtymguly.–Aşgabat, Ylym, 1993. 28-nji sah.

⁹

اوتوز ايكي تخم قصه سى و مختم قلى، داشكند 1911

ديوان حضرت مختم قلى، بخارا 1910

ديوان حضرت مختم قلى، بخارا 1914

ديوان مختم قلى، استراخان 1912

¹⁰ Язбердиев А. Издательское дело в дореволюционном Туркменистане.– Ашгабат, 1993, стр. 90.

Elbetde, ilkinji türkmen golýazma kitabyňyň peýda bolmazyndan has ozal onuň ýazuwynyň dörändigi jedelsizdir.

Şu ýerde bir zady bellemek zerur. Ýlmy işlerde Türkmenistanyň çäklerinde gadymy döwürlerde, dürli ýazuwlaryň bolandygy nygtalýar. Muňa mysal hökmünde arameý, parfiýa, sogdy, baktriýa, awesta, horezm we beýleki hatlar ýatlanýlar. Bu hatlar Orta Aziýada irki döwürlerde ýaşan we soňra türkmen halkynyň kemala gelmegine azu-köp derejede täsir eden taýpalaryň atlary bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, sogdular dokuz oguz birleşigine goşulyp, Beýik Türk Kaganatyna giren bolsalar, parfiýalalaryň nebereleri häzirki döwürde türkmenleriň parlar tiresi görnüşinde duş gelýär.

Şundan görnüşi ýaly, alymlaryň ýokarda ýatlanan hatlary türkmen halkynyň taryhy bilen baglanyşdyrmagynyň ýeterlik esasy bar. Şol hatlary ulanan taýpalar, ýagny gadym döwürlerde Orta Aziýada, şol sanda Türkmenistanda ýaşan taýpalar dürli wagtlarda, dürli dini düşünelere eýeripdirler. Elbetde, ol dinleriň ýaýrawy we täsiri biri-birinden tapawutlanypdyr. Irki döwürlerde dörän dinleriň arasynda otparazçylyk dini Orta Aziýada, Eýranda, Azerbaýjanda has meşhur bolupdyr.

Otparazlyk dininiň Awesta atly mukaddes kitaby döredilipdir. Bu kitabyň dörän wagty, dörän topragy hakynda alymlaryň arasynda dürli pikirler boldy. 21 kitapdan ybarat bolan Awestany alymlaryň aglabasy b.e. öňki VII–VI asyrlarda Orta Aziýada döredilen ýadygärlik hasaplaýarlar. Olar bu meselede eseriň diline, ondaky gabat gelýän geografiki atlara salgylanýarlar. Bu dini eser ilki Isgender Zülkarneýin zamanynda, soňra araplaryň yslam dinini ýaýratmak maksady bilen Orta Aziýa eden ýörişi mahalynda, esasan, ýok edilipdir. Bu kitabyň häzirki döwre gelip ýeten bölegi Kopengagende saklanýlar. Belli türkmen alymy, taryhlymlarynyň doktory Almaz Ýazberdiýew tarapyndan «Awesta» dolulygyna türkmen diline terjime edildi¹¹.

¹¹ Türkmen arhiwi, 2007, ýörite neşir. Aşgabat, 2007.

Awestanyň, şeýle hem otparazçylyk dininiň türkmen halkynyň medeni durmuşyna, ruhy dünýäsine ýetiren täsiri uly bolupdyr. Muny diňe bir türkmenleriň çölly taýpasynyň otparazçylyk dinini ykrar edendigi hem däl, eýsem, ot bilen baglanyşykly ilatyň arasynda häzirkä güne çenli saklanyp galan düşüňjeler hem belli bir derejede subut edýär. Mal öldürilen ýerlerde ganyň üstünde ot ýakmak, haýsydyr bir arwah-jynly hasaplanylýan harabalykda ot ýakyp, arwah-jynly kowmak, kakynly, arwah-jynly adamlary otdan bökdürmek, «Ot astynda bela galmaz» diýen atalar sözi, şeýle hem ot bilen baglanyşykly edilýän dürli ырымлар, tebiçilik çäreleri muňa mysaldyr.

Ýokardaky ýagdaýlara esaslanýlsa, onda Türkmenistanyň çäklerinde döredilen ilkinji golýazma kitap otparazçylyk dininiň mukaddes kitaby Awesta bolmaly diýen çaklama gelmek mümkin. Bu çaklamany öňe sürmäge esas berýän ikinji bir ýagdaýy hem bellemek zerur. Mälim bolşuna görä, musulman dünýäsinde ilkinji ýazylyan golýazma kitap yslam dininiň mukaddes kitaby bolan Gurhandyr. Gurhanyň golýazma kitaby peýda bolandan soň, kem-kemden yslam dini, Muhammet pygamber bilen baglanyşykly beýleki golýazma kitaplar döräpdir. Has soňra bolsa, dünýewi mazmunly kitaplar peýda bolupdyr. Şundan görnüşi ýaly, musulman medeniýetiniň sakasynda onuň mukaddes kitaby Gurhan dur. Rus alymy W.W.Lebedewiň berýän maglumatlaryna görä, ýewreý golýazma kitaplarynyň arasynda iň irki senelisi Töwratdyr¹². Töwrat musaýylaryň mukaddes kitaby bolupdyr. Ol Alla tarapyndan gökden inderilen dört kitabyň biri hasaplanylýar. Dini düşüňjelere görä, gökden inen dört kitabyň beýlekileri Dawudyň Zebury, Isanyň Injili, Muhammediň Gurhanydyr. Bu deliller otparazçylyk dininiň mukaddes kitaby Awestany türkmen topragynda dörän ilkinji golýazma hasapla-

¹² Лебедев В.В., Еврейская средневековая книга. В кн. Рукописная книга в культуре народов востока. Часть I. М., 1987, 301 стр.

maga belli derejede esas berýär. Gündogar halklarynyň geçmişini öwreniji belli alym W.W.Bartold türki halklaryň yslamdan öňki durmuşy hakda gürrüň edip, olaryň yslam dinini kabul etmezlerinden ozal hem öz elipbiýleriniň, golýazma kitaplarynyň bolandygyny belläpdir. Ol bu hakda şeýle diýýär: «До принятия ислама турки находились под культурным влиянием среднеазиатских иранцев, от которых, по всей вероятности, получили свой алфавит; как на согдийском языке, так и на турецком появилась религиозная литература, буддийская, христианская и манихейская. Турецкий литературный язык уже тогда достиг высокой степени развития; дошедшая до нас манихейская покаянная молитва написана таким чистым турецким языком, который потом редко встречается в произведениях турецкой мусульманской литературы»¹³.

Şundan görnüşi ýaly, alym türki halklarynyň dini edebiýatlarynyň – elýazma kitaplarynyň bolandygyny nygtaýar.

W.W.Bartoldyň gürrüňini edýän türki halklaryna türkmenleriň hem degişlidigi dogrusynda gürrüň edip oturmak artykmaçdyr. Ýöne Bartoldyň ýokarky pikiri bir meseläni aýdyňlaşdyrmaga tutaryk bolýar. Ol hem biziň Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji peýda bolan elýazma kitap halkyň dini düşünjesi bilen baglanyşykly bolmaly diýen pikirimizdir. Hormatly alymyň yslamdan öňki türki halklaryň butparazçylyk, maniheýçilik dinleri bilen baglanyşykly türki dilli edebiýatlaryň bolandygy hakyndaky pikirine we delillerine esaslanyp bolsa, ilkinji türki, şol sanda türkmen dilindäki elýazma ýokarda ýatlanan dinleriň haýsy hem bolsa biri bilen baglanyşykly dörändir diýen pikire gelmek bolýar.

Türkmen ýa-da oguz-türkmen dilinde döredilen ilkinji golýazmanyň Merkezi Aziýa bilen baglanyşykly bolmagy hem mümkin. Çünki Merkezi Aziýada türkmenleriň gadymy taý-

---

¹³ Академик Бартольд В.В. соч., VI. М. Наука, 1966, стр. 242.

palarynyň biri bolan saklar Alp-Är Töňňäniň (Afrasýap) ýolbaşçylygynda miladydan ozal VII asyrdä Sak (Skif) şadöwletini döredýärler. Taryhy çeşmeler saklaryň göktürk elipbiýini ulanandygyny habar berýär¹⁴. Belli türk alymy F. Kirziogly bolsa saklary Oguz hanyň 6 oglunyň biri Gök han bilen baglanyşdyrýar¹⁵. Türkmen halky gadymy döwürlerde ýazuwy ulanypdyr. Muny orhon-ýeniseý ýadygärlikleri, daşlaryň, gaýalaryň ýüzündäki runiki ýazgylar hem tassyklaýar. Moskwaly alym I.W. Steblewa daşlardaky galdyrylan ýazgylaryň şahyrana eserdigini, has takygy, oguzlaryň durmuşyndan ýazylan taryhy-gahrymançylykly eserdigini degerli deliller bilen subut edýär¹⁶.

Uly bir döwleti döreden, öz ýazuwy bolan oguz-türkmen taýpalarynyň şol döwürlerde, ondan hem has irräkki döwürlerde golýazma kitaplaryny döredipdirler diýilse, megerem, hakykata has golaýdyr. Orhon-Ýeniseý ýazgylarynyň daşlaryň, gaýalaryň ýüzündäki ýazgylaryna esaslanyp, käbir alymlaryň şol döwürlerde, ýagny VII–VIII asyrlarda oguzlar kagyzy ýa-da beýleki golýazma kitaplary üçin zerur serişdeleri ulanan däldirler diýen pikire gol ýapmagy mümkin. Bu pikir biziň düşünişimizçe esassyz. Çünki gaýalaryň ýüzüne, daşlara harby serkerdeleriň waspyny ýazmak däbi türkmenlerde soňky döwürlerde hem bolupdyr. XVIII asyrdä özünüň harby hereketleri bilen köp ülkeleri eýelän, gelip çykyşy boýunça owşar türkmenlerinden bolan Nedir şa hakynda Kaka raýonyndaky Kelet dagynyň gaýasynda galdyrylan ýazgy hem muňa güwä geçýär. Nedir şanyň taýpadaşy XVIII asyr türkmen şahyry Gülbüni Owşaryň 24 beýtden ybarat sygry 100x250 sm ölçegli gaýa ýazylyp, onda Nedir şanyň waspy beýan edilýär. Diýmek, Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärlikleriniň daşlaryň ýüzüne ýazylymagy şol döwürlerde oguz türkmenleriniň

¹⁴ Seferogly Ş., Müderrisogly A. Türk döwletleri taryhy. - Ankara, 1986. 11-nji sah.

¹⁵ Şol ýerde, 12-nji sah.

¹⁶ Стебелева И.В. Поэзия тюрков VI–VIII вв.–М.: Наука, 1965. стр. 40-49.

arasynnda golýazma kitap döretmek işiniň bolmandygyny aňlatmaýar. Şol döwürlerde döredilen golýazma kitaplaryň, şeýle hem «Awestanyň» hem-de beýleki dillerde döredilen elýazmalaryň şu döwre gelip ýetmezligi taryhdaky uly-uly söweşler bilen, dini düşüňjeler bilen baglanyşyklydyr. Çünki türkmenleri yslamlaşdyrmak maksady bilen edilen çozuşlar mahaly başga dini-düşüňjeler bilen baglanyşykly ähli golýazma kitaplar ýok edilipdir.

Gündogaryň beýik alymy, akyldary Abu Reýhan Biruny arap serkerdesi Kutaýbanyň wagşyçylykly hereketleri barada şeýle ýazýar: «Kutaýba horezm ýazuwy bilen, horezm rowaýatlaryny /golýazmalaryny – A.A./ saklan adamlary, olaryň arasynnda bolan alymlaryň hemmesini dürli ýollar bilen tagna astyna aldy we ýok etdi».¹⁷

Araplaryň yslam dininden başga dinlere degişli elýazmalary otlap, alymlary yzarlap, ýanap ýok edendiklerini diňe bir Abu Reýhan Biruny däl, başga çeşmeler hem tassyklaýar. Mysal üçin, araplar 923-nji milady ýylynda Bagdatda köşk derwezesiniň önünde manihey dinine degişli 14 halta golýazma kitaplaryny ýakypdyrlar.¹⁸

Golýazmalaryň taryhy bilen gyzyklanýan adamlaryň ýörite belleýişleri ýaly, eýsem, dünýäniň dürli künjeklerinde dürli wagtlarda bolan özara ganly çaknyşyklaryň netijesinde hem münlerçe elýazmalar, onlarça kitaphanalar tutuşlygyna ýok edilipdir.

Türkmenleriň yslam dinini kabul etmegi bilen baglanyşykly onuň medeni durmuşynnda, şol sanda ýazuwy, golýazma kitap sungaty babatynda hem täze döwür – arap hatyndaky türkmen golýazmalarynyň döwri başlanýar. Mukaddes Gurhanyň haty – arap haty kabul edilýär. Şonuň netijesinde, VII asyrdan başlap,

¹⁷ Беруни Абу Рейхан. Изб.произв. Ташкент., 1957, стр.48.

¹⁸ Мец А. Мусульманский ренессанс. М., 1973, стр. 151.

tä XX asyryň I çäryeginiň ahyryna çenli türkmen golýazmalary arap grafikasynda döredilipdir. Türkmenler diňe bir Mukaddes kitabyň hatyny – arap hatyny kabul etmek bilen çäklenmän, eýsem onuň dilini hem öz durmuşlarynda, aýratyn hem, yslam dini bilen baglanyşykly ýazylan işlerde, ylymda we çeper döredijilikde giňden ulanyp başlaýarlar. Şu ýagdaýyň netijesinde gelip çykyşy boýunça türkmen bolan alymlaryň, şahyrlaryň birnäçesi öz eserlerini arap dilinde döredipdirler. IX–X asyrlardan başlap bolsa, pars dili hem türkmen durmuşyna güýçli aralaşyp başlapdyr. Türkmen edebiýatynyň, medeniýetiniň şondan soňraký döwri, onuň ösüşi hakyndaky gürrüňi açmazdan ozal, türkmen golýazma sungatyna güýçli täsir eden arap we pars golýazmalary hakynda gysgaça durlup geçilmegi zerurdyr. Ilki bilen bir ýagdaýy nygtamak gerek. Arap dilindäki golýazmalar diýlende diňe bir araplaryň özleri tarapyndan döredilen golýazmalar göz önünde tutulmaýar. Çünki musulman dünýäsiniň ähli ýerinde dürli milletiň wekilleri, dürli wagtlarda öz eserlerini arap dilinde döredipdirler. Kätipler bolsa arapça golýazmalary, aýratyn hem, yslam dini bilen baglanyşykly golýazmalary göçüripdirler. Edil şunuň ýaly bolmasa-da, şuna meňzeşräk ýagdaýy pars golýazmalary babatynda hem synlamak bolar. Çünki geçmişde dürli syýasy sebäplere görä, türki halklaryň, şol sanda türkmen halkynyň hem alym-şahyrlary pars dilinde eser döredipdirler. Kätipler bolsa şol dildäki eserleri göçüripdirler.

Arap medeniýetiniň taryhyndan belli bolşy ýaly, arap dilindäki ilkinji golýazma kitap Muhammet pygamber dünýäden ötenden soň, ýagny Abubekriň halypalyk eden döwründe /632 – 634/ amala aşyrylýar. Bu döwürde Seýit ibn Sabyt tarapyndan yslam dininiň mukaddes kitaby Gurhan ilkinji gezek golýazma kitap görnüşinde göçürilýär. Musulman medeniýetinde dünýewi mazmunly golýazma kitaplara ýol açan ilkinji golýazma biziň döwrümize gelip ýetmändir. Alymlar häzirký döwre gelip ýeten

arap dilindäki münlerçe golýazmalaryň arasyndan iň gadymy diýip, Osmanyň halypalyk eden döwründe /644-656/ göçürilen Gurhany görkezýärler. Bu golýazmada Gurhanyň senesi görkezilmändir. Arap dilindäki iň irki seneli golýazma bolsa 846-njy milady ýylynda göçürilipdir.

Arap dilindäki ilkinji golýazma kitabyň peýda bolmagy golýazma kitaplaryň soňky ösüşine güýçli täsir edýär. Şondan soňky döwürlerde bu Mukaddes kitaby göçürmeklik köpçülikleýin häsiýete eýe bolýar. Ol öz gerimini giňeldip, arap ýurtlarynyň çäklerinden has uzaklara, yslam dininiň ýaýran ülkelerine, şol sanda Türkmenistana aralaşýar. Bu ýagdaý arap hatyndaky ilkinji türkmen golýazmasy kim tarapyndan we haçan, nirede we haýsy dilde döredilipdir diýen sowalyň jogabyny yzarlamakda kynçylyk döredýär. Çünki bu Mukaddes kitabyň gelip çykyşy türkmen bolan kätip tarapyndan arap-ajam ýurtlarynyň haýsy hem bolsa birinde VII–VIII asyrlarda göçürilen bolmagy ähtimaldyr.

Taryhdan mälim bolşuna görä, türkmen halky irki orta asyrlarda musulman dinini kabul etmänkäler we edenlerinden soň hem dürli ýollar bilen arap ýurtlaryna aralaşypdyrlar. Soňraky döwürlerde bolsa Bagdat şäheri seljuklaryň paýtagtyna öwrülipdir. Diňe bir Gündogar medeniýetiniň ösüşine däl, eýsem, tutuş dünýä medeniýetiniň ösüşine täsir eden, gelip çykyşy Türkmenistan we türkmen halky bilen baglanyşykly bolan, özüniň ylmy işleri bilen dünýä meşhur alymlar Muhammet ibn Musa Horezminiň (780–850 ý.), Abu Nasyr Farabynyň (870–950 ý.) öz eserlerini arap dilinde döredendiklerini göz önünde tutsak, onda bu ýagdaýyň gerimine belli bir derejede göz ýetireris. Häzir ylmy jemgyýetçilige belli iň irki seneli türkmen golýazmasy XIII asyra degişli. Ýokarda ýatlanan alymlaryň işleri bolsa ondan III–IV asyr töweregi öň döredilipdir. Şondan çen tutulsa, arap elipbiýindäki ilkinji türkmen golýazma kitabyň arap dilinde göçürilen bolmagy hem ähtimaldyr.

Wagtyň geçmegi bilen arap medeniýetinde golýazma kitaplar ýuwaş-ýuwaşdan öz gerimini giňeldipdir. Gurhanyň ilkinji elýazma kitabyň peýda bolmagynyň yzysüre, ony düşündirýän eserler, has soňrak bolsa dünýewi häsiýetdäki golýazma kitaplar peýda bolupdyr.

Bu ýagdaý, ýagny golýazma kitaplaryny döretmek sungaty XVIII asyryň ahyrlarynda XIX asyryň başlarynda arap döwletlerine çaphanalaryň aralaşandygyna seretmezden, XX asyra çenli dowam edipdir.

Türkmen medeniýetine, edebiýatyna täsir eden pars dilindäki golýazma kitaplar barada aýdylanda bolsa, ylmy jemgyýetçilige mälim iň gadymy pars dilindäki golýazma kitaby XI asyra degişli.

Rus alymy S.F.Akimuşkin pars alymy A.Monzawä salgylanyp, XI asyra degişli pars dilindäki gadymy golýazmalaryň jeminiň 12 sanydygyny, şolaryň hem 3 sanysynyň senesiniň görkezilendigini belleýär¹⁹. Seneli golýazmalaryň arasynda bolsa XI asyryň belli pars şahyry, birnäçe munazyra žanrynda ýazylan poemalaryň awtory Aly ibn Ahmet al-Esedi at-Tusy tarapyndan 1056-njy ýylyň ýanwar aýynda göçürilen Abu-Mansur Munafak al-Harawynyň «Kitaby al-enbiýa an hakaýyk al-adwiýa» atly eseridir²⁰.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, X asyrdan başlap, pars dili türkmen durmuşyna güýçli aralaşyp başlaýar. Şonuň netijesinde, gelip çykyşy türkmen bolan alymlaryň, şahyrlaryň birnäçesi öz eserlerini pars dilinde döredipdirler. Türkmen kätipleri parsça golýazmalary göçüripdirler.

Sözümizi jemläp aýtsak, arap we pars golýazma kitaplarynyň ýaýramagyna, şol dildäki golýazma sungatynyň ösmegine we

¹⁹ Акимушкин С.Ф. Персидская рукописная книга. В кн. Рукописная книга в культуре народов востока. Кн-I., М., стр. 360.

²⁰ Şol ýerde, 360-njy sah.

kämilleşmegine gelip çykyşy türkmen bolan alymlaryň, kätipleriň uly goşant goşandygy jedelsizdir.

Türkmen dilinde arap elipbiýinde döredilen ilkinji golýazmanyň haýsy asyrda we nirede peýda bolandygyny kesgitlemek kyn. Onuň birinji sebäbi uzak taryhy döwürleriň dowamynda dürli uruşlar we beýleki ýagdaýlar bilen baglanyşykly bolsa, ikinji sebäbi entek türkologiýa ylmy türkmen golýazmalarynyň ykbaly bilen içgin gyzyklananok. Her hal, ylmy jemgyýetçilige XI asyr türkmen ýazary Ýusup Balasagunlynyň «Gut etgu bilik» atly eseri döredendigi belli. Eger Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany lugatit-türk» atly sözlügindeki oguz-türkmen sözlerini hasaba alsaň, onda biziň döwrümize gelip ýeten iň irki golýazma XIII asyra degişli bolýar. Çünki «Diwany lugatit-türk» eseriniň biziň döwrümize gelip ýeten ýeke-täk nusgasy 1266-njy ýylyň awgust aýynyň 1-inde göçürilip gutarylypdyr. Ýöne häzire çenli ele salmak başartmasa-da, bu seneden has irrak arap elipbiýinde türkmen dilinde golýazma kitaplaryň döredilendigine hiç hili şübhe bolup bilmez. Çünki yslam dini bilen baglanyşykly eserleriň, esasan, arap dilinde ýazylandygyna seretmezden, yslamy täze kabul eden halka oňa düşnükli dilde yslam dininiň kadakanunlaryny has oňat düşündürmek maksady bilen, olaryň sözleýän diline, ýagny türkmen diline yslam dinini, düzgünlerini beýan edýän eserleriň terjime edilip ýaýradylandygyna ikinjiňlenmese bolar. Golýazmalarıň taryhynyň şaýatlyk etmegine görä, dünýewi eserlerden öňinçä, ilki dini eserler ýörite göçürilip ýaýradylpdyr. Bu ylymda ykrar edilen hakykat. Ýöne türkmen halkynyň jemgyýetçilik-syýasy durmuşy irki orta asyrlarda döredilen golýazmalarıň saklanyp galmagyna mümkinçilik bermändir. Golýazmalar dürli syýasy we tebigy sebäplere görä ýok bolupdyr. Häzirki döwürlerde dünýäniň golýazmalar hazynalarynda saklanyp galan türkmen golýazmalarynyň agramly bölegi XVIII–XIX asyra degişli.

Şeýlelikde, türkmen golýazma kitaplary uzak taryhy döwürleri başdan geçirip, ol öz kökünü b.e. öňki döwürlerden alyp gaýdýar. Şol uzak taryhy döwürleriň dowamynda olar dürli hatda, dürli dilde we dürli çäklerde döredilipdir.

Ozal belleýşimiz ýaly, VII asyrdan başlap, ýagny türkmen halkynyň yslamlaşdyrylmagy netijesinde, arap dili bilen bilelikde arap haty hem halkyň arasyna ornaşyp başlaýar we ol kem-kemden türkmen halkynyň ulanýan hatyna öwrülýär. Şu akymyň netijesinde VII asyrdan başlap, tä XX asyryň başlaryna çenli döredilen türkmen golýazmaları arap, pars, türkmen dillerinde bolup, arap haty beýleki hatlaryň ählisini gysyp çykarýar. Gündogaryň beýik şahyry Magtymguly Pyragy hem şu elipbiýi ulanypdyr. Onuň elýazmalarynyň ählisi arap grafikasyna. Ylmy işlerde Magtymgulynyň Gündogar edebiýatyny, şol sanda arap we pars edebiýatyny, dillerini kemsiz bilendigi tekrarlanýar. Edebiýatçy alym G.Gurbanow «Magtymgulynyň parsça şygrylary» atly makalasynda Duşenbede saklanýan bir beýazdan onuň parsy goşgularyny terjime edipdir.²¹

Muňa garamazdan, häzire çenli Magtymgulynyň parsça diwanyny gola salmak başardanok. Emma şahyryň türkmen dilindäki diwanlary dünýäniň dürli künjeklerine ýaýrapdyr.

II BAP

MAGTYMGULYNYŇ EDEBI TAHALLUSLARY

Magtymgulynyň edebi mirasy hakynda, onuň möçberi we ýaýrawy hakynda gürrüňe girişmezden ozal, şahyryň öz eserlerini nähili atlar bilen döredendigini, haýsy edebi tahalluslary ulanandygyny seljermek zerur. Şeýle hem şol at bilen ýa-da

²¹ Gurbanow G. Magtymgulynyň parsça şygrylary. «Sowet edebiýaty» žurnaly, 1983, № 4, 117-122-nji sah.

şol edebi tahallus bilen XVIII–XIX asyrdä, umuman, türkmen edebiýatynyň uzak taryhynda eser döreden şahyryň gabat gelip-gelmezligini aýdyňlaşdyrmaly. Şu mahala çenli Magtymgulynyň eserleri türkmen dilinde dürli möçberde 10-dan gowrak neşir edildi. Olary çapa taýýarlamaklyga türkmen alymlarynyň birnäçesi gatnaşdy. Biz bu ýerde edebiýatçy alymlar tarapyndan taýýarlanylýan esasy neşirleri göz önünde tutýarys. Şol neşirleriň 1994-nji ýyldan öňküleriniň hemmesine Magtymguly diýen at bilen we Pyragy edebi tahallusy bilen döredilen eserler girizilipdir. Diňe 1994-nji ýylyň neşirinde ýygyndynyň ahyrynda ýerleşdirilen goşgularda şahyryň edebi tahallusy Gul Magtym, Magtym, Magtymy görnüşlerinde gabat gelýär. Bu tahallusy goşgular şahyryň Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 131SN bukjada saklanýan diwanyndan alnypdyr we ilkinji gezek okyjylar köpçüligine ýetirilipdir. Diwanyň başyndaky ýazga görä, golýazma Daşoguz welaýatynyň ozalky Telman raýonynyň Woroşilow adyndaky kolhozynyň (häzirki Gubadag etrabynyň Abadan daýhan birleşiginiň) ýaşajjysy Tirkeş Nurjanowdan alnypdyr. Golýazmany getiren we surat nusgasyny aldyran dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty A. Myradow. Golýazmanyň getirilen wagty 1987-nji ýylyň ýanwar aýynyň 6-sy. Bu maglumatdan görnüşi ýaly, bu diwanyň asyl nusgasy Tirkeş Nurjanowda bolmaly. Diwanda Magtymgulynyň öňki neşirlerine girmedik 16 goşgy bolup, olar şahyryň 1994-nji ýyldaky neşirini çapa taýýarlaýjy A. Mülkamanow tarapyndan girizilipdir. Magtymgulynyň edebi mirasy sowet döwürlerinden öň hem birnäçe gezek dürli usullarda neşir edilipdir. XIX asyryň ortalaryndan şahyryň eserleri Aleksandr Hodzko-Boreýko, I.N. Berezin, A. Wamberi ýaly gündogarşynaslaryň hyzmaty bilen dürli dillere terjime edilip başlanýar. Türkmen alymlarynyň işlerinde olaryň işleri ylmy nukdaýnazardan töwerekleýin derňelendigi üçin, biz bu ýerde diňe olary ýatlamak bilen çäklenmekçi. Rus gündogarşynasla-

ry hem Magtymgulynyň mirasy bilen baglanyşykly käbir işleri etdiler. Mysal üsin, N.A.Ostroumow. Bu gündogarşynas Magtymguly barada ýatlap, Daşkentde çap edilýän «Туркестанские ведомости» gazetiniň 1907-nji ýyldaky sanlarynda şahyryň birnäçe goşgularyny çap etdirýär. Bu goşgular şol ýylda, özbaşdak kitap hökmünde neşir edilýär²². Mundan soňra hem Magtymgulynyň edebi mirasy Daşkent, Buhara, Astrahan, Stambul ýaly ýerlerde birnäçe gezek çap edilýär²³. Şahyryň bu diwanlarynda hem onuň Magtymguly we Pyragy tahalluslary bilen döreden eserleri gabat gelýär.

Bu delillerden görnüşi ýaly, Magtymgulynyň sowet döwründe we ondan ozal çap edilen ýygnyndylaryna şahyryň hususy ady we Pyragy tahallusy bilen döredilen eserleri girizilipdir. Bellemeli tarapy hem, bu ýygnyndlara girizilen eserleriň tas 90 göterimi diýen ýaly Magtymguly ady bilen döredilipdir.

Emma, türkmen edebiyatynyň taryhyndan bilşimiz ýaly, aýratyn hem, türkmen edebiyatynyň klassyky döwrüniň şaýatlyk edişi ýaly, geçmiş şahyrlarymyz öz eserlerini, esasan, edebi tahalluslary bilen döredipdirler we şol tahallus bilen hem ilat arasynda meşhurlyk gazanypdyrlar. Nesimi, Nowaýy, Fuzuly ýaly Gündogar şygryýetiniň pälwanlaryndan başlap, geçmiş edebiyatymyzyň Andalyp, Magrupy, Şabende, Şeýdaýy, Kemine, Seýdi, Zelili, Mätäji, Talyby, Kätibi ýaly soňky wekillerine çenli, hatda Magtymgulynyň atasy Döwletmämmediň özi hem Azady diýen edebi tahallusy bilen eser döredipdir. Edebi tahallusyň meşhurlygy netijesinde käbir şahyrlaryň hususy atlary unudylypdyr. XVIII asyr türkmen klassyk edebiyatynyň wekili Şeýdaýy munuň

²² Abdyýew A. Magtymguly. Aşgabat, Ylym, 1993. 28-nji sah.

²³

ديوان حضرت مختم قلى، بخارا 1910، ص.80

اوتوز ايكي تخم قصه سى و مختم قلى، داشكند 1911، ص.1

ديوان حضرت مختم قلى، بخارا 1911، ص.164

ديوان مختم قلى، استراخان 1912، ص.48

ديوان مختم قلى، ستانبول 1921، ص.64

mysalydyr. Şonuň üçin hem ýörite taýýarlygy bolmadyk adamdan Ymadeddin atly ýa-da Gurbandurdy atly şahyry tanaýarsyňyzmy diýip soralsa, megerem, ondan oňyn jogap almasaňyz gerek. Emma Nesimini ýa-da Zelilini tanaýarsyňyzmy diýip soralsa welin, onda türkmen edebiýaty hakynda azda-kände düşüňjesi bar adam «hawa» diýip jogap berer. Ýöne «Magtymgulyny tanaýarsyňyzmy?» diýip soralsa, säginmän «hawa» diýip jogap bererler. Sebäbi ilat arasynda Magtymgulyny tahallusy bilen däl-de, hususy ady bilen meşhurdyr.

Dogry, türkmen edebiýatynyň taryhynda, esasan, hususy atlary bilen eser döreden şahyrlar başga-da gabat gelýär. Muňa mysal edip Ahmet Ýasawy, Gul Süleýman ýaly şahyrlary getirmek bolar. Ýöne bular hem belli bir derejede öz hususy atlary bilen bilelikde «gul», «hoja» ýaly sypatlandyryjy sözleri ulanyşypdyrlar.

Magtymgulynyň döredijiliginde edebi tahallusa derek, hususy adyna giň orun bermegi belki-de onuň bu işe aýratyn garaýşy bilen baglanyşyklydyr. Çünki ilat arasynda, aýratyn hem ýaşuly nesliň arasynda Magtymgulyny öwülýä hasaplanýar we oňa sähelçe şek ýetirmäge synanyşan adam halk tarapyndan ýazgarylýar. Bu ýagdaýa türkmenleriň arasynda bolan dürli daşary ýurtly adamlar hem göz ýetiripdirler. Mysal üçin, F.Bakulin «Песни у туркмен и поэт их Махтумкули» atly makalasynda şeýle ýazypdyr: «Память Махтумкули чтима одинаково как и иомудами, так и геокленами, поэт в их глазах предстаёт святым и отдельные строфы из его стихотворений заучиваются, как правила для руководства в жизни зачастую отдельный стих приводится в разговоре в виде мудрого изречения»²⁴.

Ýöne şeýle-de bolsa, şahyryň golýazmalary bilen tanşan mahalymyzda, onuň kähalatlarda hususy adyna derek, döredijilikde edebi tahalluslary hem ulanandygyna göz ýetirýärsiň. Emma şu

---

²⁴ Бакулин Ф. Песни у туркмен и поэт их Махтумкули. В кн. Махтумкули / Сб. статей/.—Ашгабат: ТГИ, 1960, с. 8.

mahala çenli şahyryň haýsy tahalluslary ulanandygy dogrusynda gellen ylmy netije ýok. Ylmy işlerde şahyryň Pyragy tahallusy bilen eser döredendigi belleniş, diňe käbir makalalarda Pyragy tahallusyny hem ulanandygy belleniş. Eýsem, bu mesele boýunça golýazmalar näme diýýär? Käbir diwanlarda Magtymgulyň özi hem öz tahallusy hakynda maglumat beripdir. Özüniň «Bu dünýä» atly şygryny şahyr şeýle tamamlaýar:

محدومقلی آدینک دوندی فراغه
فارغ بولیب چک اوزینگ بر قراغه
حساب اتدیم دنیا باشدین آیاغه
اوج یوز التمیش التی مینک اغاج یولدور بو دنیا

Magtymguly, adyň döndi Pyraga,
Paryg olup çek özüň bir gyraga,
Hasap etdim dünýä başdan-aýaga,
Üç ýüz altmyş alty müň agaç ýoldur bu dünýä²⁵.

Şundan görnüşi ýaly, Magtymguly öz adynyň Pyraga öwrülendigini nygtaýar. Şahyr öz adynyň Pyraga öwrülendigini başga bir goşgusynda hem belleýär:

Jahany ýandyrdy oduň,
Gaçar boldy ýakyn-ýadyň,
Magtymguly seniň adyň,
Bolsun indi, goý, Pyragy²⁶.

Gyzykly tarapy, şahyryň «Ýar bizim sary» şygrynda suratlandyrylyşyna görä, ol desti şeraply, ýelden jaýnamazly, suwdan mähraply, egni ak redaly, ýaşyl nikaply är bilen meýdany dolduryp oturan merdanalaryň /erenleriň –A.A./ ýanyna baranda olar:

²⁵ MGI. 297-nji bukja.

²⁶ MGI. 1123-nji bukja.

فراغى ديب چاغردىلار ايتدىلار
قنده دنك ديب قلاغمدىن توتدىلار
استخوانم التميش پاره ايتدىلار
دىرلار مردنك بولسه دور بزم سارى

«Pyragy» diýip çagyrdylar, aýtdylar:
«Kandadyň» diýp, gulagymdan tutdular,
Ustyhanym altmyş para etdiler,
Diýrler: «Merdiň bolsa, dur bizim sary»²⁷ –

diýip ýüzlenýärler. Şahyr öz gezeginde «şowkun şerabyndan däli» eden «gözleri jellada» şeýle ýüzlenýär:

مخدومقلى خوش خواب ايچره يتورديم
امرينكه اوغراديم ايمان گتورديم
اوزومنى اونوتديم اوزيم يتورديم
فراق ديب چرلاب سن منينك ناميم

Magtymguly hoş hap içre ýatyrđym,
Emriňe ugradym, iman getirdim,
Özümi unutdym, özüm ýitirdim,
«Pyrak» diýp çyrlap sen meniň namym²⁸.

Ýokarda mysal getirilen şygrylaryň dördüsünde hem şahyryň öz hususy ady – Magtymguly hem getirilýär. Bu mysallar Magtymgulynyň Pyragy lakamyny ulanandygyny nygtamak bilen birlikde, şahyryň şol delili özüniň dürli eserlerinde öwran-öwran nygtamak, gaýtalap-gaýtalap ýatlamak endiginiň bolandygyny tassyklaýar. Umuman, şol bir pikiri, şol bir edebi usuly, şol bir meňzetmäni dürli şygrylarda ulanmak, gaýtalap-gaýtalap ýanjamak Magtymgulynyň döredijiliginiň häsiýetli aýratynlykla-

²⁷ MGI. 400-nji bukja.

²⁸ MGI. 5529-njy bukja.

rynyň biridir. Mysallardan görnüşi ýaly, şahyryň Pyragy edebi tahallusyny ulanandygy jedelsiz.

Pyragy tahallusy bilen döredilen şygrylaryň aglabasynda bu arap sözüniň «pyrak – aýralyk» manysy duýlup, onda şahyryň ene-atadan, perzentden, dogan-garyndaşdan, söwer ýardan, il-ulusdan aýralygy üçin çekýän hesreti duýulýar. Muňa «Habar, eý, dost», «Zemine batar», «Ýetirmez hijran», «Azadym kany» «Gökleň», «Kerem islärin» ýaly onlarça goşgularynyň, aýratyn hem söwer dosty we il gerçeği Çowdur hanyň hem-de Döwletalynyň şum ykballaryna bagyşlanan hesret goşgularyň mysalynda göz ýetirse bolýar. Magtymgulynyň 1983-nji ýylda neşir edilen goşgular ýygyndysynda onuň «Kaýda sen» atly goşgusyna çykygyt berlip, onda: «Ejesiniň (Orazgülüň) ölümüne bagyşlap ýazan mersiýesi (elegiýasy)» diýlip ýazylan²⁹. Biziň pikirimizçe, bu goşguda bir nätakyklyk bar. Geliň, goşgynyň ikinji setirini okalyň: «Iki dünýä ýoldaşym, şähri-imanym, kaýda sen». Musulmançylykda-da, türkmençilikde-de, erkek adam öz ejesine: «Iki dünýä ýoldaşym» diýip ýüzlenmeýär. Şygryň asyl nusgasy 1944-nji ýylda ýazylyp alnypdyr we onda şygryň ýazylmagynyň sebäbi görkezilmändir.

Babarahym Meşrebiň adybir şygrynyň ruhunda döredilen bu eserde şahyr:

– Aýra düşüp käbeden, goýdum Pyragy adyma³⁰ –

diýmek bilen, Pyragy lakamyny almagynyň sebäbini ölüm bilen baglanyşdyrýar. Bu ýerde ýene bir ýagdaýa ünsi çekesimiz gelýär. Ýokarda mysal alnan «Ýar bizim sary» atly şygrynda şahyryň adyny erenler «Pyragy» diýip tutýarlar. Bu şygryda, ýagny «Kaýda sen» atly elegiýada bolsa şahyryň soňky deminde ýatan ejesi ogluny iň soňky deminde görmegi arzuw edip, «Pyragy, Pyragy» diýip pyşyrdaýar:

²⁹ Magtymguly. Saýlanan eserler. I tom.–Aşgabat: Türkmenistan, 1983, 26-njy sah.

³⁰ MGI. 1016-njy bukja.

Görmedim öz rastyma, ol bakydan gül deý ýüzün,
Diýdi: «Görmedim çyragym», ýaş ediban ol gözün,
«Pyragy, Pyragy» diýp, unudyban ol sözün,
Berdi ol zemin içre, biygytyýar görge özün,
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym kaýda sen?³¹

Şahyryň «Pyragy» tahallusynda döreden hemme şygylarynyň aýrallyk manysyndaky «pyrak» sözünden dældigi hem käbir işlerde belleniýär. Alym G.Gurbanow «Magtymgulynyň parsça şygylary» atly makalasynda şahyryň ýaşlyk ýyllarynda asudalyk, rahatlyk, dynçlyk manysyndaky «Pyragy» sözünü tahallus edip alandygy, soňra ejesinden, atasyndan, doganlaryndan we söýgülisinden aýra düşmegi bilen aýrallyk manysyndaky «Pyrak» lakamyny ulanandygyny çaklaýar³². Alymyň bu pikirini N.Gullaýew hem unaýar³³. Magtymgulynyň dynçlyk, asudalyk, azat manysyndaky Pyragy lakamyny ulanandygyny A.Meredow bilen S.Ahally hem belleýär we oňa mysal hökmünde bolsa şahyryň «Bu dünýä» goşgusyndan aşaky setirleri getirýärler:

Magtymguly adyň döndi Pyraga,
Paryg bolup çek özüňni gyraga³⁴.

Görnüşi ýaly, giňişleýin bolmasa-da, garaz, ylmy işlerde şahyryň dynçlyk, rahatlyk, azat manylaryndaky Pyragy tahallusyny ulanandygy hem belleniýär. Eýsem, alymlaryň bu pikirine elýazmalar nähili garaýar? Bu meselä aýdyňlyk salmak üçin ilki bilen aýrallyk, jyda düşmek manylarynda gelýän «pyrak»

³¹ MGI. 1016-njy bukja.

³² Gurbanow G. Magtymgulynyň parsça şygylary. «Sowet edebiyaty», žurnaly, 1983, №4, 117-118-nji sah.

³³ Gullaýew N. Magtymgulynyň belentligi. Kt. Magtymguly 250. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, habarlar.–Aşgabat: Ylym, 1989.

³⁴ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi.–Aşgabat, Türkmenistan, 1988, 302-nji sah.

sözünüň ýazylyşy bilen rahat, azat, dynç manylarynda gelýän فراغ «perag» sözünüň ýazylyşyna üns bermeli. Aýralyk manysyndaky «pyrak» sözi arap elipbiýiniň «fe», «ri», «elip» we «kap» harplaryndan ybarat فراق bolýar. Dynçlyk, rahatlyk manysyndaky «perag» sözi bolsa arap elipbiýiniň «fe», «ri», «elip» we «gaýn» harplaryndan فراغ emele gelýär. Görnüşi ýaly, bu ýerde diňe «kap» bilen «gaýn» harplary bu iki sözi aýrybaşgalaşdyrýar. Biz ýokarda Pyragy tahallusy bilen gelen şygrylaryň aglabasynyň aýrylyk manysyndaky «pyrak» sözüne ýakyndygyny belläpdik. Ýöne golýazmalarda welin, ýagdaý tersine, ýagny Pyragy tahallusy bilen gelýän şygrylaryň tas hemmesi diýen ýaly «gaýn» bilen ýazylyp, rahatlyk, dynçlyk, ruhy kanagat manysyndaky «Perag» sözünüň ýazylyşydyr. «Pyrak» tahallusy bilen döredilen şygrylar elýazmalarda seýrek gabat gelýär. Şahyryň MGI-däki 400-nji bukjada gabat gelýän «Yşkyň kitabyň açaly» atly goşgusy Pyrak tahallusy bilen döredilen goşgularyň biridir. Goşgy şeýle tamamlanýar:

عاشق فراق دیر عرضین
 روزه نماز دیان فرضین
 بوینومزده اوش بو قرضین
 جان چکمان بریب کچلی

Aşyk Pyrak diýer arzyn,
 Roza, namaz diýen parzyn,
 Boýnumyzda uşbu karzyn,
 Jan çykman berip geçeli!³⁵

Şahyryň sopusylyk äheňini yzarlamaga hem baý maglumat berjek bu goşgy henize çenli okyjylar köpçüligine ýetirilenok. Munuň hem sebäbi şygryň mazmuny bilen baglanyşykly bolsa gerek. Goşguda yslam dini, sopusylyk äheňleri agdyklyk edýär.

³⁵ MGI. 400-nji bukja.

Megerem, şonuň üçin bolsa gerek, bu eser şahyryň hiç bir neşirlerine girmändir. Şygryň ahyrynda şahyryň tahallusynyň Aşyk Pyrak görnüşinde gelmeginiň hem Magtymgulynyň eserlerini neşire taýýarlaýjylary ñkise goýan bolmagy ähtimal. Golýazmada bu goşgynyň öň ýanyndan Magtymgulynyň «Çykyp oturmyş» atly goşgusy gelýär we şondan soň «welehu aýzan», ýagny «ýene şonuňky» diýen söz ýazylyp, «Yşkyň kitabyn açaly» diýen goşgy gelýär. Munuň hem üstesine bu diwan sap Magtymgulynyň goşgularyndan ybarat. Başga hili edip aýdanymyzda, MGI-de saklanýan 400-nji bukjadaky diwanda Magtymgulydan başga hiç bir şahyryň eseri gabat gelmeýär. Şu delillerden görnüşi ýaly, bu meselede ñkise gitmäge hiç hili esas ýok. Tersine, bu goşgy Magtymgulynyň Pyrak, Aşyk Pyrak tahalluslaryny hem döredijiliginiň belli bir pursatlarynda ulanandygyna güwä geçýär. Magtymgulynyň Pyrak, Pyragy edebi tahalluslaryny ulanandygyny şahyryň bize mälim bolan golýazmalarynda, diwanlarynda seýrek gabat gelýän we şu mahala çenli okyjylar köpçüligine ýetirilmedik «Danaýy pena» atly şygyr hem tassyklaýar. Gürrüňi edilýän goşgy şeýle tamamlanýar:

فراقى فانيدىن فرش فرق اتميش
 قيلچه جان ير يوزين جرمه غرق اتميش
 زر ذوقين جان حوفى زير ترك اتميش
 منشاء بلاده منزل ماء وا

Pyraky panydan perşi parh etmiş,
 Gylça jan ýer ýüzün jürme gark etmiş,
 Zer zowkun jan howpy zire terk etmiş,
 Menşäýy-belada menzili mägwa³⁶.

Şundan görnüşi ýaly, bu bentde şahyryň edebi tahallusy aýralyk manysyndaky فراق sözi bilen duşýar. Magtymgulynyň

³⁶ MGI. 166SN, 4344, 6468-nji bukjalalar.

áýrallyk manysyndaky «Pyragy» edebi tahallusynyň «kap» bilen ýazylan nusgasynyň golýazmalarda seýrek duşmagynyň sebäbi türkmen diliniň fonetiki áýratynlygy bilen baglanyşykly bolsa gerek. Türkmen dilinde dymyk sesleriň açyklamagy häsiýetli. Ýagny sözüň soňunda gelýän «k, p, t, ç» ýaly dymyk sesler, yzla-ryna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda açyk «g, b, d, j» seslerine öwrülýär. Meselem: aryk-arygy, bürük-börügi, ki-tap-kitaby, mekdep-mekdebi, agaç-agajy we ş.m. Şahyryň áýra-lyk manysyndaky Pyraky edebi tahallusy hem dymyk «k» sesiniň yzyna çekimli sesiň goşulmagyndan emele gelýär. Şonuň neti-jesinde bolsa, «Pyraky» sözi «Pyragy» görnüşinde áydylýar we ýazylýar. Elbetde, Magtymgulynyň döwründe hem, ondan soňra-ky döwürlerde hem, ýagny türkmenleriň arap elipbiýini ulanan döwürlerinde belli bir ýazuw düzgünleri bolmandyr. Şonuň üçin hem her molla öz bilenini «okapdyr». Muny Magtymgulynyň hut öz adynyň hem golýazmalarda Mahtumkuly, Mahdumkuly, Mak-dumkuly ýaly dürli görnüşlerde duş gelmegi hem tassyklaýar. Ine, bu ýagdaý esasynda şahyryň Pyraky tahallusy Pyraga öwrülipdir we golýazmalarda hem «gaýn» harpy bilen berlipdir. Magtym-gulynyň «Pyragy» edebi tahallusy bilen döreden şygrylary ha-kynda gürrüň ediljek bolunsa, şu ýagdaýdan ugur alynmalydyr we goşgynyň ruhy ahwalyndan haýsy edebi tahallusyň, ýagny «Pyragynyň» ýa-da «Pyrakynyň» gelip çykýandygyny ýüze çykarmalydyr. Ýokarda belleýşimiz ýaly, şahyryň «Pyragy» ta-hallusy bilen döreden şygrylarynyň aglabasy «gaýn» harpy bi-len berlendigine seretmezden, áýrallyk, jyda düşmek manysyny berýär.

Arap elipbiýiniň «kap» harpyna gutarýan sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulan halatynda «kap» harpynyň «gaýn» harpyna öwürülme häsiýetine, ýagny türkmen diliniň kadalaryna boýun egdirilmek häsiýetine Magtymgulynyň «Byragyň» atly goşgusynyň mysalynda hem göz ýetirse bolýar.

براق sözi «burak» diýen arap sözünden bolup, ol ýalpyldaýan, öwşün atýan, lowurdaýan diýen manylary aňladýar. Dini düşünelere görä, bu münülyän haýwan bilen Muhammet pygamber Jebraýylyň ugratmagynda Mekgeden Iýerusalime bir gijede syýahat edipdir. Byrak ululygy boýunça eşek bilen gatyryň aralygyndaky haýwan bolup, ol ak reňkli, arkasy uzyn, gulagy uzyn, ýüzi adam ýüzüne çalymdaş, toýnagy sygryň toýnagyna meňzeş³⁷. Ine, Magtymguly şu haýwana bagyşlap ýazan goşgusyny şeýle başlaýar:

اغالار براغينك وصفين توت قولاق
عرب تلين سوزلار اوزي براغينك

Agalar Byragyň waspyn tut gulak,
Arap tilin sözlär özi Byragyň³⁸.

Görnüşi ýaly, «byrak» براق sözi «yň» goşulmasyny kabul edip, «kap» harpynyň «gaýna» öwrülen براغينك görnüşinde ýazylypdyr.

Bu ýagdaý ähli elýazmalarda diýen ýaly gabat gelýär. Bu bolsa «pyrak» sözündäki «kap» harpynyň «pyragy» görnüşinde «gaýn» bilen ýazylandygyny tassyklamaga ýeterlik esas berýär.

Biz şu mahala çenli Magtymgulynyň Pyraky tahallusyny ulanandygyny onuň diwanlarynda gabat gelýän eserleriň mysalynda subut etdik. Emma Fuzulynyň MGI-däki 54-nji bukjada saklanýan diwanynda hem bir eser Pyraky tahallusy bilen gabat gelýär. Fuzulynyň bu diwanynyň 52-nji sahypasyna çenli Nowaýynyň, Bidiliň gazallary göçürilen, golýazmanyň 52 – 285-nji sahypalary aralygynda Fuzulynyň eserleri ýerleşdirilen. Soňra bolsa dürli rubagylar, kytgalar, Nowaýynyň, Baba Şeýdanyň, Nazym atly şahyryň şygrylary duş gelýär. Elýazmanyň 315-nji sahypasynda:

³⁷ Муслиман роваятлары.–Ашгабат: Мирас, 1991, 32 сах.

³⁸ MGI. 400-nji bukja.

وہ نہ قیلائی آہ نی ایلائی نیتای اللہ نی ایلائی
منکا بر شوخ بلا اوجرادی ناکاہ نہ ایلائی

Wah ne kylaý, ah ne eýleý, neteý Alla, ne eýleý,
Maňa bir şowhy bela uçrady, nägäh ne eýleý –

diýen bent bilen başlanýan «Ne eýleý» diýen gazal göçürilipdir. Bu gazalyň ahyrky bendi şeýle:

منی اولدوردی فراق آہ منی کویوردی فراق
کویوب اوچکانده کولومنی کوکھ سوردی فراق
وہ نہ قیلائی آہ نی ایلائی نیتای اللہ نی ایلائی نہ قیلائی
منکا بر شوخ بلا اوجرادی ناکاہ نہ ایلائی

Meni öldürdi pyrak, ah, meni köydürdi pyrak,
Köyüp öçgende külümi, göge sowurdy pyrak,
Wah ne kylaý, ah ne eýleý, neteý Alla, ne kylaý,
Maňa bir şowhy bela uçrady nägäh, ne eýleý.

Görnüşü ýaly, bu gazalyň ýazary näbelli. Ine, şu eserden soň hem «Gazaly Pyrak» diýip ýazylypdyr we:

عشقینک اورتار هر زمان من خسته و بیمارنی
سن ینه ناز ایلابان قتل ایلادینک من زارنی

Yşkyň örtär her zaman, men hasta-ýu bimarny,
Sen ýene näz eýleban, katl eýlediň men zarny –

diýen bent bilen başlanýan şygyr göçürilipdir. Gazal şeýle tamamlanýar:

بو فراقی هجر دردینک زخمی برله سینه چاک
زخمیغه مرهم بولوب دادیغه یتکیل

Bu Pyraky hijri-derdiň zähmi birle syna çäk,
Zähmige merhem bolup, dadyga ýetgil...

Gazalyň soňky bendiniň refreni galdyrylypdyr. Bu eseriň ruhy ýazarsyz gazalyň ruhy bilen çalymdaş. Bu iki gazalyň Magtymgulynyň döredijiligine gatnaşygyny aýdyňlaşdyrmak geljegiň işi. Ýöne birbada seredäýeniňde welin, Magtymgulynyň edebi usullary, ulanan çeperçilik serişdeleri göze kaklyşýar.

54-nji bukjanyň ahyrynyň ýoklugy sebäpli, onuň kätibi we senesi hakynda hiç hili maglumat ýok. Ýöne elýazmany sahaplan adam belli. Ol hakda sahabyň özünde: «Sahafy amaly Nurhoja» diýlip, maglumat berlipdir.

Magtymgulynyň elýazmalaryny seljeren mahalyňda şahyryň tahallusy babatynda kätip tarapyndan goýberilen säwliklere-de gabat gelinýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň MGI-däki 6443-nji bukjada saklanýan diwanynda şahyryň «Ýetişdi salym» atly goşgusy gabat gelip, ol aşaky bent bilen tamamlanýar:

فراغت من عشق اوتينه بريانم
ايل مالينه من حالينه كريانم
خوف اميد اورتا سيندا حيرانم
تانكلا محشر يا رب نى بولور حاليم

Paragat, men yşk oduna birýanam,
Il malyna, men halyna girýanam,
Howp, umyt ortasynda haýranam,
Taňla magşar, ýa Rep, ne bolar halym³⁹.

Şuňa salgylanylsa, onda Magtymguly Paragat tahallusy hem ulanan bolýar. Şahyryň ýokarda ýatlanan bukjada gabat gelýän «Diş gitmek» atly goşgusy hem Paragat tahallusy bilen gabat gelýär:

³⁹ MGI. 6443-nji bukja.

فراغت دنیا دوش دور
دوش کورسانک توبی هیچدور
جهاندا یمان ایش دور
قوری کیلب بوش کتماک

Paragat, dünýä düýşdür,
Düýş görseň, düýbi hiçdir,
Jahanda ýaman işdir,
Gury gelip, boş gitmek⁴⁰.

«Paragat» sözi dynçlyk, rahatlyk manysyndaky «paryg» sözi bilen baglanyşykly. Emma, muña seretmezden, biziň pikirimizçe, kätip ýokarky bendi göçüren mahaly nätakyklyk goýberipdir. Çünki şahyryň Paragat lakamyny ulanandygy barada gol-ýazmalarda başga hiç hili tutaryk ýok.

Magtymgulynyň özi hakynda, şeýle hem onuň atasy Döwletmämmet hakynda maglumat berýän «Haky çün» atly goşgy MGI-däki 5990-njy bukjada hem gabat gelýär. Şahyryň diwanynyň bu nusgasy şeýle tamamlanýar:

محمد چاغير رب العبادى
بو دنيا اخرت برکين مرادى
رسول الله قويميش ادين ادى
اتام دولت محمد ملاحق اوچون

Muhammet çagyr Rebbil ybady,
Bu dünýä, ahyret bergin myrady,
Resululla goýmuş adyn Ady,
Atam Döwletmämmet molla haky çün⁴¹.

---

⁴⁰ Şol ýerde.

⁴¹ MGI 5990-njy bukja.

Elbetde, Magtymgulynyň ömri we döredijiligi bilen sähelçe tanyş adam goşguda ady agzalýan, Resululla tarapyndan Azady diýlip at berlen Döwletmämediň Magtymgulynyň atasydygyna hiç hili şübhelenmez. Ýöne bu ýerde kätip şahyryň adyny ýazanda säwlik goýberip, Magtymgula derek Muhammet ýazypdyr. Şeýle hem kätip Döwletmämediň edebi tahallusyny ýazanda hem säwlik goýberipdir, ýagny Azady ýazylanda «ze» we «elip» harplaryny galdyrypdyr.

Edebi tahallus bilen baglanyşykly kätipleriň goýberen säwlikleri hakynda gürrüň ediljek bolunsa, onda ýene bir delilnamanyň üstünde durmak zerur. Şahyryň Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 1667-nji bukjada saklanýan diwanynda «Magşarnama» poemasy gabat gelip, ol şeýle tamamlanýar:

محتوم ایتور کیلور بول ایشلار
قیامت کون قارلار کرسه کرکتور

Magtym aýdar, geler bul işler,
Kyýamat gün gullar görse gerekdir⁴².

Bu setirlere salgylanyp, Magtymguly Magtym tahallusyny hem ulanandyr diýmek, megerem, nädogry bolar. Bu ýerde kätibiň säwlik bilen şahyryň hususy adynyň ikinji komponentini— «guluny» unudandygy görnüp dur. Sebäbi goşgynyň bogun sany ýetenok, akgyňlylyk pes. Şeýle ýagdaýa MGI-däki 6443-nji bukjada saklanýan diwanda hem gabat gelinýär. Bu nusganyň 127-nji sahypasynda şahyryň «Boldum girýana» atly goşgusy gabat gelip, ol şeýle tamamlanýar:

محتوم شول وقت ایستام مرادینک
بو سر احمق اجار یا بر دیوانه

---

⁴² Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar instituty, 1667-nji bukja.

Magtym şul, wagt istäm myradyň,
Bu syr akmak açar, ýa bir diwana⁴³.

Görnüşi ýaly, kätip bu ýerde hem şahyryň adynyň ikinji bölegini ýazmagy unudypdyr. Ýöne mysal getirilen ýokarky bentlerde kätibiň goýberen säwliklerine esaslanyp, Magtymgulynyň Magtym, Magtymy lakamlaryny ulanmandyr diýen netijä gelmek hem birtaraply bolar. Magtymgulynyň MGI-däki we Özbekistanda saklanýan käbir diwanlary şahyryň Magtym, Magtymy tahalluslaryny ulanandygyna şaýatlyk edýär. Biz şahyryň Horezm diwanlarynda Magtymgulynyň Pyraky we Pyragy lakamlaryndan hem başga tahalluslary ulanandygyna şaýatlyk edýän onlarça goşgulara gabat gelýäris. Özbekistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutyndaky 7605-nji bukjada saklanýan Magtymgulynyň diwanynyň başynda «Magtymguly Horezmi» diýen ýazgy bar. Bu ýazgy diňe bir ussat şahyryň Horezm topragynda meşhurlygyny aňlatman, eýsem, belli bir döwürlerde onuň bu ülkede ýaşandygyny kepillendirýär. Ony şahyr hakyndaky köp sanly rowaýatlar we «Şirgazy» şygry bilen birlikde bu toprakdan tapylan köp sanly diwanlar hem tassyk edýär. Ýokarda ýatlanan 1667-nji bukjada gabat gelýän «Yhsan kaýsy bilinmez», «Şalar galmazlar», «Duman gitmezmiş», «Abat galsyn» ýaly birnäçe goşgular, MGI-däki 4266-njy bukjadaky «Duman gitmezmiş», 131SN bukjadaky «Şalar galmazlar», «Gelse gerekdir», «Abat galsyn», «Duman gitmezmiş», 4976-njy bukjadaky «Aýyň ýagşysyn», «Joşa düşüp sen» ýaly onlarça goşgular Magtym tahallusy bilen duş gelýär. Umuman, Magtym edebi tahallusy bilen jemi 27 goşgy gabat gelýär.

Golýazmalarda Gul Magtym edebi tahallusly goşgular hem duş gelýär. Özi hem bu ýagdaý ýeke bir Horezm golýazmalarında däl, şahyryň Çendir, Deregez diwanlarynda hem gabat gel-

---

⁴³ MGI. 5842-nji bukja.

ýär. Mysal üçin MGI-däki 5842-nji bukjada saklanýan şahyryň diwanyňyň Deregez nusgasynda «Diş gitmek» atly goşgy şeýle tamamlanýar:

قل مخدوم دونيا ديشدور
دیش کورسانك توبى هيچدور
جهانده بر يمان ايشدور
قورى كليب بوش كيتماك

Gul Magtym, dünýä düýşdür,
Düýş görseň, düýbi hiçdir,
Jahanda bir ýaman işdir,
Gury gelip, boş gitmek⁴⁴.

Gul Magtym tahallusy bilen döredilen goşgular MGI-däki 6443-nji bukjada saklanýan we Allanazar Muhammetjan baýyň tabşyrygy bilen ýazylan diwanda hem gabat gelýär:

قل مختوم كيلديم جهانه
بر يار بركيل عقل دانه
توشدويم ايم بيلماس نادانه
بر قدريم بيلان استارين

Gul Magtym, geldim jahana,
Bir ýar bergil akly dana,
Duşdum üm bilmez nadana,
Bir gadrym bilen istärin.

Bu nusgadaky «Geldi ýaranlar» atly goşgy hem Gul Magtym tahallusy bilen döredilipdir. Şahyryň MGI-däki 66-njy bukjada saklanýan diwanynda käbir goşgularyň ýokarsynda «Der beýany-Magtym» diýlip ýazylypdyr.

Bize mälim elýazmalarda Magtymgulynyň Gul Magtym tahallusyly sygyrlaryndan 18 sanysy gabat gelýär. Gul Magtym,

⁴⁴ MGI. 5842-nji bukja.

Misgin Magtym tahallusly şygrylar şahyryň Magtym tahallusynyň öňüne gul, misgin, kemine ýaly sypatlandyryjy sözleriň goşulmagy bilen döräpdir. Şahyryň Magtym tahallusynyň yzyna degişlilik aňladýan «y» goşulmasynyň goşulmagy bilen dörän Magtymy tahallusly şygrylar hem elýazmalarda gabat gelýär. Mysal üçin, şahyryň 115SN, 116SN bukjalardaky diwanynda saklanýan «Anda bar» atly şygry şeýle tamamlanýar:

یتینجی یر اتی غریبا دلده
دوزخدین و هم ایله خدانی بیلده
شیطان اندین اینب چیقەر هر یلده
مختومی دیر یمان جایلار انده بار

Ýedinji ýer ady Garyba dalda,
Dowzahdan wehm eýle Hudany bilde,
Şeýtan andan inip-çykar her ýylda,
Magtymy diýr, ýaman jaýlar anda bar⁴⁵.

Şahyryň 1987-nji ýylda gola salnan diwanynda gabat gelýän «Derýaýy-hal» atly şygry hem şeýle tamamlanýar:

نا مرادنك قولدين يباركيل محذومي شوریده كه
اولی آخرنی قلسنك وقت محشرده سوال

Nämyradyň goldan ibergil Magtymy şuride ki,
Owwaly-ahyry kylsaň, wagty-magşarda sowal⁴⁶.

Elbetde, Gul Magtym, Misgin Magtym, Magtymy, Magtym tahalluslaryny ulanyp ýazylan şygrylaryň her biri hakynda giňişleýin gürrüň etmegiň zerurlygy ýok. Çünki bu alnan mysallar Magtymgulynyň Magtym, Magtymy, Misgin Magtym, Gul Magtym ýaly tahalluslary ulanandygyny belli derejede su-

⁴⁵ MGI. 116SN bukja.

⁴⁶ MGI. 131SN bukja.

but edýär. Bellemeli tarapy hem, şu tahallus bilen gabat gelýän şygrylaryň aglabasy ozal okyjylar köpçüligine ýa-da ylmy jemgyýetçilige mälim şygrylar. Ýöne ol goşgular şahyryň öňki neşirlerinde Magtymguly ýa-da Pyragy tahallusy bilen berlipdir.

Magtymgulynyň edebi tahallusy barada gürrüň edilende ýene bir meseläniň üstünde durup geçmek zerur. Akademik A.N.Samoýlowiç türkmen edebiyaty bilen baglanyşykly maglumat toplap ýörkä, Hywa türkmenleriniň arasynda bolanda bir bagşy bilen bolan gürrüňini şeýle beýan edýär: «Чи песни ты поешь?» спросил я у одного бахши в Хиве, и он ответил: «Махтумкули».

— А еще чи?

Больше не знаю.

Песен Талиби, Кемине и др. ты, значит, не знаешь?

– Да все это Махтумкули! Разные бахши переделывали немного песни Махтумкули и вставляли в них свое имя.⁴⁷

Bagşynyň bu pikiri, belli derejede hakykatdan üzňe hem däl. Muňa MGI-däki dürli golýazmalarda Magtymgulynyň ol ýa-da beýleki goşgusynyň äheňinde, kähallatlarda bolsa, kem-käseleýin söz üýtgetmeleri diýäýmeseň, tas şol durşuna gaýtalanýan we dürli awtorlaryň ady bilen gabat gelýän onlarça goşgular şaýatlyk edýär. Magtymgulynyň birnäçe goşgularynyň dürli şahyrlaryň adyna gelmegi belli derejede ýokarky ýagdaý bilen baglanyşyklydyr. A.N.Samoýlowiç Hywa iş sapary mahalynda ýerli adamlaryň Magtymgulynyň Pyragy we Magrup edebi tahalluslarynyň bolandygyny nygtandyklaryny hem ýörite belleyär.⁴⁸ Elbetde, biz XVIII asyr şahyry Gurbanaly Magrupynyň bolandygyna ikerjiňlenemizok. Hakykatyň hatyrasyna Magtymgulynyň şarikli şygrylarynyň köpüsiniň Magrupy bilen baglydygyny welin ýüzugra aýtmalydyrys. «Malyna degmez», «Sa-

⁴⁷ Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества. т. XIX, вып. IX. С.Петербург, 1910, стр. 126.

⁴⁸ Şol ýerde, 126-njy sah.

zyna degmez», «Janyna degmez», «Sarp eýleýir aşyny», «Emire döner» ýaly jemi 25-e golaý goşgular golýazmalarda Magtymgulyň we Magrupynyň ady bilen gelýär. Bu we şulara meňzeş birnäçe şarikli şygyrlaryň awtoryny kesgitlemek diňe tekstologik derňewden soň mümkin. Munuň hem üstüne käbir elýazmalarda Magtymguly bilen Magrupynyň aýdyşygy hem gabat gelýär. Bize Magtymguly bilen Magrupynyň aýdyşyk goşgularynyň ikisi mälim. Olaryň biri «Eýwany dört» ady bilen mälim bolup, ol Magtymgulyň neşirlerinde gabat gelýär. Bu aýdyşyk goşgy bary-ýogy 2 golýazmada duşýar. Aýdyşygy Magtymguly sowal bilen başlaýar we Magrupy onuň sowallaryna jogap berýär. Olaryň edebi gatnaşykda bolandygy, başga bir aýdyşyk goşgynyň mysalynda hem bize mälim. MGI-däki 3506-njy bukjada heniz ylmy dolanyşyga-da girmedik, okyjylara ýetirilmedik täze bir goşgy – «Habar ber, beýledir» atly aýdyşyk eseri saklanýar. Bu goşguda sowal bilen Magrupy Magtymgula ýüzlenýär, Magtymguly hem jogap berýär. Bu elýazma XX asyryň 30–40-njy ýyllarynda göçürilipdir. Onuň asyl nusgasy bize belli däl. Ýöne goşgularyň arasynyň «welehu aýzan» /ýene şonuňky/ diýen jümle bilen bölünmegi, onuň haýsy hem bolsa bir golýazmadan göçürilendigini çaklamaga esas berýär. Diýmek, bu iki aýdyşyk-goşgular hem Magtymguly bilen Magrupynyň döwürdeş, üstesine-de, özara gatnaşykda bolan şahyrlardygyny çaklamaga mümkinçilik döredýär.

Horezm ýa-da Daşoguz türkmenleriniň arasyndan ýygnaýan maglumatlaryň arasynda Magtymgulyň Gurtogly tahallusyny ulanandygy hakynda hem maglumat bar. Has takygy, MGI-däki 772-nji bukjada bu barada şeýle maglumat saklanýar: «Magtymguly şahyr özüniň birnäçe goşgularynda Gurtogly diýip getirýär. Onuň sebäbi enesi Magtymguly üçin aş saýlan wagtynda möjek etinden aş saýlapdyr. Oňa bolsa em üçin möjek etini bişirip beripdirler... Şolardan bir goşgy meniň ýadymda ga-

lypdyr. Ol, ine, şeýle başlanýar»⁴⁹. Ine, şu maglumatdan soň «Hünäri weçsiz» atly sygyr getirilýär. Bu maglumatyň kimden ýazylyp alnandygy belli däl. Ýöne edil şu maglumatyň oň ýanynda Ýylanly raýonynyň «Kommunizm» kolhozynyň daýhany 77 ýaşly Sapar bagşy Meretguly oglunyň dilinden ýazylyp alnan maglumat bar. Umuman, bu bukjadaky materialaryň hemmesi 1940-njy ýylda Daşoguz welaýatyna guralan ekspedisiýa mahaly, ekspedisiýanyň agzalary Nepes Hojaýew we Nury Garryýew tarapyndan ýazylyp alnypdyr. Bu bukjada ýokarda ýatlanan «Hünäri weçsiz» atly goşgynyň Köneürgenç raýonynyň 10-njy oba sowetine garaşly «Woroşilow» adyndaky kolhozda ýaşaýan Guşbegi bagşydan ýazylyp alnan nusgasy hem bar. Bu nusganyň ahyrynda sygryň ýazary hökmünde Magtymgulynyň ady getirilýär. Bu goşgy hakdaky gürrüňiň magadyna ýetmek üçin «Gurt oglunyň» saýlanan eserlerinden uzagrak hem bolsa aşaky sitatany getirmekçi: «Bulardan «Hünäri weçsiz» diýen goşgusy Magtymgulynyň 1959-njy ýylda neşir edilen goşgular ýygyndysynyň 2-nji jilinde «Alaçsyz» diýen at bilen Magtymgulynyň adyna berlipdir. Ol, hakyna seretseň, Gurt oglunyňky bolmaly. Bu goşgy Ylymlar akademiýasynyň golýazmalar hazynasynda, ýagny 478, 4, 772, 1633, 758-nji bukjalarda bar. Gysgaça aýdanymyzda, ol bukjalarda aşakdaky ýaly ýagdaýda:

1. 478-nji bukja Seýdiniň «Goşa pudagym» diýen dessany. Ol irki döwürde arap elipbiýinde nestalyk hatynda ýazylypdyr. Şu bukjanyň ikinji paketiniň 134 – 137-nji sahypalarynda «Hünäri weçsis» atly goşgy Gurt oglunyň adyna gelýär.

2. 4-nji bukjanyň 8-nji sahypasynda arap elipbiýinde Molla Püriniň ýazany, Gurt oglunyň adyna gelýär.

3. 772-nji bukja, 1940-njy ýylda latyn elipbiýinde ýazylan, bu bukjanyň 76 – 77-nji sahypalarynda Gurt oglunyň adyna

---

⁴⁹ MGI. 772-nji bukja.

gelýär. Ýene şu bukjanyň 11-12-13-nji sahypalarynda Magtymgulynyň adyna berlipdir.

4. 1633-nji bukja 1958-nji ýylda rus elipbiýi esasynda ýazylan Magtymgulynyň adyna berlen.

5. 758-nji bukjanyň 7-nji sahypasynda latyn elipbiýinde ýazylan. Magtymgulynyň adyna berlen.⁵⁰

Görnüşi ýaly, Gurt oglunyň bu ýygnyndysyny çapa taýýarlan A.Gudratyllaýewiň aýtmagy boýunça, bu goşgy «Hakyna seret-seň, Gurt oglunyňky bolmaly». Belki, A. Gudratyllaýewiň pikiri dogrudyr. Ýöne ýokarda mysal alnan 5 bukjada «Hünäri weçsiz» atly goşgy 6 ýerde gabat gelip, şolaryň 3-sinde bu goşgy Magtymgula degişli edilýär, 1-inde bolsa Magtymgulynyň Gurtogly tahallusy bilen şygry döredendigi aýdylýar we oňa mysal hökmünde hem derňelýän goşgy getirilýär. Diýmek, ýokarky 5 bukjanyň diňe 2 sanysy bu eseri Gurt ogluna degişli edýär. Teswirlenen 5 golýazmanyň ählisinde «Hünäri weçsiz» atly goşgy dilden ýazylyp alnypdyr. Bu goşgy MGI-däki başga-da birnäçe golýazmalarda duş gelýär. Olary gysgaça synlalyň:

6. 614-nji bukja. 1940-njy ýyllarda ýazylyp alnan. Awtory Magtymguly.

7. 932-nji bukja. Goşgy 1960-njy ýyllarda ýazylyp alnan. Awtory Magtymguly.

8. 1742-nji bukja. Goşgy 1958-nji ýylda Hywadan Gurbanbaý ekenen ýazylyp alnypdyr. Awtory Magtymguly.

9. 3107-nji bukja. Goşgy Magtymgulynyň adyna. Ol, takmynan, 1960-njy ýyllarda köneürgençli Nury bagsydan ýazylyp alnypdyr.

Bu bukjalaryň hemmesi hem dilden ýazylyp alnypdyr. Düýpli gözleg geçirilse, bu eseriň başga bukjalarda hem gabat gelmegi mümkin. Onuň kime degişlidigini diňe töwerekleýin derňewden soň seljerse bolar. Häzirki maglumatlar bu goşgyny Magtymgula

---

⁵⁰ Gurt Ogly. Saýlanan eserler.—Aşgabat: «Ylym», 1973, 20-21-nji sah.

degişli edýär. Muña goşgynyň Gurt oglunyň awtografynda gabat gelmezligi hem esas berýär. Gurt oglunyň goşgularynyň aglabasy Magtymgulynyň şygrylarynyň täsirinde ýazylypdyr.

Magtymgulynyň Magrup we Gurtogly tahalluslary dogrusynda başga maglumata gabat gelmedik. Şonuň üçin hem, häzirligçe goşmaça deliller tapylýança Magtymgulynyň Magrup we Gurtogly tahalluslary barada Daşoguz topragyndan ýazylyp alnan maglumatlary bir taraply hasaplaýarys we bu meseläniň geljekki derňewlerde seljerilmegine umyt baglaýarys.

Magtymgulynyň ulanan edebi tahalluslary hakyndaky gürründen şeýle netije çykarmak mümkin. Magtymguly ýaşy duruguşýança öz hususy ady bilen birlikde Aşyk Pyrak, Pyraky, Pyragy, Magtym, Gul Magtym, Misgin Magtym, Magtymy tahalluslaryny hem ulanyp, orta ýaşlaryndan soňra bolsa döredijilikde, esasan, hususy adyny ulanypdyr. Şol bir goşgularyň dürli tahalluslar bilen gabat gelmegi hem şonuň bilen baglanyşyklydyr. Ýöne wagtyň geçmegi bilen şahyryň öz eserlerini gaýtadan gözden geçirmegi netijesinde, şeýle hem kätipleriň tagallasy bilen şahyryň şygrylaryny, esasan, iki at bilen Magtymguly we Pyragy ady bilen bermeklige ýykgyň edilipdir.

Şeýle hem ýokarky tahalluslaryň, esasan, Horezm topragyndan tapylan golýazmalarda gabat gelýändigini bellemelidir. Umuman, Magtymgulynyň Daşoguz topragy bilen baglanyşygy ýeterlik öwrenilenok. Geljekde bu meselä üns berilse, täze maglumatlaryň ýüze çykmagy mümkin. Çünki Magtymgulynyň Horezm topragyndan tapylan diwanlary ýeterlik mukdarda bar. Onuň hem üstesine halkdan ýygnalan maglumatlar hem köp. Bu bolsa Magtymgulynyň ömrüni we döredijiligini öwrenmekde Horezm maglumatlarynyň ähmiýetiniň kiçigirim dälidigine güwä geçýär.

III BAP MAGTYMGULYNYŇ GOLÝAZMALARY

Magtymgulynyň edebi mirasy, şol sanda onuň golýazmalary şahyr aýatdaka Horasana ýaýrapdyr. Bu hakda anyk maglumatlar bolmasa-da, günbatar we rus gündogarşynaslarynyň ýazgylaryndan aňlamak bolýar. Şahyryň edebi mirasynyň XIX asyryň ortalaryndan Ýewropa metbugatyna aralaşyp başlamagy günbatar we rus gündogarşynas alymlarynyň Magtymgulynyň golýazmasyny ele salmak höwesini güýçlendiripdir. Häzirki bar bolan maglumatlara görä, Magtymgulynyň golýazmasy Ýewropa XIX asyryň 60-njy ýyllaryndan aralaşyp başlaýar. 1863-nji ýylda derwüş sypatynda Orta Aziýa syýahat eden German Wamberi molla Durdy diýen adamyň üsti bilen Magtymgulynyň diwanyny gola salýar we ony öz ýany bilen alyp gidýär. Häzir bu golýazma Wengriýa YA-nyň Gündogar bölüminde saklanýar.

Astrabatda rus konsulynyň wezipesini ýerine ýetiren F.A.Bakulin hem molla Durdynyň üsti bilen şahyryň bir golýazmasyny ele salypdyr. Häzir ol golýazma Sankt-Peterburgdaky Geografiki jemgyýetiň arhiwinde saklanýar⁵¹. Bu golýazma türkmen alymy Z.B.Muhammedowa tarapyndan töwerekleýin öwrenildi⁵². Magtymgulynyň Angliýada we Germaniýada hem diwany saklanýar. Ýöne ol diwanlaryň bu ýurtlara düşüşiniň ykbaly belli däl. Bu delilnamalar şahyryň elýazmalarynyň XIX asyrdaky Türkmenistanyň çäginde çykandygyny tassyklaýar.

XIX asyrdaky Orta Aziýa aralaşan gündogarşynaslar Magtymgulynyň külliýatyny, bolmanda diwanynyň dolurak nusgalaryny agtarypdyrlar. Ýöne olara şahyryň külliýaty-ha däl, kämil diwanyny hem gola salmak başartmandyr.

⁵¹ Nuralyýew D. Türkmen edebiýatynyň dostlary.—Aşgabat: Ýlym, 1977, 32-nji sah.

⁵² Мухаммедова З.Б. Кто был переписчиком астрабадского списка дивана Махтумкули? Известия АН Туркменистана. Серия общ. наук. 1983, №6, стр. 13-21.

F.Bakulin Magtymgulynyň golýazmalarynyň türkmenleriň arasyndaky ýaýrawy hakynda «Türkmenleriň aýdymlary we olaryň Magtymguly şahyry» atly makalasynda şeýle ýazýar: «Писанный сборник сочинений Махтумкули между туркменами – большая редкость, и, как бы он не был велик по объему, туркмены всегда утверждают, что он не полон, потому что всего сказанного поэтом не представляется возможным записать. Так как туркмены знают едва ли не большую часть стихотворений Махтумкули наизусть, то в составлении сборника надобности они не встречают, тем более, что большинство кочевников неграмотны. Писаное собрание сочинений Махтумкули представляет смесь разнообразных стихотворений, размещенных без всякого порядка и последовательности»⁵³.

F.Bakuliniň bu sözleri XIX asyryň ikinji ýarymynda Magtymgulynyň golýazmalarynyň ilat arasynda juda gyt bolandygyny tassyklaýar. XX asyryň 20 – 30-njy ýyllarynda bolsa bolşewistik syýasat olaryň dürli ýollar bilen saklananjalarynyň hem tas «soňuna sogan ekipdi». F.Bakulin şahyryň golýazmalarynyň ýörite tertibe salynmandygyny hem dogry belleýär. Şahyryň 350 töweregi golýazmasynyň arasynda diwan düzmekligiň düzgünlerine eýerilip düzülen bir golýazmanyň hem bolmazlygy muny tassyklaýar. F.Bakulin ady agzalan makalasynda şahyryň «Turgul» diýdiler» şygry bilen baglanyşykly rowaýaty ýatlap, onuň diwanlarynyň şol eser bilen açylýandygyny ýazypdyr. Dogrudan hem, Magtymgulynyň diwanlarynyň arasynda ýokarda ýatlanan eser bilen başlanýan elýazmanyň 40 töweregi bar.

Rus gündogarşynasy F.Bakuliniň belleýşi ýaly, Magtymgulynyň golýazmalary ilat arasynda juda seýrek gabat gelýär. Biz bu ýerde Magtymgulynyň eserleri gabat gelýän golýazmalaryň

---

⁵³ Бакулин Ф. Песни у туркмен и поэт их Махтумкули. В кн.: Махтумкули. (сборник статей о жизни и творчестве поэта). Ашхабад – 1960, 9 стр.

ählisini däl-de, sap Magtymgulynyň eserlerinden ybarat diwanlary göz öňünde tutduk. Magtymgulynyň golýazmalarynyň möçberiniň nähili derejededigine göz ýetirmek üçin ony Nowaýynyň diwanlary bilen deňeşdirmek gyzyklydyr. Mälim bolşy ýaly, Nowaýynyň liriki eserleri türkmenleriň arasynda «Çar diwan» /«Dört diwan» –A.A./ ady bilen meşhur bolup, olary Nowaýy «Hazaýyn-al maani» /«Manylar hazynasy»/ diýip atlandyrypdyr. «Manylar hazynasynyň» «Çar diwan» ady bilen meşhur bolmagynyň sebäbi ol dört sany diwandan ybarat bolup, olaryň birinjisi «Garaýib-us-sigar» /«Çagalygyň täsinligi»/, ikinjisi «Nawadiruş-şabab» /«Ýigitligiň seýrekligi»/, üçünjisi «Bedaýy-ul-bidaýa» /«Orta ýaşyň gозzellikleri»/ we dördünjisi «Fawaýid-ul-kibar» /«Gojalygyň peýdalary»/ diýlip atlandyrylan we olar adam ömrüniň pursatlary boýunça bölünen. Nowaýy adam ömrüniň pursatlaryny şeýle böleklere bölüpdir: çagalyk 8-20 ýaş aralygy, ýigitlik 20-35 ýaş aralygy, orta ýaş 35-45 ýaş aralygy, garrylyk 45-60 ýaş aralygy.

Nowaýynyň bu eseri dünýäniň dürli golýazmalar hazynalaryna ýaýrapdyr. Belli nowaýyşynas H.Süleýmanowyň berýän maglumatyna görä, dünýäniň golýazmalar hazynalarynda Nowaýynyň liriki mirasyny özünde saklaýan diwanlaryň 300-den gowragy belli⁵⁴.

Elbetde, Nowaýynyň liriki mirasynyň hemmesiniň hasaba alynmandygy belli. Muny H. Süleýmanowyň özi hem belleýär. Biz hem Magtymgulynyň edebi mirasy duş gelýän golýazmalar 350 töweregi diýen mahalymyz onuň gutarnyklydygyna güwä geçmezok. Çünki dünýäniň golýazmalar hazynalary entek ýeterlik derejede öwrenilenok. Şeýle hem hususy adamlardaky elýazmalar hasaba alnanok.

---

⁵⁴ Хамид Сулейманов. Текстологическое исследование лирики Алишера Новаи. Автореф. диссерт. на соискание ученой степени докт. филол. наук. Ташкент. 1961. стр. 7.

Şahyryň golýazmalarynyň şular ýaly möçberdedigine garamazdan, häzire çenli şahyryň öz eli bilen ýazan nusgasy gabat gelenok. Şeýle-de bolsa, şahyryň diwany, hatda külliýatynyň hem bolandygy hakynda ilat arasynda maglumat saklanypdyr. Döwletmämmet Azadynyň Kahyrguly diýen oglundan gaýdan Gara işanyň beren maglumatyna görä, Magtymgulynyň gaty köp kitaplary, şol sanda öz döreden eserleri hem Etrek çaýyndan geçilende sile gidýär⁵⁵. Gara işanyň bu maglumaty ozal ylma mälim. Umuman, Magtymgulynyň golýazmalarynyň tebigy bela zerarly, şeýle hem kese ýerli basybalýjylar tarapyndan ýok edilendigi hakyndaky rowaýatlar ilat arasynda şu mahala çenli ýaşap gelýär. Ýöne Gara işanyň beren maglumatlarynyň ähmiýetli tarapy Magtymgulynyň öz eli bilen ýazan golýazmasynyň bolandygynyň ykrar etmegidir we Magtymgulynyň döwürdeşi Durdy Guşlukçy tarapyndan şahyryň şygryrlarynyň toplanandygy hakda maglumat bermegidir.

Gara işanyň beren maglumatyna görä, Durdy Guşlukçynyň göçüren diwany häzirki wagtda Garabäbek diýen gerkez adamynda saklanýan bolmaly. Ýeri gelende aýtsak, şol golýazmanyň surat nusgasy MGI-de saklanýar. Emma elýazmanyň senesi we kätibi gabat gelenok. Şonuň üçin Gara işanyň beren maglumatyny tassyklamak ýa-da inkär etmek mümkin däl. Golýazmadaky eserler ozal ylma mälim eserlerdir. Ýöne bu diwanyň paleografik alamatlary elýazmanyň XVIII asyryň ikinji ýarymyna, bolmanda XIX asyryň başlaryna degişli etmäge esas berýär. Merhum Gara işan Magtymgulynyň öz eli bilen ýazan elýazmasy — awtografy sile gidipdir diýse-de, şahyryň awtografynyň XX asyryň başlarynda ilat arasynda bolandygy hakynda maglumat bar. Hatda bu hakda metbugatda hem ýazylypdyr. Gündogar, şol sanda türkmen edebiýaty we medeniýeti bilen gyzyklanlan I.Belýaýewiň Daşkentde çykýan «Туркестанские ведомости» atly gazetiň 1904-

---

⁵⁵ MGI. 5854-nji bukja.

-nji ýylyň 4-nji iýulynda çykan 73-nji sanynda «Gyzykly golýazma» atly makalasy çap edilipdir. Şol makalada şeýle ýazylan: «Zakaspi oblastynda, Garrygalanyň töwereginde ýaşayan türkmenleriň arasynda meşhur şahyr Magtymgulynyň ullakan golýazmasy saklanýar. Bu gyzykly edebi ýadygärlikde türkmen halk poeziýasynyň örän täsin nusgasyna gabat gelinýär»⁵⁶. Ýazaryň ýazmagyna görä, şol golýazma göçürilip almak üçin her ýyl Aşgabatda geçirilýän halk sudlarynyň gurultaýyna getirilýär eken. Bu golýazmanyň soňky ykbaly belli däl. Şahyryň awtografy haýndaky maglumat MGI-de saklanýan 1681-nji bukjada hem gabat gelýär.

Babadaýhan raýonynyň «Täze ýol» kolhozyndan 75 ýaşly Rejep Muham ussa /Annamuhammet oğly/ bu barada 1958-nji ýylda şeýle diýipdir: «Biziň atamyz pahyr kümüş ussasy bolup, hut Magtymgulynyň elinden çykan kitaby dynmazdan okardy».⁵⁷ Rejep Muham ussanyň aýtmagyna görä, onuň atasy «Magtymgulynyň öz kitabyny Ahalda Miriş obasynda Ussa Tagan diýen adamyň öýünde görüpdir. Ol kitabyň ululygy desse çykan ýaly. Odun ýüp bilen iki oğlan alyp barmaly eken»⁵⁸. Rejep Muham ussa hem, I.Belýaýew hem Magtymgulynyň adaty elýazmalardan has uly bir elýazmasynyň bolandygyny tassyklaýar. Bu bolsa I.Belýaýew bilen Rejep Muham ussanyň gürrüňini edýän golýazmalary Magtymgulynyň külliýaty bolaýmasyn diýen pikire getirýär.

«Külliýat» arap sözi bolup, ol «jemlenen, toplanan, ýygnanlan, ähli» diýen manylary aňladyp, Gündogar kitap sungatynda adalga hökmünde ulanylýar. Külliýat düzmek her önýeten şahyra miýesser etmeýär. Has takygy, külliýata girjek şahyr dünýä meşhur bolup, onuň eserleri dünýä medeniýetine öz täsirini ýetiren

---

⁵⁶ Belýaýew. Gyzykly golýazma. Kt: Magtymguly. Aşgabat, TDN. 1960, 11-nji sah.

⁵⁷ MGI. 1681-nji bukja.

⁵⁸ Şol ýerde.

bolmaly. Ol döwürdeşleri üçin hem, ondan soňky nesiller üçin hem öz ähmiýetini ýitirmeyän eserleriň awtory bolmaly. Hut şu talaplara görä, külliýat düzmek her bir şahyra miýesser etmedik bagt. Külliýata girýän eserler many-mazmun, žanr aýratynlyklaryna görä toparlara bölünýär. Başgaça aýdylanda, haýsy hem bolsa bir şahyryň bir žanrda döreden eserleriniň bir ýere jemlenmesine hem külliýat diýilýär. Gündogar edebiýatynda Sagdy, Hapyz Şirazy, Emir Hysrow Dehlewi, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Abdylkadyr Bidil ýaly dünýä meşhur şahyrlaryň külliýatlary mälim. Öz nobatynda Magtymgulynyň hem Gündogar poeziýasynyň ýokarda ýatlanan pälwanlary bilen bir hatarda durandygy dogrusynda ylymda birnäçe mertebe nygtaldy. Şondan ugur alynsa, onda Magtymgulynyň hem külliýatynyň bolandygyna ynansa bolar. Hatda bu hakda ilat arasynda dürli maglumatlar häzire-bu güne çenli saklanyp galypdyr. Olaryň käbiri bolsa XX asyryň başlarynda metbugata aralaşypdyr.

Magtymgulynyň külliýatynyň bolandygy hakynda Garrygalanyň (häzirki Magtymguly) Çendir obasynda ýaşayan 51 ýaşly Ilaman Nury ogly 1940-njy ýylda şeýle maglumat beripdir: «Magtymgulynyň in uly kitabyna «Külliýaty Magtymguly» diýlerdi. Ol «Külliýaty Magtymguly» Orazmämmed işanlarda bolardy. Külliýatyň ululygy 2-3 esse bardyr»⁵⁹. Ilaman Nury ogly «Magtymgulynyň külliýatynyň ululygy 2-3 esse bardyr» diýen mahaly I.Belýaýew bilen Rejep Muham ussanyň sözünüň üstünü ýetirýär. Bularyň üçüsi hem Magtymgulynyň adaty elýazmalarýndan göwrüm taýdan has uly bir elýazmasynyň bolandygyny tassyklaýarlar. Magtymgulynyň külliýatynyň bolandygyny ömrüniň köpüsini Hywada ýaşap geçiren, soňky ýyllarda Garrygala göçüp baran 70 ýaşly Toýly Jäjek ogly hem 1940-njy ýylda beren maglumatynda belläpdir⁶⁰. MGI-de saklanýan maglumatla-

⁵⁹ MGI. 809-njy bukja.

⁶⁰ MGI. Şol ýerde.

ryň arasynda diňe bir Magtymgulynyň külliýatynyň bolandygyny tassyklaýan materiallar däl, eýsem şol külliýatdan göçürilip alnan şygrylar hem gabat gelýär. Darganata raýonynyň (häzirki Birata etrabynyň) 2-nji orta mekdebiniň dil we edebiýat mugallymy Haýytbaý Şeripowyň 1960-njy ýylda beren maglumatyna görä, ol Darganata raýonynyň «Gyzyl Baýdak» kolhozynda ýaşayan 70 ýaşly Ýakupmämmet Sädiýew bilen duşuşypdyr we ondan «Serediň» we «Ýüz ursañ» atly goşgulary ýazyp alypdyr⁶¹.

Bu goşgular häzire—bu güne çenli ylmy dolanyşyga girizilenok. Olaryň Magtymguly bilen baglanyşygy hem seljerilenok. Emma H.Şeripowyň maglumatyna görä, Ýakupmämmet aga 1924-nji ýylda Marydan göçüp gidip, Garagumdaky Rejep guýy diýen guýuda ýaşapdyr. Şol wagtlar hem gününü dolamak üçin Hywa argyşa gider eken. Haýytbaý Şeripowyň ýazmagyna görä, ol Ýakupmämmet agadan arapça golýazmasyny aljak bolupdyr, ýaşuly bolsa çekinip, hatda goşgyny aýtmajak hem bolupdyr. Emma H. Şeripow Ýakupmämmet agany goşgulary göçürip almaklyga urypdyr.

Elbetde, ýokardaky maglumatyň hakykata gatnaşygynyň nähilidigini seljermek kyn. Bu ýerde Ýakupmämmet aga Magtymgulynyň külliýatyny okap, şol goşgulary ýat tutupmy ýa-da ýazyp alypmy bu doly aýdyň däl. Ýöne bir zada ikerjiňlenmese bolar. Ol hem Ýakupmämmet aganyň Allaberdi baýyň öýünde Magtymgulynyň elýazmasyny görenligidir. Ýöne şol elýazma Magtymgulynyň diwanymy ýa-da külliýatymy, ol belli däl. Her hal Ýakupmämmet aga bilen mugallym H.Şeripowa ynanmazlyga bizde hiç hili tutaryk ýok. Onuň hem üstesine, Magtymgulynyň külliýatynyň bolandygyny tassyklaýan başga ygtybarly maglumatlar hem gabat gelýär. Şu wagta çenli gola salmak başartmaýan bu golýazma hakyndaky ilkinji maglumaty akademik A.Samoýlowiç metbugat arkaly ylmy jemgyýetçilige

---

⁶¹ MGI. 4527-nji bukja.

ýetirýär. Ol özüniň «Указатель к песням Махтум-Кули» atly makalasynda şeýle ýazýar: «И в Закаспийской области, и в Хиве разыскивал полное собрание песней Махтум-кули, но тщетно. Только в Мерве в 1906 году один молла сообщил мне, что он собственноручно снял копию с куллията Махтумкули, принадлежащего жителю селения Мэанэ, дал эту копию какому-то эрсаринскому молле почитать...»⁶².

Şu maglumatlar Magtymgulynyň külliýatynyň bolandygyna belli bir derejede güwä geçýär. Şu ýerde bir sowal aýdyňlaşman galýar. Ol hem Magtymgulynyň külliýaty bolan bolsa, onda ony kim düzdükä diýen sowaldyr. Eger I.Belýaýewiň we Rejep Muham ussanyň gürrüňini edýän elýazmalaryna şahyryň külliýaty diýip düşünsek, onda Magtymguly öz külliýatyny öz eli bilen düzen bolýar. Sebäbi I.Belýaýew hem, Rejep Muham ussa hem Magtymgulynyň hut öz eli bilen ýazan, öz elinden çykan golýazmasynyň gürrüňini edýärler. Beýleki maglumatlar bolsa külliýatyň düzüjisi hakynda hiç hili düşünje bermeyär. Şonuň üçin hem olaryň gürrüňini eden külliýatlary I.Belýaýewiň we Rejep Muham ussanyň ýatlan külliýatymy ýa-da başga nusgamy belli däl. Ýöne edebiyat taryhynda eserlerinden diwan, külliýat düzülen şahyrlaryň arasynda özi düzenleri hem, şahyryň tabşyrygy we gözegçiligi astynda düzülenleri hem gabat gelýär. Belli özbek alymy Hamyt Süлейманowyň berýän maglumatyna görä, häzire çenli ýeriň ýüzünde Nowaýynyň külliýatynyň 8 nusgasy belli⁶³. Gyzykly tarapy şol 8 külliýatyň diňe 3 nusgasy meňzeş, ýagny Nowaýynyň gözegçiliginde kätip Derwiş Muhammet Täkiniň düzüşi ýaly bolup, galan baş nusga olardan tapawutly. Başgaça edilip aýdylanda, Derwiş Muhammet Täkiniň düzen külliýaty 26 eserden ybarat bolsa, soňky 5 nusgada 8 eser galdyrylyp, 18 eser

⁶² Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества. т.19. вып. 4. Спб.1910. стр. 9.

⁶³ Сулейманов Х. Алишер Навоийи куллиети кулезмалари тадкикотин дан: Kitapda: Адабий мерос, манба ве тадкикотлар. №3. Тошкент. 1973. 85 сах.

göçürilipdir. Bu delilnama kätipleriň göçürýän eserlerine juda erkin çemeleşendigini subut edýär. Elbetde, bu ýerde göçürilýän külliýatyň görümi hem öz täsirini ýetiripdir. H.Süleýmanowyň pikirine görä, Nowaýynyň tabşyrygy boýunça onuň külliýatyny düzen kätip Derwiş Muhammet Täki 802 warakdan, kagyzyň ölçegi 23,5x32,1 sm ybarat bu işi baş ýylda tamamlapdyr. Bu delilnamalar Magtymgulynyň külliýatynyň köpçülikleýin, giňden ýaýramazlygynyň sebäbini esaslandyrýar. Ýogsam bolmanda, käbir adamlarda Magtymgulynyň diwanlarynyň 100-e golaý nusgasy şu günlere çenli gelip ýetipdir-de, näme üçin külliýaty gelip ýetmändir. Belki-de, asla Magtymgulynyň külliýaty bolan hem däl diýen pikiriniň döremegi mümkin. Çünki Magtymguludan II asyr öň ýaşan dini medreselerde ýörite okadylan, onuň hem üstesine häkim, baş wezir bolan Nowaýynyň külliýatynyň bary-ýogy sekiz nusgasy bar bolsa, onda Magtymgulynyň külliýatynyň mukdarynyň näderejede bolandygy öz-özünden düşnüklidir.

Magtymgulynyň dürli sebäplere görä tapylmaýan ýa-da ýitgen golýazmalary diňe şularymyka? Elbetde, ýok. Bütin ömrüni poeziýanyň hyzmatynda geçiren Magtymgulynyň ähli döredijiliginiň häzirki bize mälim 700 töweregi şygyr bilen tamamlanmaýandygy belli. Bu 700 töweregi eser 15000 setir töweregi bolýar. Emma Nowaýynyň diňe «Çar diwanynda» 3165 eser ýerleşdirilip, olaryň setir mukdary 57 müň töweregidir. Diýmek, Nowaýynyň diňe bir liriki mirasynyň möçberi Magtymgulynyň häzire çenli bize mälim ähli edebi mirasynyň möçberinden, tas dört esse diýen ýaly köp. Munuň hem üstesine, Nowaýynyň «Hamsasyna» degişli 5 poemany we beýleki proza we ylmy işlerini goşsaň, onda Nowaýynyň edebi mirasynyň möçberiniň näderejede bolandygyna göz ýetirmek kyn däl. Nowaýynyň edebi mirasynyň möçberiniň uludygyna seretmezden, şeýle hem nowaýyşynaslyk ylmynyň magtymgulyşynaslyk ylmyndan has irdäk başlanandygyna garamazdan, entek hem Nowaýynyň ömri we döredijiligi bilen baglanyşykly ylma näbelli maglumatlar

ýüze çykyr durýar. Nowaýynyň liriki eserleriniň golýazmalaryny ürç edip öwrenen özbek alymy H.Süleýmanow ylmy gözlegleriň netijesinde şahyryň ylma näbelli mirasyny ýüze çykarypdyr: «В процессе поисков рукописного наследия Новаи и сравнительного изучения многочисленных, разнообразных списков в его лирике нами обнаружены рукописи двух новых, прежде неизвестных диванов поэта «Бадайи-ал-бидая» и «Навадир-ан-нихая», которые до сих пор в науке считались погибшими и недошедшими до нас». Bu maglumatlar «sözlemeýin oňup bilmedik» Magtymgulynyň edebi mirasynyň diňe bir bölegi biziň günlerimize gelip ýetipdir diýen pikire getirýär. Muňa şahyryň «Reýgan eýledi» diýen şygryny okan mahalynda has aýdyň göz ýetirýärsiň:

Ýazan kitaplarym sile aldyryp,
Gözlerim yzynda girýan eýledi⁶⁴.

Diňe bir tebigy hadysa däl, eýsem şol döwrüň jemgyýetçilik gurluşy bilen baglanyşykly günde-günaşa birek-biregiň üstüne edilýän talaňçylykly çozuşlar Magtymgulynyň golýazmalary bilen birlikde, umuman, türkmen edebiýatyna we medeniýetine degişli gymmatlyklaryň ýok bolmagyna getiripdir. Bu hakda Magtymguly şeýle ýazýar:

Baş ýylda bir kitap eden işimiz,
Gyzylbaşlar alyp weýran eýledi⁶⁵.

Bu ýowuz belalar we tebigy betbagtçylyk sebäpli ýoga çykan golýazmalar hakyndaky gürrüňler halkyň arasyna siňipdir. Gyzylarbatly (häzirki Serdar şäheri) Muhammetberdi Neжебaly oglunyň beren maglumatlarynda bolsa, şol golýazmalaryň biriniň «Totuguş dilli» diýen dessandygy nygtalýar⁶⁶.

⁶⁴ MGI. 752-nji bukja.

⁶⁵ MGI. 752-nji bukja.

⁶⁶ Şol ýerde.

Bu wakalardan soň hem, şular ýaly sebäplere görä, şahyryň zähmet çekip, zehin siňdirip döreden golýazmalarynyň, gör, näçesiniň ykbaly «küle çökendir». Şeýle-de bolsa, entek ilat arasynda şahyryň ylmy jemgyýetçilige nämälim golýazmalarynyň saklanýan bolmagy mümkin. Muny şahyryň awtografynyň 1904-nji ýylda hem ilat arasynda bolandygy hakyndaky metbugat habary we onuň külliýaty hakyndaky dürli halk maglumatlary hem tassyk edýär. Bu golýazmalary gola salmak başarsa, onda olaryň biçak uly ähmiýete eýe boljakdygy düşnüklidir. Ýokarky maglumatlar şahyryň edebi mirasyny toplaýjylardan, edebiýatçylardan bu ugurdaky gözleglerini zygyderli we hertaraply dowam etdirmegi talap edýär. Diňe şeýle edilen ýagdaýynda, sorag-ideg netijesinde şolaryň ýüze çykmagyna umyt bar.

Magtymgulynyň golýazmalary bilen tanşylan halatynda, olarda beýleki şahyrlaryň eserlerine hem duş gelinýär. Ol şahyrlaryň käbirleri Magtymguludan öň ýaşap geçen bolsa, beýlekileri onuň döwürdeşleri ýa-da ondan soň ýaşap geçen şahyrlar. Magtymgulynyň golýazmalarında ondan ozal ýaşap geçen Hoja Ahmet Ýasawynyň, Gul Süleýmanyň, Şems Asynyň, Nesiminiň, Nowaýynyň, Fuzulynyň, Meşrebiň... eserleri gabat gelýär. Bu bolsa, öz nobatynda, bu şahyrlaryň türkmenleriň arasynda giňden ýaýrandygyna we eserleriniň ilat arasynda uly meşhurlyga eýedigine şaýatlyk edýär. Şahyryň elýazmalarında onuň döwürdeşleriniň we soňraky şahyrlaryň aglabasynyň eserleri gabat gelýär. Olaryň birnäçesi bolsa şahyryň diwanyny göçürpdir.

Magtymgulynyň golýazmalaryny ýüze çykarmak bilen birlikde, olary ylmy esasyda öwrenmek hem magtymgulyşynaslyk ylmynyň möhüm wezipeleriniň biri.

Bu işe gündogarşynaslar XIX asyryň ahyrlarynda, XX asyryň başlarynda girişdiler. Bu ugurda ilkinji hyzmat akademik A.N.Samoýlowiçe degişlidir. Ol dosty Hojaly mollanyň we beýleki türkmen adamlarynyň üsti bilen Magtymgulynyň birnäçe golýazmalaryny ele salýar we olara ylmy teswir

berýär hem-de goşgularyň görkezgijini düzýär. Alym bu işini «Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества» atly žurnalyň sahypalarynda çap etdirýär⁶⁷.

Kokantly mugallym Aşyraly Zahydow Magtymgulynyň 279 sahypadan ybarat 209 goşguly bir golýazmasyny ele salýar. Maglumata görä, şol golýazmadaky käbir goşgularyň öňünde onuň döreyşi hakynda maglumat getirilipdir. Bu golýazma Gündogary öwreniji Ahmet Zeki Welidowyň eline düşýär. Alym şu golýazmanyň, şeýle hem A.N.Samoýlowiçiň düzen görkezgijiniň, A.Wamberiniň we Nyýazynyň neşirleriniň esasynda «Magtymgulynyň şygrylaryna görkezgiç» atly makalasyny ýazýar we ony «Şura» žurnalynda çap etdirýär⁶⁸. Görkezgijiň göçürme nusgasy MGI-däki 195-nji bukjada saklanýar.

Şahyryň golýazmalaryny ylmy esasynda öwrenmekde, teswir ýazmakda türkmen alymlarynyň bitiren işleri aýratyn bellemilmäge mynasypdyr. Magtymgulynyň golýazmalaryny ylmy esasynda öwrenmeklige ilkinji girişen türkmen alymlarynyň biri hem akademik B.A. Garryýewdir⁶⁹. Ol MGI-de saklanýan 1052, 387, 347 belgili bukjalary /häzirki belgisi 400, 307, 281/ öwrenip, şahyryň diwanlaryny teswirleýär. Filologiýa ulymlarynyň doktory, Türkmenistan YA-nyň habarçy agzasy Z.B.Muhammedowanyň «Описание туркменских рукописей, хранящихся в Ленинградских собраниях»⁷⁰ atly işinde şahy-

⁶⁷ Самойлович А.Н. Указатель к песням Махтумкули. Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества. Т.19, вып. IV, Сиб. 1910 (geljekde – ЗВО ИРАО).

Самойлович А.Н. Третье дополнение к указателю песен Махтумкули (ЗВО ИРАО)

⁶⁸ MGI. 195-nji bukja.

⁶⁹ Garryýew B. Magtymgulynyň döredijiligi baradaky elýazmalar. Žurn. SSSR YA-nyň türkmen filialynyň habarlary, 1945, №5-6.

⁷⁰ Мухаммедова З.Б. Описание туркменских рукописей хранящихся в Ленинградских собраниях. Kitapda: Magtymguly adyndaky Edebiýat institutynyň işleri. IV goýberiliş.–Aşgabat, TSSR YA-nyň neşiri, 1960.

ryň Russiýa Federasiýasynyň YA-synyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminde saklanýan B 3654, M.E. Saltykow-Şedrin adyndaky Jemagat kitaphanasyndaky II-426/täze seriýasy 25/belgili bukjada saklanýan golýazmalar teswirlenýär.

Dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty E. Gajarowanyň «Описание рукописных списков дивана Махтумкули, хранящихся в Ашхабаде»⁷¹ atly işinde şahyryň MGI-niň golýazmalar hazynasynda saklanýan diwanlarynyň 29-sy teswirlenýär.

Dil-edebiýat ylymlarynyň doktory G.Nazarowyň «Türki dilli golýazmalaryň katalogy» atly kitabynda MGI-de saklanýan türki dilli golýazmalaryň 215-si teswirilenip, şolardan 14-si Magtymgulynyň golýazmalarydyr⁷².

Dil-edebiýat ylymlarynyň kandidatlary A.Mämmetjumaýew bilen G.Guzuçyýewanyň «Türki dilli golýazmalaryň teswiri» atly kitabynda şahyryň diwanlary bilen onuň şygrylary duş gelýän 23 golýazma teswirlenipdir⁷³.

Dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty A.Mülkamanowyň «Magtymgulynyň neşir edilmedik şygrylary» atly işinde (iş golýazma görnüşde) hem şahyryň Golýazmalar institutynda saklanýan käbir diwanlaryna teswir ýazylypdyr⁷⁴.

Mundan başga hem, dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty A.Meredowyň «Şeýdaýy»⁷⁵, «Satirik şahyr Kemine»⁷⁶, «Döwlet-

---

⁷¹ Каджарова Э. Описание рукописных списков дивана Махтумкули, хранящихся в Ашхабаде. Кт. Магтымгулы адындагы Edebiýat institutynyň işleri. IV goýberiliş.—Aşgabat, TSSR YA-nyň neşiri, 1960, 195-202-nji sah.

⁷² Nazarow G. Türki dilli golýazmalaryň katalogy.—Aşgabat, Ylym, 1980.

⁷³ Mämmetjumaýew A., Guzuçyýewa G. Türki dilli golýazmalaryň teswiri.—Aşgabat, MGI, 1997.

⁷⁴ Mülkamanow A. Magtymgulynyň neşir edilmedik şygrylary. MGI. 4222-nji bukja.

⁷⁵ Meredow A. Şeýdaýy. Derňewler we tekstler.—Aşgabat, 1964.

⁷⁶ Meredow A. Satirik şahyr Kemine.—Aşgabat: Ylym, 1958.

mämmet Azady»⁷⁷ atly kitaplarynda Şeýdaýynyň, Keminäniň we Azadynyň golýazmalaryna teswir berlende, olarda gabat gelýän Magtymgulynyň goşgulary hakynda maglumat berilýär. Moskwa alym, dil-edebiyat ylymlarynyň doktory H.Görogly «Об одной рукописи» atly makalasynda Türkmenistan döwlet kitaphanasynda saklanýan bir beýaz teswirlenýär we bu beýazdaky Magtymgulynyň şygrylary dogrusynda hem gürrüň edilýär.

Nowaýynyň golýazmalaryny ürç edip öwrenen özbek alymy H.Süleýmanowyň berýän maglumatyna görä, Nowaýynyň golýazmaları dünýäniň 100-den gowrak uly golýazmalar hazynasynda saklanyp, häzirlilikçe olaryň sany üç ýarym müňden geçýär⁷⁸. Elbetde, Magtymgulynyň golýazmalarynyň haýsy ýurtlara ýaýrandygy, elýazmalarynyň möçberi geljekde anyklanar. Häzirlilikçe bolsa, şahyryň dürli ýollar bilen daşary ýurtlara düşen käbir nusgalary ýüze çykaryldy.

Biz bu ýerde şahyryň Eýran, Owganystan, Angliýa, Wengriýa, Germaniýa ýaly daşary ýurtlarda, Sankt-Peterburg, Daşkent, Baku ýaly şäherlerde saklanýan diwanlaryny göz önünde tutýarys.

Bize mälim bolan maglumatlara görä, şahyryň diwanlarynyň iň köp saklanýan ýeri Aşgabatdan soň Daşkentdir. Özbegistanyň YA-synyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutynda, H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutynda şahyryň 20-den gowrak diwanlary saklanýar. Ol diwanlaryň belli bir mukdarynyň surat nusgalary dürli ýyllarda MGI hazynasyna alyndy. Daşkent golýazmaları hakynda şu setirleriň ýazary özüniň «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» atly kitabynda belli derejede maglumat berýär⁷⁹.

⁷⁷ Meredow A. Azady. Tankydy tekst.–Aşgabat: Ylym, 1982.

⁷⁸ Сулейманов Х. Алишер Новаи. Қуллиети қулезмалари таджикотидан. Китапда: Адабий мирос, манба ве таджикотлар. №3.–Тошкент, 1973, 83 сах.

⁷⁹ Ашуров А. Магтымгулыныň голýазмаларыныň тесwiri. - Ашгabat: Ylym, 1984, 152-162-нжи сах.

Şahyryň diwanlaryna özbek diliniň belli derejede täsir edendigini hem bellemelidiris. Bu diwanlaryň içinden Magtymgulynyň birnäçe täze şygyrlary tapyldy. Geljekde şahyryň goşgulary neşire taýýarlanylanda, şol şygyrlar hem öz ornuny tapar diýip pikir edýäris.

Biziň maglumatymyza görä, Magtymgulynyň on sany diwany öňki Leningrad (häzirki Sankt-Peterburg) şäherinde saklanýar. Ol diwanlar hakynda hem biz öz ýokarda ýatlap geçen işimizde gysgaça durup geçipdik⁸⁰. Leningrada saklanýan türkmen golýazmaları hakynda Z.B.Muhammedowa hem özüniň «Описание туркменских рукописей в Ленинградских собраниях» atly işinde maglumat berýär⁸¹. Bu işde Magtymgulynyň iki diwany teswirlenýär.

Şahyryň diwanynyň iki nusgasy Baku şäherinde gabat gelse, Britan muzeýinde, Germaniýada, Wengriýada hem saklanýan diwanlary bar. Şahyryň diwanynyň Germaniýada we Wengriýada saklanýan golýazmalarynyň nusgasy MGI getirildi. Şahyryň Britan muzeýindäki golýazmasynyň surat nusgasy bolsa 1950-nji ýyllaryň ahyrlarynda getirilipdir.

Bu nusgalaryň her biri şahyryň ömri we döredijiligi boýunça gymmatly maglumatlary berýär. Şahyryň eýran we owgan türkmenleriniň arasynda hem gymmatly diwanlarynyň saklanýandygy şeksiz. Ýöne olaryň ylmy edaralara düşmezligi we ylmy dolanuşyga girmänligi sebäpli, olar hakynda gürrüň bermäge esas bermeýär.

Her hal şahyryň Etrek-Gürgen diwanlarynyň 10-a golaý nusgasyny soňky döwürlerde gola salmak başartdy we olar şahyryň edebi mirasyny dikeltmeklige önjeýli goşant boldular.

⁸⁰ Ашыров А. Магтымгулыныň голýазмаларыныň тесwiri.—Аşgabat: Ýлым, 1984, 162-169-njy sah.

⁸¹ Мухаммедова З.Б. Описание туркменских рукописей хранящихся в Ленинградских собраниях. Кт: Магтымгулы адындакы Edebiýat institutynyň işleri. TSSR YA-пунь neşiri. IV гоýberiliş.—Аşgabat, 1960, 213-238-nji sah.

Elbetde, Magtymgulynyň golýazmalarynyň diňe bir ýokarda ýatlanan ýurtlarda däl, ondan has giňräk çäklere ýaýrandygy jedelsiz we olar hakynda käbir maglumatlar hem bar. Mysal üçin, kokantly mugallym Aşyraly Zahydow Magtymgulynyň 279 sahypadan ybarat, 209 goşguly bir diwanyny Başgyrdystana, ýagny Z.Welidowa iberipdir. Ol hem öz nobatynda şol diwan boýunça Magtymgulynyň goşgularynyň görkezgijini düzüpdir we ony Orenburgda çykýan «Şura» žurnalynda çap etdirýär⁸². Emma bu golýazmanyň soňky ykbaly nämälim.

Magtymgulynyň edebi mirasynyň möçberi hakynda gürrüň edilende bolsa şahyryň 1983-nji ýylda çykan has dolurak 2 tomluk ýubileý ýygynynda 497 şygyr bar. Şahyryň iň soňky 1994-nji ýylda neşir edilen 3 tomlugynda bolsa 665 goşgy ýerleşdirilen. Şahyryň dilden ýazylyp alnan we neşirlere girmedik goşgulary hem 200 töweregi bar. Elbetde, Magtymguly ýaly beýik şahyryň edebi mirasynyň bular bilen çäklenmejeği düşnükli. Muny Magtymgulynyň döredijiligi bilen gyzyklanýan alymlaryň hemmesi biragyzdan nygtaýar. Belli alym N.Gullaýew özüniň «Magtymgulynyň belentligi» atly işinde şahyryň döredijiligini Nyzamy, Nowaýy ýaly söz ussatlary bilen deňeşdirip, şahyryň ajaýyp dessanlary, hatda ylmy eserleri hem döredendigine şübhelennemeýär⁸³. Bu pikiriň hakykatdan juda bir daşa düşmeýändigine özüimiz-ä ynanýarys. Çünki hakyky şahyryň ykbaly ony döreden halkyň ykbaly bilen bagly bolýar. Öz ykbalyňy halkyň ykbaly-na örkläp, onuň şatlygyny we gussasyny, arzuwuny we islegini şygryna siňdirmegi başaran şahyr uly baha – umumy halk söýgüsine mynasyp bolýar. Özüniň uzak we çylşyrymly taryhynda türkmen halky şeýle şahyrlaryň, gör, näçesini döretdi. Magtymguly bolsa şolaryň kerwenini çekýär.

---

⁸² MGI. 195-nji bukja.

⁸³ Gullaýew N. Magtymgulynyň belentligi. Kt: Magtymguly 250. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar. Aşgabat, Ylym. 1989. 305-306-njy sah.

Türkmen halkynyň geçmiş taryhy, başdan geçiren syýasy wakalary bilen baglanyşykly sebäplere görä, şeýle şahyrlaryň eserleri biziň günlerimize doly gelip ýetmedi. Onuň ilkinji sebäbi: türkmen topragynyň üstünden kese ýerli basybalýjylaryň at toýnaklarynyň tozany aýrylmady. Halkyň uzak taryhy döwrüň dowamynda döreden medeni ýadygärlikleri ýykylyp-ýumrulsa, edebi mirasy aýy tüssä öwrülip, asmana göterilýärdi.

Türkmen halkynyň edebi mirasynyň, erkin pikirli sygyrlarynyň biziň günlerimize doly gelip ýetmezliginiň ikinji bir sebäbi – halkyň güzeranynyň pes bolmagy, özara oňsuzlyk. Halkyň öňdebaryjy ogullaryny yzarlamak, sowatly adamlary agyzdyryklamak, olaryň şygra öwrülýän erkin pikirlerini gyryp taşlamak islegidir:

Häzir bu zamanyň islegi beýle,
Örtülgi galmaly söz hazynam şeýle.

Çünki döwran bilen men gapma-garşy,
Biziň meýlimize ters onuň barşy.

Döwranyň islegi şygry har etmek,
Ony ähtibarsyz hary-zar etmek⁸⁴.

Gündogaryň görnükli şahyry Muhammet Fuzulynyň bu setirlerini okan mahalynda döwür tarapyndan söz sungatynyň nähili ýanalandygyna göz ýetirýärsiň. Bu ýagdaý diňe bir Fuzulynyň döwründe şeýle bolman, ol Magtymgulynyň döwründe hem, Zeliliniň döwründe hem dowam edipdir.

Eýsem, Magtymguly tarapyndan şahyr hökmünde yk-rar edilen Durdy şahyr, Orazmeňli, Zunuby ýaly şahyrlaryň döredijiliginiň bary-ýogy bir oýnam şygry bilen tamamlanma-

---

⁸⁴ Fuzuly. Leýli-Mejnun. Aşgabat, TDN. 1963. 60-njy sah.

jakdygy öz-özünden düşnükli. Olaryň ylym-sowat derejesiniň nähili ýokary bolandygyny Magtymguly bilen olaryň aýdyşygy aýdyň subut edýär. Aslynda Magtymguly bilen aýdyşmak hukugyny gazanmaklyk eýýäm seniň şahyrlygyň il tarapyndan ykrar edilmegini aňladýar. Çünki Magtymgula islendik şahyr sowal bilen ýüzlenip bilmez. Edil şonuň ýaly Magtymguly hem çala dört setiriň başyny çatana şahyr diýip ýüzlenmez. Diýmek, Durdy şahyryň, Orazmeňlidir Zunubynyň hem ýüňi ýeten şahyr bolandyklaryna ikerjiňlenmese bolar. Ýöne olaryň döreden zatlary bize dürli sebäplere görä, gelip ýetmändir. Bu ýene ganymat. Her hal olaryň ýek-ýarym şygyrlary saklanyp galypdyr. Emma XVIII asyr türkmen durmuşyna güýçli täsir eden, hatda şygyrlary il-günüň ruhuny iýmitlendiren käbir şahyrlaryň bize diňe atlary gelip ýetipdir. Şolaryň biri hem Aman şahyrdyr. Biz Bakuliniň «Песни у туркмен и поэт их Махтумкули» atly makalasyndan şeýle sözleri okaýarys: «Певец или импровизирует, или же поэт произведение одного из любимых народных поэтов: Аман моллы, Кёр оглы, Махтумкули и прочие»⁸⁵. F. Bakuliniň gürrüňini edýän şahyrlarynyň ikisi, ýagny Magtymguly we Görogly (Görogly eposyndan ýerine ýetirilýän aýdymlar – A.A.) şu günüň alymlaryna we okyjylaryna mälim. Emma şolar bilen bir hatarda ady agzalan, halk söýgüsini gazanan şahyr Aman molla kim? Bu sowala okyjylar-a beýlede dursun, telim çorba sowadan alymlar hem oňyn jogap berip bilmeseler gerek. Dogry, MGI-de saklanýan käbir bukjalarda gabat gelýän ýek-ýarym şygyr Aman molla degişli edip, käbir çaklama aýdylmagy mümkin. Ýöne ol hem çaklamadan aňry geçmez. Emma F.Bakulin onuň ilat arasynda meşhurlygyny ýörite nygtapdyr. Bagşylar onuň sözlerine aýdym aýdypdyrlar, onuň goşgulary halky ruhlandyrypdyr. Ýöne haýp, şahyryň eserleri ne ýazuw üsti bilen, ne-de dilden biziň

---

⁸⁵ Бакулин Ф. Песни у туркмен и поэт Махтумкули. В кн. Махтумкули. Сборник статей о жизни и творчестве поэта. Ашгабат. ТГИ. 1960. 8 стр.

döwürlerimize gelip ýetipdir. Şeýle şahyrlaryň sanyny bolsa Alla bilsin! Şonuň üçin hem Magtymgulynyň birnäçe diwanlarynyň, eserleriniň şu günki günlere gelip ýetmänine köne türkmen edebiyaty bilen gyzyklanýan her bir adam hiç hili şübhelenmese gerek. Şeýle-de bolsa, şahyryň edebi mirasynyň belli bir bölegi biziň döwrümize gelip ýetipdir.

IV BAP

MAGTYMGULYNYŇ DILDEN ÝAZYLYP ALNAN EDEBI MIRASY

XVIII–XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlarynyň edebi mirasy biziň günlerimize, esasan, iki ýol arkaly gelip ýetipdir. Olaryň birinjisi, dil üsti bilen, ýagny ol ýa-da beýleki şahyryň eserleriniň kimdir biriniň dilinden ýazylyp alynmagy bilen. Ikinjisi – ýazuw üsti bilen, ýagny golýazmalar arkaly gelip ýetipdir. Bu ýagdaý ähli şahyrlar boýunça gyra deň däl. Başgaça edilip aýdylanda, haýsydyr bir şahyryň edebi mirasy, esasan, dil üsti bilen gelip ýeten bolsa, beýlekileri golýazmalar arkaly mälim. Mysal üçin, Andalybyň, Şeýdaýynyň, Gaýybynyň eserleri, esasan, golýazmalar arkaly gelip ýeten bolsa, Keminäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň halk dilinden ýazylyp alnan eserleri barmak baryp sanardan kän. Munuň esasy sebäbi Andalybyň, Şeýdaýynyň, Gaýybynyň döredijiliginiň kitaby ugur diýlip atlandyrylýan ugra ýakynlygy bilen, şygrylarynyň agramly bölekleriniň gazal žanrynda döredilenligi bilen baglanyşyklydyr. Bu meselede aruz goşgy düzüliş ulgamynyň orny hem ýokarydyr. Ýokarky şahyrlar bilen deňşdireniňde Keminede, Zelilide, Mollanepesde türkmen halkynyň ruhuna bap gelýän, onuň özi tarapyndan döredilen we asyrlaryň dowamynda syntgylanan, ýat tutmak we aýdym edip aýtmak üçin ýaramly bolan şygyr galyby – goşuk agdyklyk edýär. Keminäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň liriki

eserleriniň aglabasynyň aýdym edilip aýdylmagy hem şonuň bilen baglanyşykly. Bu galypda eser döreden şahyrlaryň döredijiliginde milli alamatlar güýçli. Hut şu sebäplere görä, olaryň eserleri aýdym-saz sungatyna aralaşypdyr, halkyň aňynda galypdyr. Ýöne halk ýady, halk aňy haýsy hem bolsa bir şahyryň döredijiligini indiki asyrlara tutuşlygyna aşyrmaga ukypsyz. Dogry, ilat arasynda Magtymgulynyň tutuş diwanyny ýatdan bilýän adamlar bolupdyr. Bu aýry ýagdaý. Onuň hem üstesine, Magtymgulynyň ähli döredijiliginiň ýeke diwandan ybarat däldigine edebiýatçy alymlar güwä geçýär. Şeýle hem Magtymgulynyň döwründen bäri bary-ýogy üç asyra golaý wagt geçipdir. Bu taryh üçin gaty bir uzak döwür hem däl, Magtymgulydan öňki döwür türkmen şahyrlarynyň haýsydyr biriniň mirasyny ýat bilýän adam, onuň dilinden ýazylyp alnan eseri hakynda maglumat ýok. Çünki wagtyň geçmegi bilen nesilleriň çalyşmagy arkaly köp zat unudylyp başlanýar. Eserleriň belli bir bölegi ýatdan çykýar, gysgaldylýar, tekstine del sözler, setirler aralaşýar. Şonuň netijesinde bolsa, ol eser ýazaryň nusgasyndan daşlaşýar. Bu bolsa öz nobatynda eseriň ylmy taýdan öwrenilmeginde çylşyrymlylyk döredýär.

Biz ýokarda edebi mirasyň lirika žanry dogrusynda aýtdyk. Emma dessan žanry hakynda aýdylanda, mesele başgaçarak. Bu ýerde bagşy dessany ähli alamatlary bilen ýatdan öwrenip, ony halkyň öňünde ýerine ýetirýär. Soňra bolsa şagirtlerine öwredýär. Şonuň netijesinde bolsa, göwrüminiň nähili uludygyna seretmezden, dessanlar bagşylar tarapyndan ýat tutulypdyr we zygyderli ýerine ýetirilipdir. Şonuň üçin hem, türkmen dessanlarynyň ählisiniň diýen ýaly dilden ýazylyp alnan nusgalary gabat gelýär. Hatda meşhur «Görogly» eposyny hem halk dilden ýazylyp alnan nusga arkaly bilýär. Eýsem ýagdaý, Magtymgulynyň edebi mirasy babatynda nähili? Magtymgulynyň edebi mirasy hakyn-da gürrüň edilende, oňa ýokarda bellenen iki ugruň ikisiniň hem

häsiýetlidigini bellemek gerek. Beýle ýagdaý, ýagny edebi mirasy halk üsti bilen hem, ýazuw arkaly hem deň derejede şu günki döwre gelip ýeten başga şahyr bize nämälim.

Magtymgulynyň bize mälim 700-den gowrak şygrylarynyň ondan birine golaýy halkyň dilinden ýazylyp alnan. Biz bu ýerde golýazmalarda gabat gelmeýän goşgulary göz önünde tutýarys. Magtymgulynyň halk dilinden ýazylyp alnan, emma ol ýa-da beýleki görnüşde golýazmalarda gabat gelýän goşgulary hem köp. Olary göz önünde tutsak, onda Magtymgulynyň ylma mälim mirasynyň ýarysyndan gowragy halkyň dilinden ýazylyp alnan bolýar. Biz bu ýerde diňe MGI-de saklanýan maglumatlary göz önünde tutýarys. Emma dürli metbugat sahypalarynda halk dilinden ýazylyp alnan we Magtymgulynyň eserleri hökmünde çap edilen goşgular hem gabat gelýär. Olar MGI-de saklanmaýandygy üçin ylmy jemgyýetçiligiň hem ünsünden sowa. Olary göz önünde tutsaň, onda Magtymgulynyň döredijiliginiň halkyň arasyndaky ýaýrawynyň giňligine has äşgär göz ýetirýärsiň.

Magtymgulynyň dilden ýazylyp alnan eserlerini we ol hakdaky maglumatlary synlanyňda bir ýagdaýy duýmak bolýar. Ol hem Etrek-Gürgen töwereklerinden, ýagny Magtymgulynyň önüp-ösen töwereklerinden hem-de onuň tiredeşlerinden ýazylyp alnan eserler we maglumatlar, esasan, şahyryň şahsy durmuşy, önüp-ösen topragy bilen baglanyşykly. Muny «Mollabäbek», «Weýrana geldi», «Soňudagy» ýaly şygrylar aýdyň subut edýär. Bu Magtymgulynyň önüp-ösen ýerlerinden, tiredeşlerinden ýazylyp alnan eserleriniň arasynda dünýewi we beýleki mazmunly şygrylaryň ýazylyp alynmandygyny aňlatmaýar. Mysal üçin, Döwletmämmet Azadynyň Kahyrguly atly oglundan gaýdan nesil bolan Annagurban işan /ilat arasynda Ata işan ady bilen meşhur/ ozal Türkmenistan SSR-niň Watan jemgyýetine ýazan hatynda özüniň arzuw-isleglerini beýan edip, soňra hem

Magtymgulynyň kitaplarynda duş gelmeýän bir goşgusyny ýazyp iberýäriň diýip, «Ýelden geler» atly goşgusyny ýazyp iberipdir. Ol goşgy şeýle başlanýar:

Ahyrzaman golaý gelse,
Owwal bela ýelden geler.
Ýagşy ötüp, ýaman galsa,
Bir nyşana silden geler.

Goşgynyň ahyrky bendi şeýle:

Magtymguly etmez ýazyk,
Bir pakyra sütem-zorluk,
Är başyna uly horluk,
Bir jelep aýaldan geler.

Goşgy jemi 8 bentden ybarat. Hormatly Ata işanyň hatyndaky goşgudan getirilen bentlerden görnüşi ýaly, bu goşgy, dogrudan hem, Magtymgulynyň şu mahala çenli çap edilen hiç bir ýygyndysynda gabat gelenok. Elbetde, hormatly Ata işan bu goşgy hakynda «hiç kitapda ýok» diýen mahaly, şahyryň çap edilen kitaplaryny göz önünde tutupmy ýa-da Magtymgulynyň diwanlaryny, bu bize belli däl. Ýöne bu goşgynyň elýazmalarda hem juda seýrek gabat gelýändigini, has takygy, Magtymgulynyň eserlerini özünde saklaýan 350 töweregi golýazmanyň bary-ýogy 2-sinde gabat gelýändigini bize mälim. Elýazmanyň ikisi hem şahyryň Etrek-Gürgen diwanlary. Diýmek, bu şygryň Ata işanyň ýadynda galmagy ýöne ýerden däl eken. Dogry, goşgynyň golýazma nusgasy bilen dilden ýazylyp alnan nusgasynda tekstoplogik we bent tapawutlary bar. Emma ol tapawutlar düýpli däl.

Magtymgulynyň halk dilinden ýazylyp alnan eserleriniň mowzугy köpdürli bolup, olarda Magtymgulynyň şahsy durmuşy, ýaşayşy bilen baglanyşykly goşgulardan hem başga, dur-

muş-dünýä hakyndaky oýlanmalar, tebigatyň keşbi we gaýry meseleler öz beýanyny tapypdyr. Şahyryň meşhur «Gürgeniň», «Soňudagy», «Hasar dagyndadyr» goşgularynda şahyryň ýaşan ýeriniň tebigatynyň gözelligi wasp edilse, «Kaýda sen», «Mollabäbek», «Weýrana geldi» atly elegiýalaryndan onuň ýürek yzasy syzylýar. Bu goşgular şahyryň durmuş ýoluny yzarlamakda baý maglumat berýär. «Ýekäniň», «Ýetişse», «Jyda etmesin», «Ýörmeli boldy», «Yrak eýle özüňni», «Reýgan eýledi», «Söwüş bile» ýaly onlarça halk dilinden ýazylyp alnan eserleriň her biri hakynda töwerekleýin durmaklygyň zerurlygy ýok. Çünki bu eserler şahyryň goşgular ýygyndylaryna birmahal girdi we olar ylmy dolanyşyga aralaşdy.

Dilden ýazylyp alnan goşgularyň hemmesi halka ýetirilenok. Elbetde, şahyryň şygrylaryny çapa taýýarlaýjylar bu meselede bir pikire ýykgyň edendirler. Belki-de şol eserleriň käbiri çapa taýýarlaýjylara gabat gelen däldir. Bu meselede şygrylaryň dilden ýazylyp alnandyklary zerarly, olaryň çeperçiligine kem-käs zeper ýetenligi sebäpli ýaýdanylan bolunmagy hem mümkin. Muňa «Ýary-ýardan aýyran» atly şygryň mysalynda has aýdyň göz ýetirse bolýar. Bu goşgy MGI-däki 1743-nji bukjada saklanýar. Ol 1958-nji ýylyň oktýabr aýynda Magtymguly adyndaky Edebiýat instituty tarapyndan gurnalan ylmy ekspedisiýa mahalynda ekspedisiýanyň agzalary Kaýum Jumaýew we Muhammetguly Hudaýgulyýew tarapyndan ýazylyp alnypdyr. Magtymgulynyň Meňliden aýra düşüşi we Meňliniň Şyhym Harpyk diýen adama durmuşa çykarylyşy hakyndaky rowaýaty we Magtymgulynyň agyr urgy sebäpli ýazan şygry garrygalaly Abdurahman Saparowyň dilinden ýazylyp alnypdyr.

Soňra, 1981-nji ýylyň aprel aýynda Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty tarapyndan gurnalan ylmy ekspedisiýa mahaly M.Öwezgeldiýew, N.Atdaýew we şu setirleriň ýazary tarapyndan bu goşgy ikinji gezek ýazylyp alyndy. Abdurahman

aga Magtymgulyň bu goşgusyny baýathajyly Baýram agadan eşidipdir. Şol goşgynyň A. Saparowdan ýazylyp alnan soňky nusgasy şeýle:

Şyhym, saňa duşmandyr,
Ýary-ýardan aýranyň.
Soňy saňa puşmandyr,
Ýary-ýardan aýranyň.

Ölmesin hem gülmesin,
Bagry ýerden galmasyn,
Ýeke zürýat galmasyn,
Ýary-ýardan aýranyň.

Ataň bagry baş bolsun,
Eneň gözi ýaş bolsun,
Müň bir bela duş bolsun,
Ýary-ýardan aýranyň.

Maly-mülkünden bolsun,
Gözüniň ýaşyn çalsyn,
Mejnun gargyşyn alsyn,
Ýary-ýardan aýranyň.

Magtymguly gul erdim,
Hak işine ten berdim,
Ýaradana tabşyrdym,
Ýary-ýardan aýranyň.

Bu goşgynyň 1958-nji ýylda ýazylyp alnan nusgasynda goşgynyň dördünji bendi «Söýgüli ogluň ölsün» görnüşinde berlipdir. Ahyrky bendiniň hem başky iki setiri aýdyjynyň ýadyna düşmändir.

1981-nji ýylyň ekspedisiýasyna gatnaşan alym M.Öwegeldiýew ekspedisiýanyň toplan maglumatlary hakynda «Edebiýat we sungat» gazetiniň 1981-nji ýylyň iýul aýynyň 25-indäki sanynda «Täze maglumatyň gözleginde» atly makala bilen çykyş edip, A.Saparowdan ýazylyp alnan goşgyny hem Magtymgulynyň täze tapylan şygry hökmünde okyjylara hödürläpdir⁸⁶. Bu makalanyň yzysüre tankytçy S.Myradow «Talapkärlik gerek» atly makala bilen «Sowet Türkmenistany» gazetiniň 1981-nji ýylyň awgust aýynyň 20-sindäki sanynda çykyş edýär.⁸⁷ Ol makalasynda M.Öwegeldiýewi «Magtymgulyny bilmezlikde aýyplap», «Ýary ýardan aýranyň» atly goşgynyň örän gowşak eserdigini, Magtymgulynyň bular ýaly gargyşa ýugrulan eseri ýazmajakdygyny belleýär we Magtymgulynyň döredijiligine jogapkärçilikli çemeleşmelidigini nygtaýar. Bu dogry pikir we dürs talap. Dogrudan hem, çem gelen goşgyny ylmy tarapdan seljermän şahyryň goşgular ýygyndysyna girizmek diňe bulaşyklyga elter. Ýöne taýagyň beýleki ujuny hem unutmaly däl. Çünki halk ýady bize Magtymguly hakynda hiç bir golýazmada gabat gelmeýän gymmatly maglumatlary, şygrylary berdi. Şonuň üçin hem halk maglumatlaryny, halkyň dilinden ýazylyp alnan eserleri halkyň dilinden ýazylyp alnandygy üçin gyraklatmak bolmaz. Eýsem, merhum tankytçy «Ýary-ýardan aýranyň» şygryny nämä esaslanyp inkär etdikä?

Makaladan görnüşi ýaly, S.Myradow bu goşgynyň Magtymgulynyň derejesinden juda gowşakdygyny, ýagny çeperçilik taýdan örän pesdigini nygtaýar. Ikinjiden, Magtymgulynyň gargyşa ýugrulan şygyr ýazmajakdygyna esaslanýar. Elbetde, «Ýary-ýardan aýranyň» atly şygryň çeperçilik derejesi hakynda her kimiň öz pikiri bolup biler. Belki-de, bu şygyr, hakykatdan hem,

---

⁸⁶ Öwegeldiýew M. Täze maglumatlaryň gözleginde. «Edebiýat we sungat» gazetini, 1981, 25-nji iýul.

⁸⁷ Myradow S. Talapkärlik gerek. «Sowet Türkmenistany» gazetini. 1981, 20-nji awgust.

S.Myradowa gowşak we çeperçilik taýdan pes bolup görnendir. Bu mümkin. Ýöne onuň getiren ikinji delili welin, biziň pikirimizçe, birtaraply. Näme üçin? Üçini şu. Magtymgulynyň döredijiliginde, şonuň ýaly hem beýleki nusgawy şahyrlarymyzyň döredijiliginde «Ýary-ýardan aýranyň» atly şygryň äheňinde ýazylan birnäçe sygyrlar gabat gelýär. Onsoň hem Magtymgulynyň hut özi:

Gargyşym daşlarny mum deý erider,
Pür-pudak ýaýradar alkyş kylanym⁸⁸ –

diýip durka, näme üçin oňa ynanmaly däl. Eýsem, şahyryň:

Haram ýaşap şer isläne,
Uzak ömür – ýaş olmasyn⁸⁹ –

diýen jümlesine «haram iýip, şer isläp ýöreniň ömri gysga bolsun» diýen manyda, ýagny gargamak manysynda düşünmän, nähili düşünjek? Magtymguly hem adam. Oňa hem adamlara mahsus häsiýetler mahsus. Hut şeýle ýagdaýa halk rowaýatlarynda hem gabat gelýäris. Mysal üçin, Mary raýonynyň Peşanally obasyndan Annagözel Hümmet aýalynyň 1958-nji ýylda aýdan rowaýatynda bir gelin Magtymgulynyň adamkärçiligi, ahlak arassalygy hakyndaky ilat arasyndaky gürrüňe münkürlük edip, Magtymgulyny synap görmekçi bolýar. Özüne göwni ýetýän gelin nüz bilen niýetini şahyra duýdurýar. Muňa gahary gelen şahyr gelne garap, «Geçer sen, gelin» diýen goşgyny aýdýar⁹⁰. Diýmek, «Ýary-ýardan aýranyň» atly goşgynyň ruhunda eser döretmek Magtymgula ýat bolmandyr. Şeýle mazmunly goşgy beýleki türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde hem gabat gelýär. Muňa Seýdiniň aşakdaky otlukly setirleri şaýatlyk edýär:

---

⁸⁸ MGI. 400-nji bukja.

⁸⁹ MGI. 400-nji bukja.

⁹⁰ MGI. 1791-nji bukja.

Magşugymdan meni jyda edeniň,
Mejnun bolup, telbe bolsun barysy.
Jyda edip, webalyma galanyň,
Hazan degsin, wepat bolsun barysy⁹¹.

«Ýary-ýardan aýranyň» atly goşgy bilen baglanyşykly meselede bolsa alym M.Öwezgeldiýewiň mamladygyny täzelikde ele salnan üç sany golýazma subut etdi. Gürrüni edilýän bu goşgy MGI-de saklanýan 6307, 6335, 7760-njy bukjalarda gabat gelip, Meňlili meselä hem, Şyhym Harpykly meselä-de aýdyňlyk berdi. Geliň, şol goşgynyň elýazma nusgasy bilen tanşalyň:

شیخیم سنکا دوشماندور
یاری یاردین آیران
سونکی سنکا فوشماندور
یاری یاردین آیران

اتانک بغری باش بولسون
انانک کوزی یاش بولسون
مینک بر بلا دوش بولسون
یاری یاردین آیران

سوکی اوغلی اولسون
کوزینیک یاشین چالسون
مجنون غرغشین السون
یاری یاردین آیران

منی یاندوران یانسون
یانغان چراغی سونسون
اهل اولادی اولسون
یاری یاردین آیران

---

⁹¹ MGI. 708-nji bukja.

اولمسون هم كولماسون
بغرى یردین قالمسون
یکه ذریاد قالمسون
یاری یاردین آیران

محدوم قلی دیر کوردیم
حق ایشنه تن بردیم
یراتغانه تابشوردیم
یاری یاردین آیران

Şyhym, saña duşmandyr,
Ýary-ýardan aýyran.
Soňy saña puşmandyr,
Ýary-ýardan aýyran.

Atañ bagry baş bolsun,
Eneň gözi ýaş bolsun,
Müň bir bela duş bolsun,
Ýary-ýardan aýyran.

Söýgüli ogly ölsün,
Gözüniň ýaşyn çalsyn,
Mejnun gargyşyn alsyn,
Ýary-ýardan aýyran.

Meni ýandyran ýansyn,
Ýanan çyragy sönsün,
Ähli öwladý ölsün,
Ýary-ýardan aýyran.

Ölmesin hem gülmesin,
Bagry ýerden galmasyn,

Ýeke zürýat galmasyn,
Ýary-ýardan aýyran.

Magtymguly diýr, gördüm,
Hak işine ten berdim,
Ýaradana tabsýrdym,
Ýary-ýardan aýyran.⁹²

Şundan görnüşi ýaly, bu goşgynyň rifmasy «Ýary-ýardan aýyran» görnüşinde bolup, käbir tekstologik tapawutlar bar eken. Bu goşgy halk dilinden ýazylyp alnan goşgynyň, hakykatdan hem, kem-käs özgerdilen görnüşinde bolsa-da, Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşyklydygyny ykrar edýär. «Ýary-ýardan aýyran» goşgusynyň mysalyndan görnüşi ýaly, Magtymgulynyň sygyrlaryny çapa taýýarlaýjylar säwlik goýbermekden çekinip, şahyryň käbir dilden ýazylyp alnan eserlerini okyjylar köpçüligine hödürlemändirler.

Ilat arasynda Magtymgulynyň tutuş diwanyny ýatdan bilýän adamlar bolupdyr. Şeýle adamlaryň biri hem Tagta (häzirki Görogly) raýonynyň Garagulak obasyndan Sopy Amanowdyr. Sopy kör lakamy bilen meşhur bolan bu adam Magtymgulynyň 300-e golaý şygryny ýatdan bilipdir. Ol 1884-nji ýylda Tagta raýonynyň Garagulak obasynda doglupdyr. 9 ýyllap medresede okapdyr. Ýaşlykda jäjek keseline sataşyp, iki gözünden galýar. Sopy aga medresede okan döwründe Magtymgulynyň we beýleki şahyrlaryň eserlerini ýat tutupdyr. Onuň özi hiç wagt şygyr düzmändir we bu ugurda hiç hili synanyşyk etmändir.

Golýazmalar hazynasynyň işgärleri Sopy aganyň özi bilen ilkinji gezek 1941-nji ýylda duşuşypdyrlar we ondan Magtymgulynyň 40-a golaý şygryny, şeýle hem şahyr hakyndaky käbir maglumatlary ýazap alypdyrlar⁹³.

⁹² MGI. 6307-nji bukja.

⁹³ MGI. 833-nji bukja.

Sopy aga bilen 1958-nji ýylda Baýrammämmet Ahundow / Müderresi/ hem duşupdyr we ondan Magtymgula we beýleki türkmen şahyrlaryna degişli goşgulary, maglumatlary, rowaýatlary ýazyp alypdyr⁹⁴.

Sopy aganyň dilinden ýazylyp alnan şygyrlaryň arasynda golýazmalarda seýrek gabat gelýänleri-de bar. Mysal üçin, «Gelip geçmeli dünýädir» atly goşgy tä Magtymgulynyň soňky ýubileý neşirine çenli, ýagny 1983-nji ýylyň neşirine çenli şahyryň ýygyndylaryna girmändir. Emma bu goşgy 1941-nji ýylda Sopy aganyň dilinden ýazylyp alnypdyr. Gyzykly tarapy, Sopy aganyň dilinden ýazylyp alnan nusga möçberi taýdan hem, sagdynlygy taýdan hem, dürslügi taýdan hem, bu şygryň golýazma nusgalaryndan parh edenok. Bu bolsa öz nobatynda dilden ýazylyp alnan şygyrlaryň hem öz ýerinde uly ähmiýete eýedigini, ygtybarly çişmedigini tassyklaýar. Sopy Amanow beýleki türkmen şahyrlarynyň goşgularyny, ýagny Şabendäniň, Seýdiniň, Talybynyň, Magrupynyň, Zeliliniň goşgularyny hem ýatdan aýdyp beripdir. Ilat arasynda bular ýaly zehinler seýrek gabat gelýär. Sopy aga Magtymguly hakynda käbir maglumatlary hem gürrüň beripdir. Elbetde, onuň Magtymgulynyň kümüşçi ussa bolandygyny we oňa ölen agasynyň aýalyny dakandyklary hakyndaky beren maglumaty, ilat arasynda toplanan maglumatlaryň arasynda köp duşgelse-de, şahyryň ölümi bilen baglanyşykly aýdan aşaky bendi hiç ýerde gabat gelenok:

Orazaň onunda kazamyz doldy,
Il-ulsumyz bizi görmäge geldi,
Ähli ilatymyz gyýylyp galdy,
Segsen dört ýaşymda gitmeli boldum⁹⁵.

---

⁹⁴ MGI. 1633-nji bukja.

⁹⁵ MGI. 1633-nji bukja.

Goşgudan görnüşi ýaly, Magtymguly 84 ýaşynda, oraza aýynyň onunda dünýäden ötüpdir. Elbetde, bu goşgynyň näderejede Magtymgula degişlidigini seljermek kyn. Çünki goşgynyň doly nusgasy ýok. Her hal bu goşgy Magtymguly tarapyndan döredilmedik bolýanda hem onuň Magtymgulyň ölümine gyýlyp, kimdir biri tarapyndan döredilen bolmagy mümkin. Bir zady welin açyk aýdyp bolar, ol hem Magtymgulyň 80 ýaşdan geçip, dünýäden ötendigi hakyndaky ylmy pikiri bu bent hem tassyklaýar. Sopy aganyň, şonuň ýaly-da beýleki aýdyjylaryň dilinden ýazylyp alnan eserleriň golýazmalarda başga awtoryň adyna berilýän halaty hem gabat gelýär.

Umuman, haýsydyr bir eseri bir aýdyjynyň bir şahyryň adyna, beýleki aýdyjynyň hem başga bir şahyryň adyna berýän halatlary edebi mirasy toplamak tejribesinde häli-şindi gabat gelýän ýagdaý. Bu hili ýagdaý aýdyjynyň ýaşynyň ulalmagy netijesinde ýadynyň kütelmegi bilen, onuň öz okap öwrenen elýazmasy bilen ýa-da başga bir sebäpler bilen baglanyşykly bolýar. Elýazmalaryň özünde şol bir eseriň dürli ýazarlaryň adyna gabat gelmegi bolsa meseläni has çylşyrymlaşdyrýar. Biz ýokarda aýdyjynyň dilinden ýazylyp alnan käbir şygrylaryň elýazmada gabat gelmeýändigini, başga bir aýdyjy tarapyndan bolsa şol eseriň başga şahyra degişli edilýän mahalyňyň bolýandygyny nygtapdyk. Şeýle ýagdaý Sopy aganyň dilinden ýazylyp alnan we Magtymgulyň galamyna degişli edilen «Garyplyk» we «Merdana begler» şygry babatynda hem şeýledir. «Garyplyk» atly goşgy Talybynyň 1963-nji ýyldaky neşirinde gabat gelip, ol ýygynnda MGI-däki 30-njy bukjadan alnyp girizilipdir. 30-njy bukjadaky maglumatlar bolsa 1940-njy ýyllarda dilden ýazylyp alnypdyr. Edil şeýle ýagdaýy «Merdana begler» atly goşgy babatynda hem synlamak bolýar. Sopy aga bu goşgyny Magtymgula degişli edipdir, emma başga bukjalarda saklanýan dilden ýazylyp alnan maglumatlarda bolsa ol Kätibä, Aşyka degişli edilipdir. Bular ýaly ýagdaý diňe bir Sopy Amanowyň dilinden ýazylyp alnan maglumatlaryň arasynda

da däl, eýsem Türkmenistanyň dürli künjeklerinden dürli wagt-larda dürli adamlaryň dilinden ýazylyp alnan maglumatlarda hem gabat gelýär. Dilden ýazylyp alnan köp ýazarly ähli eserleriň Magtymguly bilen baglanyşygyny seljerip oturmagyň zerurlygy ýok. Çünki şol eserleriň köpüsi ygtybarly elýazmalarda ol ýa-da beýleki ýazaryň adyna gelmek bilen meseläni aýdyňlaşdyrýar. Başga bir topary bolsa eýýäm haýsy şahyryň döredijiligine degişlidigi ylymda aýdyňlaşdyryldy. Şol sebäpli hem, biz bu ýerde köp ýazarly dilden ýazylyp alnan şygrylaryň entek ylymda Magtymguly bilen baglanyşygy seljerilmedik ýa-da şahyryň şahsy durmuşy bilen baglanyşyklarynyň üstünde durup geçdik.

Edebi mirasy toplamakda uly hyzmatlary bitiren Molla Puri Abam oglunyň 1941-nji ýylyň iýun aýynyň 14-ünde Gyzylybat obasyndan 67 ýaşly Baba Berdi oglunyň dilinden ýazyp alan rowaýaty we goşgusy belli derejede Magtymgulynyň maşgala durmuşy hakyndaky maglumatlar bilen goşulyşsa-da, rowaýatdaky getirilýän goşgy käbir elýazmada Talybynyň ady bilen duşsa-da, onda alymlaryň ünsüni özüne çekjek käbir pursatlar bar. Geliň, ilki bilen Baba Berdi oglunyň aýdan rowaýaty bilen tanyş bolalyň:

«Molla Magtymguly aýny ýigit wagtynda Meňli diýen bir näzeninge aşyk bolan. Meňli hem Magtymgulyny gaty ýürekden ýagşy görýän ekeni. Bir-birleri bilen sözleşip, ikisiniň arasynda alyp barmaklyk ähdi-wepalary güýçli bar eken. Emma Meňliniň hossarlary Magtymgula bermäge razylyklary ýok eken. Şunluk bilen birnäçe wagtlap gezýärler. Ahyrda Meňlini hossarlary puluna gyzygyp, gaýry bir adamga berýärler. Emma Magtymguly bu işe ýanyp-bişip, näzenin söýgülisinden şu gazaly aýdypdyr. Gazaly Magtymguly bu turur:

Arzy-halym beýan etsem, ýaranlar,
Köňlüm söýen söwer ýardan aýryldym.
Bu pelegiň zulумыndan, jebrinden,
Gaşy keman, zülpi tardan aýryldym.

Täze helal ogşar ýaryň gaşyna,
Sadaplar reşk eder göwher dişine,
Baýram aýyň on tördüne-bäşine,
Alma zenehdanly hüýrden aýryldym.

Yhlasymdan razy boldy ol peri,
Daglaryň sünbüli, derýa göwheri,
Ylym, akyl gümrahlaryň rahberi,
Aklym alan ol dildardan aýryldym.

Pyrak miras goýmuş Adam Howadan,
Wepa istemegil sen biwepadan,
Derdimge ejiz men kyslam dowadan,
Biderman dert üçin zordan aýryldym.

Gurban olam ýaryň gaşy-gözüne,
Bendiwan men Meňli janyň sözüne,
Wagtyndan giç galdym ýaryň ýanyna,
Ýolum garan ahy-zardan aýryldym.

Pyragy diýr, ýandym ahy-zar bilen,
Duşman aýra saldy zulum, zor bilen,
Duşuşmak kyn boldy söwer ýar bilen,
Onuň üçin namys-ardan aýryldym –

diýip, Magtymguly ýanyp-bişip, bu güýçli aýralyga takat ede bilmän, özünden başga dört mergeni ýanyna göterip, Hasar dagyna aw awlamaga gidenler. Bir gün ýoldaşlary aw etmäge her kim bir tarapa gidenler. Magtymguly hem eli hyrly tüpeňli aw at-maga bu hem bir ýana giden. Magtymguly bir goluň gyrasyndan barýar. Emma goluň içi höl-gury agaçdan doly. Ot berseň, bir gün ýanjak. Şu goluň ýakasy bilen barýar. Emma ýokary başyna baranda Magtymguly ýene yzyna gaýdyberýär. Ýene öz-özüne aýdýar: «Bu meniň bolşum nähili» diýip, ýokara tarap ugrap

barýan, ýene-de birden yzyna gaýdyberýän. Baş mertebe dagy ýokary gidip, yzyna gaýdanda Magtymguly aňlap bilipdir: şol goluň içinde bir köne guýy bar eken. Meger-de her hili bela bar bolsa-da, şol köne guýynyň içinde diýip, ýüregine howul düşüp, şemal tarapa geçip, bilinden çakmagy alyp, çakyp, goluň içine ot beren. Emma ot tutaşyp, ýagşy asmana baş çekenden soň, ody ara salyp Magtymguly gaçypdyr. Gaçyp bir dagyň üstüne çykyp, bir daşa gizlenip, gözläp ýatan. Şol ýerde nähili bela bar eken diýip. Bu goluň içindäki agaçlara ot doly düşüp guýynyň içine hem ot täsir edip ugranyndan soň, guýynyň içinden gaýyş düýrülen ýaly bir gara aždarha çykyp, ýaman-ýaman sesler edip, oda agzyny salan. Bu aždarhanyň ýene bir özi ýaly gara aždarha gelip, oda özüni uran. Bu iki aždarha hem oduň içinde ýanyp, ikisi hem ölüpdir. Ondan soň Magtymguly aw-zat bilen bolman, ýoldaşlarynyň ýanyna zordan barypdyr. Ýoldaşlary Magtymguludan sorapdyr:

– Seniň ýüzüň üýtgäpdir, saňa näme boldy? – diýseler, gören zatlaryny Magtymguly bir-bir aýdan. Ýoldaşlary ynanmandyrlar. Onda Magtymguly ör turup, ýoldaşlaryny alyp baran. Görseler, iki aždarha hem ölüpdir. Goluň içi bütin ýag bolup ýatan. Ondan soň ýoldaşlary ynanyp, gaýdyp goşlaryna gelip, baş-üç aw tutup, obalaryna sag-salamat gaýdyp gelipdirler. Magtymguly şu hili zatlara duş bolupdyr diýip aýdýarlar. Emma Magtymguly şol aždarhadan gaty gorkanmyş diýip aýdýarlar»⁹⁶.

Görnüşi ýaly, Baba Berdi oglunyň dilinden ýazylyp alnan bu rowaýat Magtymgulynyň Meňliden aýra düşendigi hakyndaky onlarça beýleki maglumatlar bilen baglanyşýar. Rowaýatda getirilýän goşgy hem Magtymgulynyň käbir diwanlarynda gabat gelýär. Gyzykly tarapy Magtymgulynyň diwanlarynda bu goşgynyň awtory Talyp, Talyby görnüşinde gelýär. Hatda bu goşgy Talybynyň S.Durdyýew tarapyndan çapa taýýarlanan

---

⁹⁶ MGI. 847-nji bukja.

1963-nji ýyldaky neşirine hem girizilipdir. S.Durdyýewiň berýän maglumatyna görä, ýygynnda bu goşgy Türkmen döwlet uniwersitetiniň Magtymguly muzeýinde saklanýan elýazmadan alnyp girizilipdir. Şol ýerde bu goşgynyň Türkmenistanyň Milli kitaphanasynyň golyazmalar bölümindäki 1220-nji bukjada saklanýan elýazmada hem gabat gelýändigini görkezilipdir. Talybynyň ýygyndysyndaky nusga bilen Baba Berdi oglunyň dilinden ýazylyp alnan nusgany deňşdiren mahalynda, käbir tapawutlar ýüze çykýar. Biz ýokarda Baba Berdi oglunyň dilinden ýazylyp alnan nusgany getiripdik. Aşakda bolsa deňşdirmek üçin Talybynyň ýygyndysyna giren nusgany getirýäris:

Arzy-halym beýan etsem, ýaranlar,
Alla jübt eýlegen ýardan aýryldym.
Bu pelegiň süteminden, jebrinden,
Gaşy keman, zülpi tardan aýryldym.

Täze helal ogşar ýaryň gaşyna,
Sadaplar reşk eýlä, göwher dişine,
Baýram aýyň on dördüne, başine,
Alma zenehdanly hurdan aýryldym.

Bu hijretgerazy boldy ol peri,
Daglar sünbülidir, derýa göwheri,
Ylym diýrler gümralaryň rehberi,
Rehber üçin ol dildardan aýryldym.

Pyrak miras galmyş Adam, Howadan,
Wepa istemegil sen biwepadan,
Derdimge aýz men kysam dowadan,
Biderman dert üçin zordan aýryldym.

Gurban olam ýaryň gaş-u-gözüne,
Bendiwanam anyň şirin sözüne,

Wagtynda ýetişdim ýaryň ýasyna,
Ýolum garap, intizardan aýryldym.

Talyby men, gidem ahy-zar bilen,
Ýarym munda galdy alma-nar bilen,
Söhbetim az boldy söwer ýar bilen,
Anyň üçin namys-ardan aýryldym.⁹⁷

Elbetde, Talybynyň ýygyndysyna esas bolan elýazmanyň TDU-nyň Magtymguly muzeýinden ýitendigi sebäpli, biz neşire salgylanmaly bolduk. Iki nusgany deňşdiren halatynda Baba Berdi oglunyň dilinden alnan nusganyň akgyndygy, pikir zygiderliligiň saklanýandygy ýüze çykýar. Talybynyň neşire giren nusgasy welin, çeperçilik taýdan pes. Pikir bulaşyklygy duýulýar. Mysal üçin, goşgynyň birinji bendiniň şaýatlyk etmegi boýunça, liriki gahryman Alla jübüt eden ýaryndan aýrylypdyr. Bu aýralyk pelegiň jebir-sütemi arkaly bolupdyr. Ýöne liriki gahryman ýaryň ýasyna wagtynda ýetişipdir. Şundan görnüşi ýaly, Talybynyň neşirindäki nusgada ölüm bilen baglanyşykly aýralyk hakyndaky gürrüň gidýär. Ýöne goşgynyň käbir setirleri, bentleri welin, diri aýralygyň ahyna aglanýan ýaly duýulýar. Şahyr aýralygy Adam ata bilen How eneden miras galandygyny ýatlaýan mahaly, «wepa istemegil, sen biwepadan» diýýän mahaly, men onuň sözüne bendiwan, ýagny bagly diýýän mahaly, esasan hem:

Talyby men, gidem ahy-zar bilen,
Ýarym munda galdy alma-nar bilen,
Söhbetim az boldy söwer ýar bilen,
Anyň üçin namys-ardan aýryldym –

diýýän mahaly, göwnüňe bolmasa, diri aýralyk hakynda gürrüň barýan ýaly duýulýar. Ýogsam bolmasa, ölen adama ýarym munda galdy alma-nar bilen, onuň bilen söhbetim az boldy,

⁹⁷ Talyby. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ylym. 1963. 53-54-nji sah.

onuň üçin men namys-ardan aýryldym diýip durulmajak ýaly. Bu goşgynyň Türkmenistan Milli kitaphanasynda, şeýle hem MGI-de saklanýan beýleki nusgalarynda bolsa düşnüksizlik, pikir bulaşyklygy has agdygrak. Mysal üçin, MGI-däki 2015-nji bukjada saklanýan nusgada goşgynyň ýokarsyna (Gazaly Talyp) diýlip ýazylan we goşgynyň 2-nji we 5-nji bentleriniň soňky iki setirleri, şeýle hem 6-njy bent tutuşlygyna galdyrylypdyr.

«Ýardan aýryldym» şygryny özünde saklaýan golýazmalar XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda göçürilen bolsa-da, ýazuw ýadygärligi hökmünde dilden ýazylyp alnan nusgadan ygtybarly bolýar. Ýöne bu goşgynyň Magtymgulynyň diwanlarynda gabat gelmegi, şeýle hem onuň awtorynyň Talyp, Talyby diýlip dürli görnüşde, dürli näsazlyklar bilen gabat gelmegi meseleäni açyk goýýar. Çünki, bilşimiz ýaly, gyz ýa-da gelin bilen baglanyşykly at getirilip döredilen goşgularda Kätip, Kätibi, Talyp, Talyby ýaly tahalluslar köp duş gelýär. Munuň hem üstüne gürrüňi edilýän goşguda getirilýän gyzyň ady Meňli. Bu bolsa Baba Berdi oglundan ýazylyp alnan goşgy Magtymgula degişli bolaýmasyn diýen pikiri döredýär. Geljekde has ygtybarly nusgalaryň ýüze çykmagy bilen mesele aýdyňlaşar.

Magtymgulynyň döredijiligi ilat arasynda giňden ýaýran. Şahyryň halk dilinden ýazylyp alnan şygryrlary bilen tanşan mahalynda ol hakdaky ilat arasyndaky maglumatlary we rowaýatlary seljereninde, belli rus gündogarşynasy W.W.Bartoldyň «Туркмены – единственный турецкий народ, имеющий своего национального поэта; таковым всеми туркменами от Ставропольской губернии и до берегов Аму-дарьи признается живший в XVIII веке Махтумкули»⁹⁸ diýen pikiri biygytýar ýadyňa düşýär. Hakykatdan hem, Magtymgulynyň dilden ýazylyp alnan mirasynyň örüsi juda giň. Ol diňe bir Türkmenistanyň ähli etraplary bilen çäklenmän, eýsem, Özbekistan, Stawropol ülkesini, Eýrany we Owganystany hem öz içine alýar.

---

⁹⁸ Академик Бартольд. Сочинение. Т 2, ч. 1, М. 1963. стр. 614.

MGI-däki 1741/2 bukjada saklanýan maglumatlaryň arasynda Magtymgulynyň Hojaili şäheriniň ýaşajysy Rambergen Hojambergenowdan ýazylyp alnan goşgulary bar. Şolaryň arasyndaky «Gara ýer» atly garagalpak dilindäki poema şahyryň hiç bir golýazmalarynda gabat gelmeýär.

Magtymgulynyň halkdan toplanan eserleriniň käbiriniň haçan, kimden we nirede ýazylyp alnandygy hakynda maglumat saklanmandyr. Mysal üçin, Magtymgulynyň 1926-njy ýyldan başlap, ähli neşirlerinde «Habar ber – şeýledir» atly goşgy gabat gelýär. Bu goşguda Magtymguly Durdy şahyra sowal bilen ýüzlenýär we Durdy şahyr bolsa onuň sowallaryna jogap berýär. Umuman, Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň gatnaşykda bolandygy, özara sowal-jogap alşandygy hak. Halk dilinden ýazylyp alnan maglumatlaryň käbirinde Durdy şahyr Magtymgulydan 10-15 ýaş ulurak diýilse, käbirinde olar deň-duş hasaplanylýar. Durdy şahyr baradaky maglumatlaryň arasynda has ygtybarlyragy prof. K. Ataýewiň «Edebi tapyndylar» atly kitabynda getirilýär. Kitapda Saragt raýonynyň «Bolşewik» kolhozynda ýaşayan Aman Eminowda saklanýan şejerä salgylanyp, Durdy şahyryň doglaly bäri 250 ýyl töweregi wagtyň geçendigi bellenýär⁹⁹.

Eýsem bu barada golýazmalar näme diýýär? Magtymguly bilen Durdy şahyryň golýazmalarda gabat gelýän aýdyşyklarynda olaryň ýaş aýratynlyklary barada anyk zat aýdylmaýar. Umuman, Magtymgulynyň edebi mirasynyň içinde Durdy şahyr bilen baglanyşykly 4 sany şygyr gabat gelýär. Olaryň arasynda «Ýaşy nädendir» we «Ot nedir» atly goşgular diňe Magtymgulynyň sowallaryndan ybarat bolup, olarda Durdy şahyryň jogaby gabat gelmeýär. «Ot nedir» atly goşguda Magtymguly Durdy şahyra «Bizden salam bolsun Durdy şahyra» diýip ýüzlense, «Ýaşy nädendir» atly goşgusynda «Durdy şahyr senden habar alaýyn» diýip ýüzlenýär. Bu iki goşgynyň esasynda iki şahyryň ýaş tapawudy seljerilmeýär. Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen bag-

⁹⁹ K. Ataýew. Edebi tapyndylar. Aşgabat, Türkmenistan. 1980. 11-nji sah.

lanyşykly «Donun kim biçdi?» atly 3-nji goşgusynda ilki sowal bilen Durdy şahyr Magtymgula ýüzlenýär we Magtymguly oňa jogap berýär. Gyzykly tarapy, Durdy şahyr Magtymgula ussat diýip ýüzlenýär:

Bizden salam Magtymguly ussada.

Magtymguly hem öz nobatynda:

Bizden jogap bolsun, Durdy şahyra –

diýip, onuň sowallaryna jogap berýär. Mahlasy, bu şygrydan hem şahyrlaryň ýaş tapawudy hakynda anyk maglumat almak kyn. Tersine, käbir jümleler Magtymguly Durdy şahyrdan az-owlak ulurak bolaýmasyn diýen pikire getirýär. Magtymgulyň Durdy şahyr bilen baglanyşykly ýokarda gürrüni eden 3 goşgymyzyň hemmesi şahyryň diwanlarynda gabat gelýär. Ýöne şahyryň Durdy şahyr bilen aýdyşan «Habar ber – şeýledir» atly 4-nji goşgusy biziň gözden geçiren 350 töweregi elýazmalarymyzda gabat gelmedi. Muny öz wagtynda A.Nazarow hem belläpdi¹⁰⁰. Muňa garamazdan bu goşgy - aýdyşyk, başda belleýşimiz ýaly, Magtymgulyň 1926-njy ýyldaky neşirinden başlap, ähli neşirlerinde orun alypdyr.

Şahyryň 1926-njy ýyldaky neşiriniň sözbaşysynda ýygynyň çapa taýýarlanyşy barada şeýle ýazylypdyr: «Döwlet bilim şurasý ýokarda aýtdygyna görä, arkadaş Berdi Kerbaba ogluna Magtymguly goşgularyny dürli ýazmalary seljerip toplamagy tabşyrdy we birnäçe Magtymguly nusgalaryny tapyp berdi. Olaryň içinde belliräkleri: Seýitmyrat Öwezbaýyň Hywa, Garaş hanyň Çeleken ýazmasy, meniň Garrygala golýazmalarym»¹⁰¹.

Şahyryň sowet döwründäki ilkinji neşirine sözbaşy ýazan Bekgi Emirberdiýewiň ýokarky düşündirişinden görnüşine görä,

¹⁰⁰ Nazarow A. Magtymguly «Zakaspi ýerli gazetinde» kt. Magtymguly 250.–Aşgabat: Ylym, 1989, 351 sah.

¹⁰¹ مختومقلى، قوشغىلار، اشغابات، 1926، ص. 8.

bu ýygnydy dürli elýazmalaryň esasynda taýýarlanypdyr. Eger şeýle bolsa, onda näme üçin «Habar ber – şeýledir» atly goşgy hiç bir nusgada duş gelmeýär?

Bu goşgy şahyryň 1926-njy ýyldaky neşirine golýazmalar arkaly däl-de, «Zakaspi ýerli gazetini» arkaly giripdir. «Zakaspi ýerli gazetiniň» geçmiş türkmen edebiýatyny öwrenmekdäki bitiren hyzmaty az-küç däl. Ol bu gazetini üç edip öwrenen alym A.Nazarowyň işinde töwerekleýin açylyp görkezilýär¹⁰². Gürrüni edilýän gazetde Mämmet Gurban oglunyň hyzmaty netijesinde, Magtymgulynyň birnäçe eserleri çap edilipdir. Onuň «Magtymguly we Durdy şahyryň goşuşmagy» atly makalasynda bolsa bu iki şahyryň özara gatnaşykda bolandyklary nygtalyp, oňa mysal hökmünde bolsa «Habar ber – şeýledir» atly aýdysyk-goşgy getirilýär¹⁰³. Biziň pikirimizçe, bu goşgy şahyryň 1926-njy ýyldaky neşirine, ine, şu gazetden alnyp girizilýär. Mämmet Gurban oglunyň bu goşgyny nireden göçürüp iberendigini ýa-da kimiň dilinden ýazyp alandygyny bilemezok. Ýöne bu goşgynyň dilden ýazylyp alnandygyna ikerjiňlenmese bolýar.

Çünki bu pikiri diňe bir goşgynyň hiç elýazmada gabat gelmezligi däl, eýsem häzirkiki teksti subut edýär. Goşgynyň häzirkiki teksti şeýle başlanýar:

O nämedir ýaşyl-gyzyl öwüsýän?
O nämedir, aýagy ýok towusýan?
O nämedir, ýedi derýa böwüsýän?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber.

Bu bentden görnüşine görä, bu ýerde Magtymguly hiç hili giriş sözsüz Durdy şahyra göni sowal bilen ýüzlenýär. Magtymgulynyň ýokarda synlan Durdy şahyr bilen baglanyşykly beýleki

¹⁰² Назаров А.Г. Вопросы туркменской литературы на страницах «Закаспийской туземной газеты» Диссерт. на соискание ученой степени канд. фил. наук.—Ашхабад, 1989, стр. 156.

¹⁰³ Zakaspi ýerli gazetini. 1916, 15-nji ýanwar.

3 goşgusynda Pyragy ilkinji bentde Durdy şahyryň adyny getirýär, oňa salam bilen ýüzlenýär. Bu ýagdaý Magtymgulynyň diňe bir Durdy şahyr bilen baglanyşykly eserlerinde däl, eýsem, Orazmeňli, Magrupy, Zunuby ýaly şahyrlar bilen aýdyşygynda hem şonuň ýaly:

– Bizden salam Orazmeňli şahyra,

Ýa-da:

– Gel Magrupy, jogap ber, ol nedir diwany dört?

Emma beýle ýagdaýa «Habar ber – şeýledir» atly goşguda gabat gelinmeýär. Bu bolsa öz nobatynda «Habar ber – şeýledir» atly goşgynyň dilden ýazylyp alnandygyny, onuň başky bentleriniň bolsa unudylandygyny alamatlandyrýar. Hatda, gürrüňi edilýän eseriň leksikasy, ondaky berilýän sowallar hem Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen baglanyşykly beýleki 3 goşgusyndan tapawutly, dili häzirki zaman gepleşik diline golaý, berilýän soraglar, esasan, durmuş bilen baglanyşykly.

Sözümizi jemläp aýtsak, «Habar ber – şeýledir» atly goşgy halk dilinden ýazylyp alnypdyr. Ýöne onuň kimden we nireden ýazylyp alnandygy hakyndaky maglumat saklanyp galmadyr. Bu diňe bir gürrüňi edilýän eser babatynda däl, eýsem Magtymgulynyň «Gürgeniň», «Ýekäniň» ýaly onlarça eserleri babatynda hem şeýledir.

V BAP

MAGTYMGULYNYŇ ELÝAZMALARDAKY EDEBI MIRASY

Özüniň bütin manyly ömrüni halk hyzmatynda geçiren akyldar Magtymgulynyň edebi mirasynyň esasy bölegi biziň günlerimize golyazmalar arkaly gelip ýetipdir. Şahyryň elýazmalardaky eserleriniň gabat gelşi dürli-dürli. Başga hili edilip aýdylanda, şahyryň «Turgul» diýdiler», «Adamzat», «Bu derdi» ýaly şygyr-

lary ençeme golýazmalarda gabat gelýär. «Yşkyň kitabyn açaly», «Güle meňzär», «Eýlediň meni» ýaly ýüze golaý goşgular bolsa ýeke, 20-den gowrak goşgulary bolsa iki nusgada gabat gelýär. Bu ýagdaý ol ýa beýleki sebäpler bilen baglanyşykly ýüze çykydyr. Biz seýrek gabat gelýän şygrylar hakynda, olaryň seýrek duş gelmeginiň sebäpleri hakynda Magtymgulynyň diwanlaryny seljeren mahalymyzda durup geçeris. Ýöne ýüz ugra bir ýagdaýy aýtsa bolar. Şahyryň käbir eserleriniň onlarça diwanlarda gabat gelmeginiň esasy sebäbi şol şygrylaryň çeperçilik derejesiniň kämilligi we yslam dininiň talaplaryna laýyk gelýän ideýalary bilen baglanyşyklydyr:

Gel, köňlüm, azm eýle baky dünýäýe,
Kim pany dünýäde galar, ýaranlar –

diýen setirler bilen başlanýan we bu dünýäniň wepasyzlygyny tekrarlaýan «Galar ýaranlar» atly goşgusynyň şahyryň 50-ä golaý diwanynda gabat gelmegi hut ýokarky ýagdaý bilen baglanyşyklydyr.

Birbada seredilende, wagyz-nesihat, öwüt-ündew bilen baglanyşykly eserler adaty bir ündewler ýaly gurak, deklaratiw häsiýetli bolaýjak ýaly. Emma Magtymgulynyň öwüt-nesihat şygrylary adaty bir wagyz-ündew şekilli däl-de, lirizme ýugrulan, duýga eýlenen. Hut şonuň üçin hem şahyryň şygrylary ha musulman dini bilen baglanyşykly öwüt-ündewli bolsun, ha durmuş bilen, isle-de watany söýmek hakynda ýa-da gelin-gyzlaryň edep-mertebesi hakynda bolsun, parhy ýok, ol okyja gury wagyz-nesihat görnüşinde däl-de, çeper eser – ajaýyp goşgy hökmünde täsir edýär. Onuň dini-pelsepe mazmunly şygrylarynyň düýp mazmuny şonda ýüze çykýar.

Magtymgulynyň edebi mirasy, esasan, şahyryň diwanlarynda gabat gelýär. Şeýle hem beýazlarda, ýagny goşgular

ýgyndylarynda aýratyn alnan eserleriň haşýalarynda–tekstleriň gyrasynda hem Magtymgulynyň eserleri gabat gelýär.

Magtymgulynyň diwanlary hakyndaky gürrüňe girişmezimizden ozal diwan sözüniň gelip çykyşy, onuň Gündogar we türkmen edebýatynda termin hökmünde ulanylyşy we aňladýan düşünjesi hakynda gysgaça durup geçmek zerur.

Diwan arap sözi bolup, ol türkmen dilinde birnäçe manýarlarda ulanylýar. Ol türkmen klassyk edebýatynda haýsydyr bir şahyryň şygyrlar ýgyndysyndan başga-da, depder, kitap, girdeji-çykdaýy ýazylýan depder, arz kabul edilýän ýer, döwlet ýygnagy, köşk ýaly manýarlarda gabat gelýär. Bu söz arap edebýatynda ilki döwürlerde haýsy hem bolsa bir şahyryň ýa-da taýpadaş birnäçe şahyrlaryň goşgular ýgyndysyny aňladypdyr. Diwanyň häsiýetli alamatlary babatda belli türkmen alymy, dil-edebýat ylmylarynyň doktory Rahman Rejebow şeýle ýazýar: «Şygyrlar gazal formasynda bolsa olar kapiýalaryň soňuna garap, elipbiý tertibinde ýerleşdiriler eken. Eger diwanda dürli şygyrlar bar bolsa, olar liriki žanrlar boýunça ýerleşdiriler eken»¹⁰⁴.

Şundan görnüşi ýaly, diwan düzülende goşgularyň rifmalarynyň tertibi saklanýan eken. Bu meselede goşgy setiriniň ahyryndaky çekimsiz eýerilipdir. Munda goşgularyň göwrümi we mowzuk taýdan birligi hem göz önünde tutulýar eken.

Eger diwan haýsy hem bolsa bir şahyryň mirasynyň dürli žanrlarda döreden eserlerinden ybarat bolsa, onda her bir žanr özbaşyna topbak görnüşde bir-birine garyşdyrylman ýerleşdirilipdir. Taýpa şahyrlarynyň goşgularyndan düzülen diwan aýry-aýry şahyrlaryň goşgularyndan ybarat bolupdyr. Onda ilki haýsy hem bolsa bir şahyryň goşgulary, soňra bolsa beýleki şahyrlaryň goşgulary ýerleşdirilipdir. Ýagny şahyrlaryň goşgularynyň garyşdyrylyp getirilmegine ýol berilmändir.

---

¹⁰⁴ Rejebow R. Edebiyat ylmynda degişli terminleriň sözlügi. Aşgabat, Türkmenistan. 1966. 62-nji sah.

Türkmen edebiyatynda diwan düzmekligiň taýpa görnüşi gabat gelmeýär.

Magtymgulynyň diwanlary hakynda gürrüň edilende bolsa, şahyryň diwan düzmekligiň Gündogar döplerine eýerilip düzülen diwanynyň ýokdugyny bellemek gerek. Aslynda şeýle diwan XVIII–XIX asyr türkmen klassyk şahyrlarymyzyň hiç birinde hem gabat gelmeýär diýen ýaly. Bize mälim bolşuna görä, diňe Mahmyt Gaýybynyň diwany diwan düzmekligiň talaplaryna laýyk gelýär. Ozal bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň diwany diýlen mahalynda şahyryň şygrylaryndan ybarat elýazmalar göz önünde tutulýar. Şeýle elýazmalar bolsa biziň hasabymyza görä, 80-den gowrak. Elbetde, olaryň hemmesi oňat derejede biziň günlerimize gelip ýetmändir. Olaryň hem üstesine, elýazmalaryň arasyndan birnäçe waraklar (sahypalar) gopupdyr we ýitipdir. Mahlasy, şahyryň golýazma mirasynyň aglabasy erbet saklandygy zerarly, çygdan we beýleki tebigy hadysalardan ezýet çekipdir. Bu bolsa öz nobatynda Magtymgulynyň edebi mirasyny, şol sanda golýazmalaryny öwrenmeklikde özboluşly kynçylyk döredýär.

Magtymgulynyň golýazmalarynyň arasynda abat, ýagny başy-aýagy bitin, saklanyş derejesi oňat elýazmalar hem gabat gelýär. Bu golýazmalar, esasan, şahyryň diwanynyň soňkurak nusgalary. Ýöne bularda hem golýazma ýazmaklygyň hemme kadalary saklanmandyr. Başgaça edip aýtsak, şahyryň abat saklanan golýazmalarynyň hem käbirinde sene goýulmandyr, beýlekilerinde bolsa kätibiň ady gabat gelenok. Bu hem öz nobatynda elýazmalary ylmy esasyda öwrenmeklikde özboluşly kynçylyk döredýär. Golýazmalary göçüren adamlaryň taýpasy, tiresi hakynda maglumat käbir elýazmalarda gabat gelýär. Ýöne tas hemme elýazmada diýen ýaly, onuň göçürilen ýeri hakynda maglumat berilmändir. Şonuň üçin hem biz şahyryň golýazmalarynyň Etrek-Gürgen, Ahal, Mary, Lebap, Horezm nusgalary diýen

mahalymyzda, esasan, onuň nireden getirilendigini göz öňünde tutýarys. Şonuň esasynda hem şahyryň elýazmalarynyň ýaýraw çygyr kesgitlenilýär. Elbetde, şahyryň edebi mirasy, döredijilik dünýäsi bilen gyzyklanýan adama Magtymgulynyň golýazmaları hakyndaky ähli maglumatlar gymmatlydyr. Şeýle-de bolsa, biz bu işde şahyryň golýazmalaryny töwerekleýin teswirlemekligi göz öňünde tutmaýarys. Munuň esasy sebäbi şeýle işiň, ýagny Magtymgulynyň golýazmalaryny teswirleýän işiň ozal ýerine ýetirilendigi we okyjylara hödürlenendigi bilen baglanyşyklydyr¹⁰⁵. Emma bu işiň ýazylany bári birnäçe wagt geçdi. Şondan soň hem MGI şahyryň diwanlarynyň onlarçasy tabşyryldy. Olaryň aglabasy entek ylmy dolanyşyga girizilenok. Şonuň üçin hem diňe şeýle golýazmalar, diwanlar hakynda birneme giňräk maglumat berler. Zerur halatynda ozal teswirlenen diwanlaryň hem üstünde durlup geçiler.

Gündogar edebiyatynyň taryhyndan mälim bolşuna görä, diwan düzmekligiň birnäçe usullary bolupdyr. Olaryň birinjisi şahyryň özüniň öz eserlerini bir ýere jemläp, ony diwan görnüşine getirmegidir. Magtymgulynyň öz eli bilen diwan düzendigi hakynda dürli maglumatlar saklanyp galypdyr. Emma, muňa seretmezden, biz «Magtymguly öz eserlerinden diwan düzüpmi?» diýen sowala anyk «hawa» ýa-da «ýok» diýip biljek däl. Onuň hem esasy sebäbi Magtymgulynyň 350-den gowrak elýazmasynyň içinde diwan düzmekligiň talaplaryna laýyk gelýän ýekeje diwanyň hem gabat gelmezligidir. Elbetde, biz Magtymgulynyň eger diwan düzen bolsa, onda öz diwanyny diwan düzmekligiň düzgünlerine laýyk düzjekdigine ynanýarys. Belki-de ol şeýle diwany düzendir hem, ýöne ol biziň günlerimize gelip ýeten däldir.

Diwan düzmeklikde ikinji bir usul şahyryň tabşyrygy boýunça ýörite hatdatlaryň diwan düzmekleridir. Bu usuldan, esasan, köşkde uly derejäni eýelän adamlar peýdalanypdyrlar.

---

¹⁰⁵ Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat, Ylym – 1984.

Nowaýynyň, Hataýynyň diwanlary munuň mysalydyr. Tabşyryk boýunça diwan düzmeklik dünýäden öten şahyryň döredijilik usatlygyna sarpa goýýan köşk emeldarlary, barly adamlar ýa-da dünýäden öten şahyryň nebereleri tarapyndan amala aşyrylypdyr. Bu usulda düzülen Magtymgulynyň diwanynyň iki nusgasy bize mälim. Olar Milli golýazmalar institutyndaky 307 we 6443-nji bukjalarda saklanýar. Gyzykly tarapy, bu diwanlaryň ikisi hem bir adam tarapyndan ýazylypdyr. Onuň hem üstüne, golýazmalary göçürmekligi tabşyranlar hem ataly-ogul. Muny golýazmalaryň ahyryndaky ýazgylar subut edýär. 6443-nji bukjadaky diwanyň ahyrynda Magtymgulynyň şygry tamamlanyndan soňra şygry bilen şeýle ýazylypdyr:

اوشبو تاريخدين بويورغان ايلين بيان
ينه يازغان كيشى ني اسمين ايلين عيان

يازسن دييان قيلقان امر ادى آنينك
الله نظر محمد جان باى اوغلى دور بيلينك

يازكان هم اوزلارى يار فرزنديدور بيلينك
ادين ايتسام محمد شريف عبد الرحمان فرزنديدور

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب على يد فقير الحقير كمتر
از قطمير ملا شريف بن عبدالرحمان صوفى بن ملا رحيم
صوفى بن ملا قيليج نياز غفر الله ذنوبها رقم بولدى. الله قبول
اتكاي امين.

Uşbu taryhdan buýurgany eýläýin beýan,
Ýene ýazgan kişiniň ismin eýläýin aýan.
«Ýaz sen» diýban kylgan emr, ady onuň,
Allanazar Muhammetjan baý ogludyr, biliň.

Ýazgan hem özleriniň perzendidir biliň.

Adyn aýtsam, Muhammetşerip Abdyrahman perzendidir.

Şu kitap biçäre, ejiz, Kytmyrdan (Ashaby Kähiň itiniň ady) hem kemter bolan Molla Şerip bin Abdyrahman Sopy bin Molla Muhammetrahym sopy bin molla Gylyçnyýazyň (Alla onuň günälerini bagyşlasyn we aýyplaryny ýaşyrsyn!) eli bilen göçürildi. Alla kabul etgeý, omyn»¹⁰⁶.

Bu ýazgylara görä, kitaby göçürmekligi, ýazmaklygy tabşyran Allazar Muhammetjan baý ogly. Ýazan bolsa, ýagny kätip hem Muhammetşerip. Şu ýerde bir ýagdaýy bellemek zerur. Kätip özi we diwany tabşyran adam hakynda şygyr bilen maglumat beren mahaly säwlik goýberipdir. Ýagny öz ady Muhammetşeribi Muhşerip görnüşinde ýazypdyr. Umuman, elýazmanyň ýaramaz saklanandygy üçin, ahyrky sahypanyň gopup, gyralarynyň kertlendigi sebäpli, käbir sözler okamakda kynçylyk döredýär. Ýöne şeýle hem bolsa tekste esaslanyp, dogry many almak bolýar.

307-nji bukjadaky nusganyň ahyrky sahypanynda golýazmanyň kätibi we oňa göçürmekligi tabşyran adam hakynda şeýle ýazylypdyr: «Temmet-il kitap, beun-yl melik-il Wehhap molla Muhammetşerip bin Abdyrahman sopy bin Muhammetrahym sopy, alä-ýed pakyr-yl hakyr, kemter ez Kytmyr...». Diýmek, diwany göçüren molla Muhammetşerip bolup, ol hem Abdyrahman sopynyň ogly eken. 6443-nji bukjadaky nusgany göçüren hem Muhammetşerip bolup, ol hem Abdyrahman sopynyň ogly. Iki nusgada hem Abdyrahman sopynyň Muhammetrahym sopynyň ogludgy ýazylypdyr. Bu maglumatlar 6443 we 307-nji bukjalardaky Magtymgulynyň diwanyny bir adamyň – molla Muhammetşeribiň göçürendigini, onuň bolsa Abdyrahman sopynyň ogludgyny tassyklaýar.

307-nji bukjada diwany kimiň ýazdyranlygy hakynda şeýle maglumat berilýär:

---

¹⁰⁶ MGI. 6443-nji bukja.

اوشبو کتاب محمود نیاز بای الله نظر بای اوغلی اوچون
رقم بولدی الله قبول اتکای آمین.

«Uşbu kitap Mahmytnyýaz baý Allanazar baý ogly üçin rakym boldy. Alla kabul etgeý, omyn»¹⁰⁷.

Şu ýazga esaslanyp, elýazmanyň Mahmytnyýaz baý Allanazar ogly üçin ýazylandygyny tassyklasa bolýar. Emma 6443-nji bukjada kitaby göçürmekligi buýran adam Allanazar Mehmetjan baý ogly. Görnüşi ýaly, 6443-nji bukjada kitaby göçürmekligi tabşyran Allanazar, emma 307-nji bukjada kitaby göçürmekligi kätibe tabşyran Allanazaryň ogly Mahmytnyýaz baý. Megerem, bu ikisi ata-ogul bolup, ilki atasy kätip molla Muhammetşeribe Magtymgulynyň diwanyny göçürmekligi tabşyrandyr. Soňra bolsa kakasynyň ýörelgesine eýerip, ogly hem şeýle tabşyrygy berendir.

Ýokardaky maglumatlara salgylanyp, 307, 6443-nji bukjalarda bir obada, bir kätip tarapyndan bir döwürräkde göçürilipdir diýen netijä gelmek bolýar. Muňa aşakdaky deliller hem esas berýär:

Birinjiden: 307 we 6443-nji bukjalardaky diwanlaryň haty meňzeş, ýagny bir adamyň elinden çykan.

Ikinjiden: Iki nusgada hem kätibiň öz ady, kakasynyň we atasynyň atlary meňzeş. Kätibiň ady molla Muhammetşerip, onuň kakasynyň ady Abdyrahman sopy, onuň kakasynyň ady Muhammetrahym sopy.

Üçünjiden: Diwanda gabat gelyän goşgular we olaryň ýerleşen tertibi meňzeş. Ýagny iki diwanda hem Magtymgulynyň, Andalybyň, Magrupynyň, Şabendäniň we beýlekileriň şol bir goşgulary diýen ýaly gabat gelyär.

Dördünjiden: Diwanlaryň ahyrlaryndaky kätip tarapyndan ýazylan jemleýji sözler meňzeş.

¹⁰⁷ MGI. 307-nji bukja.

Golýazmalaryň hiç birinde hem sene goýulmandyr. Emma muña garamazdan, elýazmanyň paleografik alamatlaryna esaslanyp, olaryň XIX asyryň ahylarynda göçürilendigini çaklamak boljak.

Şu ýerde başga bir meselä ünsi çekmek isleýäris. 6443-nji bukja 1980-nji ýyllaryň ahylarynda Daşoguz welaýatynyň Daşoguz raýonynyň Moskwa kolhozynyň «Sowet Türkmenistany» uçastogunda ýaşayan Juma Annamämmedowdan alnypdyr. 307-nji bukjadaky nusganyň nireden alnandygy hakyndaky maglumat saklanmandyr. Ýöne Magtymgulynyň elýazmalaryny öwrenmeklige ilkinjileriň hatarynda girişen B.Garryýewiň «Magtymgulynyň döredijiligi baradaky elýazmalar» atly makalasynda Magtymgulynyň 347, 387, 1052-nji bukjalarda saklanýan diwanlary teswirlenipdir¹⁰⁸. Şulardan 1052-nji bukjadaky elýazma häzir 400-nji bukjada, 347-nji bukjadaky elýazma bolsa 281-nji bukjada saklanýar. B.Garryýewiň teswirlän 387-nji bukjasyndaky elýazma bolsa häzirki 307-nji bukjada saklanýar. Ýagny bu bukjadaky elýazmanyň maglumatlary B.Garryýewiň 387-nji bukjadaky elýazma beren maglumatlaryna laýyk gelýär. B.Garryýew şol makalasynda bu elýazmanyň Gökdepeden 1940-njy ýylda getirilendigini çykgytda belläpdir. Bizde bu maglumaty tassyklamaga ýa-da inkär etmäge hiç hili esas ýok. Ýöne ataly-ogluň tabşyrygy boýunça ýazylan iki sany diwanyň biriniň Daşoguzdan, beýlekisiniň Gökdepeden getirilendigi inkişe goýýar. Belki-de nähilidir bir ýol bilen 307-nji bukja Gökdepä ýa-da, tersine, 6443-nji bukja Daşoguzda düşüpdür hem diýeliň. Ýöne 307-nji bukja 1940-njy ýylda tapylan bolsa, onda tä soňky döwre çenli Magtymgulynyň diňe şol golýazmada gabat gelýän «Gülzardan aýryldym» atly goşgusy şahyryň 1926-njy ýyldaky neşirine haýsy nusgadan alnyp goşuldyka? Bu neşire sözbaşy

---

¹⁰⁸ Garryýew B. Magtymgulynyň döredijiligi baradaky elýazmalar. SSSR YATF Habarlar. 1945, №5-6.

ýazan Bekgi Emirberdi şeýle maglumat berýär: «Döwlet bilim şurasý ýokarda aýtdygyna görä, arkadaş Berdi Kerbaba ogluna Magtymguly goşgularyny dürli ýazmalary seljerip toplamaýy tabşyrdy we birnäçe Magtymguly nusgalaryny tapyp berdi. Olaryň içinde belliräkleri: Seyitmyrat Öwezbaýyň Hywa, Garaş hanyň Çeleken ýazmasy...». Biziň pikirimizçe Seyitmyrat Öwezbaýyň Hywa golýazmasy diýilýän golýazma gürrüňi edilýän golýazma bolmaly. Ony soňra Seyitmyrat Öwezbaýyň garyndaşlary 1940-njy ýylda golýazmalar hazynasyna tabşyrandyr.

Diwan düzmekligiň üçünji bir usuly sowatly adamlaryň haýsydyr bir öz göwünlerinden turýan şahyrlarynyň eserlerini toplaý, diwan düzmekligi bilen baglanyşyklydyr. Magtymgulynyň diwanlarynyň aglabasy şu usulda döredilipdir. Hut şonuň üçin hem Magtymgulynyň diwanlary dürli redaksiýalarda gabat gelýär we olaryň hiç birinde hem diwan düzmekligiň kadalaryna eýerilmändir.

Magtymgulynyň diwanlarynyň ýaýraýyş gerimi hakynda gürrüň edilse, onda bir söz bilen aýdylanda, Magtymgulynyň diwany türkmenleriň ýaşayan etraplarynyň ählisinde diýen ýaly göçürilipdir. Muny MGI-de saklanýan elýazmalar belli bir derejede subut edýär. Şonuň üçin hem bu ýerde Magtymgulynyň pylan bukjadaky nusgasy pylan ýerden, pylan bukjadaky nusgasy hem pylan ýerden getirilipdir diýip gürrüňi uzaldyp oturmagy ýerliksiz hasap edýäris. Onuň hem üstesine, şahyryň elýazmalarında onuň göçürilen ýeri hakynda hiç hili maglumat berilmändir. Şeýle-de bolsa golýazmanyň dil aýratynlygyny, şeýle hem olarda gabat gelýän käbir goşmaça delilleri göz önünde tutup, bu mesele boýunça käbir pikirleri aýtmak bolar. Mysal üçin, Magtymgulynyň Horezm diwanlarynda, köplenç, Magrupynyň, Talybynyň eserleri gabat gelse, Lebap, Buhara töwereklerinde göçürilen diwanlarynda Aşyk Bahrynyň, Gaýybynyň, Ahal diwanlarynda Kätibiniň, Mätäjiniň, Etrek-Gürgen diwanlarynda Zunubynyň,

Zeliliniň, Seýdiniň, Misgingylyjyň, Mandy Köçegiň eserleri gabat gelýär. Şahyryň Horezm diwanlarynda Talybynyň gabat gelmegi käbir okyjylarda iňkis döretmegi mümkin. Dogrudan hem, ahally Myrat Talybynyň Horezm bilen nähili baglanyşygy barka? Belki, Horezmde-de şeýle tahallusly bir şahyr ýaşap geçendir?! Bu hakykatdan hem şeýle. Ony geljek has aýdyňlaşdyrsa gerek.

Magtymgulynyň diwanlarynyň göçürilen iň irki we iň ahyrky senesi hakynda şu zatlary aýtmak mümkin. Häzirki bize mälim golýazmalaryň arasynda MGI-däki 400-nji bukja iň irki seneli bukja hasaplanýar. Ol 1193-nji hijri, 1779-njy milady ýylynda göçürilen hasaplanýar. Bu elýazma we bu sene hakynda birneme soňrak durup geçeris. Ýöne Magtymgulynyň diwanynyň sene taýdan iň ahyrkysy hökmünde haýsydyr bir elýazmany agzamak kyn. Dogry, MGI-däki 1205-nji bukja esaslanyp, şahyryň iň ahyrky seneli diwany 1345-nji hijri, 1927-nji milady ýylynda göçürilipdir diýse hem bolar. Emma eýran, owgan türkmenleriniň arasynda, belki, ondan soň göçürilen nusgasy hem bardyr. Çünki ähliahk söýgüsini gazanan şahyryň diwanynyň şondan soň hem eýran ýa-da owgan türkmenleriniň arasynda kimdir biri tarapyndan göçürilen bolmagy mümkin.

Bu pikiri MGI-däki 254-nji bukja hem tassyklaýar. Bu bukja-da şahyryň 1985-nji ýylda Lahurda (Pakistan – A.A.) çap edilen nusgasy saklanýar. Kitabyň başynda şeýle ýazylypdyr: «Möwlewi Muhammetşerip magtym bin damylla Astanaguly (merhum) Jöwüzjany akyldar şahyr Magtymguly işanyň diwanyny 1375-nji ýylda (1955) göçürip, onuň çap işi Owganystanda çaphanalaryň döwlet eýeçiliginde bolandygy üçin mümkin bolman, 1406-njy hijri ýyly (1985) Lahurda Magtym aganyň giýewisi, molla Hudaýberdi Akjalynyň maly-ýardamy, Ýmam Buhary (alaýhir-rähme) adyndaky medresäniň hatyby hem ymamy, Magtym aganyň dogany Kary Muhammet Tahyr Magtymyň tagallasy bilen neşire berildi».

Şundan mälim bolşy ýaly, Magtymgulynyň Lahur neşiri 1955-nji ýylda göçürilen golyazmanyň esasynda çap edilipdir. Kitabyň ahyrynda kätip özüniň bu diwany haýsy çeşmeleriň esasynda düzendigi barada şeýle maglumat berýär: «... Aşgabatda Gulmuhammedowyň arapça hat bilen çapa beren (Bu ýerde şahyryň 1926-njy ýyldaky Berdi Kerbabaýew tarapyndan çap edilen neşiri göz önünde tutulýar – A.A.) we ýene «Külliyat» nam (at – A.A.) birle Daşkentde çap bolan we ýene bir nusga «Külliyat» nam desti hat («Külliyat» atly golyazma – A.A.) we ýene Lahurda çap bolan we ýene bir desti hat (elyazma) nusga». Kätibiň, ýagny Muhammetşeribiň 1955-nji ýylda göçüren Magtymguly diwany diwan düzmekligiň kadasyna eýerilip düzülipdir. Kätibiň bu diwany düzmekde peýdalanan çeşmeleri hem biziň ünsümizi özüne çekýär. Maglumata göre, kätipde Magtymgulynyň 2 sany «Külliyaty» bolupdyr. Ýöne, häzirikçe bu golyazmalaryň soňky ykbaly anyklamak bize başartmady.

Magtymgulynyň elýazmalary bilen tanşan mahalynda onda olaryň dürli döwürlerde, dürli ýerlerde, dürli adamlar tarapyndan göçürilendigine göz ýetirse bolýar. Kätipleriň sowatlyk derejeleri, göçürilýän döwrüň jemgyýetçilik-syýasy wakalary, göçürijiniň şiwelä aýratynlygy we şular ýaly birnäçe sebäplere göre, şahyryň diwanlarynda duş gelýän şygrylaryň tekstlerinde uly tekstologik tapawutlar bar.

Musulman edebiýatyna, taryhyna degişli eserleri öwrenmegiň in bir çylşyrymly meseleleriniň biri, şol eseriň tekstologik derňewi, tankydy tekstini taýýarlamak hasaplanýar. Munuň hem özüne ýetesi sebäbi bar. Bilşimiz ýaly, musulman dünýäsinde ylym, dini we dünýewi eserler tä XX asyra çenli, esasan, elýazmalar arkaly ýaýrapdyr. Elýazmalary göçürýän adamlar bolsa eserleriň tekstine belli derejede özgeriş girizipdirler. Bu Nowaýy, Fuzuly, Nesimi, Magtymguly ýaly türki dilli poeziýanyň läheňleri babatynda aýratyn hem çylşyrymly. Çünki bu şahyrlaryň eser-

leri türki kowumlaryň ýaşaýan ähli künjeklerine ýaýrapdyr we şol kowumlaryň wekilleri tarapyndan göçürilipdir. Olaryň göçürilen nusgalaryna bolsa ýaşaýan topragynyň dil aýratynlyklary, ýagny dialektleri aralaşypdyr we şonuň netijesinde kem-kemden ýazaryň döreden nusgasyndan daşlaşypdyr. Bu ýagdaýa döwür hem öz täsirini ýetiripdir. Çünki şahyryň ýaşaýan döwründen wagt näçe daşlaşsa, onuň döreden eseri hem şonça awtografdan – ýazaryň öz döreden görnüşinden uzaklaşypdyr. Çünki kätipler diňe bir atanlykda säwlik goýbermän, eýsem, öz döwrüniň jemgyýetçilik-syýasy durmuşlaryna görä, göçürýän eseriniň tekstine hem özgeriş girizipdir.

Şeýle hem musulman dünýäsinde elýazmalar göçürilen ýagdaýynda özboluşly ideologik senzuradan geçmeli bolupdyr. Kätipleriň köpüsiniň atlarynyň önünden ýa-da soňundan gelýän «ahun», «işan», «sopy», «molla» ýaly sypatlandyryjy sözlerden görnüşi ýaly, golyazmalary göçürijiler, ýaýradyjylar, esasan, yslam dini bilen baglanyşykly adamlar bolupdyr. Olar bolsa öz mezhebine, öz ýoluna, öz ynamyna garşy gelýän ýa-da oňa haýsydyr bir hili münkürlük döredýän eserleriň ýaýramagyna ýol bermändir. Halk arasynda saklanyp galan rowaýatlaryň birine görä, Magtymguly öz golyazmasyna pitiwa – ak pata bermekligi haýys edip, Buhara gidipdir. Buharada bolsa şahyryň dini mekdeplerde, medreselerde eserleriniň okalmagyna ygtyýar berilmändir. Şu ýa-da şular ýaly özboluşly ideologiki senzura Magtymgulynyň eserleri zygiderli sezewar bolup durupdyr. Aslynda bu senzura ýeke bir Magtymgulynyň şygrylary däl, ähli türkmen şahyrlarynyň eserleri degişli bolupdyr. Geliň, bir maglumaty ýatlaýň. Nurmuhammet Andalybyň «Sagdy-Wakgas», «Baba Rövşen», «Zeynelarap» we beýleki dessanlarydyr poemalary halk arasynda giňden ýaýradylypdyr. Bu eserler basma usuly bilen hem birnäçe gezek çap edilýär. Emma şahyryň türkmen halkynyň gelip çykyşyna bagyşlanan we oguznamaçylyk däbine eýerip ýazan «Oguznama» poemasynyň ýekeje-de elýazmasy ýok. Poema 1929-njy

ýylda burdalykly Guwan Eziz oglunyň haýsydyr bir golýazmadan göçüren nusgasy arkaly bize mälim¹⁰⁹. Eýsem, türkmen halkynyň öz ata-babalarynyň gelip çykyşyny beýan edýän bu poema islegi bolmadymyka?

Eger şeýle bolsady, onda türkmen ýaşululary, Hywa hany Abulgazynyň ýanyna ýörite haýyş bilen baryp, ondan «Şejereýi-teräkimäni» ýazmagyny haýyş etmezdi. Bu ýerde şeýle bir sowal ýüze çykýar. Onda näme üçin Abulgazynyň «Şejereýi-teräkime» eseriniň birnäçe golýazmasy saklanyp galyndy? Bu sowala şeýle jogap bermek mümkin.

Birinjiden, Abulgazynyň bu eseriniň hem üýşüp ýatan elýazmasy ýok. Bize mälim bolan nusgalary hasaplamaklyga bolsa iki eliň barmagy aňry ýany bilen ýetýär. Emma Andalybyň «Zeynelarap» we «Baba Röwşen» dessanlarynyň her biriniň diňe MGI-de saklanýan nusgalary 40-a golaý.

Ikinjiden, Abulgazy Hywanyň hany, onuň eserleri ýörite kätipler tarapyndan göçürilipdir we ýaýradylýpdyr. Emma Andalypda, Magtymgulyda beýle mümkinçilik bolmandyr.

Andalybyň «Nesimi» poemasyň elýazma nusgalarynyň juda seýrek bolmagy hem, biziň pikirimizçe, ideologik senzura bilen baglanyşyklydyr. Bu Magtymgulynyň käbir şygrylary babatynda hem şeýledir. Şahyryň birnäçe goşgularynyň diňe bir nusgada gabat gelmegi ýa-da diňe halkyň dilinden ýazylyp alnan nusgasynyň bolmagy şu ýagdaý bilen baglanyşyklydyr. Golýazmalaryň arasynda dini mazmundaky eserleriň agalyk etmegi, dini mekdeplerde we medreselerde okatmak niýeti bilen ýazylan eserleriň el bilen göçürmek arkaly giňden ýaýradylmagy bilen hem baglanyşyklydyr. Başgaça edilip aýdylanda, tabşyryjynyň islegine görä, kätibiň elýazmany göçürmegi hem muňa öz täsirini ýetiripdir. Tabşyryjynyň-okyjynyň jemgyýetiň ösüşiniň dürli döwürlerinde döwletiň ýöreden syýasaty we ideologiýasy bilen

¹⁰⁹ MGI. 1373-nji bukja.

baglanyşykly elýazma kitaplara isleg hem birmeňzeş bolmaýar. Ylmy golýazma kitaplary edebi ýa-da dini mazmunly golýazma kitaplar bilen deňeşdireniňde islegiň çaklidigi düşnüklidir. Hatda dini häsiýetli, onuň kada-kanunlaryny beýan edýän kitaplaryň hem ýaýrawy deň däl. Türkmen golýazmalarynyň arasynda iň köp ýaýran eser Wepaýynyň «Rownakyl ysalam» poemasy bilen Sopy Allaýaryň «Sebatyl ayzyn» eseri. Çünki eserleriň musulman okuw jaýlarynda ýörite sapak hökmünde geçilmegi oňa bolan islegiň köpelmegine getiripdir. Şonuň üçin hem ýokarda ýatlanan eserlere dünýäniň aglaba golýazmalar hazynalarynda gabat gelmek bolýar. Bu ýagdaý diňe bir musulman dini bilen däl, eýsem, beýleki dinler bilen hem baglanyşyklydyr. Rus alymy O.F.Akimuşkiniň berýän maglumatyna görä, Günorta Italiýada XI asyrdan göçürilen golýazmalarıň diňe 3 görerimi dünýewi häsiýetde bolupdyr. Şol 3 görerimiň 2 görerimi grammatika we leksikografiýa, 1 görerimi bolsa gadymy ýazarlaryň eserlerine degişli bolupdyr¹¹⁰. O.F.Akimuşkiniň orta asyr golýazmalaryny seljerip gelen pikiri bilen ylalaşmazlyk mümkin däl: «Нас не удивляет большое количество сохранившихся рукописей религиозно-богословского содержания. Конечно, хотелось бы, чтобы сохранились, например, восемь поэм и диван Абу Абдаллаха Джафара Рудаки (ум. в 914 г.) или три поэмы Абул Касым Унсуры (ум. в 1039 г.). Но человек средневековья руководствовался несколько иными ценностями в своем отношении к миру, чем мы»¹¹¹.

Türkmen golýazmalarynyň aýratynlyklary, olaryň ylmy pudaklaryna degişlilik derejesi, çeper eserleriň mowzuklary, umuman, türkmen golýazmalarynyň töwerekleýin düýpli ylmy derňewine entek girişilenok. Şonuň üçin hem türkmen golýaz-

---

¹¹⁰ Рукописная книга в культуре народов востока. Кн. I. М. 1987. стр. 360.

¹¹¹ Şol ýerde, 365-nji sah.

malarynyň arasynda musulman dini bilen baglanyşykly golýazmalaryň mukdary, şolardan yslam dininiň kada-kanunlaryny beýan edýän ýa-da teswirleýän nusgalarynyň gerimi, yslam dininiň meşhur şahslary bilen baglanyşykly taryhy, çeper, fantastiki eserleriň möçberi kesgitlenenok. Ýöne muňa garamazdan, yslam dini bilen baglanyşykly türkmen golýazmalarynyň mukdarynyň dünýewi eserlerden düzülen golýazmalardan has agdyklygyny aýtsa bolar. Biz bu ýerde diňe golýazmalaryň mukdary-möçberi hakynda gürrüň edýäris. Magtymgulynyň döredijiliginde hem yslam dini, dowzah, behişt, Muhammet, Aly bilen baglanyşykly onlarça şygyrlar gabat gelýär.

II BÖLÜM MAGTYMGULYNYŇ DIWANLARYNYŇ GÖRNÜŞLERI

I BAP MAGTYMGULYNYŇ DIWANLARYNYŇ BIRINJI REDAKSIÝASY

Musulman edebiyatynyň geçmiş şahyrlarynyň golýazmalaryny redaksiýalara bölüp öwrenmek ylymda ykrar edilen ugur. Bu ugur türkologiýa ylmy tarapyndan hem ykrar edilip, Gündogaryň meşhur türki dilli şahyrlarynyň diwanlary şu usul boýunça öwrenildi. Bu hakda Nowaýynyň liriki eserleriniň golýazmalaryny üç edip öwrenen özbek alymy H.Süleýmanow şeýle diýýär: «Отсутствие автографа Новаи, многовековая деформация текста его диванов, многочисленность их редакций, крайняя перепутанность последовательности стихов и бейтов внутри стиха – все это привело лирическое наследие поэта к крайне хаотическому состоянию. Поэтому, как показала практика, текстологическому исследованию должна предшествовать классификация редакций диванов»¹¹².

Şu ýörelgeden ugur alyp, Magtymgulynyň diwanlaryny redaksiýalara bölüp öwrenmek zerurlygy ýüze çykýar. Magtymgulynyň diwanlaryny redaksiýalara bölüp öwrenmek şahyryň

---

¹¹² Хамид Сулейманов. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореф. диссерт. на соискание учен. степ. доктора филол. наук. – Ташкент, 1962, 10 стр.

diwanlarynyň aýratynlyklaryna has äşgär göz ýetirmek, olaryň biri-birinden parhyny we ýakynlygyny ýüze çykarmak üçin zerur. Şonuň netijesinde bolsa, şahyryň döredijiligini öwrenmekde, onuň eserleriniň tankydy tekstini taýýarlamakda golýazmalaryň ähmiýeti we orný kesgitlenýär. Ýöne bu mesele örän agyr we çylşyrymly. Şonuň üçin hem Sankt-Peterburgly alym S.L. Woliniň: «Отнесение рукописей к той или иной редакции является делом чрезвычайно трудным... Отнесение рукописей к той или иной редакции можно будет уверенно сделать только после полного сличения текстов рукописи»¹¹³ diýen pikiri bilen ylalaşmazlyk asla mümkin däl. Bu Magtymgulynyň diwanlary babatynda has hem çetin. Çünki, adatça, golýazmalar redaksiýalara bölünende ilkinji nobatda ýazaryň düzen redaksiýasyny aýdyňlaşdyrmak, şonuň netijesinde bolsa, ol ýa-da beýleki şahyryň diwanlarynyň redaksiýalara bölünişini ýüze çykarmak göz önünde tutulýar. Magtymgulynyň diwanlary barada aýdylanda bolsa, onda bu ýörelgä eýermek mümkinçiligi aradan aýrylýar. Sebäbi şahyryň awtografynyň bolmazlygyndan hem başga, şahyryň 350 töweregi elýazmasynyň hiç biri hem diwan düzmekligiň kadalary esasynda düzülmändir, ýörite kätipler tarapyndan göçürilmändir. Onuň hem üstesine, olaryň saklanyş derejesi juda ýaramaz. Şahyryň ýokarda agzalan 350 töweregi golýazmasynyň içinde abady, ýagny başy-aýagy ýerinde, aralaryndan sahypalary ýyrtylmadyk diwany barmak basyp sanaýmaly. Bu bolsa durnanyň üstüne urna bolýar. Şeýle-de bolsa, iş döwründe ähli golýazmalar özara degşirilip, olarda ýerleşdirilen eserleriň sanawy düzüldi. Şonuň netijesinde bolsa, şahyryň diwanlarynyň üç redaksiýa bölünýändigini ýüze çykaryldy. Elbetde, bu bölünişik şertli. Munuň esasy sebäbi ýokarky meseleler bilen, şeýle hem şahyryň elýazmalarynyň möçberi bilen baglanyşyklydyr. Orta

---

¹¹³ Волин С.Л. Описание рукописных произведений Новаи в Ленинградских собраниях. В кн. Алишер Новаи. Сборник, М.: Л. АН СССР, 1946. 217 стр.

asyr türki dilli poeziýanyň ussady Lutfynyň /1366-1465/ diwanlarynyň üstünde iş alyp baran belli özbek alymy Erkin Ahmet-hojaýewiň berýän maglumatyna görä, häzirkä döwre çenli ylmy jemgyýetçilige Lutfynyň 33 diwany belli¹¹⁴. Alym şol diwanlaryň hem özara 5 redaksiýa bölünändigini nygtapdyr. Şundan çen tutulsa, onda Magtymgulynyň 350 töweregi elýazmasy 3 däl-de, has köp redaksiýalara bölünäýjek ýaly. Ýöne başga bir delilnama hem bar. Belli nowaýuşsynas H. Süleýmanow Nowaýynyň liriki mirasynyň 316 diwanda duş gelýändigini belläp, olary aşakdaky ýaly redaksiýalara bölýär:

«I. Редакция - «Бадаيي-бидая» - 4 рукописи.

II. Редакция - «Навадор-ан-нихая» 1 рукопис.

III. Редакция – лирический свод «Хазайин-ал-маани» -53 рукописи.

IV. Редакция – Собрание диванов – 255 рукописей»¹¹⁵.

Elbetde, biz Magtymgulynyň diwanlaryny redaksiýalara bölen mahalymyz Gündogary öwreniş ylmyň bu ugurdaky tejribeleri bilen tanyş bolduk. Ýöne şol bir wagtyň özünde Magtymgulynyň elýazmalarynyň häsiýetli alamatlaryny göz önünde tutduk. Şol esasda hem şahyryň diwanlaryny üç redaksiýa böl-dük.

Magtymguly Pyragynyň elýazma diwanlarynyň birinji redaksiýasyna MGI-däki 76, 170SN, 281, 400, 763, 764, 771, 895, 919, 976, 5529, 6468-nji bukjalara, Özbegistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutyndaky 3330/1-nji bukja (diwanyň nusgasy MGI-däki 2468-nji bukjada saklanýar), Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 35-nji bukja (diwanyň surat nusgasy MGI-de 125-nji

¹¹⁴ Ахметхуаев Э. Лутфий асарлары кулёмалирининг каталоги. – Тошкент. Фан. 1967, 5 с.

¹¹⁵ Хамид Сулейманов. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореф. диссерт. на соиск. учен. степ. доктор. филол. наук. Ташкент. 1961.

bukjada saklanýar), Wengriýa YA-nyň Gündogar bölümünde saklanýan diwan (diwanyň surat nusgasy MGI-däki 6558-nji bukjada) degişli. Bu nusgalara şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasy diýmegimiz şertli ýagdaýda bolup, ol şu topara girýän we MGI-däki 400-nji bukjada saklanýan elýazma bilen baglanyşyklydyr. Bu elýazma häzire çenli magtymgulyşynaslara mälim elýazmalaryň arasynda iň irki seneli elýazma hasaplanýar. Şahyryň bu diwany 1941-nji ýylda Magtymgulynyň doglan gününü geçirmek boýunça döredilen guramaçylyk toparý tarapyndan gurnalan ekspedisiýa mahalynda Esenguly şäherçesindäki «Juma» metjidinden tapylypdyr¹¹⁶. Onuň 85^a waragynda «sene 1193» diýlip iki ýerde ýazylan. Ýöne ol sene soň goýlana çalyň edýär. Bu golýazma Magtymgulyny öwrenijilere giňden mälim bolup, bu diwany ilkinji gezek teswirlän, Magtymgulynyň elýazmalaryny öwrenmeklige ilkinjileriň hatarynda girişen alym B.Garryýewdir. Ol «Magtymgulynyň döredijiligi baradaky elýazmalar» atly makalasynda Magtymgulynyň dürli diwanlary bilen birlikde gürüňi edilýän diwany hem teswirläpdir. Ol bu golýazmanyň senesi hakynda şeýle ýazypdyr: «Elýazmanyň senesi 1193-nji hijri ýyly, ýagny 1779-njy milady ýyly bolmaga çemeli, emma ol sene başga syýa bilen goýlupdyr. Şoňa görä, ol senäniň dogry bolmazlygy mümkindir»¹¹⁷. Şundan görnüşi ýaly, alym B.Garryýew bu elýazmanyň senesi barada anyk bir netijä gelmändir. Bu elýazma belli gündogarşynas Ý.E.Bertelsiň hem ünsüni özüne çekipdir. Ol özüniň «Sowet Soýuzunda türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynyň öwrenilişi» atly makalasynda Magtymgulynyň öwrenilişi we onuň ömrüni we döredijiligini öwrenmegiň kynçylyklary hakynda pikir ýöredip, bu golýazmanyň Magtymgulynyň golýazmalarynyň arasynda iň irki seneli nusgadygyny

---

¹¹⁶ Garryýew B. Magtymgulynyň döredijiligi baradaky elýazmalar. Žurn. SSSR YA-nyň TF habarlary. 1945. №5-6. 20-nji sah.

¹¹⁷ Şol ýerde.

nygtapdyr. Dogry, Ý.E. Bertels makalada diwanyň bukja belgisini görkezmandir. Emma, muňa seretmezden, gürrüniň hut şu elýazma hakynda barýandygyny seljermek kyn däl: «... birnäçe ýyl mundan ozal Magtymgulynyň diwanynyň golýazmasy tapyldy, paleografik alamatlary boýunça bolsa bu golýazma XVIII asyryň soňky çäryeginde ýazylan golýazma diýip gümansyz hasap etmek bolar»¹¹⁸.

Hakykatdan hem, MGI-däki 400-nji bukjadaky golýazma Ý.E.Bertelsiň makalasyndan (Bu makala Moskwada, 1954-nji ýylda «Gündogary öwrenijileriň XXII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlary» diýen kitapda çap edilipdir) 12-13 ýyl öň tapylýar. Ýöne näme üçindir, meşhur alym onuň senesi hakynda hiç hili dil ýarmadyka? Alym bu golýazma bilen baglanyşykly pikirini dowam etdirip, şeýle netijä gelýär, «Emma Magtymgulynyň ömri hakynda ýygnalan maglumatlar esasynda, şol şahyry biziň eýýamymyzyň 1782-nji ýylynda dünýäden ötüpdir diýip hasap etmeli bolsa, onda, diýmek, bu golýazmanyň şahyr heniz dirikä, özi göçürüp ýazan bolmaga çemeli»¹¹⁹. Ozal belleýişimiz ýaly, golýazmadaky 1193-nji hijri senesi 1779-njy milady ýylyna gabat gelýär.

Şundan çen tutulsa, Ý.E.Bertelsiň makalasynda hut 400-nji bukjadaky diwan dogrusynda gürrüň gidýändigigi belli. Ýogsam bolmanda, «XVIII asyryň soňky çäryeginde ýazylan elýazmany» (Ý.E.Bertels) has çäklendirip, 1782-nji ýyldan öň ýazylypdyr» diýip nygtamazdy. Çünki XVIII asyryň soňky çäryegi 1776-njy ýylda başlanýar we 1782-nji ýyla çenli, ýagny şol wagtlardaky gellen netijä görä, Magtymgulynyň dünýäden öten ýylyna çenli bolsa bary-ýogy 6 ýyl wagt bar. Diýmek, bu golýazma Ý.E.Bertelsiň pikirine görä, Magtymgulynyň ömrüniň ahrynda

---

¹¹⁸ Bertels Ý.E. Sowet Soýuzynda türkmen klassyky edebiýatynyň öwrenilişiniň taryhy. Kitapda: Magtymguly. Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygındysy. – Aşgabat: TDN, 1960, 137 sah.

¹¹⁹ Şol ýerde.

göçürilen elýazma. Gyzykly tarapy hem, alym bu elýazmanyň awtograf, ýagny Magtymgulynyň öz eli bilen göçüren diwany diýip çaklaýar. Ýöne onuň bu pikiri türkmen alymlary tarapyndan dowam etdirilmedi. Onuň hem sebäbi golýazmanyň senesiniň başga syýa bilen ýazylan bolmagydyr. Ýöne muňa garamazdan, bu elýazmany teswirlän alymlaryň hemmesi biragyzydan golýazmany has ähtibarly golýazmalaryň hataryna goşýar we sene babatda hem XVIII asyryň ahrylarynda göçürilendir diýip çaklaýarlar¹²⁰. Eger biz golýazmanyň senesini ykrar etsek, onda Magtymgulynyň eserleriniň belli bir böleginiň ýazylan döwrüni takmynan kesgitlep bilmeli. Eger şeýle bolsa, onda 400-nji bukjada gabat gelýän 213 goşgy Magtymgulynyň 46 ýaşdan ozalky döreden eserleri bolmaly. Ýöne şol 213 goşgy bilen içgin tansylylan mahalynda, biri-birinden çylşyrymly, dogry çözmek üçin goşmaça delillere mätäç birnäçe meseleler ýüze çykýar. Eger biz golýazmanyň senesini tassyklasak, onda ol, ilkinji nobatda, Magtymgulynyň ömri bilen baglanyşykly gelnen netijesi bilen ylalaşmaýar. Munuň hem özüne ýetesi sebäbi bar. Şu mahala çenli dürli pikirleriň bardygyna seretmezden, köp işlerde Magtymgulynyň doglan ýylyny 1733-nji ýyl, aradan çykan ýylyny hem 1782-nji ýyl hökmünde ykrar edilip gelindi.

Bu seneleriň kabul edilmegi A.Wamberiniň maglumatlary bilen baglanyşyklydyr. Wamberi «Orta Aziýa syýahat» atly kitabynda Gyzyly ahuna salgylanyp, Magtymgulynyň öz syýahat eden döwründen (1863) 80 ýyl oň aradan çykandygyny ýazypdyr¹²¹.

Ine, şol fakt esasynda hem Magtymguly 1782-nji ýylda dünýäden ötüpdir diýlen netijä gelindi. Magtymgulynyň doglan senesi hökmünde 1733-nji ýylyň kabul edilmegi hem

¹²⁰ Bu hakda seret: Э.Каджарова. Описание рукописных списков дивана Махтумкули, хранящихся в Ашгабаде. Кт: Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň işleri. IV. – Aşgabat, TYA neşirýaty, 1960, 196-njy sah.

¹²¹ Путешествие по Средней Азии, совершенная в 1863 году Армением Вамбери. СПб., 1865, 159 стр.

A. Wamberiniň, şeýle hem Magtymgulynyň garyndaşy Agajygyň Magtymguly 49 ýaşda aradan çykyppdyr diýen maglumatynyň esasyndadyr. Eger biz şu maglumatlary esas edip alsak, onda olar 400-nji bukjadaky şahyryň şygrylarynda berilýän maglumatlara ters gelýär.

Sebäbi golýazmadaky käbir şygrylar Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen fakty goldamaýar. Mysal üçin, şahyryň gürrüni edilýän diwanynda «Ýetişdi salym» we «Ussada belli» atly goşgular gabat gelýär.

Şahyryň «Ýetişdi salym» goşgusyndan biz aşaky setirleri okaýarys.

قری دیقچه قولدین کتدی انصافیم
ایا دوستلار الیکه یتوشدی سالیم

Garradykça goldan gitdi ynsabym,
Eý-ä, dostlar, ellä ýetişdi salym.

Bu setirleriň şaýatlyk etmegine görä, Magtymgulynyň ýaşy 50-ä (ellä) ýetipdir. Eger şahyr 1733-nji ýylda doglandyr diýsek, onuň hem üstüne, 400-nji bukjadaky diwan 1779-njy ýylda göçürilipdir ýa-da şahyryň öz eli bilen ýazylypdyr diýsek, onda bu iki maglumat biri-birine laýyk gelenok. Häzirki kabul edilen senä görä, Magtymguly 1783-nji ýylda elli ýäşe ýetmeli, ýagny golýazmanyň 1779-njy senesinden 4 ýyl soň elli ýaşamaly. Diýmek, bu ýerde ýa-ha golýazmanyň senesi ýalňyş, ýogsam-da, şahyryň doglan wagty hakyndaky şu wagta çenli ulanylýan sene ýalňyş.

400-nji bukjada saklanýan diwanyndaky «Joşa ýetdiň» atly şygyr hem Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen bagly bolsa gerek. Birbada seredäýeniňde umumadamzat ýaş aýratynlyklary dogrusynda gürrüň edilýän ýaly görünýän bu goşga siňňin syn edilse, onuň hut Magtymgulynyň özi bilen baglanyşykly döredilendigini duýmak bolýar:

بار المدنك باغنكدين
خزان اوردى تاغنكدين
اللى سقل آغنكدين
اوتان بر ياشه يتدينك

Bar almadyň bagyndan,
Hazan urdy tagyňdan,
Elli, sakal agyňdan,
Utan, bir ýaşa ýetdiň.¹²²

Bu bentde, biziň düşünişimizçe, şahyr öz perzentsizligini, ýagny bagyndan bar (miwe) almandygyny, ony tagynda (pudagynda) nowçalygynda hazan urandygyny gussa bilen ýatlaýar. Hakykatdan hem, halk maglumatlaryna we şahyryň elegiýalaryndan aňlyşyna görä, onuň iki perzendi bolup, olar hem «göklüginde orulýarlar». Ýokarda mysal getirilen bendiň başky iki setiri, ine, şu ýagdaýlar bilen baglanyşykly. Hut şonuň üçin hem, biz bu goşgyny umumadamzat ýaş aýratynlyklaryna bagyşlanan şygyr däl-de, Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen bagly şygyr hökmünde duýýarys. Muňa şahyryň umumadamzat ýaş tapawutlary baradaky «Many bilmez ýaşynda» atly şygry bilen «Joşa ýetdiň» atly goşgusyny deňeşdiren halatyňda hem göz ýetirse bolýar. Gepiň küle ýeri, Magtymgulynyň «Joşa ýetdiň» atly goşgusy şahyryň öz durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ol eseri Pyragy 70 ýaşdan geçenden soň döredipdir:

يتميشده حق ديب قالدنك
قواتنك يوق يقيلدنك
قوجلدينك ايشدين قالدنك
سويله نه پيشه يتدنك

Ýetmişde «Hak» diýp galdyň,
Kuwwatyň ýok, ýykyldyň,

¹²² MGI. 400-nji bukja.

Gojaldyň, işden galdyň,
Söýle, ne pişä ýetdiň?¹²³

Gojalan şahyr öz-özünden «sen ýetmişde kuwwatyňy giderdiň», «segsene barsaň nähili borsuň» diýip ýüzlenýär.

سكسانه يتوشسه سال
نچوك كچر بيله حال
اوتدى قيز غنلى محال
اوراقسيز خوشه يتدنگ

Segsene ýetişe sal,
Niçik geçer beýle hal?
Ötdi gyzgynly mahal,
Oraksyz hoşa ýetdiň.¹²⁴

Şundan görnüşi ýaly, şahyryň ýetmiş ýaşandygyna «Joşa ýetdiň» atly şygyr şaýatlyk edýär. Bar, bu şygra şonda-da «müňkürlik» edilipdir diýeliň. Bu goşgudan soň ýazylan «Ussada belli» atly şygyr Magtymgulynyň 70 ýaş-a beýlede dursun, 80 ýaş-a baranlygyna şaýatlyk edýär:

حرام اوريب قانلار دوكدنگ ايل لكده
كل نه ايش بتوردنگ سكسان يل ليقدہ

Haram urup, ganlar dökdüň ellikde,
Gel, ne iş bitirdiň segsen ýyllykda?¹²⁵

Bu şygry okan islendik okyjy eserde liriki gahrymanyň öz-özi bilen gepleşip, geçen ömri, ýaşan ýyllarynda eden haýru-şer işleri barada oýlanýandygyna aňsatlyk bilen göz ýetirer. Eserde

¹²³ Şol ýerde.

¹²⁴ Şol ýerde.

¹²⁵ Şol ýerde.

liriki gahryman – Magtymguly öz-özüne sen 80 ýaşa ýetdiň, durmuşda nähili haýyr işleri bitirdiň diýip, ritoriki soragy berýär.

Şeýlelikde, 400-nji bukjadaky şygrylar golýazmanyň senesi bilen ylalaşmaýar. Şeýle-de bolsa, bu golýazmanyň şahyryň iň ygtybarly golýazmalarynyň biridigi jedelsiz. Magtymgulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna girýän we MGI-de saklanýan 281, 771, 919-njy bukjalarda hem sene gabat gelýär. 771-nji bukjadaky diwan 1321-nji hijri, 1903–1904-nji milady ýyllarynda göçürilen bolsa, 281-nji bukjadaky diwan ondan on bir ýyl soň, ýagny 1332-nji hijri, 1913–1914-nji milady ýyllarynda göçürilipdir. 919-njy bukjadaky elýazma bolsa 1308-nji hijri, 1890–1891-nji milady ýylynda göçürilipdir.

Özbekistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutyndaky 3330/1 bukjada saklanýan diwan 1297-nji hijri, 1879-1880-nji milady ýyllarynda göçürilipdir.

Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalaryň arasynda diňe ýokardaky elýazmalarda sene gabat gelýär. Şeýle hem bu redaksiýa girýän elýazmalaryň saklanyş derejesi hem dürli. Mysal üçin, MGI-däki 76, 281, 764, 895, 919, 5529-njy bukjalarda we Özbekistan YA-nyň Gündogary öwreniş institutyndaky 3330/1-nji bukjadaky diwan musulman elýazmalarına häsiýetli bolan «bisimilla» bilen başlanýar. Galan elýazmalar bolsa dürli hili başlanýar. Mysal üçin, 400-nji bukja «Ýa, Rep» goşgusynyň dördünji bendi bilen başlasa, 763-nji bukja «Dillerde guýa» gazalynyň ahyrky bendi bilen başlanýar. 771-nji bukja bolsa «Ýeldim, tut» goşgusy bilen başlanýar. Bu ýagdaýlar 400, 763, 771-nji bukjalarda saklanýan elýazmalaryň öňünden birnäçe sahypalarynyň ýitendigini aňladýar. Çünki ol adaty elýazmalar ýaly «bismilla» bilen başlanmandygyna seretmäniňde hem, diwanlaryň başyndaky goşgular hem doly däl.

Şonuň üçin hem bu elýazmalar Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasynyň haýsy goşgy bilen başlanýandygyny kes-

gitlemäge hemaýat bermeyär. Diwanlaryň «bismillaly» nusgalarynyň (76, 281, 764, 895, 919, 5529) hem başlanyşlary dürli-dürli. Mysal üçin, 76-njy bukjadaky nusga «Içen ýalydyr» atly goşgy bilen başlansa, 281-nji bukjadaky nusga «Ýa, Rep» sygry bilen başlanýar. 895-nji bukja bolsa, «Repbiýel-agla» atly goşgy bilen başlanýar. 919-njy bukja «Turgul» diýdiler» atly goşgy bilen başlanýar. Magtymgulynyň elýazmalaryndan habarly adamlar şahyryň bu sygyr bilen açylýan diwanlarynyň barmak büküp sanardan kändigini bilýändirler. Bu topar diwanlar özboluşly häsiýete eýe bolup, olar şahyryň diwanynyň üçünji redaksiýasyny düzýärler we olar hakynda işiň «Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasy» atly bapda ýörite durlar. Bu ýerde «Turgul» diýdiler» sygry bilen başlanýan 919-njy bukja hakynda gürrüň etmegimiziň öz sebäbi bar. Çünki bu golýazma «Turgul» diýdiler» atly sygyr bilen başlanýandygyna seretmezden, başky 8 goşgynyň şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynyň başlanyşyna laýyk gelmezligine garamazdan, Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişlidir. Geliň, ilki bilen 919-njy bukjanyň başynda gelýän we şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalardaky goşgularyň ýerleşiş tertibine laýyk gelmeýän goşgulary belläliň: 1. «Turgul» diýdiler; 2. Geçip baradyr; 3. Çaldy gitdi; 4. Dag saýar; 5. Dini biläni; 6. Bellidir; 7. Han dörär; 8. Göze myhmandyr. Bu goşgular şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynda hem gabat gelýär. Ýöne ol nusgalarda bu goşgular dürli orunlarda gelýär. Şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasy boýunça düzülen shemada «Turgul» diýdiler» – 110, «Geçip baradyr» – 103, «Çaldy gitdi» – 83, «Dag saýar» – 87, «Dini biläni» – 99, «Bellidir» – 151, «Han dörär» – 77, «Göze myhmandyr» – 104 orunlarda gelýär. Görnüşi ýaly, olaryň ýerleşiş hem zygiderli däl eken. 919-njy bukjanyň başynda gelýän şu 8 goşgudan soň gelýän goşgular, esasan, diwanyň birinji redaksiýasynyň tertibinde gelýär. Dogry,

ýek-ýarym galdyrylan goşgular bar, emma umumy tertip zygyderliligi saklanypdyr.

919-njy bukjada diwanyň başynda gelyän käbir goşgular elýazmada ikinji gezek hem öz bolmaly orunlarynda, ýagny Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli 76, 400, 763 we ş.m. bukjalardaky ýaly orunlarda gelyär. Mysal üçin, «Bellidir» atly şygyr 919-njy bukjadaky diwanyň başynda 6-njy orunda we «Aglar men» atly goşgudan soňra 106-njy orunda gelyär. Hakykatdan hem, şahyryň bu goşgusy 76, 400, 763-nji bukjalarda «Aglar men» atly şygryndan soňra diwanyň ortalarynda gabat gelyär. Şundan görnüşi ýaly, kätip bu diwany düzmeklige erkin çemeleşip, ony şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalardan käbir derejede özgerdipdir. Emma bu özgeriş ony diwanyň birinji redaksiýasyna degişli etmezlige esas bermeýär. 919-njy bukja 1308-nji hijri, 1890–1891-nji milady ýylynda göçürilipdir. Golýazma İçmekdurdy Myrat ogluna degişli bolup, onda Magtymgulynyň şygryrlaryndan hem başga Gul Süleýmanyň we Soltan Hüseyiniň hersiniň bir goşgusy gabat gelyär.

5529-njy bukja «Şaýlamaýynmy» diýen şygyr bilen başlanýar we «Içen ýalydyr» şygryna çenli «Binamaz çirkin», «Bir görüp gitse daşymdan» atly goşgular ýazylan. Başgaça edilip aýdylanda-da, 76-njy bukja bilen deňeşdirilende 5529-njy bukjanýň öňünden 3 goşgy artdyrylan. 5529-njy bukjadaky diwanyň XIX asyr türkmen klassyky şahyry Mollanepes tarapyndan göçürilen bolmagy mümkin. Çünki bu golýazmanyň başynda «Amaly Mollanepes bu turur. Gazaly Magtymguly. Elkyssa Magtymguly bu turar» diýlip ýazylypdyr. Elýazmanyň titul listine maşk edilip, birnäçe şygyr beýtleri ýazylan. Olaryň biri parsça, onda ylym-bilimiň ähmiýeti nygtalýar:

در این دنیا اگر عالم نبودی
سراسر آن جهان تاریک بودی

Der in dünýä eger alym nebudi,
Ser-a-seran jahan taryk budi.
(Eger bu dünýäde alym bolmasa-dy,
Jahan boýdan-başa garaňky bolardy).

Tapmaça şekilinde halk döredijiliginde gabat gelýän aşaky beýtde «ju» bilen «aýndan», ýagny «jugdan» – açlykdan leşger gelip, ten mülküni harap edendigini, ony dep etmek üçin bolsa «elip» bilen «şinden», ýagny «aşdan» derman gerekdiği söz oýnatmalaryň üsti bilen berilýär:

جو عیندین لشکر کلب تن ملکنی قیلدی خراب
دفع اترکا بر الیف شیندین اونکا درمان کراک

«Ju», «aýndan» leşger gelip, ten mülkün kyldy harap,
Dep ederge bir «elip», «şinden» oňa derman gerek.

Titul listinde gabat gelýän üçünji beýtde ýürek syryny syrlaşmaga ýaran küşelýär:

حال دیلم سوزلا شور کا مهربان سرداش کراک
جرعه نوش ایله شور غه مهربان قرداش کراک

Haly dilim sözleşerge, mähriban syrdaş gerek,
Jurgaýy noş eýleşirge, mähriban gardaş gerek.

Şu beýtlerden görnüşi ýaly, Magtymgulynyň bu diwanyny göçüren adam söz sungatynyň gadyryny bilýän, ondan belli derejede habarly adam bolmaly.

Munuň hem üstüne harplaryň üsti bilen söz aňladylmagy Mollanepes üçin häsiýetli bolupdyr. Muňa şahyryň «Tapylmaz», «Görmedim», «Dilber» atly goşgulary aýdyň mysaldyr. Diýmek, titul listindäki «ajykamak» we «aş» bilen baglanyşykly harp oýnatmalary tötänleýin ýagdaý däl.

Magtymgulynyň diwanlaryny göçüren kätipleriň arasynda başga-da şahyrlar gabat gelýär. Magtymgulynyň diwanyny göçüren şeýle şahyrlaryň biri hem XX asyryň başlarynda Çendir töwereklerinde ýaşap geçen Muhammet atly şahyrdyr. Muhammediň öz elýazmasy täzelikde tapyldy.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda Misgini diýen şahyr gabat gelýär. Onuň birnäçe goşgulary MGI-däki golýazmalarda gabat gelýär. Ýakynda elimize gowşan Magtymgulynyň diwanynyň kätibi hem Misgin Biçäre. Çünki diwanyň ahyrynda kätip Berdi molla, kätip Misgin Biçäre diýen ýazgylar bolup, şol ýazgylara görä, Berdi şahyryň tahallusynyň Misgin Biçäre-digi belli bolýar. Muny Magtymgulynyň diwanyndan soňra ýazylan Misgininiň öz diwany hem tassyklaýar. Awto biografik häsiýetde bolan bu dessanda şahyr öz tahallusyny Misgin, Misgini, Misgin Biçäre görnüşinde ulanypdyr.

Şu deliller Magtymgulynyň diwanlaryny göçüren kätiple riň aglabasy şygry sungaty bilen, çeper söz bilen, bolmanda, sungat bilen iş salşan adamlar bolupdyr diýen pikire getirýär. XIX asyr türkmen klassyklarynyň hem Magtymgulynyň diwanyny göçürendiklerine ynanasyň gelýär. Çünki Magtymgulynyň poeziýasy özünden soňky türkmen poeziýasynyň ýoluny şöhlelendiripdir.

Mollanepesiň göçüren elýazmasynda sene gabat gelmeýär. Ýöne paleografik alamatlary bu elýazmanyň XIX asyryň ortalarynda göçürilendigini çaklamaga esas berýär.

5529-njy bukja, ýagny Mollanepesiň göçüren nusgasy «Şaýlamaýynmy» atly goşgy bilen açylýar. Ýöne bu goşgy Magtymgulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna degişli 400, 763, 895-nji bukjalarda diwanyň yzyragynda «Dag-u-hasratdan nyşan» atly goşgudan soň, 209-njy orunda gelýär. Şonuň üçin hem şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasy «Şaýlamaýynmy» atly şygry bilen açylýar diýsek, hakykata

ters geler. Bu bukjada «Şaýlamaýynmydan» soň ikinji orunda «Binamaz çirkin» atly goşgy gelýär. Bu goşgy hem beýleki diwanlarda dürli ýerlerde gelýär. Mysal üçin 763-nji bukjada bu sygyr diwanyň ahyrynda ýazylypdyr. Umuman, kätip diwany göçürmeklige erkin çemeleşipdir. Käbir sygyrlar tötänlikdenmi ýa-da bilgeşleýinmi («Dillerde guýa», «Repbiýel-agla» we ş.m.) galdyrylan bolsa, käbir sygyrlar goşulypdyr. «Kararsyz ärden», «Çykyp oturmuş» ýaly sygyrlar diwana kätip tarapyndan girizilen bolmaly. Bu sygyrlar şu redaksiýa girýän beýleki diwanlarda gabat gelenok. Birinji redaksiýadaky nusgalaryň aglabasynda «Joş gelse», «Abat galsyn» atly goşgular «Duz hem bolmasa» atly sygyrdan soň, «Betnam olur» atly goşgudan öň, ýagny 59, 60-njy orunlarda gelýär. Emma 5529-njy bukjada bu sygyrlar has yzda, «Öýlengin» atly goşgudan soň, «Ýagmyr ýagdyr, Soltanym» atly goşgudan öň, 164, 165-nji orunlarda gelýär. Megerem, bu ýerde kätip ilki göçürüp oturan mahaly bu goşgulary atanlykda galdyrandyr. Soňra göçüren sygyrlaryna gaýtadan ser salyp oturan mahaly, galdyrylan sygyrlary ýüze çykarandyr we göçürendir. Çünki, eger kätip ony bilgeşleýin galdyran bolsa ýa-da kätibiň göçüren nusgasynda ol sygyrlar bolmadyk ýagdaýynda, onda olar elýazmanyň başyna ýa-da ahyryna goşulmaly. Iň bolmanda tekstiň gyrasyna ýazylmaly. Mollanepesiň bu diwany göçürmeklige birneme erkin çemeleşendigine seretmezden, 5529-njy bukjada Magtymgulynyň diwanyň birinji redaksiýasynyň, sygyr zygiderliligi, esasan, saklanýar. Şeýle hem şol redaksiýadaky goşgularyň tas hemmesi diýen ýaly gabat gelýär.

Magtymgulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna degişli bolan 6468-nji bukjadaky elýazmany XIX asyr türkmen şahyry Berdi molla – Misgin Biçäre göçüripdir. Bu elýazmada Berdi mollanyň awtobiografiki häsiýetli dessany gabat gelip, onda şahyr öz edebi tahallusyny Misgin Biçäre, Misgin, Misgini

görnüşinde ulanyppdyr. Şeýle hem elýazmalarda şahyryň liriki şygrylary hem gabat gelýär. Magtymgulynyň diwanynyň Berdi şahyr – Misgini tarapyndan göçürilen nusgasynyň özboluşly taraplary bar. Diwanyň başyndan birnäçe sahypalaryň ýitenligi zerarly onuň haýsy şygyr bilen başlanandygy belli däl. Ýöne häzirki nusga şahyryň «Aýyň ýagşysyn» atly goşgusynyň iň soňky bendiniň oň ýanyndaky 6-njy bent bilen başlanýar. Şondan soňra hem, şahyryň jemi 40 goşgusy ýazylypdyr. Ahyrynda «Çykyp oturmuş» atly goşgy ýazylan. Bu goşgularyň hemmesi hem şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynyň ahyrky böleginde şeýleräk tertip yzygiderliliginde gabat gelýär. Şondan soňra, elýazma Misgininiň öz awtobiografiki dessany we şygrylary ýazylypdyr. Gyzykly tarapy Misgininiň eserleri gutarandan soň, ýene Magtymgulynyň goşgulary başlanýar. Yzy hem şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynyň başlanýşy ýaly, «Repbiýel-agla» atly şygyr bilen başlanýar we şol redaksiýanyň şygyr tertibi boýunça gidýär. Gutaranda hem «Ýeter sen» atly goşgynyň ikinji bendi bilen tamamlanýar, ýagny diwanyň ahyrky bölegi ýyrtylypdyr. Şundan görnüşi ýaly, bu elýazmanyň başky bölegine Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasynyň ahyrky bölegi ýazylyp, diwanyň başky bölegi elýazmanyň ahyryna, ýagny Misgininiň awtobiografiki dessanyndan soň, ýazylypdyr. Muňa seretmezden, bu elýazmada şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna girýän şygrylaryň aglabasy bar we ýerleşiş tertibi hem saklanýar. Bu golýazma şahyryň golýazmalarynyň Etrek-Gürgen toparyna degişlidir. MGI-däki 76-njy bukjada saklanýan elýazma hem şahyryň Etrek-Gürgen nusgasyna degişli. Bu hakda elýazmanyň ahyrynda latyn hatynda şeýle ýazylypdyr: «Şu Magtymguly golýazmasy 1915–1916-njy ýyllarda Gürgeniň Kümüşdepe diýen obasynda, şol obaly Hajy Rejep ahun ogly Abdylla tarapyndan ýazylypdyr.

Şu Abdylla şu kitaby ýazanda Gürgen ülkesinde bolan köp golýazmalardan peýdalanypdyr. Bu golýazma 28-nji ýyl Kümüşdepeden men getirip, türkmenkult kitaphanasyna berendirin. Ahundow-Gürgenli. Aşgabat, 4 ýanwar, 34-nji ýyl».

Berilýän maglumata görä, bu elýazma şahyryň diwanynyň Etrek-Gürgen nusgasy bolup, ol birnäçe elýazmadan düzülipdir. Emma, hakykatda, bu beýle däl bolsa gerek. Çünki bu nusga şahyryň birinji redaksiýa degişli diwanlaryndan düýpli tapawutlananok. Dogry, bu nusgadan käbir şygrylar galdyrylypdyr. Mysal üçin, şahyryň beýleki diwanlarynda gabat gelýän «Bagyşla bizi» atly şygry 76-njy bukjada ýok. Bu goşgynyň tötänlikde ýa-da dini düşünje bilen baglanyşykly bilgeşleýin galdyrylan bolmagy mümkin. Şeýle hem «Diş gitmek» atly goşgy 400, 5529, 763-nji we beýleki bukjalarda «Set jan, eý, dost» şygryndan soň, «Ýetişdi salym» atly goşgudan öň, 27-nji orunda gelse, 76-njy bukjadan bu goşgy «Gadryn näbilsin» şygryndan soň, 172-nji orunda gelýär. 76-njy bukjadaky «Wagyz» poemasy, «Jem bolup», «Habar, eý, dost», «Guluň boldum», «Şasy galandy», «Ýa, Züljelalym» ýaly birnäçe goşgular hem beýleki nusgalar bilen deňeşdirilende, gelmeli orunlarynda gelenok. Ýöne bu A.Gürgenliniň kätip bu diwany Gürgendäki birnäçe elýazma nusgalardan göçüripdir diýen pikiriniň dogrudygyny aňlatmaýar. Çünki şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna girýän şygrylaryň tas hemmesi diýen ýaly 76-njy bukjada hem gabat gelýär. Käbir şygrylaryň orunlarynyň çalşyp gelmegi bolsa kätibiň säwligi ýa-da diwany göçürmeklige erkin çemeleşmegi bilen baglanyşykly bolsa gerek. Ýöne 281-nji bukjadaky nusga babatyndaky mesele başga.

Magtymgulynyň 281-nji bukjadaky diwany şahyryň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna şertli suratda degişli edildi. Çünki şahyryň diwanynyň bu nusgasy aslynda iki diwan-

dan ýygnalyp düzülen. Başgaça edilip aýdylanda, diwan «Ýa, Rep» şygry bilen açylyp, onda goşgular «Golda bary bolmasa» atly şygra çenli birinji redaksiýanyň tertibinde ýerleşdirilipdir. Megerem, kätibiň göçüren nusgasy şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyndan bölek bolandyr. Şondan soň bolsa göçüriji şahyryň diwanynyň başga bir nusgasyny tapyp, işini dowam etdiripdir. Şonuň netijesinde bolsa, şahyryň iki redaksiýasyndan goşulyp, bir diwan düzülipdir.

Muny Magtymgulynyň «Haýrandadyr-haýranda», «Golda bary bolmasa», «Galmagaly neýlerem» ýaly iki gezek göçürilen şygrylary hem tassyklaýar. Şeýle hem, türkmen edebiýatynyň etrek-gürgen mekdebi bilen baglanyşykly diwanda gabat gelýän şahyrlaryň – Zeliliniň, Şabendäniň, Misgin Nepesiň, Misgingylyjyň, Bende Taganyň şygrylary hem muňa güwä geçýär. Çünki Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasyna girýän elýazmalaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri hem, olaryň, esasan, Magtymgulynyň eserlerinden ybaratlygydyr. Muňa 400, 763, 771, 895 we ş.m. bukjalaryň mysalynda aýdyň göz ýetirse bolýar. Emma 281-nji bukjadaky diwanyň ikinji ýarymynda dürli şahyrlaryň şygrylary gabat gelýär.

Şeýle ýagdaýy biz 764-nji bukjada hem synlaýarys. Bu diwan «Turgul» diýdiler» atly goşgy bilen açylýar. Bu goşgy bilen başlanýan elýazmalar, esasan, şahyryň diwanlarynyň üçünji redaksiýasyny düzýär. Ýöne 764-nji bukjada ýagdaý birneme başgaçarak. Diwanyň başynda 3 list rejelenen mahaly ýalňyşlyk bilen çatylypdyr. Şonuň netijesinde hem «Turgul» diýdiler» atly şygyr başky sahypa düşüpdir. Umuman, elýazma rejelenen mahaly atanlykda ýalňyş çatylan listler diwanda başga hem gabat gelýär. Emma, muňa seretmezden, bu diwanyň şahyryň birinji redaksiýasyna degişlidigini şygrylaryň ýerleşiş tertibi subut edýär. 764-nji bukja hem 281-nji bukja-

daky nusga ýaly iki bölek elýazmadan düzülen bolmaly. Çünki elýazmanyň 128-nji sahypasynda göçürilip oturylan eseriň tamamlanandygyny aňladýan «temmetil kitap» diýen kätibiň ýazgysy bar. Ine, şu ýazgydan soň, Zeliliniň «Bigana ýagşy» atly goşgusy ýazylan. Ondan soň bolsa, ýene Magtymgulynyň sygyrlary başlanýar. Umuman, elýazmanyň ikinji böleginde Zeliliniň, Seydiniň ýek-ýarym goşgulary gabat gelýär. Bu bolsa öz nobatynda elýazmanyň asyl nusgasyna Zeliliniň eli degen bolaýmasyn diýen çaklamany döredýär.

Magtymgulynyň birinji redaksiýasyna degişli diwanlary özara degşirip, olarda gabat gelýän goşgulary we olaryň ýerleşiş tertibini aşakdaky görnüşde düzmek mümkin.

MAGTYMGULYNYŇ DIWANYNYŇ BIRINJI REDAKSIÝASYNA GIREN GOŞGULAR

T/B	Eseriň ady	Başky setiri
1	2	3
1	Repbiýel-agla	Eý, emriňden asman indi rukuga.
2	Dillerde guýa	Älem sungun-le möwjut, wujuda gelen eşýa.
3	Iki helalan	Nämut eken nazarym.
4	Ýa, Rep	Sagý ile gutulmadym men bu beladan, ýa Rep.
5	Ýeldim, tut	Dünýe görmeý, tutgun galsaň bir күнçде.
6	Köňül ýatmaz hiç	Alla ady bilen tirik bolan til.
7	Daşlar bilen	Köňül aýdar halkdan galyp.
8	Ýaraşmaz	Hoş tämizli beg oglunyň näştesin.
9	Ädejek sen	Adam ogly özüň bilmeý.
10	Bu raýa	Malyňa, mülküňe magrur olunma.
11	Baş üstüne	Namart kimdir, biler bolsaň.

12	Jan çykar	Ger tutsa halyndan habar, gury agaçdan gan çykar.
13	Bu işi	Bende, sen bet işe batyrylyk etme.
14	Iglärler	Sag-salamat sermest bolup gezen jan.
15	Boldum girýana	Ýazygym ýat edip, ýüzüm häk edip.
16	Harap eýlär	Mömin bolan müňkür bolmaz sözüme.
17	Bir beýan geler	Dabbetul arz atly Dejjal soňundan.
18	Set jan, eý, dost	Gözüme hergiz sensiz görünmez jahan, eý, dost.
19	Diş gitmek	Tagam lezzetin alar.
20	Ýetişdi salym	Garradykça goldan gitdi ynsabym.
21	Düýşüne degmez	Ýoksullykda niçeleriň döwrany.
22	Bir-birine bezenip	Musulmanlar maly dünýä maýasy.
23	Galar ýaranlar	Gel, könlüm azm eýle pany dünýäýe.
24	Köz bile	Kimsäm bardyr arzym ýara ýetirse.
25	Gul bolgul	Bir bidöwlet ilin begi bolynçaň.
26	Bir nan getirdi	Bir gije ýatyrdym şa Nagyşbendi.
27	Ýüz ursañ	Doga kysam, dergähe duş gelermi.
28	Döker bolduk ýaşymyz	Istär goldan çyka döwlet humaýym.
29	Meýdan ýoluksa	Bedew ölse, meýdan galar armanly.
30	Ar bile	Dyrnagy demirden talaňçy dünýä.
31	Gözlemeýen bolarmy	Bir käkilik aldyrsa türpe balasyn.
32	Gider sen	Panydan baky-ýa göçhä-göç bolsa.
33	Ykbal bolmady	Köp ýigitler gelip-geçdi jahandan.
34	Ýyglap geçer halyma	Giň göwräni gam basypdyr özünden.
35	Biwepalardan	Gözlöp köňül berme biwepalara.
36	Ýar bizim sary	Gulzумы garsanyp, kyrk ýol geçer men.
37	Wagyз	Gulak beriň, gardaşlar.
38	Söhbet ýagşydyr	Adam bolsaň, gulak bergin öwüde.
39	Ýetmeýen galmaz	Yhlas bile bir kämile el beren.
40	Öňi-ardy bilinmez	Gökleň, ýomut täsip edip özünden.

41	Başy gerekdir	Sypah bolup ata çykan bir ýerden.
42	Sir gider	Köp namarda mal berip sen, sen dünýä.
43	Kär bile	Gapyl adam, gam astynda ýatyp sen.
44	Bu dünýä	Maşrykdan magryba dünýäniň ýüzi.
45	Ýaşyl zümerret	Ilki asman tutmuş ahtardan zynat.
46	Onda bar	Owwalky gat zeminiň ady Remkadyr.
47	Golda bary bolmasa	Zamana beýledir göze ilmezler.
48	Aý-Gününiz batmaga	Altmyş ýaşly, ýetmiş ýylky sopular.
49	Bolar sen	Beýik daglar, beýikligiňe buýsanma.
50	Duz hem bolmasa	Togsan dürli taşam bolsa gaşyňda.
51	Joş gelse	Dünýäde niçe iş bardyr ýamandyr.
52	Abat galsyn	Säher tur, Hudaýa ýalbar.
53	Betnam olur	Ger emiriň, ger weziriň akly küteh ham olur.
54	Näge ýatyp sen	Eý, ülkesi abat, mülküne magrur.
55	Jem bolup	Çalyndykça jahan çyrçygy artar.
56	Köymän ýigide	Ulalanda iş hoş ýakmaz.
57	Ilden uýalmak	Aşyky ezel men, sonam, men saňa.
58	Habar, eý, dost	Her säher düşmüş idi ýadyma diýar, eý, dost.
59	Hasy näbilsin	Üz umydyň özün bilmez adamdan.
60	Daşy syndyrar	Ykbalyň oýansa, döwlet ýar bolsa.
61	Atamyň	Altmyş başde, nowruz günü, luw ýyly.
62	Geçer sen	Gara ganlar ýuwdup, hesretler çekip.
63	Galyp men	Jahyllygyň joşy çykdy başymdan.
64	Galandar bile	Görege sapa men, tanyrga dilkeş.
65	Guluň boldum	Ýokdan bara getirdiň, men onda guluň boldum.
66	Andadyr	Eý, ýaranlar, gapyl olmaň, jany-janlar andadyr.
67	Galmagaly neýlerem	Ähli hak bolsam, diýer men «Özge hany neýlerem».
68	Ölmezden burun	Saglygyň gadyryn bilgil, hassa bolmasdan burun.
69	Şalyk bile	Deň bolar diýp saýmagyl, işiň bet efgallyk bile.

70	Aşyk bolmuşam	Eý, ýaranlar, bir ýüzi gül, aýa aşyk bolmuşam.
71	Şondadyr	Ýagşylar tutmuş bina, bir şähri gördüm – şondadyr.
72	Galmaz-a	Görsem, eý, dilber, jemalyň, ygtyýarym galmaz-a.
73	Repbim Jelil	On sekiz müň älem ählin bar eden Repbim Jelil.
74	Bilmezmiň	Galam alyp namany, gönderdigim bilmezmiň.
75	Seda boldum	Sandywajy-sermestem, bergimden jyda boldum.
76	Parhy kimdedir	Bizden salam Orazmeňli şahyra.
77	Han dörär	Bir gün ol günbatardan.
78	Bitmek gerek	«Elip» Alla ýoludyr, dogry durup gitmek gerek.
79	Ussada belli	Eý, ýaranlar, bir gün bolar paý alar.
80	Ýolda seni	Habybulla, seni istän.
81	Hakyň pelegidir	Serimize söwda salan.
82	Joş olmasyn	Eý, ýaranlar, musulmanlar.
83	Çaldy gitdi	Bu dünýä bazygärdir.
84	Haýrandadyr-haýranda	Aşyklar Hak yşkynda.
85	Mağşarnama	Gardaşlar gün-günden beter bolupdyr.
86	Jan içinde	Pikir kyldym ýer-göge.
87	Dag saýar	Daglar ýeriň myhydyr.
88	Behem eder	Kimýany topraga çalsaň.
89	Gürz dälmi	Zebanyýa melekler.
90	Ekip geçdi	Her pygamber bir kesp açdy.
91	Saly dünýä heý	Suw ýüzünde gezdirer sen gämini.
92	Kürs çykar	Hakykatda ýola giren derwüşler.
93	Höwesidir	Adam ogly pikriň-zikriň.
94	Hezar astana sary	Andy adam saýylar.
95	Tasa garşy	Agyz açdym, göz ýumdum.
96	Gahry gana	Hudaýymyň arslany.
97	Joşa ýetdiň	Bir gün ataň yşk etdi.

98	Joşy ýandyrar	Wagt olur ki, bir ýel düşer serime.
99	Dini biläni	Baş şerti beýan kyl, musulman bolsaň.
100	Bady-sabany görsem	Dehistanyň baýrynda.
101	Haky üçin	Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgin.
102	Päliň seniň	Ogry bolsaň, diňlegil, bolgaý niçik halyň seniň.
103	Geçip baradyr	Bu dünýä panydyr, tutmaz binany.
104	Göze myhmandyr	Gara daşdan gara gyly saýlan göz.
105	Pygan eglenmez	Bilbil hujüm eden howaly baglar.
106	Görgeç, Resul	Düşdi bir hoşluk jahana, nusratyň görgeç, Resul.
107	Eý, peri	Mesgeni Mekge, Medine sekiz uçmah läleçi.
108	Döndi döwür ýamana	Eý aşyklar, aglar men, geldi, geçdi zamana.
109	Neýläýin	Könlüm istär gezsem dünýä-älemi.
110	«Turgul» diýdiler	Bir gije ýatydym tünüň ýarynda.
111	Joşan günler heý	Bilmedim, ýykyldym, turdum ýerimden.
112	Gelse gerekdir	Ämennä, saddaknä maşşar günleri.
113	Diwana geldi	Bir gije ýatydym, tünüň ýarynda.
114	Çilimkeş	Hak seni raýyňa goýmuş jahanda.
115	Alydyr	Zarp uruban Jenädilniň şährine.
116	Näler görüner	Seýl edeliň bu jahana.
117	Aty gerek	At gazanar goç ýigidiň.
118	Iki dünýäniň soltany	Eý, ýaranlar, musulmanlar.
119	Köňül hoşundadyr	Köňül bir beden şahydyr.
120	Duman gitmezmiş	Iller eý, Mejnun dagynyň.
121	Näler boldy	Eý, ýaranlar, musulmanlar.
122	Ýel bile	Göz, köňül, dil, akyl galdy bu dördi.
123	Eýýamy gördüm	Şükür Haka, biz hem bu ýola düşdük.
124	Keffarat etdi	Pähm eýle sözüme aşyklar başy.
125	Lewwada belli	Nury-mähweş, kuşaş gutlug habybym.
126	Don gerek	Ne bela sen, adamzat.

127	Şalar galmazlar	Gam çekme garyp adam.
128	Ýüregiň gan içinde	Köňül, ne iş bitirdiň, geldiň jahan içinde.
129	Ýa, Züljelalym	Ýa, Ýaradan Kadyr, gudratly Jepbar.
130	Baglar, heý	Kysmat olmaz, gidem uzak ýollara.
131	Halyma meniň	Kerem eýle, ýa, Rep gudratly Subhan
132	Keçdir ýaranlar	Namazhon derwüşler döwletli baýlar.
133	Çagdyr bu çaglar	Säher wagty gapyl bolmaň, ýaranlar.
134	Gördüňmi	Ýagty salar gider zulmat tününde.
135	Näme sen	Asla seni görmemişem dildarym.
136	Diýe-diýe	Men Ýakubam, ahy-zary.
137	Arap tilli söwdüğim	Boýadylar köýnegiňi gan bile.
138	Saçdy Muhammet	Owwal-deslap baryp Haýbar dagynda.
139	Anbar saçdylar	Muhammet geler diýp asman işigne.
140	Ýaşynda	Eý, ýaranlar, adamzat.
141	Bolmak hakdyr	Eý, ýaranlar, adam ogly.
142	Rowan boldy	Mekgeden çykdy bir gözel.
143	Söymüşem seni	Ýa, habyp, Hak resuly sen.
144	At islärin	Kerem etsen, kadyr Allam.
145	Päli bendäniň	Eý, ýaranlar, haram işe ulaşmaz.
146	Gybatkeş	Rozy-magşar şikat eder tiliňden.
147	Aglar men	Eý, ýaranlar, ömrümden.
148	Behişdiň	Gökden ýokarydyr, arşdan aşakdyr.
149	Donly görner	Dogry bakmazlar jullyýa.
150	Batdy ýaranlar	Dört müň dört ýüz ýaşan Lukman hekimiň.
151	Bellidir	Eşek özün egsik saýmaz bedewden.
152	Geler başymyza	Eý, ýaranlar, bilmek olmaz.
153	Gökden inmez ýaranlar	Köňül perwaz eýläp, galdy ýerinden.
154	Şasy galandar	Aşyklar ähliniň hany, soltany.
155	Är ýanynda bellidir	Ýagşylygy pis bilmez.
156	Öylengin	Ýigit halyň garrylyga.

157	Ýagmyr ýagdyr, Sol-tanym	Seniň dek Kadyrdan dileg dilärin.
158	Bir işe ulaşdy	Deňim-duşum goç ýigitler.
159	Ili gözlär	Ilinden aýra düşen.
160	Salar guşun aňlamaz	Bedasyyla beglik ýetse bir günde.
161	Dert oldy	Köňül berdim bir biwepa mahbuba.
162	Ýerbe-ýer geçdi	Elli mün ýyl döwran süren Benijan.
163	Bu derdi	Keşť eýledim, gezdim yşkyň dagyndan.
164	Geçer sözi janyňdan	Deňsiz bile deň eýlesen özüňi.
165	Hak menzil etdi jana	Ýok ýerden surat eýläp.
166	Hijran kaýsy, bilmedim	Pelek maňa gam badasyn bereli.
167	Mährap kaýsy, bilmedim	Abdal maňa ebet jamyn sunaly.
168	Ýat ýagşy	Hoş gününde, hoştaplaşyp gezmäge.
169	Depe nedir, düz nedir	Ýedi ýaşar arap atyň ýanynda.
170	Ýeter sen	Gelen geçer, gonan göçer adamzat.
171	Sil galmaz	Altmyş başly ala garly daglardan.
172	Gelmezmi	Pelek seniň bu döwletli gerdanyň.
173	Yhsan haýsy bilinmez	Derdim köpdür diýarymdan, döwrümden.
174	Aýyň ýagşysyn	Ýigrimi dört sagat on iki aýda.
175	Geçer sen	Magrur olma, bu gondugyň ýurduňa.
176	Nazar eýle	Ten kapasa giriftar, gel, jana nazar eýle.
177	Sataşdym	Säher wagty seýran edip gezerkäm.
178	Bagyşla bizi	Resul damadydyr, Öz arslanyňdyr.
179	Buluda gardy meni	Yşk ýüregimde gaýnap, ýandyrdy derdi meni.
180	Döküp baradyr	Gam dumany basyp garyp köňlümi.
181	Enede bizi	Bir yşkly suw eýläp, owwal atada bizi.
182	Birýana boldum imdi	Yşk ataşyna düşdüm, perwana boldum imdi.
183	Köňlüm	Oýan haby-gaflatdan, ajalsyz ölen köňlüm.
184	Barmy ýaranlar	Yşk ýolun höwes eýläp.

185	Risman dakarlar	Ýer astynda mekan tutan Syrata.
186	Byragyň	Mömünler, Byragyň waspyn sözläýin.
187	Gyzmaly boldum	Yşk derýasy doldy, daşdy, gaýnady.
188	Joşa düşüp sen	Gel köňlüm, gözlegil älem-jahany.
189	Gadryn näbilsin	Harazban eline düşse algyr baz.
190	Irnip durupdyr	Gaflat ýassygynda goýupdyr başy.
191	Içmeýen jamym	Dözmenem, doýmanam, durmanam, eý, ýar.
192	Aly siziňdir	Sür Fath serdar ogly, geldi wagt.
193	Emire döner	Ülkede sahyp olmasa.
194	Arşy-aglaýa	Ýa, Ahmet şa, ýerde ýaýylyp çawuň.
195	Duman peýda	Gelse nowruz äleme, reň kylar jahan peýda.
196	Don bolsa	Ten ýapmaga köýnek istär ýalaňaç.
197	Gara reň bolar	Hozuň daş gabygy, azergun güli.
198	Çykardym çenden	Jelil-eý, Jepbar-eý, Özüň biler Sen.
199	Dag-u hasratdan nyşan	Tapdy şöhrat halk içinde bu jahalatdan nyşan.
200	Nogsana gelgeý	Musulmanlar gylyç ursa bir-bire.
201	Şaýlamaýynmy	Ömre ygtybar ýok, jana durum ýok.
202	Gam bile	Binaýy behiştde ol gün hoş ýüzer.
203	Ýykmaýan ärden	Bir köňül şatlygy çykmaz.
204	Gezemek bilen	Ýetmiş ýaşly gardaş, girmegil ýaýa.
205	Ata meňzär	Oba daşyndaky depe.
206	Utup durupdyr	Bir çüýrük hoz bilen jahan jöwherin.
207	Birniçe mysal	Ugradym Ylýasa, duşdum Hydyra.
208	Don tapylmasa	Dok talaşar sigse halat geýmäge.
209	Döwran tapylmaz	Dogama duş gelen gögerer gül dek.
210	Üçi öwlatdan	Ne on baş aýaldy, artmaz perzendi
211	Jahan senden bihabar	Sen-Sen aráýyşy-jan, hem jan Senden bihabar.
212	Hyjalatda dolan aý	Bir dilbere duş geldim, gamzasy ok, gaşy ýaý.
213	Roýy-sýýadan gaýry	Barmydyr barmaga ýeriň başga, Hudadan gaýry.
214	Nowruzdan seni	Bolmady bizge nesibiň, istedim güýzden seni.

215	Ýarym, ýa, Alla	Jan joşguna geldi, ýandym, ýaryldym.
216	Bagrym dilenim	Dertli dilber, dilleşersen, gel bäri
217	Gezsem her ýana	Ýarsyzlykdan ýaman iş ýok.
218	Köňül	Bilmezem hiç, kaýsy derdiň mübtelasydyr köňül.
219	Kulhualladyr	Ýüzüm ýar ýüzüne düşse, dilim alhamdulilladyr.
220	Güzeşt eýle	Eý, Kerimi-käri saz.
221	Äleme belgilidir	Dostlar-a, dostum meniň jandan şirin söýgülidir.
222	Gökleň	Çöle çykar bolsa meňzär.
223	Şal tapsa	Eýesine yhlas eden çyn merdan.
224	Bir sagat ile	Ömür baş gün, menzil üç.
225	Eýmenewer	Adyň bende bolsa adam.
226	Gelende bardyr	Günde ýüz müň göç hem bolsa ol dünýä.
227	Reftarydyr	Ýigit köňlüne sygyňan.
228	Gönder özüňden	Mähnet bilen mal jem eden mäkäm baý.
229	Bir görüp gitse daşymdan	Hemdert bolup, içgin-içgin soramaýan.
230	Myhmanydyr	Dertdir bu janyň zilleti, saglyk onuň soltanydyr.
231	Zyýan görse	Kişi sangyny kem eýlä, tutan işin rowan görse.
232	Adamzat	Ýatsa-tursa hyýalyndan çykarmaz.
233	Kararsyz ärden	Gördük saýy köňül sowar.
234	Çykyp oturmuş	Gaws äre barabar, bir kimse ýokdur.

Magtymgulyňnyň diwanyňnyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalaryň diňe bir başlanyşlary däl, eýsem gutaryşlary hem dürli. Mysal üçin, diwanyň birinji redaksiýasynyň arasynda sene taýdan irki we ygtybarly hasaplanylýanlary 400 we 895-nji bukjalar hem bir-birlerinden parhlanýarlar. 400-nji bukja «Yşkyň kitabyn açaly» atly şygry bilen gutaryp, şondan soňra, ýagny «temmetden» soňra Azady bilen Magtymgulyňnyň aýdyşygy, «Habar, eý, dost» we «Bular gelmedi» diýen goşgular ýazylypdyr. Emma 895-nji bukja «Bina-

maz çirkin» goşgusy bilen tamamlanýar. Ýöne iki diwanda hem ahyrky goşgynyň öň ýanyndaky «Çykyp oturmys» atly goşgy gelýär. Umuman, «Çykyp oturmys» atly goşgy şahyryň birinji topar diwanlarynyň tas hemmesinde diýen ýaly, ýa ahyrky goşgynyň öň ýanynda, ýa-da ahyrynda gelýär. Şonuň üçin hem, diwanlaryň dürli goşgular bilen tamamlanýandygyny nazara alyp, şeýle hem «Çykyp oturmys» goşgusynyň diwanlaryň tas ählisinde diýen ýaly, iň soňky ýa-da iň soňky goşgynyň öň ýanyndaky goşgy bolup gelýändigini nazara tutup, Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasy «Çykyp oturmys» sygry bilen jemlenýär diýen netijä gelindi.

Şeýle hem, şahyryň diwanlarynyň 76, 170SN, 5529-njy bukjalardaky nusgalarynyň öňünden «Rebbiýel-agla» atly goşga çenli, ýagny şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynyň birinji goşgusyna çenli «Şaýlamaýynmy», «Binamaz çirkin», «Bir görüp gitse daşymdan», «Içen ýalydyr», «Myhmanydyr», «Zyýan görse», «Ýoldaş bolan», «Meňzär hökümlü», «Adamzat», «Kararsyz ärden», «Çykyp oturmys» atly goşgular gabat gelýär. Emma bu goşgulardan «Şaýlamaýynmy», «Zyýan görse», «Adamzat» atly sygyrlar beýleki elýazmalaryň ahyrraklarynda (tablisa serediň) gabat gelýär. «Binamaz çirkin» diýen goşgy bolsa diňe 5529 we 895-nji bukjalarda gabat gelýär. «Içen ýalydyr», «Myhmanydyr», «Ýoldaş bolan», «Meňzär hökümlü» atly goşgular bolsa asla gabat gelenok. Şonuň üçin hem olar we şolar ýaly bir ýa-da iki nusgada gabat gelýän goşgular, şahyryň sygyrlarynyň birinji redaksiýasyna girizilmedi. «Şaýlamaýynmy», «Zyýan görse», «Adamzat» atly sygyrlar bolsa diwanlaryň aglabasynda gabat gelşi ýaly, tablisanyň ahyrragynda ýerleşdirildi.

Şahyryň elýazmalarynyň birinji toparyna degişli diwanlarda ýerleşdirilen goşgularyň mukdary hem dürli-dürli. Mysal üçin, şahyryň Özbekistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary

öwreniş institutyndaky 3330/1-nji bukjada saklanýan diwanyn-
da 104 goşgy gabat gelýär. Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow
adyndaky golýazmalar institutyndaky 35-nji bukjadaky diwan-
da bolsa şahyryň 248 goşgusy ýerleşdirilipdir.

Şahyryň elýazmalarynyň birinji redaksiýasyna girýän di-
wanlaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri hem olaryň sap
Magtymgulynyň şygrylaryndan ybaratlygydyr. Ol ýa beýleki
şahyrlaryň şygrylary seýrek ýagdaýda gabat gelýär. Magtym-
gulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna degişli 12 elýaz-
manyň diňe 2 sanysynda, ýagny 76 we 281-nji bukjalarda Zeli-
liniň, Şabendäniň, Mätäjiniň, Magrupynyň hersiniň bir goşgusy,
Misgingylyç bilen Bende Taganyň hersiniň 2 goşgusy gabat
gelýär. Şeýle hem, Magtymgulynyň bu topara degişli elýazma-
lary, esasan, şahyryň diwanynyň Etrek-Gürgen we Horezm nus-
galaryndan ybarat.

II BAP

MAGTYMGULYNYŇ DIWANYNYŇ IKINJI REDAKSIÝASY

Magtymgulynyň diwanynyň ikinji redaksiýasyna degiş-
li elýazmalaryň sany köp däl. Olar bary-ýogy 6 sany bolup,
MGI-däki 905, 1205, 3108, 4266, 5927-nji we Özbekistan
YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky
1667-nji (diwanyň surat nusgasy MGI-116) bukjalarda sak-
lanýar. Şeýle hem, Daşkentde, 1911-nji ýylda Arifjanowyň li-
tografiýasynda çap edilen «Otuz iki tohum kyssasy we Mag-
tymguly» atly kitap hem şu redaksiýanyň esasynda taýýar-
lanypdyr. Redaksiýa «Bu dünýä» atly goşgy bilen başlanýar.
Şahyryň diwanynyň ikinji redaksiýasyna degişli elýazma-
lar, esasan, abat saklanypdyr we olar «bismilla» bilen açy-

lyp, «temmet» bilen hem tamamlanýar. Şeýle-de bolsa, olaryň hiç birisinde kätibiň, ýagny elýazmany göçüren adamyň ady gabat gelmeýär. Munuň hem üstesine, olaryň aglabasynda elýazmanyň göçürilen senesi hem görkezilmändir. Bu elýazmalaryň içinden diňe iki sanysynda, ýagny 1205-nji we 3108-nji bukjalardaky nusgalarda sene duşýar. 3108-nji bukja 1326-njy hijri – 1908-nji milady ýylynda göçürilipdir. 1205-nji bukja bolsa bu elýazmadan 20 ýyl soň, ýagny 1345-nji hijri, 1927–1928-nji milady ýylynda göçürilipdir. Görnüşi ýaly, nusgalaryň ikisi hem XX asyryň başlarynda göçürilipdir. Şu redaksiýa degişli galan elýazmalarda sene gabat gelmese-de, olaryň paleografik alamatlaryna esaslanyp, XIX asyryň ahyrlarynda, XX asyryň başlarynda göçürilendigini çaklamak mümkin. Şundan görnüşi ýaly, şahyryň ikinji redaksiýasyna degişli diwanlary soňky döwrüň önümi.

Magtymgulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalaryň käbiriniň XVIII asyryň ahyrlarynda, XIX asyryň başlarynda göçürilendigini ozal belläpdik. Şahyryň diwanynyň ikinji redaksiýasy göwrüm taýyndan hem birinji redaksiýadan has az. Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasynda 243 şygyr gabat gelse, ikinji redaksiýasynda bary-ýogy 136 goşgy bar. Bu goşgularyň hem ählisi diýen ýaly birinji redaksiýada gabat gelýär. Has takygy, Magtymgulynyň ikinji redaksiýasyna degişli 136 goşgynyň 132-si öňki redaksiýada gabat gelýär. Diňe «Emri han geler», «Içen ýalydyr», «Ýoldaş bolan» atly şygyrlar we «Kepderi» poemasy birinji redaksiýada gabat gelenok. Bu bolsa, şahyryň diwanynyň ikinji redaksiýasy düzülen mahaly onuň birinji redaksiýasyndan peýdalanyp, ondaky 243 şygryň arasyndan saýlanylyp göçürilendigini alamatlandyrýar. Şahyryň ikinji redaksiýasyna saýlanyp girizilen şygyrlar şulardan ybarat:

T/B	Eseriň ady	Başlanyşy	1-nji red. bardygy ýa-da ýokdugy
1	2	3	4
1	Bu dünýä	Magrypdan maşryga dünýäniň ýüzi.	bar
2	Ýaşyl zümerret	Ilki asman tutmuş ahtardan.	bar
3	Onda bar	Ilki gat zeminiň ady Remkadyr.	bar
4	Boldum girýana	Ýazygym ýat edip, ýüzüm häk edip.	bar
5	«Turgul» diýdiler	Bir gije ýatyrdym tünüň ýarynda.	bar
6	Guluň boldum	Ýokdan bara getirdiň...	bar
7	Aşyk bolmuşam	Eý, ýaranlar, bir ýüzi gül...	bar
8	Şondadyr	Ýagşylar tutmuş binany...	bar
9	Gelse gerekdir	Ämennä, saddaknä...	bar
10	Emri han geler	Amalan, salyhan...	ýok
11	Han dörär	Bir gün ol günbatardan.	bar
12	Artsa gerekdir	Gardaşlar, gün-günden...	bar
13	Çykyp oturmuş	Gaws äre barabar...	bar
14	Bilmezmiň	Galam alyp, namany...	bar
15	Ondadyr	Eý, ýaranlar, gapyl olmaň...	bar
16	Harap eýlär	Mömün bolan münküri bolmaz...	bar
17	Bir beýan geler	Debbetil arz atly...	bar
18	Gürz dälmi	Zebaniýe melekler...	bar
19	Geçip baradyr	Bu dünýä panydyr...	bar
20	Gelende bardyr	Günde ýüz mün göç hem bolsa...	bar
21	Pygan eglenmez	Bilbil hüjüm eden...	bar
22	Baş üstüne	Namart kimdir biler bolsaň.	bar
23	Salar guşun aňlamaz	Bedasyyla beglik degse...	bar
24	Aty gerek	At gazanar goç ýigidiň.	bar
25	Söhbet ýagşydyr	Adam bolsaň, gulak bergil öwüde.	bar
26	Ýetmeýen galmaz	Yhlas bilen bir kämile...	bar

27	Siýr gider	Köp namarda mal berip sen...	bar
28	Gider sen	Gara ganlar ýuwdup...	bar
29	Başy gerekdir	Sypah bolup ata çykan...	bar
30	Gider sen	Panydan bakyýa göçe-göç bolsa.	bar
31	Hijran haýsy bilmedim	Pelek maña gam badasyn...	bar
32	Keffarat etdi	Pähm eýle sözüme...	bar
33	Ýerbe-ýer geçdi	Elli mün ýyl döwran...	bar
34	Batdy, ýaranlar	Dört mün dört ýüz ýaşan...	bar
35	Irnip durupdyr	Gaflat ýassygynda goýupdyr...	bar
36	Hakyň pelegidir	Serimize söwda salan...	bar
37	At ýanynda bellidir	Eşek özün egsik saýmaz...	bar
38	Ýykmaýan ärden	Bir köňül şatlygy çykamaz...	bar
39	Sataşdym	Säher wagty seýran edip...	bar
40	Hasy näbilsin	Üz umydyň özün bilmez...	bar
41	Atamyň	Altmyş başde nowruz günü...	bar
42	Joş gelse	Dünýäde niçe iş bardyr...	bar
43	Köňül ýatmaz hiç	Alla ýady bilen...	bar
44	Daşlar bilen	Köňül aýdar halkdan galyp.	bar
45	Kylmak ýaraşmaz	Hoş tämizli beg oglunyň...	bar
46	Buraýa	Malyňa-mülküňe...	bar
47	Düşüne degmez	Ýoksullykda niçeleriň döwrany.	bar
48	Köz bile	Kimsäm bardyr arzym...	bar
49	Bir nan getirdi	Bir gije ýatyrdym...	bar
50	Ýüz ursaň	Doga kylsam dergähe...	bar
51	Meýdan ýoluksa	Bedew ölse, meýdan galar armanly.	bar
52	Ar bile	Dyrnagy demirden talaňçy dünýä.	bar
53	Ykbal bolmady	Köp ýigitler gelip-geçdi jahandan.	bar
54	Bu işi	Bende, sen bet işe batyrylyk etme.	bar
55	Çilimkeş	Hak seni raýyňa...	bar
56	Gybatkeş	Ruzy magşar şikat eder tiliňden.	bar
57	Kürs çykar	Hakykatda ýola giren derwişler.	bar

58	Jan çykar	Ger tutsa halymdan habar.	bar
59	Dini biläni	Bäş şerti beýan kyl musulman...	bar
60	Behişdiň	Gökden ýokarydyr, arşdan aşakdyr.	bar
61	Byragyň	Mömünler Byragyň waspyn...	bar
62	Galar, ýaranlar	Gel, köňlüm azm eýle baky dünýäýe.	bar
63	Jan içinde	Pikir kyldym ýer-göge.	bar
64	Nazar eýle	Ten kapasa giriftar...	bar
65	Abat galsyn	Säher tur, Hudaýa ýalbar.	bar
66	Golda bary bolmasa	Zamana beýledir...	bar
67	Ýyglap geçer halyma	Giň göwräni gam basypdyr...	bar
68	Ýar bizim sary	Gulzумы gyr sanyp...	bar
69	Günler, heý	Bilmedim, ýykyldym...	bar
70	Joşundadyr	Köňül bir beden şahydyr.	bar
71	Näler boldy	Eý, ýaranlar, musulmanlar.	bar
72	Döküp baradyr	Gam dumany basyp...	bar
73	Kararsyz ärden	Gördük saýy köňül sowar.	bar
74	Içen ýalydyr	Ýaman ýagşa ýoldaş bolsa.	ýok
75	Duz hem bolmasa	Togsan dürli tagam...	bar
76	Näge ýatyp sen	Eý, ülkesi abat...	bar
77	Jem bolup	Çalyndykça jahan...	bar
78	Köymän ýigide	Ulalanda iş hoş ýakmaz.	bar
79	Daşy syndyrar	Ykbalyň oýansa...	bar
80	Galyp men	Jahlylygyň joşy çykdy...	bar
81	Galandar bile	Görrerge sapa men...	bar
82	Şalyk bile	Deň bolar diýp sanmagyl...	bar
83	Ölmesden burun	Saglygyň gadyryn bilgil...	bar
84	Galmaz-a	Görsem, eý, dilber...	bar
85	Repbim Jelil	On sekiz müň älem ählin...	bar
86	Ýolda seni	Resulalla seni istän...	bar
87	Söymüşem seni	Ýa, habyby, Hak resuly sen.	bar

88	Saçdy Muhammet	Owwal deslap baryp...	bar
89	Anbar saçdylar	Muhammet geler diýip...	bar
90	Ýa, Züljelalym	Ýa, Ýaradan Kadyr...	bar
91	Joş olmasyn	Eý, ýaranlar, musulmanlar.	bar
92	Ekip geçdi	Her pygamber bir kesp açdy.	bar
93	Hezar astana sary	Anda adam saýylar.	bar
94	Tasa garşy	Agyz açdym, göz ýumdum.	bar
95	Gahry gana	Hudaýymnyň arslany...	bar
96	Bady-sabany görsem	Dehistanyň baýrynda.	bar
97	Alydyr	Zarb uruban Jenadylyň...	bar
98	Gitmezmiş	Iller, eý, Mejnun dagynyň.	bar
99	Eýýamy gördüm	Şükür Haka biz hem...	bar
100	Haky çün	Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgin.	bar
101	Geçdi zamana	Eý, aşyklar, aglar men...	bar
102	Göze myhmandyr	Gara daşdan gara gyly...	bar
103	Neýläýin	Köňlüm istär gezsem...	bar
104	Näler görüner	Seýr edeliň bu jahana.	bar
105	Don gerek	Ne bela sen adamzat.	bar
106	Şalar galmazlar	Gam çekme garyp adam.	bar
107	Gan içinde	Köňlüm, ne iş bitirdiň.	bar
108	Halyma meniň	Kerem eýle, ýa, Reb...	bar
109	Keçdir ýaranlar	Namazhon derwüşler...	bar
110	Gördüňmi	Ýagty salar gider...	bar
111	Näme sen	Asla seni görmemişem.	bar
112	Diýe-diýe	Men Ýakubam, ahy-zary.	bar
113	Ýaşynda	Eý, ýaranlar, adamzat.	bar
114	Ýagmyr ýagdyr, Soltanym	Seniň dek Kadyrdan...	bar
115	Gökden inmez, ýaranlar	Köňül perwaz urup..	ýok
116	Şasy galandar	Aşyklar ähliniň...	bar
117	Öýlengin	Ýigit halyň garrylyga.	bar
118	Bir işe ulaşdy	Deňi-duşum goç ýigitler.	bar

119	Ili gözlär	Ilinden aýra düşen.	bar
120	Bu derdi	Keşť eýledim, gezdim...	bar
121	Geçer sözi janyňdan	Deňsiz bilen deň...	bar
122	Mährap kaýsy, bilmedim	Abdal maňa...	bar
123	Ýat ýagşy	Hoş gününde hoştaplaşyp gezmäge.	bar
124	Depe nedir, düz nedir	Ýüni ýeten goç ýigidiň ýanynda.	bar
125	Ýeter sen	Gelen geçer, gonan göçer...	bar
126	Sil galmaz	Altmyş başly...	bar
127	Gelmezmi	Pelek seniň...	bar
128	Ynsan kaýsy bilinmez	Derdim bardyr...	bar
129	Aýyň ýagşysyn	Ýigrimi dört sagatda...	bar
130	Utup durupdyr	Bir çüýrük hoz bilen...	bar
131	Üçi öwlatdan	Ne on baş aýaldyr...	bar
132	Don tapylmaz	Dok talaşar, sebze halat...	bar
133	Döwran tapylmaz	Dogama duş gelen...	bar
134	Şal tapsa	Eýesine yhlas eden...	bar
135	Ýoldaş bolan	Ýagşy sözden...	ýok
136	Kepderi	Eý, ýaranlar, musulmanlar.	ýok

Şu ýerde bir zady nygtamak zerur. Şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna girmedik dört goşgy Magtymgulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalaryň käbirinde gabat gelýär. Mysal üçin, «Emri han geler» atly goşgy 281 we 771-nji bukjalarda, «Ýoldaş bolan» atly şygyr bolsa 76, 281-nji bukjalarda gabat gelýär. Bu bolsa öz nobatynda Magtymgulynyň diwanynyň ikinji redaksiýasy onuň diwanlarynyň birinji redaksiýasynyň esasynda düzülipdir diýen pikiri berkitmäge esas berýär. Ikinji redaksiýa degişli nusgalar hem sap Magtymgulynyň eserlerinden düzülipdir. Ýöne käbir elýazmalaryň önünden ýada soňundan başga eserler hem göçürilipdir. 3108-nji bukjada Magtymgulynyň eserleri tamam bolandan soň, Talyp, Talyby la-

kamly şahyryň 4 şygry gelýär, şondan soňra bolsa «Gül-Bilbil» dessany göçürilipdir. Bu elýazma 1205, 5927-nji bukjalar bilen gaty çalymdaş. 1205-nji bukjadaky elýazmada Magtymgulynyň käbir eserleri göçürilende galdyrylypdyr. Şeýle hem bu nusgada Talybynyň şygrylary hem duş gelmeýär. 5927-nji bukja bolsa «Ýoldaş bolan» şygry bilen jemlenýär.

5927-nji bukjanyň ahyrky böleginde, ýagny Magtymgulynyň şygrylary tamamlanandan soň, Talyby atly şahyryň «Gelse gerekdir», «Jan eglenmez», «Käni gördüm», «Dilip durup», «Eýlemek olmaz», «Aýlana-aýlana», «Bikarar», «Güman», «Nazarym», «Dünýä», «Mizan bud» (parsça) atly goşgulary gabat gelýär. Bu goşgularyň käbiri 3108-nji bukjada hem duş gelýär. Ýöne olaryň hiç biri hem Talybynyň 1963-nji ýylda çykan in soňky neşirinde ýerleşdirilmändir. Bu şygrylardan «Käni gördüm», «Dilip durup», «Eýlemek olmaz», «Nazarym» atly goşgular Daşkentde Arifjanowyň litografiýasynda çap edilen «Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly» atly kitapda bar. Belki-de Talybynyň goşgular ýygyndysyny çapa taýýarlaýjylar olary Myrat Talyba degişli eden däldirler. 5927-nji bukjanyň ahyrynda Zahydynyň «Ot nedir», Misgin Nepesiň «Kaýsydyr» atly goşgulary duş gelýär. Bu elýazma Wekilbazar raýonynyň «Moskwa» sowhozynyň Worosilow uçastogynda ýaşan, klassyk edebiýatynyň muşdagy merhum Söýün Annanyýazow tarapyndan tabşyrylypdyr.

Paleografik alamatlary boýunça XX asyryň 20-nji ýyllarynda göçürilen 4266-njy bukjadaky nusga Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssasy» poemasy bilen açylýar we poema tamamlanandan soň Magtymgulynyň «Bu dünýä» şygry gelýär. Şu jähetden nusga 1911-nji ýylda Daşkentde Arifjanowyň litografiýasynda çap edilen «Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly» atly kitapdan göçürilene çalym edýär. Başda belleşimiz ýaly, bu litografiýada gabat gelýän eserler, şol tertipde şahyryň diwanynyň ikinji redaksiýasynyň nusgalary bilen gabat gelýär. Bu bolsa, öz nobatynda,

bu kitabyň şu redaksiýasynyň esasynda taýýarlanandygyny subut edýär.

Magtymgulynyň diwanynyň ikinji redaksiýasyna girýän 905-nji bukjadaky nusganyň başynda 20 töweregi goşgy 3108, 5927-nji bukjalarda bilen gabat gelýär. Ýöne şondan soňky goşgular 3108 we 5927-nji bukjalarda gabat gelyändigine garamazdan, olaryň ýerleşiş tertibi tapawutly. Şeýle hem möçber taýyndan az, ýagny 5927 we 3108-nji bukjalarda 136 sygyr gabat gelse, 905-nji bukjada bary-ýogy 85 goşgy duş gelýär. Şeýle hem diwanyň bu nusgasynda Talybynyň goşgulary ýok. Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golyazmalar institutyndaky 1667-nji bukja hem 905-nji bukja meňzeşräk. Onuň hem başyndaky 20 töweregi sygyr 3108 we 5927-nji bukjalarda bilen gabat gelip, galan bölegindäki 70 töweregi sygyrlar, umuman, bu redaksiýadaky nusgalardaky bilen gabat gelyändigine seretmezden, yzygiderli goçürilmändir.

Magtymgulynyň diwanynyň ikinji redaksiýasynda gabat gelyän tekstologik säwlikler hem edil öňküler bilen çalymdaş. Şonuň üçin hem şol prinsipleri, ikinji redaksiýa degişli elýazmalardan mysal getirip, gaýtalap oturmagy artykmaç hasaplaýarys.

III BAP

MAGTYMGULYNYŇ DIWANYNYŇ ÜÇÜNJI REDAKSIÝASY

Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasyna MGI-däki 44SN, 66, 105SN, 110SN, 250, 307, 752, 770, 825, 960, 1366, 1605, 3442, 4999, 5689, 5842, 6307, 6335, 6443-nji bukjalarda, şeýle hem Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golyazmalar institutynda 2626-njy bukja (bu elýazmanyň surat nusgasy MGI-de 124-nji bukjada saklanýar), Britan muzeýindäki OR 11414 bukjadaky nusga degişli bolup, olar şertli su-

ratda şahyryň diwanynyň üçünji redaksiýasy hasaplanylady. Şertli suratda diýilmeginiň sebäbi, şol 21 elýazmanyň hemmesiniň «Turgul» diýdiler» atly goşgy bilen açylýandygyna seretmezden, olardaky goşgularyň sany, goşgularyň ady we ýerleşiş tertibi dürli-dürlüdür. Ýöne olaryň hemmesiniň bir şygry bilen başlanýandygyny nazarda tutup, şertli ýagdaýda bir topara girizildi. Dogry, şol 21 elýazmanyň içinde özara meňzeşleri hem duşýar. Mysal üçin: 44SN, 66, 770, 825, 1605, 2626-njy bukjalardaky 6 nusga özara meňzeş. Mundan hem başga 110SN, 960, 3342 we 5842-nji bukjalardaky 4 elýazma meňzeş, şeýle hem 1366 we 5689-njy bukjalarda, 307 we 6443-nji bukjalarda, 6307 we 6335-nji bukjalarda hem özara meňzeş.

«Turgul» diýdiler» şygry bilen başlanýandygyna seretmezden, 105SN, 752, 250, 1464, 4999-njy bukjalardaky nusgalar şeýle şygry bilen başlanýan diwanlaryň hiç birine meňzemeýär. Başgaça edilip aýdylanda, bu elýazmalara meňzeş elýazma gabat gelinmedi. Şundan görnüşi ýaly, Magtymgulynyň diwanyna şertli degişli edilen elýazmalary hem özara toparlara bölmek mümkin.

Birinji topar: MGI-däki 44SN, 66, 770, 825, 1605-nji bukjalarda we Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 2626-njy bukjada saklanýan elýazmalar. Bu topar elýazmalarda käbir tapawutlyklaryň bardygyna seretmezden, esasan, şol bir goşgular gabat gelip, olaryň ýerleşiş tertibi hem meňzeş, 44SN, 66, we 2626-njy bukjalarda «Bismilla» bilen başlanýar. Başgaça aýdanynda, golýazmalaryň başy abat. Emma 825-nji bukja «Turgul» diýdiler» şygrynyň «Haýdardan soradym barça atba-at» diýen setir bilen başlanýan 9-njy bendi bilen açylýar. Golýazmanyň öňünden bir sahypa ýyrtylyp ýitipdir.

1605-nji bukja «Galar ýaranlar» atly goşgynyň «Ýykylar, ýok bolar baglar, saraýlar» diýen setir bilen başlanýan 6-njy bendi bilen açylýar. Diýmek, golýazmanyň öňünden 4-5 sahypa ýyrtylyp ýitipdir. 770-nji bukja «Magşarnama» poemasyň «Niçe pygamberiň dogasy makbul» diýen setiri bilen başlanýar.

Elýazmalaryň soňlanyşlary meňzeş däl, ýagny 66, 770, 1605 we 2626-njy bukjalary «temmet» bilen tamamlansalar, 825 we 44SN bukjalaryň ahyryndan birnäçe sahypalar ýyrtylyp ýitipdir. Bu topara degişli elýazmalaryň seneleri hakynda aýdylanda bolsa, 66-njy bukja 1289-njy hijri, 1872-1873-nji milady ýylynda ýazylypdyr. Kätibiň ady ýok. 825-nji bukjadaky elýazma «temmetden» soň 1222 (1809–1810) diýlip sene goýlan hem bolsa, «temmet» we sene soň başga syýa bilen ýazylypdyr. Şonuň üçin hem onuň göçürilen senesi hakynda anyk bir netijä gelmek kyn. Elýazma erbet zaýalanandygy, hatynyň öçüşendigi sebäpli, köp ýerleri okamakda kynçylyk döredýär. Käbir sahypalary asla okamak mümkin däl. 1605-nji bukjanyň ahyrynda «1291» diýlip sene goýlan. Bu 1874–1875-nji milady ýylyna gabat gelýär. 770-nji bukja 1322-nji hijri, 1904–1905-nji milady ýylynda göçürilipdir. Bu diwanyň köp sahypalary ýyrtylyp ýitipdir. 2626-njy bukjadaky nusganyň ahyrynda şeýle ýazgy bar: «Sahaby in kitap Molla Pälwan ibn Muhammedemin sopy, sene taryhy hijri müň üç ýüz otuz üçde, mahy-Rejebiň ahyrynda tamam boldy». Şu ýazga görä, elýazma 1914 – 1915-nji ýyllarda göçürilipdir. 44SN bukjanyň bolsa senesi gabat gelenok. Köneürgenç raýonynyň «Leningrad» kolhozynda ýaşayan Ýegendurdy Amanowdan alnan bu elýazmanyň sahabynyň daşky ýüzüne «Muhammet Nasir umyt daret şifagat – 1255» diýlip ýazylan. Şuňa esaslanylsa, onda elýazma 1839–1840-njy ýyllarda göçürilen bolmaly. Şeýlelikde, bu 6 elýazma XIX asyryň başyndan XX asyryň başy aralygyn-da ýazylypdyr. Aslynda, bu 6 elýazmanyň şahyryň diwanlarynyň üçünji redaksiýasy hasaplamak mümkin.

Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasyna degişli 66-njy bukja iki bölekden ybarat. Onuň birinji bölegi «Turgul» diýdiler» şygry bilen başlanyp, «Çowdur han üçin» atly elegiýa bilen tamamlanýar. Bu şahyryň üçünji redaksiýa degişli elýazmalaryň hemmesi üçin häsiýetli. Şondan soňra başga kätip tarapyndan Magtymgulynyň birnäçe goşgulary, Andalybyň

«Baba Röwşen» dessany ýazylypdyr. Elýazmanyň ikinji bölegine ýazylan Magtymgulynyň şygrylarynyň käbiri birinji bölekde hem bar. Şeýle ýagdaýa biz 44 SN bukjada hem gabat gelýäris. Aslynda, bu elýazma şahyryň üçünji redaksiýasyna şertli girizildi. Çünki elýazmanyň başlanyşy 66, 825, 1605, 2626-njy bukjalardan bilen meňzeş bolsa-da, onda düýpli tapawutlar gabat gelýär. 44SN bukjanyň başyndaky 13 goşgy şahyryň diwanynyň üçünji redaksiýasyna degişli elýazmalarda şol tertipde gabat gelýär. Ýöne şondan soňky goşgularyň aglabasy Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasynda gabat gelip, esasan, şol tertipde hem ýerleşdirilipdir. Şeýle-de bolsa, bu elýazmada birinji redaksiýa girmedik goşgular, hatda, umuman, elýazmalarda seýrek duş gelýän goşgular hem bar. Muňa «Gidiji bolma», «Paýany bolmaz», «Otur-turuşyn görüň» ýaly didaktiki mazmunly şygrylar, «Geçdi diýdiler», «Çowdur han üçin», «Döwletalynyň» ýaly elegiýalar aýdyň mysaldyr. Bu elegiýalarda il-halkyň agyr günde arkadagy bolan gerçekleriň agsyna aglanylýar. Umuman, 44SN bukjada dünýewi häsiýetli şygrylar agdyklyk edýär. Elýazmany içgin synladygyňça, ony düzmeklige erkin çemeleşilendigini syzmak bolýar. Ol haýsydyr bir nusgadan däl-de, birnäçe nusgalardan göçürilip düzülen bolmaly. Çünki bu diwanda «Oýan» diýdiler», «Gider sen», «Näge ýatyp sen», «Ýeter sen», «Geçer sen», «Aýyň ýagşysyn» ýaly birnäçe goşgular iki gezek ýazylypdyr.

770-nji bukjanyň başyndan, ortalaryndan birnäçe sahypalar ýyrtylypdyr. 66, 825, 1605, 2626-njy bukjalardaky elýazmalar bilen deňeşdireninde möçber taýdan üç esse kiçi. Köp sahypalaryň ýyrtylandygy sebäpli, birnäçe goşgularyň başy ýa-da aýagy ýok. Bu elýazmada gabat gelýän tekstologik tapawutlar şygrylaryň çeperçiligine oňaly täsir edýär.

Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasyna degişli elýazmalaryň ählisi Horezm topragy bilen baglanyşykly. 44SN bukjadaky elýazma Köneürgençden getirilen bolsa, Özbegis-

tanyň Golýazmalar institutyndaky 2626-njy bukjada saklanýan nusga Horezmden tapylypdyr. MGI-däki 825-nji bukjadaky nusgada bolsa «Seýit Abdylla Muhammet Bahadur han» diýlip ýazylan möhür bar. Şundan görnüşi ýaly, Magtymgulynyň bu diwany Hywa hany Abdylla hana degişli eken. Abdylla han Saragtda öldürilen Mädemini hanyň ogly.¹²⁶ Golýazma 1941-nji ýylda Horezme guralan ekspedisiýa mahalynda ele salnypdyr. 1605-nji bukjanyň nireden getirilendigi hakyndaky maglumata gabat gelmedik. Şeýle-de bolsa, elýazmadaky duş gelyän materiallara esaslanyp, onuň dil aýratynlygyna salgylanyp, golýazmanyň Horezm topragynda göçürilendigini çaklasa boljak. Görnüşi ýaly, Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasyna degişli 6 golýazmanyň 3-siniň Daşoguz topragy bilen baglanyşyklydygy jedelsiz. Emma bu topara degişli 66, 770 we 1605-nji bukjalary hakynda hiç hili maglumata gabat gelmedik. Her hal bu elýazmalaryň-da şol toprak bilen baglanyşyklydygyna ikeriňlenmese bolar.

Üçünji redaksiýa degişli elýazmalaryň käbir özboluşly aýratynlyklary bar. Bu elýazmalaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri hem olarda Magtymgulynyň eserlerinden başga-da ýek-ýarym şahyrlaryň şygryrlarynyň gabat gelmegidir. Mysal üçin, 2626-njy bukjada Aşyk Bahrynyň we Magrupynyň hersiniň ady bilen baglanyşykly 3 goşgy gabat gelyär. 66-njy bukjada bolsa Magrupynyň ady bilen 3 goşgy, Abdal oglunyň ady bilen hem 1 goşgy gabat gelyär. 825-nji bukjada Abdal ogy bilen Mandy Köçegiň 1 goşgusy, Magrupynyň 4 goşgusy ýerleşdirilipdir. 1605-nji bukjada Magrupynyň ady bilen 4, Aşyk Bahrynyň we Abdyssetdaryň hersiniň ady bilen 2, Mandy Köçegiň ady bilen hem 1 goşgy gabat gelyär. Bu bukjanyň ahyrynda, ýagny Magtymgulynyň

---

¹²⁶ Каджарова Э. Описание рукописных списков дивана Махтумкули, хранящихся в Ашхабаде. Кт: Magtymguly adyndaky Edebiýat institutynyň işleri. IV. TSSR YA-nyň neşirýaty. Aşgabat, 1960. 199-njy sah.

eserleri tamam bolandan soňra, Meşrebiň we Hüweýdanyň bir goşgusy göçürilipdir. Bu topara degişli 44 SN bukja, bulardan tapawutlylykda, sap Magtymgulynyň eserlerinden düzülipdir.

Magtymgulynyň diwanlarynyň üçünji redaksiýasynda şol bir goşgularyň dürli nusgalarda dürli awtoryň adyna berlen halaty hem gabat gelýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň neşirleriniň aglabasynda gabat gelýän we köplenç «Bu goşgy käbir elýazmalarda Magrupynyň ady bilen hem berlipdir» diýlip çykgyt berilýän «Delalat ýagşy» atly goşgy 66, 307, 825 we 6443-nji bukjalarda şeýle tamamlanýar:

Magrupy diýr, maňa şirin til berdi,
Şejerler gögertip, semer gül berdi,
Görogly Reýhana niçik ýalbardy,
«Amandyr» diýgene diýanat ýagşy.

Gürrüni edilýän goşgy şahyryň 44SN, 1605, 4321, 7760-njy bukjalarda saklanýan diwanlarynda, Özbekistan YA-nyň A.Süleýmanow adyndaky golyazmalar institutyndaky 35, 2626-njy bukjalarda saklanýan diwanlarynda, asyl nusgasy Daşoguz welaýatynyň Gubadag raýonynyň ýaşajysy Tirkeş Nurjanowda saklanýan (1987-nji ýyl) golyazmada (surat nusgasy, MGI, 33-nji bukja) bu goşgy şeýle tamamlanýar:

Magtymguly, şükür bize til berdi,
Şejerler ýetişdi, semer gül berdi,
Görogly Reýhana niçik ýalbardy,
«Amandyr» diýgene diýanat ýagşy¹²⁷.

---

¹²⁷ Bu setir 1605-nji bukjada «Möminler Hudaga niçik ýalbardy» görnüşinde berlen. Bu, megerem, soňra kätibiň girizen düzedişi bolmaly. Çünki möminleriň Hudaýa ýalbarmagy we Hudaýyň olara rehim etmegi yslam dini üçin häsiýetli zat. Bu ýerde Magtymguly adamlara geçirimli bolmaklygy meşhur «Görogly» eposyndaky Reýhan we Görogly bilen baglanyşykly epizodyň esasynda ündeyär.

Görnüşi ýaly, elýazmalaryň dördüsi bu şygry Magrupynyň, ýedisi Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşdyrýar. Iki nusgadaky şygry deňşdireniňde düýpli tekstologik tapawut ýok. Diňe 66 we 825-nji bukjalarda ikinji setir «Şejerler gögerip» görnüşinde gabat gelýär. Şular ýaly ýek-ýarym tekstologik tapawutlara seretmezden, 11 elýazmada gabat gelýän «Delalat ýagşy» atly şygyr düýpli özgerişe sezewar bolmandyr. 66-njy bukja 1289-njy hijri–1873-nji milady ýylynda göçürilipdir. 825-nji bukjadaky golýazmanyň ahyrynda başga syýa bilen soňky döwürlerde «Temmet»–ýazylyp, «1222» diýlen sene goýlupdyr. Milady hasaby boýunça bu 1807–1808-nji ýyllara gabat gelýär. Ýöne bu sene ygtybarsyz. Bu nusga 66-njy bukja bilen meňzeş. «Delalat ýagşyny» Magrupynyň ady bilen baglanyşdyrýan 307-nji bukjada sene ýok. Ýöne ol XIX asyryň ahyry, XX asyryň başlarynda göçürilendir diýip çaklasa bolýar. 6443-nji bukja 307-nji bukjadan göçürilen. Onuň senesi ýok. Şu ýerde bir fakty hem nygtamak zerur. «Delalat ýagşyny» Magrupa degişli edýän elýazmalaryň ikisinde, ýagny 66 we 825-nji bukjalarda bu şygryň öňünden Magtymgulynyň «Ýat ýagşy» goşgusy, zyndan bolsa «Ussada belli» şygry gabat gelýär. 307 we 6443-nji bukjalarda «Delalat ýagşydan» öňinçä Magtymgulynyň «Gelip-geçmeli dünýä sen» atly goşgusy, soňundan hem «Zarlar alnyňda» atly goşgusy ýazylypdyr. «Delalat ýagşyny» Magtymgulynyň ady bilen baglanyşdyrýan 124SN, 1605-nji bukjalarda edil 66 we 825-nji bukjalardaky ýaly, «Delalat ýagşynyň» öňünden Magtymgulynyň «Ýat ýagşy» goşgusy, zyndan bolsa «Ussada belli» şygry gabat gelýär. Diýmek, bu goşgy kätip tarapyndan soň goşulan goşundy däl. Bu ýerde ýa-ha 66 we 825-nji bukjalardaky nusgany göçüren kätipler tarapyndan atanlykda goýberilipdir ýa-da 35, 44SN, 124, 133, 1605, 4321, 7760-njy bukjalary göçürenlerinde säwlik bilen Magrupa derek Magtymgulynyň adyny ýazyldyrlar.

Goşgyny Magrupynyň adyna berýän golýazmalaryň hemmesi Magtymgulynyň diwanlary, «Delalat ýagşyny» Magtymgulynyň ady bilen baglanyşdyrýan golýazmalar hem şahyryň diwanlarydyr. 1733-nji bukja. Golýazmanyň senesi ýok. Ýöne ol rejelenen mahaly golýazmanyň asyl sahabynyň daşyndaky «Muhammet Nasyr umyt dared şepagat – 1255» diýen ýazgylý möhür ýelmenipdir. Şoňa esaslanýlsa, (1255-nji hijri–1839–1840-njy milady) onda golýazma XIX asyryň I ýarymynda göçürilen bolýar. Golýazmada «Delalat ýagşy» atly goşgy Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär. Diwan başdan-aýak Magtymgulynyň eserlerinden ybarat. «Delalat ýagşydan» ozal «Gülen barmy», soňundan «Many bilmez ýaşynda» atly goşgular gelýär.

35, 1605, 4321-nji bukjalarda hem sene gabat gelmeýär. Ýöne olaryň XIX asyryň II ýarymynda göçürilendigi, onda-da sowatly kätipler tarapyndan göçürilendigi çaklanýlar.

133SN bukjada Magtymgulynyň Daşoguz welaýatynyň Gubadag raýonynyň K.Ý.Woroşilow adyndaky kolhozynyň ýaşajjysynda saklanýan golýazmanyň surat nusgasy saklanýar. Golýazma 1330-njy hijri – 1911–1912-nji milady ýylynda göçürilipdir. Özbekistan YA-nyň Golýazmalar institutynda saklanýan 2626-njy bukja bolsa 1914–1915-nji ýyllarda göçürilipdir.

«Delalat ýagşy» atly goşgy MGI-de saklanýan we haýsydyr bir golýazmadan ýa-da halkyň dilinden ýazylyp alnan 240, 772, 3232, 6441-nji bukjalarda hem Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär. Şeýlelikde, «Delalat ýagşy» atly goşgy Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşykly bolup, ol kätipleriň säwligi bilen käbir golýazmalarda Magrupynyň adyna berlipdir. Muny goşgynyň ruhy hem tassyklaýar. Ýekeje mysal. Göroglynyň ady şahyryň beýleki goşgularynda hem ýatlanylýar. «Delalat ýagşyda» hem Görogly ýatlanylýar. Şeýle ýagdaýy biz bu redaksiýada gabat gelýän «Malyna degmez» atly goşgy babatynda hem synlaýarys. Bu goşgy 66, 825 we 1605-nji bukjalarda, Özbekis-

tan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutynyň 2626-njy bukjasynda şeýle tamamlanýar:

Magrupy diýr, bu dünýäniň eşreti,
Iýmek, içmek, münmek, guçmak söhbeti,
Bir niçeler mydam kylar tagaty,
Niçäniň sežde jaý alnyna degmez.

«Malyna degmez» atly goşgy 2, 124SN bukjalarda hem Magrupynyň adyna berlen. Golýazmalaryň ikisi hem beýaz, ýagny dürli şahyrlaryň eserlerinden düzülen ýygyndy. 2-nji bukjadaky golýazmada sene iki ýerde gabat gelýär: 1281/1864-65-L34^A, 1273/1856-57 L 181^A. Umuman, golýazma dürli kätipler tarapyndan dürli ýyllarda göçürilipdir.

124SN bukja 1301-nji hijri – 1883–1884-nji milady ýyllarynda göçürilipdir. 12, 66, 825, 1605, 2626-njy bukjalarda goşgy 5 bent bolup, ol käbir tekstologik tapawutlaryň bardygyna seretmezden, Magtymgulynyň ady bilen gelýän 307, 7760, 8345-nji bukjalarda bilen meňzeş. 2-nji we 124SN bukjalarda goşgy garym-gatym edilip, kätip şygra özüçe düzedişler girizipdir.

«Malyna degmez» atly şygyr 44SN, 1632, 3556-njy bukjalarda hem gabat gelýär. Bu bukjalarda goşgynyň başky 5 bendi Magtymgulynyň neşirleri bilen meňzeş bolup, 5-nji bent şeýle görnüşde gabat gelýär:

Ýarymy diýr, bu dünýäniň eşreti,
Iýmek, içmek, münmek, guçmak söhbeti,
Bir niçeler mydam kylar tagaty,
Niçäniň sežde jaý alnyna degmez.

Şondan soňky bentler Magtymgulynyň neşirlerinde özbaşdak goşgy hökmünde berlen «Sazyna degmez» we «Janyna degmez» atly goşgular. Bu goşgular 44SN, 3556-njy bukjalarda

Magtymgulynyň ady bilen gelýär. 3556-njy bukjada bolsa 9 bent görnüşde gabat gelýär. 1632-nji bukjada olar Magrupynyň adyna. 143SN bukjada goşgular garym-gatym bolup, Ýarymy bilen Magrupynyň atlary gelýär. Bu 3 bukjanyň 3-si hem Magtymgulynyň diwanlary. 3 bukjada hem «Malyna degmez» goşgusyndan ozal Magtymgulynyň «Ýüz ursañ» atly goşgusy, soňra hem «Janyna degmez» we «Sazyna degmez» atly goşgular Magrupynyň ady bilen gabat gelýär. Soňra bolsa Magtymgulynyň «Salar guşun aňlamaz» atly goşgusy gelýär. «Malyna degmez» atly goşgy edil «Sazyna degmez», «Janyna degmez» atly şygrylar ýaly käbir beýleki elýazmalarda hem gabat gelip, ol birnäçe elýazmalarda Magtymgulynyň, birnäçe elýazmalarda bolsa Magrupynyň ady bilen duş gelýär. 5841-nji bukjada bolsa şu goşgynyň ruhunda ýazylan «Malyna degmez» atly goşgy gabat gelip, ol Misgingylyjyň ady bilen berlen. Şygyr şeýle başlanýar:

Niçelere mal beripdir Biribar,
Haýp, olar ýygan malyna degmez.
Birniçeler garyplykda çeker zar,
Ömründe ýeke pul eline degmez.

Umuman, «degmez» refreni bilen ýazylan şular ýaly goşgular kimiň awtorlygynda gelýändigine seretmezden, megerem, olar öz kökünü hiç hili jedelsiz Magtymgula degişli bolan «Düýşüne degmez» atly şygrydan alyp gaýdýandyr.

Derňeýän toparymyza degişli 2626-njy bukjada «Daman galmady» atly goşgy gabat gelip, ol şeýle tamamlanýar:

Magtymguly aýdar, munda ýol tany,
Hemişe görgeniň dostlaryň hany,
Abraý bilen tabşyrawer imany,
Munda gelen ýary-ýaran galmady.

Bu goşgy 66, 825, 1605-nji bukjalarda Mandy Köçegiň ady bilen duş gelýär:

Mandy Köçek aýdar, barha ýol tany,
Burunky hemdemiň, dostlaryň kany,
Abraý bilen tabşyrawer bu jany,
Munda gelen ýary-ýaran galmady.

Iki bendi synlan halatynda, käbir tekstologik tapawutlara se-retmezden, bir eserdigine göz ýetirýärsiň. 66, 825 we 1605-nji bukjalarda awtorsyz berlen «Aty ýagşydyr» atly goşgy, 2626-njy bukjada Magtymgulynyň adyna berlipdir. Şu ýagdaýyň tersine, ýagny 66, 825, 1605-nji bukjalaryň Magtymgula degişli eden «Ýagydyr-ýagy» atly eseri 2626-njy bukjada başga awtoryň adyna berlen. Bu bolsa 2626-njy bukjadaky elýazmany göçüren kätibiň «Delalat ýagşy», «Malyna degmez» ýaly şygrylary haýsydyr bir meýil bilen Magtymgula degişli etmändigini aňladýar. Belki-de ol kätibiň göçüren nusgasynda şeýledir.

770-nji bukjada Magtymgulynyň «Joşy ýandyrar» atly goşgusyndan soň, «Geçer ýaranlar» atly goşgy gelip, ol şeýle başlanýar:

Säher wagty ýatmaň, dileg çagydyr,
Ömür ýel deý gelip, geçer ýaranlar.
Ajal saky, ýörir golunda jamy,
Ol meýdan halaýyk, içer ýaranlar.

Jemi 7 bentden ybarat bu goşgy şeýle tamamlanýar:

Magtymguly, takyk bilgil öleri,
Çünki ýokdur ölmeý galan göreri,
Taňrynyň hakykat söwer gullary,
Dünýäni göreňde gaçar ýaranlar.

Goşgynyň ýokarsyna hem «Gazaly-Magtymguly» diýlip ýazylan. Goşgy tamamlananyndan soňra ýene Magtymgulynyň «Keçdir ýaranlar», «Çagdyr bu çaglar» atly goşgulary göçürilipdir. Bu goşgy 1605, 2626-njy bukjalarda hem gabat gelýär we ol bu nusgalarda hem Magtymgulynyň «Joşy ýandyrar» atly goşgusyndan soň göçürilipdir. Ýöne gürrüňi edilýän goşgy bu elýazmalarda Aşyk Bahrynyň ady bilen gabat gelýär. Goşgynyň ahyrky bendi şeýle tamamlanýar:

Aşyk Bahry, takyk biler öleri,
Çünki ýokdur mundag işniň bolary,
Taňrynyň hakykat söwer gullary,
Dünýäni görende gaçar ýaranlar.

Bu goşgudan soň 1605 we 2626-njy bukjalarda hem Magtymgulynyň «Keçdir ýaranlar» we «Çagdyr ýaranlar» atly goşgulary göçürilipdir. Şahyryň «Çagdyr ýaranlar» atly goşgusy bu topar elýazmalarýň hemmesinde şeýle refren bilen gelýär. Emma bu goşgy Magtymgulynyň neşirlerinde «Çagdyr bu çaglar» görnüşinde gabat gelýär. Bu şygry şeýle refren bilen «Keçdir ýaranlar» atly goşgudan soňra şahyryň diwanlarynyň birinji redaksiýasynda hem gabat gelýär.

«Geçer ýaranlar» atly goşgy derňeýän toparymyza degişli 66 we 825-nji bukjalarda gabat gelmeýär. Bu elýazmalarda Magtymgulynyň «Joşy ýandyrar» atly goşgusyndan soň «Çagdyr ýaranlar» atly goşgusy duş gelýär. Görnüşi ýaly, bu elýazmalarda diňe bir «Geçer ýaranlar» däl, eýsem «Keçdir ýaranlar» atly şygry hem gabat gelenok.

Üçünji redaksiýa degişli elýazmalarda diňe şygrylaryň dürli awtorlara berilmegi däl, käbir galdyrylan ýa-da artdyrylan eserlere-de gabat gelinýär. Mysal üçin, 1605 we 2626-njy bukjalarda gabat gelýän «Aýrylmadymy» atly goşgy diňe bir üçünji redaksiýa degişli elýazmalarda däl, umuman, ähli elýazmalarda seýrek

gabaty gelyär. Şeýle hem bu redaksiýada kätip tarapyndan goýberilen säwlikler hem gabaty gelyär. Mysal üçin, şahyryň «Para-pa-radyr» atly goşgusy 2626-njy bukjada «Para bolupdyr» görnüşinde gabaty gelip, onuň başky iki setirinden soňra 3-nji bendiň ahyrky iki setiri ýazylan we şondan soňra goşgynyň «Tohum sal, orar sen, geldiň bu jaýa» diýen setir bilen başlaýan dördünji bendi, şondan soň bolsa «Gije-gündiz işim-güýjümdir haý-way» diýen setir bilen başlanýan ikinji bendi ýazylypdyr. Bir söz bilen aýdanyňda, kätip bu şygry bulam-bujar edipdir. Tekstologik tapawutlar, kätibiň goýberen säwlikleri 44SN, 66, 825, 1605-nji bukjalarda hem gabaty gelyär.

Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasyna degişli eserleriň agramly bölegi onuň birinji redaksiýasynda gabaty gelyär. Emma, muňa seretmezden, bu redaksiýa degişli elýazmalarda seýrek gabaty gelyän, has takygy, diňe şu topar elýazmalarda gabaty gelyän goşgular hem bar. Her hal, Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasyna degişli diwan düzülende onuň birinji redaksiýasyndan peýdalanylandygyny inkär etmek bolmaz.

Bu topar elýazmalara 110SN, 960, 3342, 5842-nji bukjalarda saklanýan diwanlar hem degişlidir. Bu elýazmalar «Turgul» diýdiler» şygry bilen açylyp, «Şaýlamaýynmy» goşgusy bilen tamamlanýar. Diwanlarda duş gelyän Magtymgulynyň eserleri 140 töweregi. 110SN, 960, 5842-nji bukjalarda özara has golaý. Dogry, 110 bukja bilen deňeşdirilende 960, 5842-nji bukjalarda Magtymgulynyň 20 töweregi goşgusy kem. Oňa derek 960-njy bukjadaky diwanyň ahyryna Gul Süleýmanyň, Nowaýynyň, Gaýybynyň, Kätibiniň, Mätäjiniň we beýlekileriň şygrylary goşulypdyr. 3342-nji bukjanyň başyndaky 20-den agdygrak goşgular beýleki 3 elýazma bilen meňzeş we şol tertipde ýerleşdirilipdir. Emma golýazmanyň galan böleginde tertip yzygiderliligi saklanmaýar. Elýazmalarıň dördüsi hem käbir tekstologik tapawutlara we ýek-ýarym del şygrylara seretmezden, esasan, meňzeş. Bu elýaz-

malarda şahyryň «Bu derdi» goşgusyndan soň «Daýhançylyk» atly muhammes bolup, ol şeýle tamamlanýar:

Gel, eý, Asy, welaýat bar, töwekgel kyl bu Jepbara,
Öter barça günähiňni, mynajat et bu Gaffara,
Bu bapdan ança bilgeniňni aýt dost ile ýara,
Golundan kim geler bolsa, sen hem girgil oşol käre,
Hudawendim eder rehmet işin kim kylsa daýhançylyk.

Bu şygry ýatlamagymyzyň sebäbi, şu dört elýazmanyň dördüsünde hem Magtymgulynyň eserleriniň arasynda şu eserden başga, özge awtorly eser girizilmänligi bilen baglanyşyklydyr. Asy tahallusy bolsa köp şahyrlaryň ulanan sypatlandyrmasy. Onuň hem üstüne, Magtymgulynyň diwanynyň hut şu toparyna degişli elýazmalarda Magtymgulynyň Gul Magtym, Magtymy, Misgin Magtym ýaly tahalluslary gabat gelýär. Biziň beýle diýdigimiz «Daýhançylyk» atly ýokarda mysal getiren şygrymyzyň Magtymgulynyň döredijiligine degişlidigini gürrüňsiz tassykladygymyz däl-de, eýsem şeýle faktyň bardygyna hem ünsi çekmekdir.

«Turgul» diýdiler» şygry bilen başlanýandygy üçin bu topara şertli girizilen elýazmalaryň Çendir nusgalary bolan 6307 we 6335-nji bukjalar soňky döwürlerde ele salyndy we olar ylmy dolanyşyga ilkinji gezek girizilýär.

6335-nji bukja «Turgul» diýdiler» şygry bilen başlanyp, «Ýardan aýryldym» atly goşga çenli sap Magtymgulynyň eserlerinden ybarat. Jemi 207 goşgy. Şondan soň Hoja Ahmediň, Gul Süleýmanyň, Hojamberdiniň, Zeliliniň, Alynyň, Talybynyň şygrylary ýazylyp, soňra ýene-de Magtymgulynyň 31 goşgusy ýazylypdyr. Olaryň hiç biri hem öňki 207 goşgy bilen gabat gelenok. Hatda olaryň käbiri diňe şu elýazmada duş gelip, şu mahala çenli Magtymgulynyň beýleki elýazmalarynda gabat gelenok.

Magtymgulynyň goşgularyndan soňra Hojamberdi atly şahyryň 40 sany eseri göçürilipdir. Bu şygrylar bilen tanşylan ma-

halynda olaryň çeperçilik taýdan kämil, tema taýdan dürlüligine göz ýetirýärsiň. Hojamberdi şahyr, megerem, XIX asyryň ikinji ýarymynda Etrek-Gürgen sebitlerinde ýaşap geçen bolsa gerek. Umuman, bu şahyr türkmen edebiýatynda işlenilmedik we eserleri ilkinji gezek şu elýazma arkaly mälim bolan şahyrdyr. 6335-nji bukjadaky elýazma 1320-nji hijri, 1902-nji milady ýylynda göçürilipdir. Golýazmada kätibiň ady gabat gelenok. Ýöne onuň 243-nji sahypasynda elýazmany MGI-ýe tabşyran Abdyrahman Saparowyň şeýle ýazgysy bar. «Şol golýazma milady senesi bilen 1902-nji ýylda Nurmuhammet işan tarapyndan ýazylyp alnypdyr. Nurmuhammet işan meniň kakamyň süýtdeş doganydyr. Abdyrahman Garrawy, Sapar işan ogly».

Magtymgulynyň diwanynyň Çendir nusgasyna degişli 6307-nji bukjadaky elýazmany tabşyran hem Abdyrahman agadyr. Biziň pikirimizçe, 6307-nji bukja 6335-nji bukjadaky diwandan göçürilipdir. 6307-nji bukjanyň titul listine «In Magtymguly maly-Muhammet işan, perzendi-Arazmuhammet ahun, taýpaýy alatelpék. Hiç kim dahyl etmeli däldir. Ýazgujy Babajan mahzum», diýlip ýazylypdyr. Şundan görnüşi ýaly, diwan Arazmuhammet ahunyň ogly Muhammet işana degişli eken. Elýazmanyň kätibi Babajan mahzum özi hakynda elýazmanyň başynda şeýle maglumat berýär:

Bir Alladan diläp medet bu garyp
Kyldy bu nusgany, sizler kylma aýp.

Ger bolsa sözümdä hata, düzediň,
Istärem sizlerden, her dem ýat ediň.

Gerçe meniň sözüm hup hem bolmasa,
Ýadygärlik üçin eýledim nusga.

Bu asyga kylyň, dostlar, doga siz,
Hudawendim rehim kylsyn barymyz.

Bu misginiň ady erer Muhammet,
Saklasyn Allahym lagn kylsa keýt.

Namy-peder erer Arazmuhammet,
Magfyret eýlegeý magşar gün Ahat.

Bu setirleriň şaýatlyk etmegine görä, kätibiň ady Muhammet bolup, Babajan mahzum onuň lakamy bolmaly. Muhammediň özi şahyrçylykdan habarly bolupdyr diýmäge bizde esas bar. Ony elýazmanyň başyndaky goşgulary subut edýär. Muhammet şol şygrylaryň käbirinde özi hakynda maglumat berýär:

Misgin Muhammet, bilseň,
Ýurdy Horasanda sen.
Has ýurdy Çendir, aýtsam,
Bizge doga kylsaň gerek.

MGI-däki 809 F bukjadaky 1940-njy ýylda ýazylyp alnan maglumata görä, çendirli Orazmuhammet işanda «Külliýat Magtymguly», ýagny Magtymgulynyň ähli eserlerini özünde jemleýän elýazma bar eken. Biziň bu maglumaty ýatlamagymyzyň sebäbi Magtymgulynyň 6307-nji bukjadaky diwanynyň kätibiň şol Orazmuhammet işanyň ogludygyny ýa-da onuň ady dakylandygyny nygtamak maksady bilen. Magtymgulynyň 6307-nji bukjadaky diwanynyň kätibi Muhammet Magtymgulynyň eserlerini göçürmezden ozal öz eserlerini ýazyppdyr. Onuň eserleri golýazmanyň 76 sahypasyny tutýar. Şundan soňra birnäçe sahypa boş galdyrylyp, soňra Magtymgulynyň goşgulary başlanýar. Ol «Turgul» diýdiler» şygry bilen açylyp, «Ýardan aýyran» atly goşga çenli sap Magtymgulynyň eserlerinden ybarat. Jemi 207 goşgy. Şondan soňra Zelili, Talyby, Aly, Hojamberdi ýaly şahyrlaryň şygrylary ýazylyp, ondan soňra ýene-de Magtymgulynyň 31 goşgusy ýazylan. Olar Magtymgulynyň öňki

eserlerini gaýtalamaýar. Şeýlelikde, bu elýazmada Magtymgulynyň 238 goşgusy gabat gelýär. Golýazmanyň göçürilen senesi hakynda şeýle maglumat berilýär. «In Magtymguly mahy-zülkagda tamam kerdim. Ruzy şenbe. Sene 1329». Şu senä görä, golýazma 1911-nji milady ýylynda göçürilipdir. Golýazma basylan şahsy möhürde «Baba mahzum ibn Orazmuhammet» diýlip ýazylan we ol elýazmanyň Baba mahzuma degişlidigini ýene bir gezek tassyklaýar. 6335-nji bukjanyň ahyryndaky Hojamberdiniň şygyrlary 6307-nji bukjada galdyrylypdyr.

Magtymgulynyň diwanynyň Çendir nusgalaryndaky eserler, esasan, şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynda gabat gelýär. Ýöne bu nusgalarda ylma nämälim şygyrlar hem saklanýar. Olar bolsa Magtymgulynyň ylmy biografiýasyny dikeltmekde uly ähmiýete eýedir.

MGI-däki 1366 we 5689-njy bukjalardaky diwanlar hem «Turgul» diýdiler» şygyr bilen açylýar. 1366-njy bukjada kätibiň ady gabat gelenok. Sene bolsa galam bilen 1305 (1887–1888) diýlip ýazylan. Şahyryň diwanynyň bu nusgasy «Näler görüner» atly şygyr bilen tamamlanýar. Soňra täze sahypa şahyryň «Bigüman ýandyr» atly şygyr göçürilipdir. Şondan soňra bolsa ýene-de başga sahypadan şahyryň «Düýşüne degmez» atly şygyr ýazylypdyr. Ol «Döwran gelse, bilmez ne iş tutasyn» diýen setiri bilen başlanýar, ýagny doly däl. Şondan soň Magtymgulynyň ýene 19 goşgusy ýazylyp, olaryň hemmesi hem diwanda gabat gelýär. Olaryň ýerleşiş tertibi hem bir. Şundan görnüşine görä, 19 sany goşgy haýsydyr bir sebäbe görä, ikinji gezek göçürilipdir. 1366-njy bukjadaky goşgular şol tertipde 5689-njy bukjada hem gabat gelýär. 5689-njy bukjada «Näge ýatyp sen» we «Görer sen» atly goşgular artyk gelýär. Diýmek, bu goşgular 1366-njy bukjadaky diwanyň kätibi tarapyndan atanlykda galdyrylan bolmaly.

5689-njy bukjada jemi 92 goşgy bar. Golýazmanyň titul listinde sene 1318 (1900 ý.) diýen ýazgy bar. Kätibiň ady ýok. Diwanyň bu nusgasynda kätip tarapyndan goýberilen säwlikler gabat gelýär.

Pyragy diýr, dünýä düýşdür,
Düýş görseň, hiçdir düýbi,
Jahanda ýaman işdir,
Gury gelip, boş gitmek.

Bu bentde sözler artdyrylypdyr, sözleriň ýerleri çalşyrylypdyr. Şonuň netijesinde bolsa, şygryň sazlaşygy bozulypdyr, akgyňlylygy gowşapdyr, çeperçiligine şikes ýetipdir. Magtymgulynyň şygyrlary tamam bolandan soň «Kyssaýy-Ybrahim» atly anonim eser ýazylypdyr. 1366 we 5689-njy bukjalardaky nusgalar hem, edil şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasy ýaly, sap Magtymgulynyň şygyrlaryndan ybarat. Diwanlaryň ikisi hem adaty elýazmalaryň başlanyşy ýaly «bismilla» bilen başlansa-da, elýazmalaryň adatça tamamlanyşy ýaly tamamlanmaýar, ýagny kätibiň elýazmany tamamlandygy baradaky ýazgylar ýa- -da «temmet» (tamam boldy—A.A.) diýen ýazgy gabat gelmeýär. Diwanlardaky şygyrlaryň möçberi hem az, ýagny 92 şygyrdan ybarat.

307 we 6443-nji bukjarlar hem «Turgul» diýdiler» şygry bilen başlanýan özboluşly bir nusgalardyr. Bu diwanlara giren şygyrlaryň aglabasynyň şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynda gabat gelýändigine seretmezden, ýek-ýarym diňe şu bukjalarda gabat gelýän şygyrlar hem bar. Şahyryň maşgala durmuşy hakynda gymmatly maglumat berýän «Gülzardan aýryldym» atly goşgusy muňa mysaldyr. Bu bukjarlar hakynda ozal gürrüň edendigimiz üçin, bu ýerde gürrüňi uzaltmakdan saklanýarys.

Magtymgulynyň diwanlarynyň arasynda «Turgul» diýdiler» atly şygyr bilen başlanyp, emma özüne meňzeş başga nusgasy gabat gelmeýän elýazmalaryň hem bardygyny aýtmak bilen, şeýle elýazmalara Magtymgulynyň MGI-de saklanýan 105SN, 250, 752, 4999 we Angliýanyň Britan muzeýinde OR 11414

bukjalarda saklanýan diwanlaryny mysal getirmek mümkin. Bu-laryň arasynda 752, 4999-njy bukjalar özüniň çaklaňlygy bilen tapawutlanýarlar. Iki nusga hem musulman elýazmasyna hä-siýetli bolan «bismilla» bilen açylýar we «temmet» bilen hem ta-mamlanýar. Golýazmalaryň ikisi-de, esasan, şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna girýän goşgularan düzülipdir.

Megerem, bu diwanlar Magtymgulynyň diwanlarynyň birin-ji redaksiýasyna degişli şygrylardan saýlanyp düzülen bolmaly. Çünki bu elýazmalarda gabat gelýän şygrylaryň tertip yzygi-derligi şeýle pikire gelmäge esas berýär. Elýazmalaryň ikisinde hem ýek-ýarym «del» goşgular, ýagny birinji redaksiýa girme-dik goşgular gabat gelýär. Şu ýerde bir zady takyklamak zerur. Bu iki bukjadaky elýazmalar biri-birine meňzeş däl. Başgaça aýdylanda, diwanlaryň hersi özboluşly nusga, ýöne olaryň ikisi hem şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasy esasynda düzülipdir. 752-nji bukjada şahyryň 59 goşgusy, 4999-njy bukjada hem 50 goşgusy bar. Bu çaklaňja diwanlar sap Magtymgulynyň şygry-laryndan ybarat. Magtymgulynyň diwanynyň MGI-däki 105SN bukjada saklanýan nusgasy şahyryň diwanynyň surat nusga-sy bolup, ol 1981-nji ýylda Wekilbazar raýonynyň «Bolşewik» kolhozynda ýaşayan mugallym Kerim Hommadowda saklanýan elýazmadan aldyrylypdyr. Surat nusgasynyň başynda bu hakda alym A.Mülkamanow ýazgy galdyrypdyr. Diwanyň başyndaky 14 goşgy şahyryň MGI-de saklanýan 1366, 5689-njy bukjar-daky şygrylary bilen gabat gelýär. Olaryň ýerleşiş tertibi hem meňzeş. Diwanyň galan bölegini bolsa birinji redaksiýa degişli şygrylar düzýär. Olarda şygyr yzygiderlilik saklanmandyr. Mag-tymgulynyň şygrylary elýazmanyň 200 sahypasyna çenli, soňra parsça aşaky beýt ýazylypdyr:

Ebr eger äz kybla hizat sähti baran mişewed,
Şah eger adel ne başed, tahte weýran mişewed.
(Eger bulut kybladan gelse, güýçli ýagys bolar,
Eger şa adyl bolmasa, tagty weýran bolar).

Şu beýtden soňra «temmet» ýazylyp, 1329 diýlip sene goýlan. 1329-njy hijri senesi miladynyň 1911-nji ýylyna gabat gelýär. Umuman, elýazmanyň XX asyryň başlaryna degişlidigini onuň paleografik alamatlary hem tassyklaýar. «Temmetden» soňra «Nakly-binamaz bu turar» diýlip ýazylan we «Binamaz» atly şygyr getirilen. Bu goşgy Magtymgulynyň «Köňül nagşy» ady bilen 1994-nji ýylda Türkiýede çap edilen ýygnyndysynda hem gabat gelýär. Ýöne bu ýygnynda hem, 105 SN bukjadaky nusgada hem şygryň ahyrynda awtoryň ady getirilmeyär. «Binamaz» atly şygrydan soň yslam dini bilen baglanyşykly ýene-de dört şygyr ýazylyp, olaryň hem awtory görkezilmändir. Bu şygrylardan soň, kätibiň öz okyjylaryna ýüzlenmesi gabat gelýär:

Muhabbet mährine garyp iberdim,
Gözüm ýaşy bilen ýazyp iberdim.

Bu hat bizden bolsun sizge nyşana,
Muhabbet mähridir bul gaýybana.

Hatym ýokdur hatymny aýyp kylmaň,
Okyganda doga birle unutmaň.

Zebun bolsa galam bilen syýasy,
Nedir ýazgujy bendäniň günäsi.

Kätibiň bu adaty ýüzlenmesinden soň hem Mätäjäniň «Dilber» atly şygry, Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssasy» atly poemasy we Magtymgulynyň birnäçe şygry gabat gelýär. Biziň pikirimizçe, «temmetden» soň gabat gelýän eserler diwanyň kätibi tarapyndan göçürilmän, soňky döwürlerde okyjylar tarapyndan ýazylan bolmaly.

250-nji bukjadaky elýazma hem bu topara degişli bolup, ol şahyryň Etrek-Gürgen diwanlaryna degişli. Başgaça aýdylanda, bu diwany 1330-njy hijri senesinde, 1911–1912 milady ýylynda

Allamyrat bin Hajy Gulmuhammet göçürripdir. Diwan sap Magtymgulynyň şygrylaryndan ybarat bolup, diňe elýazmanyň ahyrynda Keminäniň «Şahasy beýle» atly goşgusy duş gelýär. Bu diwandaky goşgular hem, esasan, birinji redaksiýa giren goşgulardan ybarat. Ýöne tertip yzygiderlilik saklanmaýar. Magtymgulynyň diwanlarynyň arasynda «Turgul» diýdiler» şygry bilen başlanýan, emma beýleki diwanlara meňzemeýän nusgalaryň biri hem şahyryň elýazmasynyň Britan muzeýindäki OR 11414 bukjada saklanýan nusgasydyr. Bu elýazma XIX asyryň ahyrynda ýazylypdyr. Ondaky goşgularyň hemmesi diýen ýaly Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli elýazmalarda gabat gelýär. Ýöne bu diwan şol redaksiýadaky goşgularyň ýerleşiş tertibinde däl-de, öňli-yzly. Başgaça edip aýdylanda, bu nusga hem 4999, 752-nji bukjalardaky diwanlar ýaly, Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli goşgulardan ybarat. Ýöne munda bu redaksiýa girmedik goşgular hem gabat gelýär. Meselem, Magtymgulynyň maşgala durmuşy hakynda gymmatly maglumat berýän, has takygy, dogany Abdyllanyň we Mämmetsapanyň şum ykbalyna aglanylýan «Bular gelmedi» atly elegiýa Magtymgulynyň diwanynyň birinji redaksiýasynda gabat gelenok. Dogry, bu şygyr 400-nji bukjada diwanyň ahyrky sahypasynda «temmetden» soň gabat gelýär. Ýöne onuň şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna degişli beýleki elýazmalarynda gabat gelmeýänligi üçin ol şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna girizilmändi. Ine, şol şygyr Magtymgulynyň diwanynyň London nusgasynda gabat gelýär. Şeýle hem bu diwanda «Donun kim biçdi», «Läle getirmiş», «Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen aýdyşygy», «Gözel sen», «Soltanydyr» atly goşgular hem diwanlaryň birinji redaksiýasynda gabat gelmeýär. Bu nusga dürli awtorlaryň eserlerini özünde saklaýanlygy bilen hem tapawutlanýar. Golýazmada Talybynyň, Gul Weýisiň, Molla Myradyň, Seýdiniň, Zahydynyň, Ýagmyryň, Zeliliniň, Şabendäniň, Molla Gaýybynyň, Bende Taganyň we beýlekileriň eserleri gabat gel-

ýär. Käbir goşgular iki gezek hem ýazylypdyr. «Garrylykdyr, ýaranlar» atly şygyr muña mysal.

Şeýlelikde, «Turgul» diýdiler» şygyr bilen başlanýan elýazmalary özara degşirip, şeýle netijeleri çykarmak mümkin:

1. «Turgul» diýdiler» şygyr bilen başlanýan ähli elýazmalary bir nusga hasaplamak mümkin däl.

2. Onda gabat gelýän eserleriň aglabasynyň şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynda gabat gelýändigine seretmezden, başga nusgalarda gabat gelmeýän seýrek goşgular hem gabat gelýär. Muña «Gülzardan aýryldym», «Ýardan aýyran», «Bargaýmen-ä» ýaly şygyrlar aýdyň mysal bolup biler.

3. «Turgul» diýdiler» bilen başlanýan diwanlar şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasynyň esasynda düzülipdir.

4. Bu topara girýän elýazmalaryň käbiri sap Magtymgulynyň eserlerinden ybarat bolsa, käbirinde birnäçe awtorlaryň eserleri gabat gelýär.

5. «Turgul» diýdiler» atly eser bilen başlanýan nusgalarda «şarikli» şygyrlar gabat gelip, olar, esasan, Magrupy bilen baglanyşyklydyr.

IV BAP

MAGTYMGULYNYŇ DIWANYNYŇ REDAKSIÝALARYNDAN TAPAWUTLY ELÝAZMALAR

Magtymgulynyň elýazmalarynyň arasynda şahyryň diwanynyň hiç bir redaksiýasyna girmeýän, özboluşly golýazmalar hem gabat gelýär. Dogry, olarda gabat gelýän goşgularyň aglabasy Magtymgulynyň diwanynyň ol ýa-da beýleki redaksiýasynda duşýar. Ýöne olaryň ýerleşiş tertibi dürli. Şeýle hem ol golýazmalaryň käbirinde Magtymgulynyň hiç bir diwanynda gabat gelmeýän ýek-ýarym eserler hem duş gelýär. Bu bolsa ol golýazmalaryň ähmiýetini has-da artdyrýar. Bu topar golýazma-

laryň hem käbiri özara çalymdaş. MGI-däki 3457 we 3937-nji bukjalarda muňa mysal. Olar Magtymgulynyň «Magşarnama» poemasy bilen açylýar. Ýöne 3457-nji bukja şol poemanyň «Hamr içen, zyna kylan jahanda» diýen setiri bilen, 3937-nji bukja bolsa «Deçjal geler diýrler birnäçe ýyldan» diýen setir bilen açylýar. Başgaça edip aýdylanda, 2 bukjanyň ikisiniň hem başyndan birnäçe sahypa ýyrtylypdyr. Bu golýazmalaryň diňe bir başyndan däl, aralaryndan hem, ahyryndan hem, birnäçe sahypalar ýyrtylypdyr. Onuň hem üstüne 3937-nji bukja rejelenen mahaly käbir waraklar ters çatylypdyr. Bu faktlar elýazmalaryň haýsy şygry bilen açylyp, haýsy eser bilen tamamlanýandygyny anyklamaga mümkinçilik bermeýär. Şeýle hem golýazmalaryň haýsy eseri öz içine alýandygyny kesgitlemekde kynçylyk döredýär. Şeýle-de bolsa, 3457, 3937-nji bukjalarda ýerleşdirilen eserler, esasan, birmeňzeş. Dogry, olarda tertip yzygiderliligi saklanmaýar. Şeýle hem käbir şygrylar bir elýazmada ýyrtylyp ýiten bolsa, käbir eserler beýleki elýazmalarda saklanyp galypdyr. Emma, muňa seretmezden, bu iki elýazmanyň bir nusganyň esasynda peýda bolandygyny kesgitlemek bolýar. Gürrüni edilýän elýazmalarda olaryň göçürilen senesi gabat gelmeýär. Şeýle-de bolsa, elýazmalaryň paleografik alamatlaryna esaslanyp, bu golýazmalaryň XIX asyryň ahyrlarynda, XX asyryň başlarynda göçürilendigini çaklamak bolýar.

Bu golýazmalarda göçürijiniň-kätibiň ady hem duşmaýar. MGI-däki 1747 we 5841-nji bukjalarda hem özara çalymdaşlyk duýulýar, ýagny 5841-nji bukjada gabat gelýän eserleriň aglabasy 1747-nji bukjada hem duş gelýär. Ýöne olaryň ýerleşiş tertibi tapawutly. Şeýle hem 5841-nji bukjada 105 eser gabat gelse, 1747-nji bukjada 200-e golaý şygry bar. Bu tapawut belli derejede 1747-nji bukjadaky käbir goşgularyň («Donuň kim biçdi»), «Ýat ýagşy», «Turgul» diýdiler), «Hakyň pelegidir», «Gelmezmi» we ş.m.) iki gezek gaýtalanmagy, hatda käbir goşgularyň

(«Bilmezmiň») üç gezek göçürilendigi bilen baglanyşyklydyr. 1747-nji bukjadaky diwanyň göçürilen senesi 1335-nji hijri, 1916–1917-nji milady ýyly. Kätibiň ady gabat gelenok. Elýazmada Gaýybynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Misgingylyjyň goşgulary hem gabat gelýär.

5841-nji bukja abat saklanypdyr. Onuň başy we aýagy ýerinde. Bu golýazma 1343-nji hijri – 1924–1925-nji milady ýylynda molla Bāşim tarapyndan göçürilipdir. Golýazmanyň Garrygala töwereginde göçürilendigini diwanyň ahyryndaky «Papyşyň» atly goşgudan bilmek bolýar. 1920-nji ýyllaryň gowgaly döwründe Papyş tarapyndan ezýet çeken Döwletgylyjyň bu goşgusyndan biz şeýle setirleri okaýarys:

ایت دونکوز دیب بزه سوکوب باشلادنک
یاریم ساعت کونه قرشی اوقلادنک
قری قلعه آلیب کیدیب حکم ایتدنک
ایلر دیلاب الدی بزی پایشینک

It, doňuz diýp, bize sögüp başladyň,
Ýarym sagat güne garşy okladyň,
Garrygala alyp gidip hökm etdiň,
Iller diläp aldy bizi, Papyşyň.

Diwanda elýazmalarda seýrek gabat gelýän «Döke başlady» atly goşgy iki gezek duşýar. Onuň başlanyşy sygryň neşir nusgasyndan tapawutly:

دریالار قورادی یقیلدی داغلار
یتیملا کوز یاشین دوکه باشلادی

Derýalar gurady, ýykyldy daglar,
Ýetimler göz ýaşyn döke başlady.

Bäş bentden ybarat bu nusgada başga-da tekstologik tapawutlar bar. Elýazmada:

بیر کوتارن ساری اوکوز
بیلمن نچه یاشیندادر
تورت یوز منک ایاقی بار
همه ایاقی لاشیند دور

Ýer göteren sary öküž
Bilmen niçe ýaşyndadyr,
Dört ýüz mün aýagy bar
Hemme aýagy läşindedir –

diýen bent bilen başlanýan, bagşylar tarapyndan Magtymgulynyň eseri hökmünde ýerine ýetirilýän «Ýaşyndadyr» atly goşgy hem Magtymgula degişli edilipdir. Emma bu goşgy şahyryň 350 töweregi elýazmalarynyň hiç birinde gabat gelmeýär we ol şahyryň neşirlerinde hem özüne orun tapmandyr. Bu elýazmada «Obany düzeder» we «Söwer ýar geler» atly awtory näbelli eserler hem gabat gelýär. «Obany düzeder» atly goşgy şeýle başlanýar:

عیال دیکچ همه عیال دنک بولمز
عیال باردور بر اوبانی توزتور

Aýal diýgeç hemme aýal deň bolmaz,
Aýal bardyr bir obany düzeder.

Goşguda erbet we gowy aýalyň häsiýetleri suratlandyrylyp, ol Magtymgulynyň gowy we erbet aýal baradaky pikirleri bilen utgaşýar. Bu goşgynyň öňünden Magtymgulynyň «Abat galsyn» atly goşgusy, soňundan bolsa «Her ýana» atly şygry göçürilipdir. «Obany düzeder» atly goşgy 1747-nji bukjada hem gabat gelýär. Bu diwanda gürrüňi edilýän goşgudan öňürti Magtymgulynyň

«Bagyşla bizi», soňundan hem «Turgul» diýdiler» atly goşgulary göçürilipdir. Görnüşi ýaly, bu iki elýazmada goşgularyň ýerleşiş tertibi tapawutly. Ýöne muňa seretmezden, iki elýazmada hem şygryň awtory getirilmändir. Olaryň bent sany hem meňzeş, tekstologik tapawut hem ýok diýen ýaly. Bu goşgy şahyryň eýran golýazmalaryna degişli 165SN bukjada hem awtorsyz gabat gelýär. Bu üç golýazmany degşirip, şeýle netije çykarmak mümkin. Magtymgulynyň Garrygala we Eýran diwanlarynda gabat gelýän «Obany düzeder» atly goşgynyň awtory belli bolmasa-da, şygryň diňe Garrygala töwereginden göçürilen elýazmalarda gabat gelýändigini nazarda tutup, bu eseriň şol töwe-reklerde ýaşap geçen näbelli şahyr tarapyndan döredilendigini çaklamak mümkin.

5841-nji bukjada Magtymgulynyň «Hiç bilmez» atly goşgusyndan soň gelýän «Söwer ýar geler» atly awtory näbelli goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

كونكولوم خرم بولوب غيغى چكمكيل
 سنبي ايستاب بر كون سيور يار كلور
 كوزلار ينكدن غانلى ياشلار توكمكيل
 آخرت همرا هينك وفادار كلو

Könlüm horram bolup, gaýgy çekmegil,
 Seni istäp bir gün söwer ýar geler,
 Gözleriňden ganly ýaşlar dökmegil,
 Ahyret hemrahyň wepadar geler.

Goşgynyň süňňünde wepadar aýaldan zorluk bilen aýrylan, ony oba-oba aýlanyp yzlasa-da, derek tapmaýan, dürli myş-myşlar gulagyna ýetip durýan, emma şonda-da könlüne teselli berip, söwer ýarynyň bir ýerden aman çykaryna garaşýan liriki gahrymanyň ýürek yzasy syzylyp çykýar:

بلبل نینک مکانی بو ستانلی باغلار
صحرا الارده کزر زاغو زاغانلار
یاریندین ایریلان یدی یل آغلار
صبر ایدیپ اوتورسانک بر کون یار کلور

Bilbiliň mekany bossanly baglar,
Sähralarda gezer zag-u zaganlar.
Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar,
Sabr edip otursaň, bir gün ýar geler.

Baş bentden ybarat bu goşgudan soň Magtymgulynyň «Döke başlady» goşgusynyň 5 setiri ýazylyp, soňra «Malyna degmez» atly goşgy Misgingylyjyň ady bilen gabat gelýär. Gürrüňi edilýän goşgy 1747-nji bukjada hem awtorsyz görnüşde duşýar. Käbir tekstologik tapawutlar bar. Goşgynyň öňünden Magtymgulynyň «Ykbal bolmady», soňundan Gaýybynyň «Girgil ýola merdana» atly şygry ýazylypdyr, 5841-nji bukjada diňe bir «Obany düzeder» bilen «Söwer ýar geler» atly goşgulardan başga-da, «Biwepalardan», «Ýar eýlir» atly goşgular hem awtorsyz gelýär. «Biwepalardan» atly goşgy Magtymgulynyň diwanlarynda Magtymgulynyň awtorlygynda gabat gelýär. «Ýar eýlir» atly goşgy bolsa göçürilende garyşdyrylypdyr. Ýagny bu goşgynyň 2 bendi doly ýazylypdyr, soňra 3-nji bendiň başky iki setiri we 4-nji bendiň ahyrky 3 setiri ýazylypdyr. Şygryň ahyrky bendi – awtoryň adynyň getirilýän bendi bolsa galdyrylypdyr. «Söwer ýar geler» atly şygry hem şeýle ýagdaýa sezewar bolan bolmagy mümkin. 5841-nji bukjada doly ýazylypdyr «Ýar eýlir» atly goşgy 1747-nji bukjada Magtymgulynyň awtorlygynda doly gelýär. 5841-nji bukjanyň ahyrky böleginde Misgingylyjyň, Zeliliniň, Misginiň, Babanyýazyň, Seýdiniň, Meşrebiň we Gaýybynyň şygrylary gabat gelýär.

Magtymgulynyň MGI-däki 1802, 6473-nji bukjalarda saklanýan diwanlary «Repbim Jelil» atly goşgy bilen açylýar. 1910-njy ýylda Buharada çap edilen «Diwany hezreti Magtymguly» hem bu goşgy bilen başlanýar. Ýöne bu elýazmalaryň ählisi, şol sanda şahyryň diwanynyň Buharadaky çap edilen nusgasy hem onuň şygrylarynyň birinji redaksiýasyndan göçürilipdir. Dogry, kätipler bu nusgany göçüren mahallary käbir goşgulary galdyrypdyrlar, käbir goşgulary bolsa artdyrypdyr. Şonuň netijesinde, «Gumly çykyppdyr», «Sil biläni», «Ýoldaş bolan» ýaly birinji redaksiýa girmedik goşgular gabat gelýär. Ýöne muňa garamazdan, bu elýazmalary özbaşdak redaksiýa hasaplamak mümkin däl.

MGI-däki 5990-njy bukjada saklanýan elýazma hem şahyryň diwanynyň birinji redaksiýasyna girýän eserlerden ybarat. Ýöne bu nusgada birinji redaksiýasynyň yzky bölegi öňe, öňki bölegi yza geçirilipdir. Sene gabat gelenok. Elýazma Horezmde göçürilipdir. Ony Magtymgulynyň diwanynyň soňundan gabat gelýän «Sergezdan menem» atly awtory näbelli eserden bilmek bolýar. Diwanyň ahyrynda bolsa Hüweýdanyň 100-den gowrak şygry bar.

Magtymgulynyň diwanlarynyň hiç bir redaksiýasyna girmeyän elýazmalarynyň biri hem MGI-däki 131SN bukjadyr. Bu bukjanyň asyl nusgasy Daşoguz welaýatynyň Telman raýonynyň ýaşajjysy Tirkış Amanowda saklanýar. Bu nusgadaky goşgularyň başky böleginde her goşgynyň öňünden «Bu Magtymguly alayhyrrahmanyň dünýäniň bary-ýogundan tym-sal edip aýgany» diýen ýaly sözlemler ýazylan bolsa, ahyrky böleginde goşgularyň arasy «Gazaly-diger» bilen bölünipdir. Golýazma 1330-njy hijri, 1911–1912-nji milady ýylynda ýazylypdyr. Kätibniň ady gabat gelenok. Bu nusgada Magtymgulynyň elýazmalarynyň hiç birinde gabat gelmeýän birnäçe goşgular bar. Olara mysal hökmünde «Ýarlykagyl günähimni», «Hasan

berle Hüseyin», «Gördüm-ä», «Il olmaz», «Nury-iman eýledi», «Weýl bolar ermiş», «Binamaz», «Muhammet Mustapa», «Ýa, Muhammet Mustapa», «Derýaýy-hal», «Almaň basyr», «Bolar ermiş», «Bäş namaz», «Elbetde, bizar», «Bunýat ilen» atly goşgulary görkezmek bolar. Beýle ýagdaý, ýagny 350-den gowrak golýazmanyň arasynda 15 goşgynyň diňe şu nusgada gelmegi entek şahyryň täze-täze eserleriniň ýüze çykmagyna umyt döredýär. Bu eserleriň aglabasy musulman dini, onuň keramatly şahslary bilen baglanyşykly. Bu 15 goşgynyň 2-sinde – «Muhammet Mustapa» we «Ýa, Muhammet Mustapa» atly goşgularda Muhammet pygamber wasp edilýär. «Hasan berle Hüseyin» atly goşguda bolsa Alynyň ogullary Hasan bilen Hüseyiniň biwagt ölüminiň agysyna aglanýar. «Binamaz», «Bäş namaz», «Elbetde, bizar» atly goşgularda bolsa namaz okamaklyk ündelýär. Mahlasy, şol 15 goşgynyň içinden dünýewi mazmunlysy diňe «Il olmaz» şygrydyr.

MGI-däki 5690 we 163SN bukjalar hem özara meňzeş. 163SN bukjadaky nusga kserokopiýa bolup, onuň asyl nusgasy Eýranda Garabäbek gerkezde saklanýar. Jergelanyň Gerkez obasynda ýaşayan Garabäbek agadaky elýazma, Magtymgulynyň neberelerinden bolan merhum Gara işanyň aýtmagyna görä, irki nusgalaryň biri bolmaly. Dogrudan hem, elýazmanyň senesi bolmasa-da, paleografik alamatlaryna esaslanyp, onuň XVIII asyryň ahyrlarynda, XIX asyryň başlarynda göçürilendigini çaklamak bolýar. Bu nusga tekst taýdan hem ygtybarly golýazmalaryň biri. Ol, esasan, Magtymgulynyň eserlerinden ybarat. Onda Magtymgulydan başga Nowaýynyň «Kyldyla» gazaly bilen Zunubynyň «Gözlerim» atly goşgusy gabat gelýär.

5690-njy bukjadaky elýazmanyň eýesi – sahyby-in kitap Muhammet Gurban han. Golýazma 1322-nji hijri, 1904–1905-nji milady ýylynda göçürilipdir. Kätip Molla Hudaýguly Gyzył ibn Amanmuhammet.

Magtymgulynyň diwanlarynyň hiç bir redaksiýasyna girmeyän elýazmalaryň hataryna 105SN, 140SN, 166SN, 586, 4321, 3071-nji bukjalara hem degişli.

Bu golýazmalarda hem ýek-ýarym öňki redaksiýalarda gabat gelmeyän goşgular duşýar. Käbir beýazlarda hem şahyryň diwanlarynda gabat gelmeyän şygrylar gabat gelýär. Muňa 2 bukjadaky «Çilimkeş» atly goşgyny mysal getirmek bolýar:

هر زمان قول سالیب کیساین بارلار
کوب دنیا سی باره منکرر چلم کش
عزت قیلیب بر برینه خدورلار
کنک طعامی باره منکرر چلم کش

Her zaman gol salyp kisesin barlar,
Köp dünýäsi bara meňzär çilimkeş.
Yzzat kylyp bir-birine hödürlär,
Geň tagamy bara meňzär çilimkeş.

Magtymgulynyň çilim bilen baglanyşykly döreden «Çilimkeş», «Çilim», «Çilim çekmegil», «Munda çilimkeş», «Weýl bolar ermiş» atly goşgulary ozal okyjylara mälim. Emma ýokarda mysal getirilen «Çilimkeş» atly goşgy bolsa şu mahala çenli golýazmalaryň gatynda gizlenip galypdyr. Şu ýerde bir ýagdaýy hem nygtamak zerur. Şol bir temany, şol bir meseläni, şol bir wakany öwran-öwran nygtamak, şoňa bagyşlap birnäçe eser döretmek Magtymgulynyň döredijiliginiň häsiýetli aýratynlygy. Şahyryň 40-a golaý golýazmasynyň «Turgul» diýdiler» eseri bilen açylýandygyny ozal belläpdik. Bu eserde şahyr özüne döredijilik ylhamynyň düşünde berlendigini beýan edýär. Şahyryň döredijiliginde şu waka bilen baglanyşykly «Turgul» diýdiler» şygryndan hem başga «Diwana geldi», «Oýan diýdiler», «Uçdum ýaranlar», «Bir nan getirdi», «Böldum girýana», «Günler heý», «Ýar bizim sary» atly goşgular

gabat gelýär. Bularyň her birinde şahyr özüne döredijilik ylhamynyň düýşde berlişi, erenleriň elinden içen şeraby, umuman, düýş bilen baglanyşykly wakalary suratlandyrýar. Ýa-da başga mysal. Magtymguly Muhammet pygambere aýratyn sarpa goýupdyr we oňa bagyşlap birnäçe eseri döredipdir. Biz bu ýerde şahyryň «Saçdy Muhammet», «Ýa, Resul», «Görgeç-Resul», «Anbar saçdylar», «Jana derman, ýa, Resul», «Ýa, Muhammet Mustapa», «Muhammet Mustapa», «Söýmüşem seni», «Rowan oldy», «Ýolda seni» atly goşgularyny göz önünde tutýarys. Jemi 10 eser. Bu diňe biziň ýüz ugra hasaplamalarymyza görä. Emma Muhammet pygamber bilen baglanyşykly eserleriň möçberiniň gözleg netijesinde entek artmagy hem mümkin. Şol bir tema öwrülip-dolanyp gelmek, oňa bagyşlap birnäçe eser döretmek diňe ýokarda mysal getirilen çilimkeşlik, döredijilik ylhamynyň berlişi ýa-da Muhammet pygambere söýgi bilen baglanyşykly temalarda däl, eýsem, şahyryň hut öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly wakalarda hem gabat gelýär. Oňa atasý Azadynyň ýa-da Çowdur hanyň ölümi hakyndaky elegiýalar, doganlary bilen baglanyşykly döreden eserleri aýdyň mysaldyr. Bu bolsa öz nobatynda şahyryň çylşyrymly döredijilik ýoluny yzarlamaga-da ýardam edýär.

Umuman, Magtymgulynyň hiç bir redaksiýa girmeyän elýazmalary şahyryň ömür we döredijilik ýoluny ylmy taýdan yzarlamaga baý maglumat berýär.

III BÖLÜM TEKSTOLOGIK BARLAGLAR

I BAP

MAGTYMGULYNYŇ DIWANLARYNA HÄSIÝETLI TEKSTOLOGIK SÄWLİKLER

Türkmen edebiyatyny öwreniş ylmynda ýeterlik üns berilmedik ugurlaryň biri hem tekstologik barlaglardyr. Şeýle-de bolsa bu ugurda hem ilkinji ädimler ädildi. Biz bu ýerde filologiýa ylmylarynyň doktory G.Nazarowyň,¹²⁸ filologiýa ylmylarynyň kandidatlary A.Mülkamanowyň,¹²⁹ A.Meredowyň,¹³⁰ T.Hapyzowanyň¹³¹ işlerini göz önünde tutýarys. Filologiýa ylmylarynyň doktory G.Nazarow Andalybyň iki eseriniň «Ýusup-Züleyha» desanynyň we «Nesimi» poemasynyň, A.Mülkamanow Şabendäniň «Şabähram» dessanynyň, A.Meredow Döwletmämet Azadynyň «Wagzy-Azat» poemasynyň tankydy tekstini taýýarladylar we neşir etdiler. Görnüşi ýaly, bu işlerde sýužetli eserler derňelipdir. Liriki eseriň hem tankydy tekstini düzmeklige girişildi. Biz bu ýerde T.Hapyzowanyň «Misgingylyjyň lirikasynyň tankydy teksti» diýen kandidatlyk işini göz önünde tutýarys.

¹²⁸ نورمحمد عندلیب، یوسف زلیخا، عشق آباد، علم، 1973 عندلیب، نسیمی (تنقیدی نكست)، عشق

آباد، علم، 1978

¹²⁹ شاه بنده، شاه بهرام، عشق آباد، علم، 1966

¹³⁰ دولت محمد ازادی، سایلانان اثرلر، عشق آباد، علم، 1982

¹³¹ Hapyzowa T. Misgingylyjyň lirikasy we onuň ylmy-tankydy teksti. Filol. ylym.kand. diýen alymlyk derejesini almak üçin ýazylan kand. dissert.–Aşgabat, 1990.

Magtymgulynyň edebi mirasy barada aýdylanda bolsa, bu meselä ýörite, yzygiderli öwrenilmäge girişilenok. Emma şeýle işiň zerurlygy magtymgulyşynaslyk ylmynyň ilkinji ädimlerinde ýüze çykdy. Sowet döwründe Magtymgulynyň goşgular ýygyn-dysy ilkinji gezek 1926-njy ýylda çap edildi. Şahyryň bu ýygyn-dysyny Berdi Kerbabaýew çapa taýýarlap, Bekgi Emirberdi bolsa oňa sözbaşy ýazypdyr. Şol sözbaşyda şeýle diýilýär: «Uly il içinde, onda-munda Magtymgulynyň golýazmalary okumyş adamlaryň elinde bolsa-da, bular biri-birinden tapawutly bolup çykýardy. Çünki ýerli ýagdaýlara görä, ýazgy artdyrylardy, kemeldilerdi. Ýerli şiwä görä dili-de biraz degişerdi. Kem-käs ýerde başgalar taýyndan ýazylan goşgular garyşardy. Soňra ýazgylardan göçürenler hem bilgeşlimi ýa atanlykdanmy öz taýlaryndan ýaran-ýaramadyk ýerlerini üýtgetmekden çekinmeýän bolmaga çemeli ekenler»¹³². Bu hakykatdan hem şeýledir. Oňa Magtymgulynyň golýazmalary bilen tanşylan halatynda has äşgär göz ýetirse bolýar. Muňa garamazdan, şu mahala çenli şahyryň edebi mirasyny tekstologik jähetden ýörite öwrenmeklige girişilenok. Bu meselede häzirki – bu güne çenli ýaýdanylmagynyň, biziň pikirimizçe, iki sebäbi bar. Birinjiden, şahyryň golýazmalarynyň möçberi we ýaýrawy juda giň. 350 töweregi golýazmany özara degşirmek üçin uzak wagt gerek. Ikinjiden bolsa, Magtymgulynyň edebi mirasynyň möçberi hem beýleki klassyk şahyrlar bilen deňeşdireniňde has uly. Bularyň üstüne üçünji bir sebäbi hem goşmak mümkin. Golýazmalarda Magtymguly bilen şärikli awtorlaryň we şärikli eserleriň sany köp. Özi hem bu ýerde diňe bir klassyk şahyrlar däl, edebi mirasy uly bolmadyk, hatda ýek-ýarym sygry bilen belli awtorlarda gabat gelýär.

Şu ýerde ýene bir ýagdaýy bellemeli. Şärikli sygyrlar diňe bir Magtymgulynyň döredijiliginde däl, eýsem, beýleki türkmen şahyrlarynyň mirasynda hem gabat gelýär. Mysal üçin, golýaz-

¹³² ب. که ربابایف، ماختومقلی قوشغیلاری، أشغابات، 1926

malarda Kätibiniň Aşky, Mollanepes bilen, Şeýdaýynyň Şabende, Magrupynyň Zelili bilen şärikli eserleri gabat gelýär. Biz bu ýerde hamyr ujundan petir diýlenini edip, diňe käbirini ýatladyk. Hakykatda welin XVIII–XIX asyr türkmen edebiyatynda haýsydyr bir eseri haýsydyr bir başga şahyryň adyna berilmedik şahyr ýok diýen ýalydyr. Magtymguly babatynda aýdylanda bolsa, bu XVIII asyr edebiyatynda hadysa bolan. Şonuň üçin hem onuň eserleri dürli şahyrlaryň adyna gabat gelse, kä ýagdaýda beýleki şahyrlaryň eserleri onuň adyna berlipdir. Şahyryň mirasy hatda epiki eserlere hem ornaşypdyr. Bu hakda belli edebiyatçy Ş.Gandymow şeýle ýazýar: «Magtymgulynyň käbir goşgulary bolsa «Görogly» eposyna, «Kasym oglan», «Toty we gumry» ýaly dessanlara aralaşypdyr»¹³³.

MGI-däki bukjalarda Magtymguly bilen şärikli eserleriň 100 töweregine gabat geldik. Gyzykly tarapy hem, Magtymguly bilen «dawagär» şahyrlaryň hemmesi ýa-ha onuň döwürdeşleri ýa-da ondan soňky döwürde ýaşap geçen şahyrlar. Magtymgulynyň Nowaýy, Nesimi, Fuzuly ýaly Gündogaryň meşhur şahyrlary bilen, hatda Andalypdyr Azady bilen hem şärikli eserlerine gabat gelmedik. Dogry, Magtymgulynyň Hapyz, Bende Meşrep, Gul Ubeýda atly şahyrlaryň her biri bilen şärikli bir şygry gabat gelýär. Ýöne bu şahyrlaryň hiç birisi hem Magtymgulydan öň ýaşap geçen Hapyz Şirazy, Hapyz Horezmi ýa-da beýleki Hapyzlar, Babarahym Meşrep ýa-da Buhar emiri Ubaýdulla däl. Muňa şol eserleriň dili äşgär güwä geçýär. Diýmek, bular hem Magtymguludan soň ýa-da onuň döwründe ýaşap geçen şahyrlar bolmaly.

Magtymguly bilen şärikli eserleri iň köp şahyryň Magrupydygyny öň belläpdik. Özi hem Magtymguly bilen Magrupynyň adyna gelýän 15 töweregi eseriniň käbiri üçünji, dördünji şahyrlaryň ady bilen hem gabat gelýär. Mysal üçin «Sapa bolar» atly goşgy

---

¹³³ Gandymow Ş. Pähimiň we paýhasyň poeziýasy. Kt: Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 t.–Aşgabat: Türkmenistan. 1983. 209 sah.

golýazmalarda Magtymgulynyň, Magrupynyň, Seýdiniň atlary bilen duşýar. Ýene bir zady hem bellemek zerur. Ýokarda ýatlanan 100-e golaý eseriň käbiri diňe bir golýazmada ol ýa-da beýleki şahyryň ady bilen gabat gelip, galan elýazmalarda Magtymgulynyň ady bilen duşsa («Ýa, Resul», «Düýşüne degmez», «Geçer, ýaranlar»), käbirleri deňeçerräk ýagdaýda («Malyna degmez», «Garrylykdyr, ýaranlar», «Sarp eýleýir aşyny») gabat gelýär. Magtymguly bilen «dawagär» şahyrlaryň arasynda heniz ylma näbellileri hem gabat gelýär. Biz bu ýerde Köňül, Hapyz, Haky, Berdinazar, Hudaýnazar ýaly şahyrlary göz önünde tutýarys.

Magtymguly bilen «şärikli» şahyrlar we «şärikli» eserler şu aşakdakylar:

(awtoryň adyna görä)

T/B	Eseriň ady	Başlanyşy	Awtorlary
1	Zer olmaz	Bedasyla jepa çekmek hebesdir	1.Magtymguly 2.Abdal ogyly
2	Läşden aýrylsa	Eý, ýaranlar dünýä geldiň gelmediň	1.Magtymguly 2.Aşkyky
3	Geçer, ýaranlar	Säher wagty ýatmaň dileg çagydyr	1.Magtymguly 2.Aşyk Bahry
4	Ýoly ýagşydyr	Adam ogy dünýä maýyl bolar sen	1.Magtymguly 2.Bende Meşrep
5	Eý, dünýä, senden	Pany diýp aslyňy eýläýin beýan	1.Magtymguly 2.Bende Meşrep 3.Bende Myrat
6	Bolanda bardyr	Saz bilen söhbede ýaman diýmänler	1.Magtymguly 2.Gaýyby
7	Hemhana gelendir	Ger göwün öýüniň hemme işi jana gelendir	1.Magtymguly 2.Gaýyby
8	Aýrylmadymy	Nurundan ýaratdy iki ezizi	1.Magtymguly 2.Görogly eposy
9	Hünäri weçsiz	Eý, agalar, niçik zaman bolupdyr	1.Magtymguly 2.Gurt ogyly 3.Öwez ogyly

10	Tumar gördüm	Hakykat işigin açdym	1.Magtymguly 2.Haky
11	Gider sen	Panydan bakyýa göçe-göç bolsa	1.Magtymguly 2.Hapyz
12	Içer bir gün	Munda men-men diýgen adam	1.Magtymguly 2.Hoja
13	Hakyň pelegidir	Serimize söwda salan	1.Magtymguly 2.Huweýda
14	Jeňi bellidir	Bir gulga sen aga-beg sen diýseňiz	1.Magtymguly 2.Huweýda
15	Ýolmuş bu dünýä	Adem diýaryndan wujut şährine	1.Magtymguly 2.Jenubi
16	Berme pelege	Pelek bazy bermiş jümle-jahana	1.Magtymguly 2.Kemine
17	Gyş goýar	Ýigit men diýp ýaz paslyňa guwanma	1.Magtymguly 2.Kemine
18	Ile ýaraşmaz	Begler, aksakallar ilin magrajy	1.Magtymguly 2.Kemine
19	Jahana geldi	Hudaýymnyň sungundan ajap nyşana geldi	1.Magtymguly 2.Kemine
20	Ýagydyr-ýagy	Dünýä duşman durar gapyl adamyň	1.Magtymguly 2.Kemine
21	Ýoldaş bolan	Her bir sözi jana ýarar	1.Magtymguly 2.Kemine
22	Ýa, Resul	Hak seni serwer ýaratdy patyşahym, ýa, Resul	1.Magtymguly 2.Kätibi
23	Merdana begler	Gahba pelek şum pelegiň elinden	1.Magtymguly 2.Kätibi 3.Aşyky
24	Daş galdy	Ne zowky-sapalar ýigitlik bilen	1.Magtymguly 2.Köňül
25	Mahy-sallara	Imdi köňlüm bu dünýäni söýmegil	1.Magtymguly 2.Köňül
26	Baglamak bilen	Nägehän suw inse dagyň ýüzünden	1.Magtymguly 2.Magrupy
27	Bilip bolmaz	Bir hünäri bar ýigidiň	1.Magtymguly 2.Magrupy
28	Daşda bellidir	Ýagşynyň gadryn il bilmez	1.Magtymguly 2.Magrupy

29	Delalat ýagşy	Asla adamzada aýy söz urma	1.Magtymguly 2.Magrupy
30	Dert bilen	Gel, köňül, başyňy çykar du- mandan	1.Magtymguly 2.Magrupy
31	Düýşüne degmez	Ýoksullukda niçeleriň döwrany	1.Magtymguly 2.Magrupy
32	Emire döner	Ülkede sahyp bolmasa	1.Magtymguly 2.Magrupy
33	Janyňa degmez	Eý, ýaranlar, bir bigaýrat ýigidiň	1.Magtymguly 2.Magrupy
34	Sapa bolar	Ýagşy bilen bolsaň oba	1.Magtymguly 2.Magrupy 3.Seydi
35	Sarp eýleýir ýaşyny	Hak nazaryň salan bir serhoş ýigit	1.Magtymguly 2.Magrupy
36	Sazyna degmez	Oýunyň lezzetin bilmeýen adam	1.Magtymguly 2.Magrupy
37	Ýar eýlir	Akyl bolsaň, ýagşylara hemdem bol	1.Magtymguly 2.Magrupy
38	Malyna degmez	Baýlar bardyr garyplara rehm eýläň	1.Magtymguly 2.Magrupy 3.Ýarymy
39	Biar bolsa	Namartlara boýun eger	1.Magtymguly 2.Magrupy
40	Gaflat içre ýatmagyl	Gel, köňlüm, bir nesihat bereýin	1.Magtymguly 2.Magrupy
41	Meňzär çilimkeş	Her zaman gol salyp, kisesin barlar	1.Magtymguly 2.Magrupy
42	Daman galmady	Bir sözüň bar diýsem şaha, soltana	1.Magtymguly 2.Mandy Köçek 3. Magrupy 4. Hüweýda
43	Gaça başlady	Imdi bildim zamananyň azanyň	1.Magtymguly 2.Mandy Köçek 3. Huweýda
44	Mübtela kyldy	Eýa dostlar pelek jebri	1.Magtymguly 2.Meňlibike
45	Düşen günlerim	Dokuz aý ýatmyşam enem garnynda	1.Magtymguly 2.Mämmetgurban

46	Ýaýar gider	Akmak adama syr berseň	1.Magtymguly 2.Misgingylyç
47	Bedew at ýagşy	Seýran etsem seýilgähiň düzüne	1.Magtymguly 2. Misgingylyç
48	Ýaýlary bardyr	Gonar munda, aňlamazlar göçerler	1.Magtymguly 2.Myrat
49	Ýör biläni	Gel, könlüm, ýara gideli	1.Magtymguly 2.Nepes
50	Dola başlady	Gurur edip ýene Hotanyň şahy	1.Magtymguly 2.Owşar Kasym
51	Tutsa gerekdir	Tilkiler şir bolup inerler dagdan	1.Magtymguly 2.Owşar Kasym
52	Elwan eýledi	Hikmet birlen çykyp Hotanyň şahy	1.Magtymguly 2.Owşar Kasym 3.Gul Ubeýda 4.Hudaýnazar
53	Jela eýledi	Waspyň beýan eýleý Hotan şasynyň	1.Magtymguly 2.Owşar Kasym
54	Doludyr-doly	Ademden dünýäni halk etdi Möwla	1.Magtymguly 2.Seýdi
55	Söýünhanda tapylmaz	Eý sen kibi bir mugbeçi Turan- da tapylmaz	1.Magtymguly 2.Seýdi
56	Set para beýle	Dünýä oýun adamzat, awara bolduň beýle	1.Magtymguly 2.Seýdi
57	Otur-turuşyn görüň	Her ýigidiň aslyn bileý diýseňiz	1.Magtymguly 2.Seýdi Bikes
58	Gözelim	Perileriň soltany gelip nahan gözelim	1.Magtymguly 2.Şabende
59	Ynsan ugraşsa	Köňül açylar jem bolar	1.Magtymguly 2.Şabende
60	Wallasy kyrk	Habar bergin Bahr hojam	1.Magtymguly 2.Şabende
61	Diwan hatyn nä-bilsin	Türkini oňarmaz niçe mollalar	1.Magtymguly 2.Şabende
62	Etgen Jelil	Çünki owwal başda bizni ýokdan bar etgen Jelil	1.Magtymguly 2.Şabende

63	Kaýdadygy bilinmez	Aryf bolsaň senden habar alaýyn	1.Magtymguly 2.Şabende
64	Nätidiň	Men aýlansam köne dünýä	1.Magtymguly 2.Şabende
65	Repbim Jelil	On sekiz müň älem içre ählin bar eden Jelil	1.Magtymguly 2.Şabende
66	Daň atmazdan burun	Adam ogly ýatma gapyl	1.Magtymguly 2.Şeýdaýy
67	Dert iňňildär	Eý, agalar, musulmanlar	1.Magtymguly 2.Şeýdaýy
68	Bolmasyn ahyrzaman	Niçe iş, eý, gapyl-a, geldi kyýamtdan nyşan	1.Magtymguly 2.Şeýdaýy
69	Dagy baş	Habar bergil Kasym Hojam	1.Magtymguly 2.Şeýdaýy 3.Şabende
70	Jan eglenmez	Eý, ýaranlar, musulmanlar	1.Magtymguly 2.Talyby
71	Kylu-kal bolar	Her kişiniň iki bolsa aýaly	1.Magtymguly 2.Talyby
72	Ýardan aýryldym	Arzy-halym beýan etsem, ýaranlar	1.Magtymguly 2.Talyby
73	Dowzahyň	Ýaranlar söýläýin ýeriň astynda	1.Magtymguly 2.Talyby
74	Garrylykdyr, ýaranlar	Ýigitligiň zory gitdi bilimden	1.Magtymguly 2.Talyby 3. Gul Abdy 4. Misgini
75	Garyplyk	Pelek, senden bir şikaýat edeýin	1.Magtymguly 2.Talyby
76	Daş döker	Akmak bilen syrdaş bolsaň bir sagat	1.Magtymguly 2.Ýagmyr
77	Iren ýalydyr	Eý, ýaranlar, şu eýýamyň adamy	1.Magtymguly 2.Zelili 3.Berdinazar
78	Kyldy ýaranlar	Hamd aýdaýyn ol ýaradan Hudaýa	1.Magtymguly 2.Zelili

Eýsem şeýle «şärikli» şygrylaryň döremeginiň sebäbi näme? Biziň pikirimizçe, onuň birnäçe sebäpleri bar:

Birinjiden, Magtymgulynyň diwanlaryny göçürijileriň arasynda söz sungaty bilen iş salşan adamlaryň hem bolandygyny biz ikinji bölümde belledik. Şundan ugur alyp, Magtymgulynyň diwanyny göçürüp oturan şahyr, onuň şöhratyna gözi gidip, onuň eserleri bilen bilelikde öz eserleriniň hem ýaýramagyny, il içinde şöhrat gazanmagyny isläpdir we Magtymgulynyň diwanynyň haşýesine, ahyrlaryna ýa-da başga ýerlerine öz eserlerini ýazypdyr. Şahyryň göçüren diwanyny soňraky göçüriji kätipler peýdalanan mahallary atanlykda şahyra derek Magtymgulynyň adyny ýazypdyrlar. Şeýle ýagdaý musulman edebiýatynyň taryhynda köp gabat gelýär. Bu meselede Nesiminiň eserleriniň üstünde tekstologik derňew geçiren görnükli azerbaýjan alymy şeýle ýazýar: «В классических памятниках в значительной степени наблюдаются интерполяции из произведений других авторов или дополнение самих переписчиков, который пользуясь авторитетом и славой переписываемого поэта, стремились распространить и обнародовать собственное сочинение»¹³⁴.

Alymyň bu pikiri Magtymguly bilen şärikli şahyrlara hem degişlidir.

Ikinjiden, Magtymgulynyň eserlerini göçürüp oturan şahyr, göçürýän eserleriniň täsirlerine düşüp, ruhuna ýugrulyp, ony öz döreden eseri hökmünde kabul edip, sygryň ahyrynda hem Magtymgula derek öz atlaryny goýupdyrlar. Biziň pikirimizçe, köp awtorly eserleriň döremegi, esasan, şu ýagdaýlar bilen bagly.

Üçünjiden, eger göçürijiniň özi şahyr bolsa, göçüren sygrynyň ruhunda özi eser döredip, ony hem şahyryň diwanyna goşan bolmagy mümkin. Bu ýerde diňe bir göçürüp oturan eseriň täsiri bilen däl, eýsem, şol eseriň ruhunda ýazylan haýsydyr

¹³⁴ Гахрыманов Ж. Критический текст произведений Имамеддина Насими. Кн: Имамеддин Насими, асарлери, 3 jilt, Бакы. ЕЛМ. 1973. 14 с.

bir başga şahyryň eseriniň hem goşulmagy mümkin. MGI-däki 1605-nji bukjada saklanýan Magtymgulynyň diwanynda gabat gelýän Abdyssetdaryň «Ahy-zaryma meniň» atly goşgusyny şunuň bilen düşündirmek mümkin. Bu goşgynyň oň ýanynda Magtymgulynyň «Halyma meniň» atly goşgusy gelip, ol şeýle başlanýar:

Kerem eýle, ýa, Rep, gudratly Subhan,
Garyp, misgin geçen halyma meniň.
Aklym haýrandadyr, eýleýem puşman,
Bilmezlikden geçen salyma meniň.

Bu şygyr tamam bolandan soň, Abdyssetdaryň ýokarda ýatlanan goşgusy gabat gelip, ol şeýle başlanýar:

Ýaradan Biribar, kadyr Hudaýym,
Özüň ýetiş ahy-zaryma meniň.
Kylmyşym ne boldy, nedir günähim,
Otlar saldyň kär-u baryma meniň.

Goşgularyň ikisinde hem liriki gahryman öz eden işleri üçin günäsiniň geçilmegini Hudaýdan dileýär. Magtymgulynyň şygry ony göçürip oturan adama onuň özi duýmazdan güýçli täsir edýär we kätip bütin kalby bilen Magtymgulynyň şygrynyň duýgular dünýäsine siňýär. Netijede, Magtymgulynyň şygrynyň äheňinde ýazylan şygyr dünýä inýär. Muňa onlarça mysaly golýazmalardan tapsa bolýar. MGI-däki 12-nji bukjada Magtymgulynyň:

Belent daglar, beýikligne buýsanma,
Güdazda suw bolan zer dek bolar sen.
Tereň derýa, haýбатыňa guwanma,
Wagtyň ýetse, guryp ýer dek bolar sen –

diýen setirler bilen başlanýan «Bolar sen» goşgusyndan soň, Kätibi tahallusly şahyryň «Gider sen» goşgusyny okaýarys:

Magnawy bezm içre daver nagmasyn,
Düzseň, düzmegen dek bolar gider sen.
Ýaşylbaş sonalar ulug köllerde,
Ýüzseň, ýüzmegendek bolar gider sen.

Şeýle mysaly el uran ýeriňden tapsa bolýar. Şeýle ýagdaýy Mätäjiniň «Geçdi, ýaranlar», Magrupynyň «Aman heý» atly şygyrlary babatynda hem synlamak mümkin. Gep bu ýerde Magtymgulynyň ol ýa beýleki şahyra eden täsiri hakynda däl-de, eýsem, şol täsir netijesinde döredilen eserler we olaryň köp awtorly eserlere öwrülişinde. Bu ýagdaý bilen baglanyşykly döredilen eserlere Magtymgulynyň diwanlarynda köp gabat gelinýär.

Köp awtorly eserleriň döremeginiň dürli sebäpleri bolup biler. Ýöne bu meselede kätipleriň goýberen säwlikleri netijesinde dörän köp awtorly eserler esasy orny eýeleýär. Kätipler tarapyndan goýberilen säwliklere Magtymgulynyň diwanlarynda ýygýygydan duşmak bolýar. Beýle ýagdaýa islendik şahyryň golýazmalary derňelen halatynda gabat gelinýär. Şonuň üçin hem Şa Ysmaýyl Hataýynyň golýazmalaryny yzarlan Ä.Mämmedowyň: «В результате текстологического исследования рукописей произведений Хатайи, переписанных на протяжении столетий различными переписчиками и каллиграфами, обнаружена масса разночтений и искажений, допущенных...» diýlen netijesi hakykata laýykdyr¹³⁵.

Biz muňa Magtymgulynyň diwanlarynda aýdyň göz ýetirdik. Ine, şol säwlikler, olaryň döremekliginiň sebäbi hakyn-da hem gysgaça durup geçmek zerur. Çünki käbir ýagdaýlarda şahyryň elýazmalarından habarsyz adamlar, Magtymgulynyň eserlerini neşire taýýarlaýjylary şahyryň elýazmalaryny ýoýýan hökmünde nähak ýazgarýarlar. Düzüjileri golýazma eýermeklige çagyýarlar. Aslynda bu talap dogry. Çünki her kim golýazmany özüçe üýtgediberse, onda islendik şahyryň eseri «halk dörediji-

¹³⁵ Ша Ысмайыл Хатайы. Эсерлери. I-йилд.-Бакы. Елм. 1966. 61 с.

ligine» öwrüler. Şeýle eserlerde ol ýa beýleki şahyryň şahyran-na dünýäsini, çeperçilik ussatlygyny yzarlamak bolmaz. Ýöne köplenç ýagdaýda, elýazmalaryň özünde hem säwliklere gabat gelinýär. Şeýle säwligi, göz-görtele görnüp duran säwligi düzetmän eseri okyja hödürlemek hem bolmaz. Ol okyjynyň aňyny bulaşdyrmakdan hem başga, şahyryň eserine ýeterlik sarpanyň goýulmazlygyny aňladýar. Eýsem Magtymgulynyň diwanlarynda nähili säwlikler gabat gelýär? Bu sowala şeýle jogap bermek mümkin. Magtymgulynyň döredijiliginde şol bir sözün ýa-da söz düzüminiň goşgynyň her bendiniň ahyrynda gelip, eseri bir zynjyra düzmeği häsiýetli. Şeýle ýagdaýda şahyr, köplenç, ýaranlar, gerekdir, burun, baradyr, eý dost, gaýry, garşy, belli, içinde... ýaly sözleri refren hökmünde ulanýar. Kähalatda bolsa tutuş bir setiriň her bendiň ahyrynda üýtgeşsiz gaýtalanyp gelýän wagty hem bolýar. Muňa «Çoh garaşdym ajap eýýam gelmedi», «Ady belli arap tilli söwdüğim», «Günähim güzeşt eýle» ýaly şygrylary mysal bolup biler. Seýrek ýagdaýda bolsa kapyýadaş sözler refren bolup gelýär, ýagny goşgy bentleriniň ahyry kapyýadaş sözler bilen sazlaşýar. Şahyryň diwanlary bilen tanşylan mahaly kätipler tarapyndan ýokarda ýatlanan sazlaşygyň ýoýulýan ýagdaýyna gabat gelinýär. Mysal üçin, MGI-däki 4922-nji bukjada şahyryň «Çykyp oturmyş» atly şygry gabat gelip, ol «oturmyş» refreni bilen sazlaşýar. Emma goşgynyň ahyrky bendi şeýle tamamlanýar: «Ýanyk bagrym ýaşyn döküp baradyr».

Görnüşi ýaly, bu ýerde kätibiň säwligi bilen «oturmyş» refrenine derek «baradyr» sözi getirilipdir. Şahyryň MGI-däki 5473-nji bukjada saklanýan diwanynda «Sataşdym» goşgusy «ugradym» sözi bilen sazlaşýar, ýagny «sataşdym» refrene derek kätip «ugradym» refreni ulanypdyr. Şygryň sazlaşygynyň belli derejede бүdremegini hemme halatda kätipden görmek birtaraply bolar. Muňa göz ýetirmek üçin Magtymgulynyň «Bular gelmedi» atly elegiýasyny synlamak ýeterlikdir. «Bular gelmedi» elegiýasynda Magtymguly «bular gelmedi» refreniniň öň ýanyn-

da «geldi» refrenini getirip, garşylykly many berip, şygryň täsir-
liligini artdyrýar. Geliň, elegiýanyň refrenlerini synlalyň:

Hemme giden **geldi**, bular **gelmedi** (1b)

Uzadanlar **geldi**, bular **gelmedi** (1b)

Aýlar-ýyllar **geldi**, bular **gelmedi** (2b)

Hajy bolup **geldi**, bular **gelmedi** (3b)

Malyn satyp **geldi**, bular **gelmedi** (4b)

Gözleri ýoldadyr, bular **gelmedi** (5b)

Bilinmezler **geldi**, bular **gelmedi** (6b)

Görnüşi ýaly, bu alty bentlik şygryň baş bendinde «bular gel-
medi» refreniniň öňünden «geldi» sözi getirilýär. Emma başinji
bentde «Gözleri ýoldadyr, bular gelmedi» görnüşde jemlenip,
goşgynyň umumy zynjyryna zeper ýetirilýär. Emma bu zeper
tutuş şygryň duýga eýlenenligi üçin, okyjyny ähli durky bilen
özüne baglamaga ukyplylygy bilen duýulmaýar. Aslynda bu ýag-
daýy Magtymguly bilendir. Emma ol şygryň manysyna zeper ýe-
tirmezlik üçin, içki joşgunynyň däli sillerine tabyn bolup, telim
ýyllap gözden gaýyp bolan gardaşlarynyň biriniň gözi ýolda ga-
lan ýarynyň halyny has duýarlykly suratlandyrmak üçin bu ýag-
daýa ýol berendir. Emma bu pikiri MGI-däki 131SN bukjadaky
«Gymmat ýagşydyr» atly eser boýunça ulanmak mümkin дәl.
Muňa göz ýetirmek üçin goşgynyň ahyrky bentlerini synlalyň:

Alsaň nesihatym **gymmat ýagşydyr** (1b)

Köňülde edilen **hümmet ýagşydyr** (1b)

Dine münkür gelen **ýezit ýagşydyr** (2b)

Segsen, togsan ýaşan **arwat ýagşydyr** (3b)

Jähennem üstünde **syrat ýagşydyr** (4b)

Akmaga dünýäniň **maly ýagşydyr** (5b)

Ärsiz, pirsiz gezen **loly ýagşydyr** (6b)

Her kimiň özüne **watan ýagşydyr** (7b)

Görnüşi ýaly, ýedi bendiň başky bentleri özara doly sazlaşyp gelse, ondan soňky bentler olar bilen sazlaşman, özara sazlaşypdyr. Şygryň ahyrky ýedinji bendi bolsa galan alty benden hiç biri bilen hem doly sazlaşmaýar. Bu bolsa şygryň refreniň öň ýanynda sazlaşyp gelýän sözleriň kätipler tarapyndan özgerdiligini alamatlandyrýar. Kähalatlarda şol bir refren bilen jemlenýän şygyr düzüliş formalary meňzeş goşgularyň garyşdyrylýan, biri-birine goşulýan halaty hem bolýar. Mysal üçin, 6471-nji bukjada Magtymgulynyň «At ýanynda bellidir» atly goşgusy bilen «Är ýanynda bellidir» atly goşgusy goşulypdyr. Bu nusgada goşgularyň ikisi hem doly, ikisinde hem awtoryň ady – Magtymgulynyň ady gabat gelýär. Ýöne bu ýerde kätip goşgularyň arasynda «welehu aýzen» (ýene şonuňky) diýen söz bilen bölmän, goşup ýazypdyr. Diwanda gabat gelýän beýleki goşgular bolsa aýratynlykda bölünip ýazylypdyr.

Magtymgulynyň diwanlarynda kätipler tarapyndan goýberilen säwlikleriň esasy ol ýa-da beýleki sözüň kätipler tarapyndan özgerdilmesidir. Bu, esasan, kätibiň şygrydaky ol ýa-da beýleki söze düşünmezligi, şeýle hem onuň göçürýän nusgasyna zeper ýetip, tekstiň zaýalanmagy bilen baglanyşykly bolýar. Munuň mysaly şahyryň ähli diwanlarynda gabat gelýär. Meselem, şahyryň MGI-däki 6443-nji bukjada saklanýan diwanyndaky «Ýyglap geçer halymga» atly goşgy şeýle başlanýar:

كیلینك كوره نی غم باسیب دور اوزیندن
ياش هم کیلسه یغلاب کچار حالیمغه

Geliň göwräni gam basypdyr özünden,
Ýaş hem gelse ýyglap geçer halymga.

Görnüşi ýaly, şygryň başky setirindäki başky sözde kätip säwlik goýberipdir. «Geliň» söze derek «giň» sözüniň bolmalydygyny, ýagny başky setiriň «Giň göwräni gam basypdyr özünden» görnüşinde bolmalydygy okyjylara mälimdir.

Kätibiň ruhy ahwaly hem eseriň dogry göçürilmegine täsir edýär. Eger kätip aladalyrak, ynjalyksyzrak, howsalalyrak bolsa, umuman, ruhy ýagdaýy adaty däl halynda bolsa, onda onuň göçürýän tekstinde zygiderli ýalňyşlyklar gabat gelýär. Bu ýokarda gürrüňi edilen 6443-nji bukjadaky «Ýyglap geçer halymga» atly goşgynyň mysalynda has äşgär bolýar. Geliň, kätip tarapyndan şol şygyrda goýberilen säwlikleri synlalyň:

Gurgaşun dek erider Kap dek daglary,
Daş hem gelse, ýyglap geçer halymga

ýa-da:

Hak yşkydyr bizni goýan közlere,
Bu közdür kysmat bolan bizlere.

Getirilen mysallaryň birinjisinde «gurgaşun» sözüne derek «gurgaşun» ýazylyp, sözüň manysy ýitipdir. Bir bognuň artmagy netijesinde şygryň akgyňlylygy bozulypdyr. Ikinji mysalda bolsa «közlerdir» sözüne derek «közdür» ýazylyp, şygryň şiresi kemeldilipdir we bir bognuň kemligi sebäpli, onuň akgyňlylygy бүдrelipdir. Bu diwanda şahyryň özi, ýaşan topragy hakynda gürrüň berýän «Äleme belgilidir» atly gazal hem gabat gelýär. Kätip bu gazaly göçüren mahaly, megerem, şahyryň tiresini aňladýan «gerkez» sözüni bilmezlikdenmi ýa-da golýazmanyň zaýalanmagy bilen baglanyşykly dogry okamaklyga mümkinçilik bolmanmy, garaz, gerkez sözüni dogry ýazmandyr. Ol elýazmada şeýle görnüşde gabat gelýär:

Bilmeýen soranlara diýiň bu garyp adymyz,
Aslymyz kez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.

Bu ýerde diňe bir «gerkez» sözüniň birinji bogny galdyrylman, eýsem beýleki setirlerde hem säwlik goýberilipdir.

Şahyryň MGI-däki 307-nji bukjadaky saklanýan diwanynda «Ar bile» atly goşgy gabat gelip, ol şeýle başlanýar:

Dyrnagy demirden ýalançy dünýä,
Işň ýokdur namys bile, ar bile.
Jebri-jepasy çoh, ýalançy dünýä,
Gezmäge goýmadyň ýary ýar bile.¹³⁶

Bu bentde «ýalançy» sözi iki gezek dünýäni sypatlandyryp gelýär. Emma şahyryň beýleki diwanlarynda bu şygry şeýle başlanýar:

Dyrnagy demirden talaňçy dünýä.¹³⁷

Bu şygryň logikasyna hem dogry gelýär. Çünki «demir dyrnak» hakynda gürrüň edilse, «talaňçylyk» onuň gapdalynda bolsa jüpüne düşýär.

Magtymgulynyň döredijiliginiň kowumdaş özbek, garagalpak halkyna güýçli täsiri babatynda birnäçe ylmy işler ýazyldy we olar anyk mysallaryň esasynda subut edildi¹³⁸. Şahyryň onlarça elýazmalarynyň Özbekistanyň dürli golýazmalar fondlarynda gabat gelmegi hem muny belli derejede tassyklaýar. Şol elýazmalaryň käbirleriniň şonuň bilen birlikde MGI-däki käbir diwanlaryň özbek, garagalpak halklarynyň wekilleri tarapyndan göçürilendigini şol diwanlarda gabat gelýän dil aýratynlyklary tassyklaýar. Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 1667-nji bukjada şahyryň «Janyna degmez» atly şygry gabat gelip, ol şeýle setirler bilen başlanýar:

Eý ýaranlar, bir bigaýrat ýigidiň,
Müň ýaman gep ursañ janyna degmez¹³⁹.

Bu ýerde «söz urmak» söz düzümine derek «Gep urmak» söz düzümi ulanylyp, ol özbek diliniň täsiridir. Bu ýagdaýy diňe

¹³⁶ MGI. 307-nji bukja.

¹³⁷ MGI. 281, 763-nji bukjalara.

¹³⁸ Garryýew S. Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. – Aşgabat, Ylym. 1967.

¹³⁹ Özbekistan YA-nyň H. Süleýmanow adyndaky golýazmalar instituty. 1667-nji bukja.

bir kowumdaş türki halklaryň wekilleriniň göçüren elýazmalarında däl, eýsem türkmenleriň dürli dialekt wekilleriniň mysalynda hem synlamak bolar. Mysal üçin, şahyryň MGI-däki 281-nji bukjada saklanýan diwanyndan şeýle setirleri okaýarys:

Gam senden sawylar, derdiň eggsiler,
Kemal han owgan dek äre ýüz ursañ.¹⁴⁰

Şahyryň «Ýüz ursañ» atly goşgusyndan getirilen ýokarky mysalda türkmen diliniň ýomut şiwesiniň täsiri duýulýar. Diýmek, şahyryň bu diwany günbatar türkmenleriniň arasynda göçürilýän bolmaly. Bu ýagdaý şahyryň diwanlarynyň niredede göçürilendigini belli derejede çaklamaga esas berýär.

Kätipler tarapyndan goýberilýän ýalňyşlyklaryň esasyalarynyň biri hem sözüň galdyrylmagydyr. Şeýle ýagdaýda galan sözi şygryň tekstiniň manysy boýunça ýa-da beýleki nusgalar boýunça dikeltmek mümkin. MGI-däki 770-nji bukjada «Behiştin» atly goşgy şeýle başlanýar:

Gökden, arşdan aşakdyr,
Eý, ýaranlar, orny özi behiştin¹⁴¹.

Bu ýerde goşgynyň birinji setiriniň başynda «gökden» diýen sözden soň «ýokarydyr» diýen söz galdyrylypdyr. Goşgynyň başky setiri beýleki diwanlarynda şeýle görnüşde gabat gelýär:

Gökden ýokarydyr, arşdan aşakdyr¹⁴².

Kä ýagdaýda kätip göçürüp barýan mahaly galdyran sözünü duýýar we şol sözüň ýerine toýnak goýup, galdyran sözünü, söz düzümini, setirini, bendini elýazmanyň haşiýesine – tekstiň gyrasyna ýazýar. Elbetde, bu ýagdaý eserleriň tekstini taýýarlaýja ýeterlik esas berýär.

¹⁴⁰ MGI. 281-nji bukja.

¹⁴¹ MGI. 770-nji bukja.

¹⁴² MGI. 76, 763, 307-nji bukjalara.

MGI-däki 763-nji bukjadaky «Sahypjernalymy gördüňmi?» atly şygryň 3-nji bendiniň soňky setirleri galdyrylypdyr:

Gan edipdir pelek bagrym pyrakda,
Elmydam gezer men ýar diýp sorakda¹⁴³.

Ine, şu setirlerden soň, şygryň dördünji bendi göçürilipdir. Şondan soňra, kätip 3-nji bendiň soňky iki setirini galdyrandygyny bilip, elýazmanyň haşiyesinde bendiň galdyrylan iki setirini ýazypdyr:

Käbe tarapyndan, Şamda, Yrakda,
Meniň Sahypjernalymny gördüňmi?

Kähalatlarda kätip göçürip barýan bendiniň bir ýa iki setirini göçüreninden soň, atanlykda şondan soňky bendiň 3-nji we 4-nji setirlerini göçürýär. Mysal üçin, Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutynyň 2626-njy bukjasynda saklanýan diwanynyň 50-nji sahypasynda şahyryň «Baglar heý» diýen goşgusy gabat gelip, bu şygryň ikinji bendi aşakdaky görnüşde berlipdir:

Oýun bilen oglanlygyň deminden,
Ötdüm, geldim kämelligiň çeminden,
Batdy başym çyka bilmen laýyňdan,
Ýada düşer öňde gezen çaglar heý¹⁴⁴.

Bu ýerde ikinji bendiň başky iki setirinden soň, üçünji bendiň 3-nji we 4-nji setirleri ýazylypdyr.

Kähalatlarda kätip göçürip oturan şygrynyň käbir bentlerini atanlykda galdyrýar, soňra bolsa ony duýup, bu ýalňyşy düzetmek üçin galan bendi şygra girizýär. Şeýlelikde, goşgynyň bent

---

¹⁴³ MGI. 763-nji bukja.

¹⁴⁴ Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar instituty. 2626-njy bukja.

zygiderliligi bozulýar we pikir zygiderliligine zeper ýetýär. Hatda kähalatlarda, göçürilýän goşgy tamam bolansoň, ýagny şahyryň ady getirilenden soňra, kätip galdyran bentlerini ýazýar. Mysal üçin, MGI-däki 6307-nji bukjada Magtymgulynyň diwanyň Eýran nusgasy saklanyp, onuň 182-nji sahypasynda «Bu ne terhos, töwelladyr» atly gazal gabat gelyär. Gazalyň bäşinji bendi:

Pyragy niçe wagt oldy habar tapmas men ol ýardan,
Ýanar men ataşy-yşka, bu ne terhos, töwelladyr¹⁴⁵ –

diýip jemlenýär. Emma kätip bu gazaly ýazan mahaly onuň 2 beýdini atanlykda galdyrypdyr we bu ýagdaýy soňra duýupdyr. Emma ol galdyrylan beýtleri diwanyň haşýesine, ýagny umumy tekstiň gyrasyna ýazmandyr-da, gazalyň yzyna goşupdyr. Şonuň netijesinde, gazalyň «Erur men bir günäkäriň» we «Eger misgin, eger baý» diýen jümleler bilen başlanýan beýtleri 6 we 7-nji beýtler bolupdyr. Emma bu beýtler şahyryň 400-nji bukjada saklanýan diwanynda «Eger misgin, eger baý» diýen beýt 4-nji, «Erur men bir günäkäriň» diýen beýt hem 6-njy beýt bolup gelyär.

Kätip bu gazalyň ýene bir beýdini – «Jewaryndan jydalarga» diýip başlanýan beýdini galdyrypdyr. Bu beýdiň kätibiň göçüren nusgasynda bolmazlygy hem mümkindir.

Magtymgulynyň diwanlary bilen taňsan mahalymyzda, gol-yazmalarda diňe bir käbir sözleriň, setirleriň, beýtleriň galdyrylýan halaty däl, tersine, artdyrylýan halaty hem gabat gelyär.

Şahyryň MGI-däki 4976-njy bukjada saklanýan diwany 1988-nji ýylda Bäherden raýonynyň Nohur Oba şurasyna degişli «Pograniçnik» kolhozynda ýaşayan Orazmyrat Sowrowdan alnypdyr. Bu diwanda şahyryň «Öýlengin» atly goşgusy gabat gelip, şygryň tekstiniň haşýesinde kätip tarapyndan artdyrylan dört bent gabat gelyär:

¹⁴⁵ MGI. 6307-nji bukja.

Sakal gyrkyp, murt ösdürip,
Ernine paprus gysdyryp,
Aýalyň gepin dürs diýip
Gideýin diýseň, öýlengin.

Ýatyp gaflata ulaşyp,
Dünýä derdine ulaşyp,
Hatynyň bile çolaşyp
Ýataýyn diýseň, öýlengin.

Ýigitlik zory biliňden,
Ysgynyň gider dyzyňdan,
Ýüz elwan dürli sözüňden
Bolaýyn diýseň, öýlengin.

Agyrdar sen ata-ene,
Ýatar sen usýana bata,
Haramzada, porsy...
Bataýyn diýseň, öýlengin¹⁴⁶.

Magtymgulynyň «Öýlengin» atly şygrynyň galybynda we ruhunda ýazylan bu şygryň leksikasynda soňky döwrüň sözleri gabat gelýär. «Sakal gyrkyp, murt ösdürip, Ernine paprus gysdyryp» ýaly setirler bu artdyrmanyň XIX asyryň ahylarynda, XX asyryň başlarynda amala aşyrylandygyny çaklamaga esas berýär.

Kätipler tarapyndan atanlykda goýberilen ýalňyşlyklar toparyna goşgynyň refreniniň öňki goşgularyň refrenleri bilen atanlykda çalşyrylmagy hem degişlidir. Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 2626-njy bukjada Magtymgulynyň diwany saklanyp, ol diwanyň 30-njy sahypasynda «Çagdyr, ýaranlar» atly goşgy gabat gelýär. Bu goşgy MGI-däki 400, 763, 5529 we ş.m. bukjalarda gabat gelip, bu golýazmalarda ol goşgy «Çagdyr bu çaglar» görnüşinde

---

¹⁴⁶ MGI. 4976-njy bukja.

duşýar. Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutynda saklanýan 2626-njy bukjadaky diwan bilen MGI-niň 400, 763, 5529-njy bukjalarynda saklanýan nusgalarynyň tekstini özara degşiren halatynda, onda bu nusgalardaky gürrüňi edilýän goşgynyň bir goşgudygyna, ýagny aýry-aýry goşgular dældigine göz ýetirýärsiň. Dogry, goşgynyň dürli nusgalarynda käbir tekstologik tapawutlar bar. Emma bu tapawutlar «Çagdyr, ýaranlar» bilen «Çagdyr bu çaglar» refrenleri bilen gelýän goşgulary dürli goşgular hasap etmeklige esas bermeýär. Has takygy, käbir tekstologik tapawutlaryň bardygyna seretmezden, Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky diwanda gabat gelýän goşgy MGI-niň diwanlarynda gabat gelýän goşgynyň bir nusgasydyr. Eýsem onda, 2626-njy bukjada «Çagdyr bu çaglara» derek «Çagdyr, ýaranlar» görnüşinde goşgynyň refreniniň üýtgedilmeginiň sebäbi nämede? Onuň sebäbi 2626-njy bukjadaky nusgany göçüriji kätip, «Çagdyr bu çaglar» goşgyny göçürmezden ozal, Aşyk Bahrynyň ady bilen gelýän «Geçer, ýaranlar» (aslynda bu goşgy käbir golýazmalarda Magtymgulynyň adyna berlen. Şonuň üçin hem bu goşgynyň awtory kesgitlenmeli), Magtymgulynyň «Puçdur, ýaranlar» atly goşgularyny göçüripdir. Şolaryň täsiri bilen hem kätip «Çagdyr bu çaglara» derek goşgynyň refreniniň ikinji bölegini «Çagdyr, ýaranlar» görnüşinde üýtgedipdir. Emma bu goşgy Magtymgulynyň diwanynyň beýleki bir Özbekistan nusgasynda, ýagny Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 35-nji bukjada «Çagdyr bu çaglar» görnüşinde gabat gelýär. Şeýle ýagdaýy biz Magtymgulynyň:

Bir ýyl ol günbatardan,
 Belli meşhur han dörär,
 Ýüzi mahy-taban dek,
 Bilekleri gan dörär¹⁴⁷ –

¹⁴⁷ MGI. 400-nji bukja.

diýen bent bilen başlanýan we ylmy jemgyýetçilikde «Han dörär» diýen at bilen atlandyrylýan goşgy babatynda hem synlaýarys. Bu goşgy Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 1667-nji bukjada saklanýan diwanynyň 12-nji sahypasynda gabat gelip, ol şeýle başlanýar:

Bir gün ol günbatardan,
Belli meşhur han gelur¹⁴⁸.

Görnüşi ýaly, bu nusgada goşgynyň refreni «gelur» diýen işlikden ybarat. Emma Magtymgulynyň diwanlarynyň beýleki nusgalarynda bu goşgy «Han dörär» görnüşinde gabat gelip, şygyr «dörär» refreni bilen sazlaşýar. Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 1667-nji bukjadaky ýagdaý hem edil «Çagdyr bu çaglar» şygryndaky ýagdaý bilen kybapdaşdyr. «Han dörär» atly goşgynyň gürüňi edilýän 1667-nji bukjadaky nusgasynda bu goşgudan ozal «Emri han gelur», «Bir beýan gelur» atly goşgular gabat gelyär. Ine, şu goşgulardan soň «Han dörär» refrenli goşgy gabat gelyär. Emma kätip bu goşgynyň refrenini öňki goşgularyň refreniniň täsiri netijesinde atanlykda üýtgedipdir. Şonuň netijesinde, bu goşgynyň «Han gelur» görnüşli nusgasy peýda bolupdyr.

Şeýle ýagdaýy biz «Iren ýalydyr» atly goşgynyň mysalynda hem synlaýarys. Bu goşgy MGI-däki 5473-nji bukjada:

Eý, ýaranlar, bul eýýamyň adamy,
Göýä bir-birinden iren ýalydyr.
Bir iş buýrsaň, asla turmas ýerinden,
Alty aý şebgirläp gelen ýalydyr –

görnüşinde başlanýar. Bu goşgynyň MGI-däki 116SN bukjada saklanýan nusgasynda hem «ýalydyr» sözi refren bolup gelyär.

---

¹⁴⁸ Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar instituty. 1667-nji bukja.

Bu şygryň MGI-däki 5841-nji bukjadaky Zeliliniň ady bilen gelýän nusgasynda hem, 1849-njy bukjada saklanýan Berdinazaryň adyna gelýän nusgada hem bu goşgy «ýalydyr» refreni bilen jemlenýär. Emma bu goşgynyň 307, 413, 6443-nji bukjalardaky nusgalary:

Eý, ýaranlar, şu eýýamyň adamy,
Göýä bir-birinden irgen ýagşydyr.
Iş buýursaň, biri turmas ýerinden,
Alty aý şebgir edip baran ýagşydyr –

görnüşinde gabat gelýär. Görnüşi ýaly, bu nusgalarda goşgy «ýagşydyr» refreni bilen sazlaşýar. Bu goşgynyň öň ýanyn-da şahyryň «Aýyň ýagşysyn» diýen goşgusy gelýär. Bu ýerde «ýagşysyn» diýen sözün täsiri bilen ikinji goşgy «ýagşydyr» refrenine kätibiň ýalňyşlygy sebäpli öwrülipdir.

Kähalatlarda kätip özüniň göçürüp barýan şygrynyň her bendini jemläp gelýän refreni hem käbir bentde atanlykda üýtgedýär. Mysal üçin, MGI-däki 4321-nji bukjada saklanýan Magtymgulynyň diwanynyň 48-nji sahypasynda «Duman peýda» atly goşgy gabat gelýär. Bu baş bentlik goşgynyň 1, 2, 4, 5 bentleri «peýda» diýen refren bilen tamamlanýar:

Kylarlar zyban peýda (1b)
Kylarlar efgan peýda (2b)
Eýleseň ýaman peýda (4b)
Gül kibi iman peýda (5b)

Emma ortadaky 3-nji bent «Jahan içre han geldi» görnüşinde duşýar. Bu ýerde kätibiň ýalňyşy bilen «peýda» refrenine derek «geldi» diýen refren ýazylypdyr. Magtymgulynyň beýleki diwanlarynda şygryň «geldi» refrenli görnüşi gabat gelmeýär.

Magtymgulynyň diwanlarynyň soňkurak nusgalarynda sygyrlary özara temalara bölmek bilen, ýagny şol bir temadaky

ýa-da haýsydyr bir döwrüň wakasyny beýan edýän şygrylary zzygiderli ýerleşdirmek meýli duýulýar. Hut şonuň netijesinde, şygryň dürli redaksiýalaryndaky diwanlarynda goşgularyň ýerleşiş tertibi bozulypdyr. Mysal üçin, MGI-däki 6307-nji bukja «Turgul» diýdiler» atly goşgy bilen açylyar. Bu goşgy bilen açylyan şahyryň diwanlary Magtymgulynyň diwanlarynyň arasynda agdyklyk ediji orny eýeleýär. Biz şahyryň bu redaksiýadaky diwanlary hakda öňde gürrüň edipdik. Gürrüni edilýän bukjada «Turgul» diýdiler» atly goşgudan soňra «Joşan günler heý», «Diwana geldi» atly şygrylar zzygiderlilikde ýerleşdirilipdir. Bu goşgularyň üçüsünde hem Magtymgulynyň sahabalar bilen gatnaşygy, olaryň şahyra döredijilik patasyny berşi bilen baglanyşykly wakalar suratlandyrylýar.

Başgaça edip aýtsak, üç şygryň üçüsi hem bir kökene kökerilýär, bir tema teswirlenýär. Şeýle ýagdaýy belli derejede diwandaky beýleki şygrylar babatynda hem yzarlamak mümkin. Meselem, diwanda «Saçdy Muhammet», «Anbar saçdylar», «Söýmüşem seni» atly goşgular hem zzygider tertipde ýerleşdirilipdir. Bu üç goşgynyň üçüsi hem yslam dininiň pygamberi Muhammede bagyşlanypdyr. Emma şahyryň irkiräk döwürlerde göçürilen diwanlarynda şygrylary temalar boýunça ýerleşdirmek meýli duýulmaýar. Ýöne munuň tersine, Magtymgulynyň diwanlarynyň redaksiýalarynyň hiç birinde hem diwan düzmekligiň düzgünlerine eýermek meýli bilen ýazylan nusga gabat gelmeýär. Bu bolsa bellibir derejede Magtymguly öz şygrylaryny diwan görnüşine getirmändir diýen pikire gol ýapmaga esas berýär. Eger şeýle diwan düzülen bolanda-da, onda ol biziň günlerimizde gelip ýetmändir ýa-da Magtymgulynyň awtograf-diwanyndan nusga alnyp elýazmalar-diwanlar göçürilmändir. Awtografyň özi bolsa biziň döwrümize gelip ýetmändir.

Umuman, awtograf diwanlaryndan nusga alnyp düzülýän diwanlar seýrek bolýan bolarly. Metbugatda 1930-njy ýyllarda Garrygalanyň Gerkez obasyndan Zeliliniň awtografynyň-diwanynyň

tapylandygy hakyndaky habar peýda bolupdyr. Diýmek, Zeliliniň diwany bolupdyr. Ýöne muňa seretmezden, şu mahala çenli Zeliliniň bu diwany ylmy jemgyýetçilige mälim däl. Onuň hem awtograf esasyndadygy ýa-da dældigi nämälim. Çünki näbelli sebäplere görä, Zeliliniň şol awtografy, şeýle hem Seýdiniň şahsy möhüri basylan elýazmalar ýitipdir.

Magtymgulynyň diwanlarynda ýerleşdirilen şygrylary «walehu-aýzen» (ýene şonuňky), «gazaly-diger» (başga gazaly), «gazaly-Magtymguly» ýaly jümleler bilen bölünipdir. Kähalatlarda bolsa her goşgy ýörite jähek bilen jäheklenipdir.

II BAP

ESASSYZ ŞÜBHELER, ESASLY HAKYKAT

Magtymgulynyň golýazmalarynyň arasyndaky 1123-nji bukjada saklanýan diwan aýratyn durlup geçilmäge mynasyp. Bu diwany 1946-njy ýylyň başynda Gylyç Mülliýew golýazma hazynasyna tabşyrypdyr. Şondan biraz wagt geçensoň, has takygy, 1961-nji ýylda dilçi alym Z.B.Muhammedowa «Народы Азии и Африки» žurnalında «К текстологии Махтумкули (о стихах Махтумкули по «рукописи Кылыча Мюллиева») atly makala bilen çykyş edip, onda Gylyç Mülliýewiň tabşyran golýazmasyndaky goşgularyň Magtymgula degişlidigine şübhelenýär. Eýsem alymyň şübhelenmesi nämäniň esasynda döräpdir. Onuň tutaryklarynyň biri bu bukjadaky şygrylaryň şahyryň onlarça diwanlarynyň hiç birinde gabat gelmezligi. Biz bu baradaky gürüňi biraz yza goýup, alymyň beýleki tutaryklaryna ýüzleneliň. Z.Muhammedowa bukjadaky şygrylary temalary boýunça 3-e bölüp, olaryň 1-nji toparyna watandan aýralyk, ýesirlik, namartlary ýazgarmak; 2-nji toparyna söýgi; 3-nji toparyna gelin-gyzlaryň kemsidilmegi, garyp-gasarlaryň mertebesiniň göterilip, din wekilleriniň abraýynyň pese düşmegi bilen baglanyşykly

şygrylary degişli edýär. Soňra bolsa şahyryň «Tuta başlady» atly şygryndan:

Gudratyndan düşdi pirlər, işanlar,
Çäresiz, azarly galdy bu janlar,
Molla boldy her öňýeten nadanlar,
Igi, guly hoja çata başlady –

diýen bendi, «Azara belli» atly goşgusyndan:

Aýlanyp gerdişler, öter bu günler,
Janda ne kuwwat bar, titreşer tenler,
Ýat boldy Gurhanlar, galypdyr dinler –

diýen setirleri, «Gözel ýarym görünmez» atly goşgusyndan:

Azanlar kesilip, metjit ýapylyp,
Hakdan özge bir azarym görünmez –

diýen setirleri mysal getirýär. Soňra alym getiren mysallaryna esaslanyp, şeýle netije çykarýar: «Когда же до 1917 г. было столь сильным атеистическое движение? Напрашивается предположение, что эти стихи следует отнести к началу советского периода»¹⁴⁹.

Elbetde, goşga her kim özüçe düşüniş bilip biler. Biz mysal alnan setirlere Z.Muhammedowanyň düşünişi ýaly düşünäýenimizde hem, golýazmadaky beýleki goşgular bu pikiri inkär edýär. Aslynda Magtymgulynyň döredijiliginde garşylykly pikirler juda köp. Ol kä ýerde din wekillerini ýazgarsa, başga bir ýerde olary taryplaýar. Bu adaty ýagdaý. Durmuşda her hili ýagdaýlar ýüze çykýar. Dürli häsiýetli din wekilleri bolýar. Eger-de biz Z.Muhammedowanyň ýokarda getirilen pikirine esaslansak,

---

¹⁴⁹ З. В. Мухаммедова. К текстологии Махтумкули (О стихах Махтумкули по «рукописи Кылыча Мюллиева»). Журн. Народы Азии и Африки. 1961, № 6, 144 стр. Geljekde «Z.B. Muhammedowa» diýlip, işiň sahypasy görkeziler.

onda biz şahyryň «Aý-Günüňiz batmaga» atly onlarça golýazmalarda gabat gelýän goşgusyndaky:

Altmyş ýaşan ýetmiş ýylky sopolar,
Az galypdyr Aý-Günüňiz batmaga –

diýen setirine nähili düşünmeli? Belki-de, «sopy-mollalar, sowet döwleti siziň soňuňyza çykar, siziň wagtyňyz az galdy» diýen manyda düşünmelidir. Emma bu goşgy entek sowet döwletiniň ady-sory ýok mahaly göçürilen, has takygy, XIX asyrdaky göçürilen golýazmalarda duşýar. Eger-de bu goşgy tötänleýin G.Mülliyewiň golýazmasynda gabat gelen bolsady, onda ol uly «tutaryk» hökmünde mysal hem getirilerdi. Z.Muhammedowanyň şahyryň «Huşdan aýryldy», «Zaman bolmady», «Öl indi» atly goşgularyndan käbir setirleri getirip, çykarýan netijesi hem ýokardaky ýaly. Has takygy, ol şeýle diýýär: «Когда до победы Октября голодные бывали сыты, голые одеты, религия отвергнута, женщина равна мужчине?»¹⁵⁰. Ýokarda agzalan goşgulara esaslanyp hem ol şeýle netijä gelýär: «Из приведенных примеров можно прийти к выводу, что автор стихов был мулла живший после 1917 г. и отрицательно воспринявший победу Октября»¹⁵¹. Diýmek, alymuň pikiriçe, G.Mülliyewiň tabşyran 214 goşgusyňyň hemmesi haýsydyr bir molla tarapyndan 1917–1945-nji ýyllar arasynda ýazylypdyr. Biz bu ýerde Z.Muhammedowanyň pikiriniň ýapa hem degmeýändigini ýüz ugra aýdyp, onuň ýokarda mysal getirilen setirlerine garşy gelýän, has takygy, sowet döwletiniň gurulmagyny onki süňni bilen ýigrenip, şygyr baryny «ýazan» mollanyň gürrüňi edilýän bukjada saklanýan aşaky setirlerine ünsi çekmek isleýäris:

Döwlet ilden gider bolsa,
Molla bilen tozan geler.

¹⁵⁰ Şol ýerde. 145-nji sah.

¹⁵¹ Şol ýerde. 145-nji sah.

1917-nji ýylyň wakalaryndan soňra mollalaryň düşen ýagdaýyna gynanyp ýokarda ýatlanan «Tuta başlady», «Azara belli», «Gözel ýarym görünmez» atly goşgulary «düzen» din wekili birden öz garaýşyny üýtgedäýdimikä? Ýene-de şol golýazmadaky «Illiňi» atly goşgudan aşaky setirleri okaýarys:

Pir-kazylylar para istäp, gol açdy,
Haram eýle, emma berme puluňy.

Sowet döwletini ýigrenýän mollanyň bu «setirlerine» nähili düşünmeli? Biz bu ýerde bary-ýogy 2 mysal getirdik. Din wekilleri bilen baglanyşykly dürli garaýyşlary beýan edýän goşgular bolsa G.Mülliyewiň tabşyran golýazmasynda barmak бүкүp sanardan kän. Biz bu ýerde onsuz hem düşnükli meseläni ýanjap oturmaýy artykmaç hasaplaýarys. Umuman, Z.Muhammedowanyň 1123-nji bukjadaky goşgularyň many-mazmunyny yzarlap çykarýan netijeleri şunuň ýaly. Dilçi alymyň şygrylardaky sözleriň ulanylyşyny derňäp, çykarýan netijeleri hem bir taraply. Has takygy, ol şeýle diýýär: «По всем текстам стихов проходит не свойственное произведениям Махтумкули употребление двух слов ёвуз – в смысле «одинокий» (стр. 3,4^a2b и др. – всего 14 раз) вместо общепринятого в туркменском литературном языке значения – страшный, грозный, ужасный», и чаман в смысле «резвый, быстроходный (конь)» (стр. 6б. 14в 48,50 и др.), тогда как в литературном языке и во всех произведениях Махтумкули это слово имеет полярно противоположное значение – «тихоход». Систематическое употребление этих диалектизмов еще раз убеждает нас в том, что автор стихов не Махтумкули»¹⁵².

Şeýle seredeniňde getirilýän deliller esasy ýaly görünýär. Ýöne ylymda her bir aýdylyan pikir mysallar bilen tassyklanmaly. Emma, näme üçindir, Z.Muhammedowa makalada aýdýan

¹⁵² Şol ýerde. 145-nji sah.

pikirlerini ýeterlik esaslandyrmadyr. Dogrudan hem, 1123-nji bukjadaky goşgulary «ýazan» şahyr «ýowuz» sözüni «ýalňyz» manysynda ulandymyka? Hakykatdan hem, bu şahyryň dialektinde «ýowuz» sözi häzirki zaman türkmen dilindäki «ýalňyz», «ýeke» manylarynda ulanyldymyka? Eýsem bu bukjadaky goşgularda «ýalňyz» sözi häzirki zaman türkmen dilindäki manysynda, ýagny «ýeke», «ýalňyz» manysynda gabat gelmeýärmikä?

Bu sowal bilen gyzyklanyp gürrüňi edilýän golýazma ýüzlenýaris. Golýazmadaky birnäçe goşgularda «ýalňyz» sözi gabat gelip, ol häzirki zaman türkmen dilindäki manysyny berýär. Mysallara ýüzleneliň.

Gandyryp meýiňden bihuş kylar sen,
Daýym **ýalňyz** galar boldum noş bilen.

(«Akyly-huş bilen»)

Agam, inim, ol gardaşym,
Öter boldy, **ýalňyz** başym.

(«Terk eýleme bu mekany»)

Diýerler: Ol Isgender, almyş pany-jahany,
Ýalňyz ýola çykar bolsa, diýiň: «Ol ne iş eder».

(«Heder eder»)

Biz bu ýerde «ýalňyz» sözüniň häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşyna üç mysal getirdik. Emma bu bukjadaky onlarça goşgularda «ýalňyz» sözi gabat gelip, olar häzirki zaman türkmen dilindäki manysynda ulanylypdyr. Z. Muhammedowanyň aýdyşy ýaly, bu bukjadaky goşgulary ýazan «şahyr» öz dialektine eýerip, «ýalňyza» derek «ýowuz» sözüni ulanan bolsa, ýagny bu «şahyryň» dialektinde «ýowuz» sözi «ýeke» «ýalňyz» manylarda ulanylýan bolsa, onda ol bu bukjadaky ähli goşgularda şeýle görnüşde gelmeli. Emma, ýokardaky mysallardan görnüşi ýaly, «ýalňyz» sözi «ýeke» manyda birnäçe goşgularda ulanylypdyr. Onsoň hem «ýowuz» sözüniň «ýalňyz» manysyn-

da ulanylýan dialekti bize nämälim. «Ýowuz» sözünüň dialekt manysy Z.Muhammedowanyň özüne hem nämälim bolmaly. Eger şeýle bolmadyk bolsa, ol «ýowuz» sözünüň haýsy dialektde ýa-da šiwe gepleşiginde ulanylýandygyny uly höwes bilen bellärdi. Diýmek, ol dilçi alym hökmünde «ýowuz» sözüni dialekt bilen baglanyşdyrmaga hiç hili esas tapmandyr.

A.Meredow «Matamy kim?» atly makalasynda Z.Muhammedowanyň bu pikirini gaýtalap, 1123-nji bukjadaky goşgular-dan «Ýowuz düşen göwre kime direner», «Ýowuz galdym, sil alypdyr etrabym» diýen setirleri mysal getirýär. A.Meredow hem bu makalasynda 1123-nji bukjadaky goşgularda «ýalňyz» sözüniň häzirki zaman türkmen dilindäki ýaly ulanylyşy barada dil ýarmaýar. Eger-de olar meselä töwerekleýin çemeleşen bolsady-lar, birinjiden-ä, makalalary ylmy häsiýete eýe bolardy, ikinjiden hem, onda olar hakykatyň üstünden barardylar.

«Ýowuz» sözünüň manysyny aýdyňlaşdyrmak üçin türki diller bilen baglanyşykly birnäçe sözlüklere seretdik. «Этимологический словарь тюркских языков» atly sözlükde «ýabyz, ýawuz, ýawyz» sözleriniň 5 manysy berlipdir. Görlüp oturylsa, «ýowuz» sözi 1) erbet; 2) gaharjaň; 3) pes, hor düşen, müşgil; 4) gazaply; 5) ejiz, gowşak, hor¹⁵³ ýaly birnäçe many-larda ulanylýan eken. «Древнетюркский словарь» atly kitar-dan bolsa aşaky sözleme üns bereliň: «Ýabyz – ничтожный, плохой, слабый»¹⁵⁴. Türki dilli sözlükleriň şaýatlyk etmegine görä, «ýowuz» köpmanyly sözdür. Indi bu sözüň 1123-nji bukja-da ulanylyşyny synlalyň. Bu söz, biziň hasaplamalarymyza görä, 1123-nji bukjada 23 (ýigirmi üç) ýerde gabat gelýär. Şolardan 2-si, ýagny «Ýowuz düşen göwre kime direner» we «Ýowuz gal-dym, sil alypdyr etrabym» diýen setirler A.Meredowyň ýokarda ýatlanan makalasynda mysal hökmünde getirilip, olar dialekt söz-

¹⁵³ Этимологический словарь тюркских языков. Москва: «Наука», 1989, стр. 47-48.

¹⁵⁴ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 222.

leri hasaplanyp, şonuň esasynda hem 1123-nji bukjadaky goşgulary Magtymgulynyň ýazmandygyna «düýpli delil» hökmünde getirilýär. Eýsem mysal getirilen setirlerdäki «ýowuz» sözi «ýalňyz», «ýeke» manysyndamy? Elbetde, ýok. «Ýowuz düşen göwre kime daýanar» setirindäki «ýowuz» sözi, biziň pikirimizçe, «ejiz», «lagar», «hor» ýaly manylarda. Bu setir «Men ejiz ýagdaýa düşdüm, kime daýanaýyn» diýen manyny berýär. «Ýowuz galdym, sil alypdyr etrabym» diýlen setirde hem «ýowuz» sözi «ýalňyz» manysynda däl. Eger biz şygra A.Meredowyň çemeleşişini ýaly çemeleşsek, şol söz «ýalňyz» manysyny beräýende-de düşnüksiz bolardy: «Bar, sen ýalňyz hem däl ekeniň-dä, köplük bolanyňda näme? Sil gelse, geçer gider. Sil üçin sen bir adammy, on adammy parhy ýok» diýsek, diýip oturmaly. Hakykatda bolsa, şahyr bu setirde hem edil öňdäki setirdäki ýaly, özüniň agyr ýagdaýa, çykgynsyz güne düşendigini nygtaýar. Umuman, 1123-nji bukjadaky goşgularda «ýowuz» sözi «ejiz», «hor», «har», «lagar düşen», «çäresiz galan», «kyn ýagdaýa sezewar bolan» ýaly manylarda hem ulanylypdyr. Käbir mysallara ýüzleneliň:

Jan şährine düşdi talaň, bu ýowuz jan neýlesin.

(«Süleýman neýlesin»)

Ýowuz bilen hemra bolan günler heý.

(«Günler heý»)

Ýowuzlykda dünýä aklym haýrandyr.

(«Dünýä golundan»)

Eýsem, şu getirilen mysallardaky «ýowuz» sözi Z.Muhammedowa bilen A.Meredowyň aýdyşy ýaly «ýalňyz» manysyndamy? Elbetde, ýok! Bu setirlerdäki «ýowuz» sözünüň «ejiz», «hor düşen», «lagar» ýaly manylarda gelýändigini köre hasa ahyry.

«Galdym bu gün» atly goşguda bolsa «ýowuz» sözi «ejiz» sözi bilen tirkeşip gelýär:

Bu ýowuz – ejiz başymy, gama byradar eýledim,
Ençe lagnatlar ýuwudyp, gan bile galdym bu gün.

Biz «Görogly» şadessanynda hem «ýowuz» sözüniň 1123-nji bukjada ulanylan manysynda ulanylyşyna gabat gelýäris. Şadessanyň «Bezirgen» şahasynda Bezirgeniň ölümini eşidip, Garahan Aýsoltanyň üstüne gelende, kyn ýagdaý başyna düşen Aýsoltan: «Ýowuz gün düşdi başyma» diýip, agasyny ýatlaýar¹⁵⁵.

Şu ýerde ýene bir ýagdaýy bellemeli. Arap elipbiýinde «ýowuz» sözi bilen «ýalňyz» sözüniň ýazylyşynda çalymdaşlyk bar. Şony göz önünde tutsaň, onda kätibiň käbir ýerde «ýalňyz» sözüni «ýowuz» diýip okamagy hem mümkin. Golýazmalarda her hili säwlikler gabat gelýär. Şonuň üçin golýazmalar bilen işlenilen halatynda islendik meselä töwerekleýin çemeleşmeli.

Biz ýokarda ýatlanan «çaman» sözi babatynda hem şeýle ýagdaýy synlaýarys. Şahyryň «Amana geler» atly halkyň söýgüli aýdymlarynyň birine öwrülen şygry G.Mülliyewiň göçüren diwanynda gabat gelip, bu goşgy ilkinji gezek şeýle at bilen şahyryň 1957-nji ýyldaky neşirinde çap edilipdir. Goşgynyň dördünji bendinden şeýle setirleri okaýarys:

At alaňda sürüp alsaň çamany,
Könlünde goýmaz ol zerre gümany¹⁵⁶.

Bu setirlerdäki «çaman» sözüne çykyt berlip, ol şeýle düşündirilýär: «Çaman – umuman, ýyndam däl, emma bu ýerde ýyndam, ýüwrük manyda ulanylypdyr». Şahyryň şondan soňky neşirinde, ýagny 1959-njy ýyldaky neşirinde gürrüni edilýän setir: «At alsaň ýüwrük al, alma çamany» görnüşinde redaktirlenipdir¹⁵⁷. Şondan soňky neşirleriň ählisinde bu setir şeýle görnüşde

¹⁵⁵ Görogly. Aşgabat, 1958, 596-njy sah.

¹⁵⁶ Magtymguly. Saýlanan eserler. N. Aşyrowyň we G.Kulyýewiň redaksiýasy bilen. Aşgabat: TDN, 1957, 444-nji sah.

¹⁵⁷ Magtymguly. Saýlanan eserler. I t. Çapa taýýarlanlar: B.A. Garryýew, M.Kösäýew. – Aşgabat, TSSR YA-nyň neşirýaty, 1959, 277-nji sah.

gaýtalanýar. Diňe şahyryň A.Mülkamanow tarapyndan taýýarlanylan 3 tomlugynda bu setir golýazmadaky ýaly:

At alaňda sürüp alsaň çamany –

görnüşinde berlipdir we hiç hili düşündiriş berilmändir¹⁵⁸. G.Mülliyewiň tabşyran golýazmasynda «çaman» sözi gabat gelýän goşgular köp. Olaryň hiç birinde «çaman» sözi häzirki zaman türkmen dilindäki «haýal», «ýalta» manylarynda ulanylanok. Diýmek, ýa-ha Magtymguly bu sözün asyl manysyny bilen däl, ýa-da Z.Muhammedowanyň pikirine görä, bu şygrylary ýazan «çala sowat molla» Magtymgulyň ady bilen «ýazan» şygrylarynda öz dialektine görä «çaman» sözünü «ýüwrük» manysynda ulanandyr. Ýa-da «çaman» sözi başga manylary hem aňladýan bolmaly. Elbetde, G.Mülliyewiň golýazmasyndaky goşgular Magtymgula degişli bolsa, onda Magtymgulyň bu sözi nädogry manyda ulanmajakdygy düşnükli. Bu ýerde 3 ýagdaýyň bolmagy mümkin. 1-njisi – kätibiň säwligi; 2-njisi «çaman» sözünüň türkmen dialektleriniň haýsydyr birinde G.Mülliyewiň golýazmasyndaky manyda, ýagny «ýüwrük», «ýyndam» manylarda ulanylmagy; 3-njisi – bu sözün gadym türkmen dilinde ýa-da başga bir dilde häzirki zaman türkmen dilindäki manysynyň tersine ulanylmagy. Bize türkmen diliniň dialektleri bilen baglanyşykly ýazylan işlerde «çaman» sözünüň Z.Muhammedowanyň aýdan pikirini tassyklaýan, ýagny «sarç», «tez» manylary berýänligi baradaky maglumat duşmady. Z.Muhammedowanyň özi hem «çaman» sözünüň türkmen dialektleriniň haýsysynda «ýüwrük», «sarç», «tez» manylarynda ulanylýandygyny aýtmadyr. Megerem, dilçi alymyň özüne hem «çaman» sözünüň «tez», «sarç» manylarda ulanylýan dialekti nämälimidir. Eger şeýle bolmadyk bolsa, ol uly höwes bilen ony

---

¹⁵⁸ Magtymguly. Şygrylar. 3 tomluk, III tom; Aşgabat: «Türkmenistan» neşirýaty, 1996, 214-nji sah.

mysal getirerdi. Eýsem, bu sözün asly nähili many berýärkä? Bu söze «Персидско-русский словарь» atly kitapda şeýle düşündiriş berilýär: «چمان (çäman) 1) важно выступающий, с горделивой походкой; 2) красующийся; грациозно идущий; 3) см. چمانه»¹⁵⁹. Görnüşi ýaly, «çaman» sözi pars sözi bolup, ol häzirki zaman türkmen dilindäki «ýalta», «ýuwaş ýöreýän», «haýal» manylarynyň tersine «sarç», «tez» «owadan ýörişli» manylarda ulanylýar. Bu söz «Çaman ördek ir uçar» diýen türkmen nakylnda hem öz başky manysynda gelýär. Eger biz nakyldaky «çaman» sözüne onuň häzirki zaman manysynda düşünsek, ýalta ördek beýleki ördeklerden ir uçýar diýip düşünmeli bolardyk. Bu söze belli türk alymy Ferit Dewellioglynyň «Osmanlyja-türkçe ansiklopedik lugat» atly kitabynyda şeýle düşündiriş berilýär: «çeman چمان (f.s): 1) naz ile salınarak yürüyen. (bkz: hirämän); 2) i. şarap kadehi; 3) i. çemen. Görnüşi ýaly, türk alymy bu sözün 3 manyda ulanylýandygyny nygtaýar. Ilkinji bolup bolsa «çaman» sözüniň «näz bile sallanyp ýöreýän» diýen manysyny berýär. Görnüşi ýaly, türk alymy «çaman» sözüniň köpmanylydygyny belläp, onuň esasy manysy hökmünde biziň ýokarda «Parsça-rusça sözlükden» mysal getiren manymyzy belleýär. Z.Muhammedowa makalasynda «çaman» sözüniň Magtymgulynyň golýazmalarında gabat gelýän goşgularynda häzirki zaman türkmen dilindäki ýaly «ýalta», «haýal» manylarynda gabat gelýär diýip belleýär. Emma, näme üçindir, öz pikirini mysallar bilen tassyklamandyr. Belki-de, mysal tapan däldir. Eger ýek-ýarym mysal tapylyşynda hem, onuň soňky döwrüň kätipleriniň goşan goşundysy bolmagy mümkin. Biz şahyryň dürli golýazmalarda gabat gelýän «Ýol alar» atly şygryndan aşaky setirleri okaýarys:

At alsañ gyr algyl, mekrudyr ak ýal,
Kitapda görüner çaman – garagol.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Персидско-русский словарь. Том 1. М.: «Русский язык», 1983, стр. 475

¹⁶⁰ MGI, 764, 126-njy bukjalalar.

Görnüşi ýaly, Magtymguly bu goşguda hem «çaman» sözünü asyl manysynda beripdir. Dogry, häzirki zaman türkmen dilinde bu söz asyl manysyny ýitirip, «ýalta», «haýal» manylarynda ulanylýar. Başga dillerden türkmen diline geçen sözleriň türkmen dilinde asyl manysyny ýitirip, başga manyda ulanylyşyna häzirki zaman türkmen dilinde köp gabat gelinýär. Muňa «duşman» manysyndaky «rakyp» sözünüň häzirki zaman türkmen dilinde «wepaly», «mährem» manylarda ulanylyşy aýdyň mysaldyr. Z.Muhammedowa, megerem, golýazmany töwerekleýin öwrenmändir. Beýle diýmeكلige şahyryň «Hindistanda hyýalym» atly goşgusyndaky:

Bir gardaşsyz panyda,
Niçik öter ahwalym –

diýen setirlerine salgylanyp, alymyň gelýän netijesi esas berýär. Has takygy, Z. Muhammedowa şeýle ýazýar: «По приданиям известно, что у Махтумкули были братья. По записям К. Мюллиева выходит, что братьев у поэта не было»¹⁶¹.

Z. Muhammedowa eger makalany birtaraplaýyn, ýagny her edip, hesip edip G.Mülliyewiň tabşyran golýazmasyndaky şygurlary Magtymgula degişli etmezlik maksady bilen ýazmadyk bolsady, onda şol golýazmadaky şahyryň doganyna, ýagny Abdyl-la bagyşlap döreden «Terk eýleme bu mekany», «Uç kyldy», «Abdylla» atly goşgulary görmeكلige salmazdy. Bu 3 goşgynyň 3-sinde hem Magtymguly öz gardaşynyň – Abdyllanyň adyny agzaýar.

Gyzykly tarapy hem, Z.Muhammedowa şahyryň ulanan sözlerini derňeýän ýerinde şahyryň «Abdylla» atly şygryndan «Dolanmazmy ynsanýetiň gideni» diýen setiri hem mysal hökmünde getiripdir. Diýmek, ýa-ha bu ýerde ünssüzlikden Magtymgulynyň öz gardaşlaryny – doganlaryny ýatlaýan şol bukjadaky ýat-

---

¹⁶¹ Muhammedowa Z.B. 148-nji sah.

lanan 3 goşgy unudylypdyr, ýa-da görmezlige salnypdyr. Biziň pikirimizçe, alym «Hindistanda hyýalym» goşgusyna salgylanan mahaly başga bir ýagdaýa, ýagny türkmen diliniň gökleň dialektinde «dogan» sözüne derek häzirki güne çenli «gardaş» sözüniň ýörgünlidigine üns beren bolsa, G.Mülliyewiň tabşyran golýazmalarında hem bu sözüň işjeň ulanylandygyna üns beren bolsa, onda alym belki-de başgarak netijeler çykarardy. Haýp, alym ýa-ha ünssüzlikden, ýa-da başga sebäbe görä bu bukjadaky şygrylaryň şahyryň beýleki bukjalardaky goşgulary bilen degşirip seljermändir. Ýogsam bolmasa, alym bu meseläni çözmegiň ýeke-täk açarynyň şahyryň dürli golýazmalarda duş gelyän şygrylarynyň dili bilen G.Mülliyewiň golýazmasynyň dilini deňşdirip seljermekdigine, şygrylardaky taryhy maglumatlaryň biri-biri bilen baglanyşyklaryny ýüze çykarmakdygyna aýdyň göz ýetiripdir. Ol bu pikirini öz makalasynda hem nygtaýar¹⁶².

Biziň ýüzugra hasaplamalarymyza görä, gökleň, şol sanda gökleň dialektiniň gerkez gepleşiginde hem, ýagny Magtymgulynyň tiresinde hem, häzirki zaman türkmen dilindäki «dogan» sözüne derek, şol manydaky «gardaş» sözi 1123-nji bukjada 27 ýerde ulanylypdyr. Şahyryň beýleki bukjalarda saklanýan goşgularynda hem edil şonçarak, has takygy, ýigrimiden gowrak goşguda «gardaş» sözi «dogan» manysynda ulanylypdyr. Sözümiziň gury bolmazlygy üçin Magtymgulynyň onlarça golýazmalarda gabat gelyän goşgularyndan käbir mysallary getireliň:

Gardaşlary Ýusup kimin janana,
Rowa görmediler jaýyň ýagşysyn.
(«Aýyň ýagşysyn»)

Gardaşsyz kuwwat ýokdur,
Ogulsyza döwlet ýokdur.
(«Ata meňzär»)

---

¹⁶² Muhammedowa Z.B. 149-njy sah.

Getirilen mysallar 1123-nji bukjadaky goşgularyň logiki taý-dan şahyryň beýleki bukjalardaky eserleri bilen utgaşýandygyny tassyklaýan onlarça mysallaryň biridir.

Z.B. Muhammedowanyň ýene bir ikerjiňlenmesi G.Mülliýewiň göçüren golyazmasynda gabat gelýän «türkmen» diýen sözdür. Bu hakda ol şeýle ýazýar: «... мог ли поэт XVIII в. называть себя по названию народа (туркмен), а не племени, что обычно даже для более поздних Ягмыр-шахира и Молланепеса...»¹⁶³. Eýsem, dogrudan hem, türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserlerinde «türkmen» sözi gabat gelmeýärmikä? Olar nusgalyk derejesine ýetseler-de, ownuk tire-taýpa düşüňjelerinden saýlanmadylarmyka? Olar halkyň agsyna aglaýan şahsyýet derejesine ýetmedik bolsalar, onda biz näme üçin olary nusgawy şahyrlar hasaplaýarys? XVIII–XIX asyr edebiyaty bilen tanşylan halatynda Z.Muhammedowanyň aýdyşy ýaly däl-de, tersine, nusgawy şahyrlarymyzyň ownuk tire-taýpa düşüňjelerinden saýlanandygyna göz ýetirýärsiň. Geliň, nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerine ser salalyň. Magtymgulynyň döwürdeşi, ýagny XVIII asyr şahyry Gurbanaly Magrupydan aşaky setirleri okaýarys:

Ynangyl sözüme, hergiz lap imes,
On gyzylbaş, bir **türkmene** tap imes¹⁶⁴.

Bar muňa-da tötänlik ýa-da kätibiň säwligi diýeliň. Munuň şeýle daldigine Şeýdaýynyň «Türkmeniň ahwaly» atly şygry güwä geçýär:

Ýandakdan pes, dagdan belent,
Boldy **türkmeniň** ahwaly.
Aýak astynda oba-kent,
Oldy **türkmeniň** düýp ýoly¹⁶⁵.

¹⁶³ Мухаммедова З.Б. стр.149.

¹⁶⁴ Magrupy. Lirika. Seýpelmelek-Medhaljema. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 1979, 48-nji sah.

¹⁶⁵ Şeýdaýy. Lirika. Gül-Senuber. Aşgabat: «Ylym» 1978, 40-njy sah.

XVIII–XIX asyrlaryň galagoply, uruş-dawaly durmuşy, döwrüň bu çylşyrymly wakalary sebäpli Magtymgulynyň halky agzybirlige çagyryan merdana sesi beýleki nusgawy şahyrlarymyzyň döredijiliginde hem öz beýanyny tapypdyr. Biz Mollamurtuň öz eli bilen düzen beýazyndan Keminäniň heniz okyjylara ýetirilmedik ajaýyp goşgusyna, «Golda hiç bir zadymyz» atly eserine gabat gelýäris. Onuň başky 2 bendini okalyň:

Ol Huda emri bilen, bolmuş bu **türkmen** adymyz,
Jümle biylm, hünär ýok, golda hiç bir zadymyz,
Jähl-akmaklyk işidir jümle ygtykadymyz,
Puştna-puştna şundag geçer, elbetde, ol zürýadymyz,
Bu sypatda hiç ýere ýetmegeý perýadymyz.

Ähli **türkmen** ortamyzda ýok goçak bir merdimiz,
Baş tutup ýol görsetürge synasy pür derdimiz,
Misli haýwan iýmek-içmek, eýleýip jismi semiz,
Dini-mezhep milletin köňül bilen tutmaý tämiz,
Halymyza ýyglaşar eşdip ýakyn-u ýadymyz¹⁶⁶.

Eýsem bu şygyr beýik Magtymgulynyň türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek, bir döwlet gurmak baradaky baş arzuwynyň Kemine tarapyndan dowam etdirilmegi dälmi? Ýa-da muňa hem şübheli garamalymyka? Geliň, mysalymyzy dowam etdireliň. XIX asyrdan Lebab türkmenleriniň durmuşyndaky wakalary öz eserlerinde beýan eden, has takygy, şol wakalaryň gazanynda gaýnan Seýdä gulak asalyň:

Türkmen ýigit, Mirhaýdarda hyrçyňdyr,
Är deý durup, şol söweşe baraýlyň!¹⁶⁷

Biz bu ýerde «Hamyr ujundan petir» diýlişi ýaly, XVIII–XIX asyrlarda tire-taýpa düşünjesinden saýlanan söz ussatla-

¹⁶⁶ MGI. 1462-nji bukja

¹⁶⁷ Seýdi. Saýlanan eserler. Aşgabat: «Türkmenistan» 1976, 45-nji sah.

rynyň käbirinden mysal getirdik. Şu getirilen mysallar hem dilçi alym Z.Muhammedowa türkmen edebiýaty bilen, aýratyn hem XVIII–XIX asyр türkmen edebiýaty bilen ýeterlik derejede tanyş bolmandyr diýen pikire getirýär. Muňa Z.Muhammedowanyň nusgawy edebiýatda **umumy türkmen** diýen düşünjäniň dörändigine şübhelenmesi aýdyň mysaldyr. Ýüzugra bellenilse, hut Magtymgulynyň onlarça golýazmalarynda duş gelýän «Döker bolduk ýaşymyz» atly goşgusyndaky:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başımız –

diýen setirler şahyryň 1961-nji ýyldan öňki neşirlerinde, okuw kitaplarynda, ylmy işlerde we makalalarda ýygy-ýygydan gaýtalanýar ahbetin. Mümkün, Z.Muhammedowa – Magtymguludan ylmylaryň kandidaty diýen alymlyk derejesini goran alyma bu goşgy nämälimdir.

Belki-de, Z. Muhammedowa şahyryň eserlerinde duş gelýän tire-taýpa atlaryna köpräk üns berip, «türkmen» sözünü unudandyr ýa-da tersine, her edip, hesip edip bu makalany G.Mülliyewiň tabşyran golýazmasyny «püçege» çykarmak meýli bilen ýazandyr.

Şu ýerde bir ýagdaýy hem bellemeli. Magtymgulynyň döredijiliginde gökleň, ýomut taýpalary türkmeniň beýleki taýpalaryna garanyňda köpräk agzalýar. Onuň hem sebäbi Magtymgulynyň özi şol taýpalaryň arasynda ýaşan, olaryň daşky duşmanlar tarapyndan, şeýle hem özara biri-birleri tarapyndan çekýän horluklaryny gözi bilen görýär, egni bilen çekýär. Dünýäniň baýlygyndan, eşret-wepasyndan halkyň ykbalyny ýokary goýýan şahyr ýurtda bolýan baş-başdaklyga, agzalalyga çydap bilenok. Onuň pähim-paýhasa ýugrulan ýürekden çykýan yzasy halkyň aňyna

doly ýetip bilenok. Has takygy, şol wagtdaky türkmeniň jemgyýetçilik durmuşy, aň-düşünjesi şahyryň öňe sürýän birleşmek ideýasyna düşünerden ejiz. Ol özüniň gündelik durmuş güzerany bilen mübtela. Ýöne şahyryň agzybirlik, birleşmek hakyndaky ideýalary kem-kemden özüniň gerimini giňeldýär. XVIII–XIX asyrlarda şahyryň agzybirlige çagyryan gussaly owazyna Ahal, Mary, Lebap boýy seslenýär. Muňa ýokarda getirilen setirler aýdyň güwä geçýär.

Elbetde, biz bu ýerde Z.Muhammedowanyň goşgulary derňäp, çykarýan her bir netijesi hakynda durup geçmegi artykmaç hasap edýäris. Şu getirilen mysallar hem makalanyň bir taraply ýazylandygyna güwä geçýär. Bu golýazma bilen baglanyşykly A.Meredow bilen A.Haýydow hem 1991-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda «Edebiýat we sungat» gazetinde «Türkmeniň» we beýleki goşgular hakynda» atly makala bilen çykyş etdiler. Mälim bolşy ýaly, 1991-nji ýylda öňki SSSR-iň dargamagy bilen, onuň düzümindäki respublikalar garaşsyzlygyny yglan etdiler. Türkmenistan hem garaşsyz döwlet boldy. Garaşsyz döwletiň bolsa öz döwlet nyşanlary bolmaly. Ol nyşanlaryň biri hem Döwlet Senasy. Şeýle ýagdaýda Döwlet Senasynyň döredilmeginiň zerurlygy ýüze çykdy. Belli alymlar, şahyrlar, sazandalar Magtymgulynyň «Türkmeniň» diýen goşgusyny teklip etdiler. Käbir şahyrlar bolsa özleriniň bu işe synanyşmak meýlini äşgär etdiler. Ine, şeýle ýagdaýlarda hem ýokarda ýatlanan makala peýda boldy.

Makalanyň awtorlary turuwbaşdan «Türkmeniň» atly ajaýyp sygra atanak çekýärler. Poeziýa halkyň ruhuny götermeli. Bizniň aňşymyzça, poeziýany derňeýän her bir adam, ilkinji nobatda, goşgudan şahyryň ýürek sesini duýmaga ymtylmaly. A. Haýydow bilen A.Meredow özleriniň «Türkmeniň» we beýleki goşgular hakynda» atly makalasynda köpüň göwnünden turan goşgynyň «halys» gowşakdygyny öwran-öwran nygtaýarlar. Olar «Hakyky Magtymgulynyň goşgularyndan logiki taýdan nädürs pikir, bi-

many sözlem ýa-da nädogry ulanylan söz tapyp bolanok» diýýärler¹⁶⁸. Elbetde, bu umumy aýdylan gürrüniň üstünde durup geçmesek-de bolardy. Herhal, Magtymgulynyň şygrylary şu güne çenli 10-dan hem köpräk neşir edilip, onuň neşirsaýyn kämilleşendigini ýatladasymyz gelýär. Bu tebigy ýagdaý, çünki Magtymgulynyň şygrylary gabat gelýän 400-e basalykly elýazmalaryň ählisinde biri-birinden tapawut bar. Eger şeýle bolmasady, onda teksti deňeşdirip öwrenýän tekstologiýa atly ylmyň pudagy döremezdi. Şonuň üçin hem, Magtymgulynyň goşgularynda nädürs ulanylan söz gabat gelmeýär diýip, umumy gürrüň bilen okyjynyň aňny bulaşdyrmaly däl. Elýazmalardaky goşgularda hem, gürrüni edilýän 214 şygryň içinde hem kätip tarapyndan ýalňyş ýazylan sözler, setirler, hatda goşulan ýa-da aýrylan bentler ýeterlik derejede duş gelýär. Muny Magtymgulynyň elýazmalary bilen iş salşan islendik alym oňat bilýändir. Biz bu ýerde Magtymguly öz şygrylarynda sözleri nädogry ulanypdyr diýjek bolamzok. Ýöne onuň awtografynyň ýoklugy zerarly, elýazmalarda şol bir goşgynyň dürli tapawutlar bilen gabat gelýändigini bellemekçi bolduk.

Ýokarda ýatlan alymlarymyz «Türkmeniň» atly goşgynyň «halys gowşakdygyny» nygtaýarlar. Halk köpçüliginiň, şeýle hem çeper söz bilen, sungat bilen iş salşyp ýören adamlaryň aglabasynyň göwnünden turan bu şygryň gürrüni edilýän makalanyň awtorlarynyň göwnünden turmazlygy mümkin. Çünki şygra, umuman, sungat eserine her kimiň bir hili düşünişi bar. Eýsem «Türkmeniň» şygrynyň «halys gowşakdygyny» awtorlar nähili subut edýärler. Awtorlar goşgynyň:

Jeýhun bilen bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň –

---

¹⁶⁸ Meredow A., Haýydow A. «Türkmeniň» we beýleki goşgular hakynda. «Edebiýat we sungat» gazetini, 1991-nji ýyl, 25-nji oktýabr.

diýen setirlerini mysal alyp, şeýle diýýärler: «Ikinji sözlem dogry, emma birinji sözlemiň habary ýok. Jeýhun bilen bahry-Hazaryň arasy näme? Çöllükmi, daglykmy, şormy – näme?»¹⁶⁹

Biz şu ýerde bir zada ünsi çekmek isleýäris. Makalanyň awtorlarynyň biri, has takygy, A.Haýydowyň ilkinji çeşmeler golýazmalar bilen işlemekden daşdadygyny bilýäris. Ýöne A.Meredow golýazmalar bilen işlän we işläp bilen alym. Ýöne weli ol bu makalany ýazanda golýazmalardan peýdalanmandyr. Bolmasa ýokarda mysal getirilen setirleriň ilkinji çeşmede:

Jeýhun-bahry, deňzi-Hazar arasy,
Çöl üstünde öçer ýeli türkmeniň –

görnüşindedigni bellärdi.

Eger-de goşga edebiýatçy alymlar däl-de, haýsydyr bir başga ugruň wekili şeýle çemeleşen bolsa, onda bu ýerde gürrüňi uzaldyp oturmasa hem bolardy. Ýöne edebiýat bilen iş salyşýan alymlaryň goşga şygyr hökmünde çemeleşmän, oňa sözlem hökmünde çemeleşmekleri geň. Olar şygyrdan duýgy gözlemän, eýe bilen habar gözläpdirlir. Megerem, goşga şeýle çemeleşsek, onda bize şahyrlaryň ýürek joşgunlaryna düşmesek gerek. Bu makalada bolsa, gynansak hem, şygyr setirlerine sözlem hökmünde seredilýär. Muny:

Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr,
Ykballar ters gelmez, hakyň nurudyr –

diýen setirlere salgylanyp, öňe süren aşaky pikirleri hem subut edýär: «Tireleriň gardaşlygy dogry, ýöne haýsy urug türkmeniň ýarydyr? «Urug ýarydyr» diýen sözlem bimany söz düzümi»¹⁷⁰.

---

¹⁶⁹ Şol ýerde.

¹⁷⁰ Şol ýerde.

Alymlar «Türkmeniň» goşgusynyň başky iki setirini derňäp, şeýle diýýärler. «Awtoryň /Magtymgulynyň – A.A./ «Jeýhun bilen bahry-Hazar arasy türkmeniň ýurdy» diýjek bolandygy hem ahmal, emma bu pikir ýapa degenok, XVIII asyrdan hem, häzire hem türkmenler diňe Jeýhun bilen Kaspiniň deňiziniň aralygynda ýaşanoklar. Magtymgulynyň öz watany Astrabat /häzirkä Gürgen welaýaty/ hem Jeýhun bilen Kaspiniň aralygynda däl, Yrakda, Siriýada türkmen welaýatlary bar.....»¹⁷¹. Biziň pikirmizçe, Jeýhun bilen bahry-Hazar aralygy diýip, Garagum derýasynyň boýuna düşünmeli däl. Oňa Maňgyslakdan tä Maşada çenli, şol sanda Magtymgulynyň watany Soňudagy hem degişli. Muňa geografiki karta syn eden islendik adam aňsatlyk bilen göz ýetirse gerek.

Onsoň hem bu şygryda Magtymguly şertli ýagdaýda Jeýhun bilen Bahry-Hazary ýatlaýar. Edebiýatdaky şertlilik ýatdan çykarsak, onda esere dogry baha berip bilmeris. Onda biz watan üçin şirin jandan geçmäge taýýar bolan Seýdiniň:

Agzymyz bir etsek, tükel ärsary,
Duşman geçe bilmez derýadan bäri ¹⁷² –

diýen setirlerine salgylanyp, türkmenleriň ärsary taýpasy XVIII–XIX asyrlarda Amyderýanyň çep kenarynda, has takygy, Seýdiniň dogduk mekany Garabekewüliň töwereginde ýaşapdyrlar diýen netijä gelmeli bolarys. Munuň beýle daldigini türkmen taryhyndan sähelçe düşüňjesi bolan islendik adam bilýär.

Islendik halkyň wekili öz ady bilen baglanyşykly atlandyrylan territoriýanyň çäklerinden daşarda hem köp mukdarda ýaşaýar. Şonuň üçin hem Magtymgulyny türkmenleriň Eýranda, Owganda, Yrakda, Siriýada ýaşaýandyklaryny bilmezlikde aýyplamak bir taraply.

---

¹⁷¹ Şol ýerde.

¹⁷² Seýdi. Saýlanan eserler. Aşgabat: «Türkmenistan» neşirýaty, 1976, 40-njy sah.

Onda şahyryň:

Türkmenler baglasak bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili.
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, alyli,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz –

diýen setirlerine esaslanyp, şahyry türkmeniň tire-taýpalaryny doly bilmezlikde aýyplamaly bolarys. Özümüz-ä, Magtymgulynyň diňe bir türkmen tireleriniň atларыny däl, eýsem onuň taryhyny hem kemsiz bilendigine ynanýarys. Makalanyň awtorlary çeper eserde şertlilik düşüňjesinden, megerem, habar-syzdyrlar. Belki-de, edebiýatyň nazaryýetinden hem şeýleräk düşüňjedirler. Eger şeýle bolmadyk bolsa, onda çeper eserleriň derňewine beýle çemeleşmezdiler.

Awtorlaryň «Türkmeniň» şygryna garşy ýene bir tutaryklary hem bu şygryň ruhubelent äheňde ýazyланlygydyр. Olaryň ynançларыna görä, eger Magtymguly goşgyny Jeýhun bilen bahry-Hazar arasyndaky türkmenleriň durmuşyndan ýazan bolsa, onda «onuň mazmuny gözýaş» bolmaly. Çünki XVIII asyрda türkmen topragy Hywa hany, Eýran şasy, Buhara emiri tarapyndan basylyp alnypdyр. Elbetde, XVIII–XIX asyрlarda türkmeniň bol-telkilikde, asuda ýaşamandygyny türkmeniň taryhyndan habarly her bir adam bilýändir. Eger pajygaly döwürde ruhubelent goşgy ýazmaly däl bolsa, onda Magtymgulynyň «Gürgeniň», Mätäjiniň «Onda bar», Seýdiniň «Sen çölüň» ýaly şygryларыnyň hem mazmuny ahy-nala bolmaly. Onda Watanynyň: «Sugunly, umgaly, çal goçly dagларыny, ýada düşýän ajap döwranly çağларыny» küýsän Zelilä näme diýjek?! Bu setirlerden Watanyny zarlaýan ýüregiň belent ruhly sesi eşidilýär. Munuň hem üstesine, awtorlar öz pikirlerine özleri garşy gidýärler. Çünki gürrüňi edilýän makalada awtorlar şeýle diýýär: «Aslynda, bu goşgy / «Türkmeniň» – A.A./ şahyryň «Gürgeniň» atly eserine öýkü-

nilip, häzirkı döwürde döredılen şygırdır»¹⁷³. Eger şeýle bolsa, onda «Gürgenıñ» şygrynyñ hem mazmuny gözýaş bolmaly. Aslynda, XVIII–XIX asyrdı döredılen şygırlaryñ hemmesiniñ mazmuny şeýle bolmaly. Emma bu beýle däl. XVIII–XIX asyr türkmen poeziýasy ruhıbelent şygırlara juda baý. Bu şeýle hem bolmaly. Çünki poeziýa halkyñ ruhuny götermeli. Bizıñ aňşymyzça, poeziýany derñemäge synanyşýan her bir adam, ilkinji nobatda, şahyryñ ýürek sesini eşitmäge ymtılmaly. Eseri eliñe gara galam alyp okamaly däl. Bu makalada bolsa uly iliñ göwnünden turan şygryñ üstünden atanak çekmäge synanyşýýar.

Ady tutulan alymlar şahyryñ «Gözüm gaýra düşmez, köñül eglenmez» diýen setirini hem bimany hasaplaýarlar. Has takygy, olar şeýle diýýärler: «Köñül eglenmezlik – halanmazlyk. Kimiñ köñli nirede, kimde eglenmez? Sözlüm bimany»¹⁷⁴. Dogrusy, alymlaryñ şahyryñ «Meniñ gözüm gaýra ýurtlaryñ hiç birini küýsemez, göwnüm olaryñ hiç birinde eglenmez, ol atygsap, Watany küýseýär» diýen manyny aňladýan setirlerine düşünmeýişlerine biz-ä haýran! Ine, şol «bimany» diýilýän setirler:

Gözüm gaýra düşmez, köñül eglenmez,
Magtymguly – sözlär çaly türkmeniñ.

«Türkmeniñ» goşgusyny häzirkı döwürde döredılen eser hasaplap, makalanyñ awtorlary şeýle diýýärler: «Aslynda, bu goşgy şahyryñ «Gürgenıñ» atly eserine öýkünılip häzirkı döwürde döredılen şygırdır»¹⁷⁵. Ýöne bu «magtymgulyşynaslar» «Gürgeniñ» atly goşgynyñ hiç bir elýazmada gabat gelmeýändiginden, onuñ ýeke-täk nusgasynyñ 1940-njy ýylda dilden ýazylyp alnandygyndan habarsyz bolmaga çemeli.

«Türkmeniñ» goşgusyna A.Meredow bilen A.Haýydow «halyş gowşak, asla goşgy hem däl» diýýärler. Türkmenistanyñ halk

---

¹⁷³ Şol ýerde.

¹⁷⁴ Şol ýerde.

¹⁷⁵ Şol ýerde,

ýazyjysy Halkara Magtymguly baýragynyň eýesi, ajaýyp türkmen şahyry B.Hudaýnazarow bolsa bu şygra aşa ýokary baha beripdir. Has takygy, ol şeýle ýazýar: «Türkmenistanyň Ýokary sowetiniň döwlet nyşanlary» baradaky komissiýada işlemek bilen men gaty kän adamlaryň hut «Türkmeniň» goşgusyny Döwlet gimniniň teksti edip kabul etmegiň tarapdary bolandyklaryny aýdasym gelýär. Bu ýagdaýy tötänlik hasaplamak mümkin däl. Bu goşguda ene topraga, ata Watana ägirt uly milli buýsanjyň, ruhy guwanjyň basylyp ýatandygyny hiç kim inkär edip bilmese gerek»¹⁷⁶. Dogrudan hem, eger halys şygyr sungatyndan baş çykarmaýan bolaýmasaň ýa-da ýörite «monjuk» gözläýmesek, bu ajaýyp şygra dil ýetirer ýaly däl.

«Türkmeniň» goşgusy «halys gowşak» eser bolan bolsady, onda Magtymgulynyň 250 ýyllyk toýy döwründe bu şygry öňki SSSR-iň düzümine girýän 15 respublikanyň dillerine ýörite sowgatlyk görnüşiňde neşir etmezdiler.

Eger goşgy «halys gowşak» bolan bolsa-dy, onda merhum şahyrymyz Kerim Gurbannepesow oňa öýkünip şygyr ýazmazdy, çünki «halys gowşak» goşgulara nezire däl-de, parodiýa, ýagny ýaňsylama ýazylyar.

Elbetde, bu goşgynyň kämil eserdigini subut edýän ýene birnäçe delil getirse bolar. Ýöne olarsyz hem halkyň ýagşy bilen ýamany seljermäge ukyplydygyna ynanyrys.

Makaladaky «Boýlaryňa» atly goşgy bilen baglanyşykly getirilýän delil hem bizi ynandyрмаýar:

Züleyhadan galan zünnar,
Bolsun hajat boýlaryňa –

diýen setirleri alyp, alymlar şeýle diýýärler: «Zünnar–zoroastrizme (ataşparazlyga) uýan adamlaryň guşagy. Zoroastrizm

---

¹⁷⁶ Hudaýnazarow B. Jedelli goşgular we jedelsiz hakykat. «Edebiyat we sungat» gazetini, 1993-nji ýylyň 13-nji marty.

parslaryň musulman dininden öňki dini. Yslam zoroastrizmi ýok etdi. Rowaýata görä, Züleýha Müsür patyşasynyň aýaly. Müsüre zoroastrizm ýaýramandyr. Diýmek, Züleýhanyň zünnar guşanmagy mümkin däl. Musulman Magtymgulynyň hem öz ýaryna zoroastrizmiň simwoly zünnary biline guşanmagy maslahat bermegi bolup biljek zat däl. Logiki netije: ýokardaky mysallar «Boýlaryňa» diýen goşgyny Magtymgulynyň ýazmandygyny aňladýar»¹⁷⁷.

Bu ýerde alymlar bir fakty unudypdyrlar. **Birinjiden:** zoroastrizm dini diňe parslaryň dini däl. Onuň Watany, soňky döwrüň ylmy netijelerine görä Türkmenistan. **Ikinjiden:** Rabguzynyň «Kysasy Rabguzy» eserine görä, Ýusup pygamber hem, Züleýha hem yslam dini döremezden has öň ýaşan. Andalybyň «Ýusup-Züleýha» dessanynda Züleýha butparaz dininiň wekili hökmünde suratlandyrylýar. Umuman, Ýusup bilen Züleýhanyň keşpleri türkmen edebiýatynda gözelligiň, söýgä wepalylygyň simwoly hökmünde hereket edýärler. Şonuň üçin hem, Magtymgulyny öz aşygyna Züleýhadan galan zünnary teklip etmekde aýyplamak nusgawy edebiýata düşünmezlikden başga zat däl. Onda Magtymgulynyň birnäçe golýazmalarda gabat gelýän «Gözel sen» diýen şygryndaky:

Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Ýusup, Züleýhanyň taýy gözel sen –

diýen setirlerine esaslanyp, şahyry musulman türkmen gözelini kapyr Züleýha (hatda guşagyna hem däl) deňňligi üçin ýazgarmalymy? **Üçünjiden:** Züleýhanyň asly Müsürden däl. Ol Ýusuby düýşünde görýär we Müsür şasyna Ýusupdyr öydüp, durmuşa çykýar. **Dördünjiden:** A.Meredowyň, S.Ahally bilen ýazan «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi» atly işinde «zün-

---

¹⁷⁷ Şol ýerde.

nar» sözi şeýle düşündirilýär: «...Klassyky edebiyatda bu sözi şahyrlar özleriniň dine ynanmaýandyklaryny görkezmek üçin ulanypdyrlar:

Zünnar urmuşam bilime (MG).

Agzy gunça, dişleri dür, zülpi zünnarym oýan (ZT).

Baglaýaly bilime bir gara zünnary yşk (B).

Ak ýüzünde burum-burum dökülen,

Syýa zülpi zünnarymga ýetişdim (G.B.)»¹⁷⁸.

Görnüşi ýaly, Mollanepes bilen Şabende öz gahrymanlarynyň saçynyň garalygyny «otparazlygyň simwoly» bolan zünnara deňese, Şamda, Müsürde bilim alyp, öz ýurdunda kazyçylyk eden Kazy Burhaneddin bilen Magtymguly bolsa zünnary biline guşaýarlar.

Eýsem getirilen mysallara esaslanyp, Siwaslyny, Magtymgulyny, Şabendedir Mollanepesi dine ynanmandyrlar diýip bolarmy? Olaryň döredijiliginden azda-kände habarly adam beýle pikiri kellesine hem getirmez.

Biz ýokarda Z.Muhammedowanyň 1123-nji bukjadaky goşgulary 3 topara bölüp, 3-nji topara degişli goşgularda din wekilleriniň pese düşen abraýyndan zeýrenilýändigine esaslanyp, ol goşgulary 1917-nji ýyldan soň haýsydyr bir mollanyň döredenligi baradaky pikirini ýatlapdyk. A.Meredow bilen A.Haýydow bolsa gürrüňi edilýän makalasynda şeýle ýazýarlar: «Magtymgula ýöňkelyän «Pany jahan gerekmes» diýen goşguda şahyr hudaýa şeýle diýip ýüzlenýär:

Ilim-günüm hary-zardyr, gelsin döwlet leşgeri,

Dini hödür eýleýir sen, ajap «Kuran» gerekmes.

---

¹⁷⁸ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 148-nji sah.

Magtymgulynyň Gurhandan ýüz öwürmegi akyla sygjak hadysa däl»¹⁷⁹. Görnüşi ýaly, bir alym-a 1123-nji bukjadaky dini äheňli goşgulara esaslanyp, olary din wekiliniň sowet döwründe din wekilleriniň we diniň ýazgarylmagyna hem-de olaryň mer-tebesiniň pese gaçmagyna bagyşlap döredipdir diýse, beýleki alymlar şol bukjadaky goşgularyň esasynda onuň tersine netije çykarýarlar. Bu nämäni aňladýar? Bu iki makalanyň hem awtorlarynyň 1123-nji bukjadaky goşgulary düýpli seljermän, birtarap-ly çemeleşendigini görkezýär.

Onuň hem üstesine, A.Meredow ýokarda getirilen salgylan-mada «zünar» sözünü şahyrlar dine ynanmaýandyklaryny gör-kezmek üçin ulanypdyrlar» diýip ýazyp, Magtymguludan hem mysal getiripdi ahbetin. Hany, bu ýerde alymyň ylmy garaýşy? Alym öz pikirini ýagdaýa görä häli-şindi üýtgedip durarmy? Eger pikiriň üýtgäýen ýagdaýynda hem, sen öňki pikiriňden üýtgeme-giň sebäbini okyja düşündirmeli.

Makalanyň awtorlary «Gözel Şirgazy» atly goşga hem münkürlük edýärler. Has takygy, olar şeýle diýýärler: «Gözel Şir-gazy» goşgusyna esaslanyp, Magtymgulyny Hywadaky Şirgazy medresesinde üç ýyl okan hasaplaýarlar. Emma şol goşgynyň Magtymgulynyňkydygyna biz şübhelenýäris»¹⁸⁰. Mälim bol-şy ýaly, Magtymgulynyň diwanynyň Gylyç Mülliyew tarapyn-dan göçürilen nusgasy 1946-njy ýylda Golýazmalar hazynasyna tabşyrylypdyr. Türkmen saz sungatyny öwreniji W.A.Uspenskä 1926-njy ýylda, G.Mülliyew heniz 4 ýaşyndaka, Magtymgu-lynyň Şirgazy han medresesindeki ýaşan otagyny görkezipdirler. Alym bolsa onuň suratyny alypdyr¹⁸¹.

Magtymgulynyň 1940-njy ýyldaky neşiriniň sözbaşysyndan biz aşaky setirleri okaýarys: «Magtymguly ilki atasynyň terbiýe-

---

¹⁷⁹ Meredow A., Haýydow A. Şol ýerde.

¹⁸⁰ Şol ýerde.

¹⁸¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Москва, 1928. стр. 189.

sinde bolup, soň hem birnäçe ýyl Hywada Şirgazy han medresesinde okapdyr»¹⁸². Diýmek, «Gözel Şirgazy» goşgusy entek ele salynmanka hem Magtymgulyň Şirgazy medresesinde okanlygy dogrusynda maglumat bar eken.

A.Meredow bilen A. Haýydow bu makalalarynda «suw üstündäki sypala» ýapyşan ýaly, her zatdan «delil» gözleýärler. Mysal üçin, olar şahyryň «Tä algynça gözüni» atly goşgusyndan:

Köl içinde görer bolsa käkiligi, tawusy,
Birini göze almaz, gözleýir öz gazyny –

diýen setiri mysal getirip, şeýle ýazýarlar: «Käkiligiň we tawusyň kölde ýaşamaýandygy belli... Daglyk ölkäniň perzendi Magtymguly käkiligiň daglarda, tawusyň hem baglarda ýaşaýandygyny bilendir»¹⁸³. Eger alymlar muňa derek, şygrydan many, pikir, duýgy gözlän bolsalar, Magtymguly-ha beýlede dursun, aňrujy türkmen tebigatyndan habarly islendik adamyň beýle zat ýazmajagyna, bilmeýän adamyň hem bilmeýän zady dogrusynda düşünjesiniň bolmajakdygyna göz ýetirerdiler we «köl» sözünü kätibiň ýalňyşy bolaýmasyn diýip ikerjiňlenerdiler. Bu ýerde «köl» sözünüň kätibiň ýalňyşydygy, onuň «käl» ýa-da «gol» bolmalydygy görnüp dur. Onuň hem üstesine, käkiligiň we tawusyň nirede bolýandygyny «bilmeýän» Gylyç Mülliýew ýa-da kimdir biri tutuş Gündogar edebiyatyndan habar berýän goşgulary nähili ýazsyn? Muňa göz ýetirmek üçin şahyryň diňe 1123-nji bukjada gabat gelýän «San bolsam» atly goşgusyň okamak hem ýeterlik:

Abu Seýit, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsi, Nyzamy, Hapyz perwany,
Jeleddin Rummy, Jamy elwany,
Olaryň jaýynda menem kän bolsam.

---

¹⁸² Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat: Türkmen döwlet neşir, 1940. 6-njy sah.

¹⁸³ Şol ýerde.

Serediň-ä, käkiligiň, tawusyň nirede ýaşayandygyny bilmeýän «bisowat» kimdir biri tutuş Gündogaryň läheňlerini, olaryň eserlerini ýeke-ýeke ýatlap otyr ahbetin! Makalada şahyryň «aýralyk» manysyndaky Pyragy edebi tahallusyna G.Mülliyewiň golýazmasynda duş gelýänligi üçin münkürlük edip: «Hakykatda welin, şahyryň «Bu dünýä» goşgusynda aýtmagyna görä, ol özüne «Pyragy» lakamyny «Pyrag», ýagny «peragat» sözünden döredipdir. Paryg (ýa peragat) – asudalyk. Ine, mysal:

Magtymguly adyň döndi Pyraga,
Paryg olup çek özüňi gyraga.

Şu fakt hem Magtymgula derek kimdir biriniň sygyr ýazan-dygyny subut edýän ýüzlerçe detallaryň biri»¹⁸⁴.

Elbetde, biz bu ýerde «aýralyk» manysyndaky Pyragy tahallusy bilen döredilen we onlarça golýazmalarda gelýän goşgulary A.Meredow bilen A.Haýydowyň ýatlamaýanlygyny geň göremzok. Sebäbi şeýle etseler, birinjiden-ä olaryň maksatlaryna ters gelýär, ikinjiden hem 1123-nji bukjadaky goşgular bilen beýleki golýazmalardaky goşgularyň logiki baglanyşygy äşgär bolýar.

Şahyryň Pyragy tahallusyny üns bilen öwrenen alym Gandym Gurbanow bu barada şeýle ýazýar: «Magtymgulynyň 1959-njy ýylda neşir edilen «Saýlanan eserlerindäki» goşgularda, takmynan, 44 ýerde «Pyrak-Pyragy» sözi «aýralyk» manysyny, diňe bir ýerde bolsa «rahatlyk, asudalyk» manysyny berýär. Görşümiz ýaly, şahyryň öz eserlerindäki faktlar onuň tahallusynyň «Aýralyk» manysyny berýän wariantyň dogrudygyna şübhe-lenmäge ýer goýmaýar»¹⁸⁵. A.Meredow bilen A.Haýydow hem meselä G.Gurbanowyň çemeleşiji ýaly ylmy nukdaýnazardan çemeleşen bolsalar, şahyryň Pyragy tahallusyny inkär etmezdi-

¹⁸⁴ Şol ýerde.

¹⁸⁵ Gurbanow G. Magtymgulynyň parsça sygyrlary. «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1983, № 4, 118-nji sah.

ler. Görnüşi ýaly, alymlaryň Pyragy tahallusy bilen baglanyşykly getiren delilleri hem olaryň Magtymgulynyň ady bilen «kimdir biriniň şygyr ýazandygyny subut edýän ýüzlerçe detallary» ýaly esassyz bolup çykdy.

Elbetde, makaladaky derňelen şygyrlaryň her biri babatynda biz hem öz pikirimizi aýdyp bilerdik. Ýöne şeýle etmegiň zerurlygy ýok hasap edýäris. Makalanyň awtorlary Gylyç Mülliýew tarapyndan göçürilen we Golýazmalar hazynasyna tabşyrylan 214 şygryň Magtymgulynyň döredijiligine degişlidigine şübhe-lenýärler. Olaryň bu meselede tutaryklary şol goşgularyň «örän pesdigi» we hiç bir elýazmada gabat gelmeýändigidr.

Hormatly okyjylara «örän pes» goşgularyň käbiriniň atларыny ýatladýarys. Okap baha bermek siz bilen. Ine, olar: «Amana geler», «Bu gün», «Ýaryň ýagşysyn», «Ýyl bile», «Fetdah», «Mert bolmaz», «Iliňi», «Köp bolsa», «Galdy, neýläýin», «Hindistanda hyýalym», «Ozan geler», «Söz manysyn bilmeginçe» we beýlekiler.

Indi alymlaryň ikinji tutarygy barada. Ýagny gürrüňi edilýän 214 goşgynyň hiç bir elýazmada gabat gelmezligi dogrusynda. Bu ýerde geň galyp oturasy hiç zat ýok. Mysal üçin, Nurmuhammet Andalybyň «Oguznama» poemasyň bir setiri hem biziň Golýazmalar hazynamyzdaky Andalybyň eserleri ýazylan 150 töweregi elýazmalaryň hiç birinde gabat gelenok. Biz oňa Daşkendiň, Duşenbäniň golýazmalar hazynalarynda hem gabat gelmedik. Onuň ýeke-täk nusgasyny Burdalyk raýonynyň Gultak obasyndan Guwan Eziz ogly 1929-njy ýylda Türküstandaky Hoja Ahmediň guburyndaky bir elýazmadan göçüripdir. Hiç bir golýazmada gabat gelmeýänligi üçin, biz bu poemany Andalybyňky hasaplamaly dälmi? XVII asyr taryhçysy Abulgazy «Şejereýi teräkime» atly kitabynda şeýle maglumat getirýär: «Erse şyh Şerep Hoja taky barça meseleýi dinini terjime kylyp, bir kitap edip, «Muinil-mürit» at goýup, Ärsary baýa berdi. Ol

wagtdan bäri tä bu güнгеçe barça türkmenler ol kitabyň meselelerine amal kyla tururlar»¹⁸⁶. Görnüşi ýaly, XVII asyrdä türkmenleriň arasynda Şyh Şerebiň «Muinil-mürit» atly kitaby ýörgünli bolupdyr. Emma bu gün şol eseriň ýeke nusgasy hem Merkezi Aziýanyň golýazmalar hazynalarynda gabat gelmeýär. Onuň ýeke-täk nusgasy Türkiýäniň Bursa şäherinde saklanýar. XVII asyrdä türkmenleriň arasynda meşhur bolan bu eseriň ýeke nusgada saklanyp galmagyna näme diýjek. Belki, Abulgaza-da biz ynanmaly däliris? Magtymgulynyň atasy Azadynyň «Behişt-nama» eseriniň golýazmasy-ha däl, daşbasma usulynda 1914-nji ýylda Buharada neşir edilen nusgasy hem biziň günlerimize bary-ýogy bir nusgada gelip ýetipdir. Ýa-da XVIII–XIX asyr şahyrlarymyzyň hiç bir elýazmalarda gabat gelmeýän, ýeke nusgada, ýagny halkyň dilinden ýazylyp alnan nusgada gabat gelýän onlarça goşgularyna nähili garamaly? Tersine, diňe ýeke golýazmada gabat gelýän goşgulara nähili çemeleşmeli?

Magtymgulynyň heniz ylmy jemgyýetçilige belli bolmadyk eserleriniň çykmagy hem gaty ähtimaldyr. Munuň şeýledigine XX asyryň ahylarynda şahyryň diwanynyň Daşoguz welaýatyndan getirilen surat nusgasy hem şaýatlyk edýär. MGI-däki 131 SN bukjada saklanýan bu diwanda Magtymgulynyň ozal ylma belli bolmadyk 15 goşgusy tapyldy. Eger-de kimdir biri şol 15 goşgyny ýazyp, Golýazmalar hazynasyna tabşyran bolsa, golýazmanyň özi hem haýsydyr bir sebäbe göre ýiten bolsa, onda şol 15 goşga hiç bir golýazmada gabat gelinmeýänligi üçin ynanmaly dälmi? Şeýle golýazmalaryň ýene-de ýüze çykmagy mümkin. Çünki A.H.Samoýlowiçiň we beýleki adamlaryň beren maglumatlaryna göre, Magtymgulynyň ähli eserlerini özünde jemleýän «Külliyaty» bolupdyr. Ýene-de bir zady nygtasymyz gelýär. Magtymgulynyň sowet döwründäki neşirlerinden din mazmunly eserleriň galdyrylyşy ýaly, öňki döwür elýazmalaryny

¹⁸⁶ MGI. 3436-njy bukja.

göçüren din wekilleri hem şahyryň durmuşy goşgularyny, aýratyn hem, hakyky (real) söýgi mowzugyndaky goşgulary galdyryp ýazypdylar. Magtymgulynyň 60-dan agdygrak diwanlarynda, şeýle hem onuň Daşkentde, Buharada çap edilen diwanlarynda, esasan, dini mazmunly eserleriň ýerleşdirilmegini hem hut şunuň bilen düşündürmek mümkin. Muňa şahyryň häzirki döwürlerde Eýranda neşir edilýän ýygyndylary hem belli derejede şaýatlyk edýär. Abdyrahman Teňli Tana atly bir eýranly ruhany Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşkly ýazan kitabynda onuň söýgi lirikasy hakynda şeýle diýýär: «Eger zenanyň ady tutulyp aýdylýan şygyrlar bar bolsa, ol ýüzbe-ýüz Magtymgulynyň gepi dälendir»¹⁸⁷. Görnüşi ýaly, ruhany şahyryň dünýewi söýgi mowzugyndaky döreden şygyrlaryny inkär edýär. Bu ýagdaýy şol kitaba syn ýazan A.Meredow berk ýazgarýar. Has takygy, ol şeýle diýýär: «Awtor her edip, hesip edip, Magtymgulynyň döredijiligindäki dünýewilik häsiýetini inkär etmäge çalyşýar, şahyryň yşky-söýgi barada ýazan eserlerini tutuşlygyna Hudaýa bolan söýgi hökmünde düşündürmäge çalyşýar.... Şahyryň aýal-gyzlaryň gylyk-häsiýetine, gözelligine, ylaýta-da, öz söýgülişi Meňlä bagyşlap ýazan şygyrlaryny, heý-de, Hudaýa bolan ylahy söýgi diýip düşündürmek bolarmy?»¹⁸⁸. Gaty jaýdar aýdylan pikir. Ýöne Meňlä bagyşlanyp ýazylan şygyrlaryň «Gülzardan aýryldymdan» özgesi A.Meredowyň şübhelenýän 214 goşgusynyň arasynda-da?! Bu bolsa A.Meredow 1123-nji bukjany aslynda, diňe bir bu bukjany däl, umuman, Magtymgulynyň mirasyny töwerekleýin öwrenmändigini tassyklaýar, türkmen edebiyatynyň taryhynda, megerem, hut şu sebäpli, ýagny dünýewi häsiýetli şygyrlarynyň galdyrylyp ýazylmagy sebäpli, Hoja Ahmediň, Gül Süleýmanyň,

¹⁸⁷ الحاج عبدالرحمن آخوند تنگلی طانه «تنبیه الاخوان فی معرفة مخدومقلی ایشان» ص. 33

¹⁸⁸ Meredow A. Magtymguly barada. Tähranda neşir edilen kitapda beýik şahyryň eserlerine nädogry baha berilýär. «Sowet Türkmenistany» gazetini, 1987-nji ýylyň 11-nji sentýabry.

Wepaýynyň we ýene-ýeneleriň, esasan, dini häsiýetli eserleri bi-ziň günlerimize gelip ýetip, söýgi ýa-da durmuşy mowzukdaky eserleri ýiten bolmaly. Bu we şular ýaly beýleki şahyrlaryň döredijiliginde dünýewi häsiýetli eserleriň hem bolandygyna özüimiz-ä ynanýarys. XVIII asyr şahyrlarynyň elýazmalarynyň hiç birinde hem hut şu sebäpli zenan ady bilen baglanyşykly goşgular gabat gelmeýär diýen ýaly.

Umuman, biz Z.Muhammedowanyň A.Meredowyň we A.Haýydowyň 1123-nji bukjadaky Magtymgulynyň diwany hakyndaky pikirlerini seljerip, makalalaryň bir taraply ýazylandygyny nygtamakçy bolduk. Şeýle hem 1123-nji bukjada saklanýan we G.Müllüýew tarapyndan göçürilen Magtymgulynyň diwanyny içgin öwrenip, ondaky 214 goşgynyň, hakykatdan hem şahyryň galamyna degişlidigini, G.Müllüýewiň ony haýsy hem bolsa bir golýazmadan göçürendigini ýa-da ýatdan ýazandygyny aşakdaky delilleriň esasynda tassyklamak bolýar.

Birinjiden: Golýazmalar bilen işlenilen halatynda arap-pars sözleriniň nädogry okalyp, nädogry ýazylan halatlaryna ýygy-ýygydan gabat gelinýär. Kätibiň sowat derejesi bilen baglanyşykly döreýän bu hili ýalňyşlyklaryň käbirini Z.B.Muhammedowa hem belläpdir. Biz olaryň üstüne «sowsan» sözüne derek «susan», «ahwal» sözüne derek «owhal», «nebi» sözüne derek «beni», «suý» sözüne derek «söý», «lahap» sözüne derek «lahat» sözleriniň ýazylandygyny goşmakçy. Şeýle sözləri ýene getirse bolar. Bu bolsa öz nobatynda şygryň manysynyň belli derejede ýoýulmagyna getiripdir. Mysal üçin, golýazmada «gulak» manysyny berýän «güwş» diýen pars sözi «guş», «göç», «goş» ýaly dürli görnüşlerde ýazylypdyr. Mysallara ýüzleneliň:

Jahany görmäýin, gözüm kör bolsun,

Girýany eştmäýin, **guşum** ker bolsun.

(«Pelek beren döwrany»)

Pany dünýä diýenine **guş tutup**,
Haýran galyp, men kylyp oňa bawer.

(«Namys bilen ar»)

Goş tutar men her diýilen sözlere,
Jepa berdiň hyjran bile bizlere.

(«Abdylla»)

Dendan-pena, zyban-dahan nagşydyr,
Leb bilen **göş** hiç zyban a ýaramaz.

(«Märekä barmaz»)

«Güwş» sözünüň nädogry okalyp, nädogry ýazylandygy, şonuň netijesinde mysal getirilen setirleriň öz manysyny ýitirendigi görnüp dur. Eger biz A.Meredow bilen A.Haýydowyň eseri derňemeklige çemeleşşi ýaly çemeleşsek, onda «guş» sözünü dialekt sözi hasaplap, ol häzirki zaman türkmen dilinde «gulak» diýen manyny berýär. Şu mysal hem goşgyny Magtymgulynyň ýazmandygyna şaýatlyk edýär diýsek, diýip oturmaly. Golýazmada ýalňyş ýazylan islendik söze şeýle boýuntyrygy daksan dakyp oturmaly.

Gürrüňi edilýän golýazmada şahyryň «Aman eýledim» gazalynyň 2-nji beýdi:

Puşeşimge düşdi gözüm, geýmişem lahat lybas,
Erse ança zaman ony ajap çuşan **eýledim** –

görnüşinde ýazylypdyr. Bu setirlerdäki «çuşan» sözi hiç hili many bermeýär. Ol söz sowut, demir don, simden örülen uruş geýimi manylaryny berýän «jowşen» diýen söz bolmaly. Şeýle ýagdaýda beýdiň manysy aýdyňlaşýar. Bu ýerde şahyr men birden öz eşigime seretdim, görsem, ol ölümden goraýan demir don däl-de, eýsem göre salnanda çolanýan kepen eken diýmekçi bolupdyr.

1123-nji bukjada «Biçäre» atly goşgy duşup, ondan aşaky setirleri okaýarys:

Ýylan ogşap aždara,
Mur hökümdar kişmire.

Biziň pikirimizçe, mysal alnan setirlerdäki «mur» (garynja) sözi «mar» (ýylan) bolmaly. Çünki biz şahyryň onlarça golýazmalarda gabat gelýän «Şal tapsa» atly goşgusynda:

Jan howpundan bolar akyly haýran,
Ýylan kişmir görse, ütelgi – taýran,
Şir syýağuş görse, pil hem kergerdan,
Agaja gurt düşse, gawun hal tapsa –

diýen bende gabat gelýäris. «Biçäre» atly goşgusynda şahyr öz döwründen zeýrenýär, bu döwürde namartlaryň merde, Gurhan görmedik sopolaryň pire dönendiginden zeýrenýär. Şahyr bu obrazlary şertli berýär. Adaty durmuşda ýylan kişmir diýen haýwandan gorkýar. «Biçäre» atly goşguda namartlaryň özlerini mert, sopolaryň pir ýaly alyp baryşlaryny görkezýär. Şahyr bu ýerde kişmir görse, gorkusyndan gaçýan ýylany kişmire hökümdar diýmek bilen döwründen zeýrenýär. Bu ýerde kätip, ýagny G.Mülliyew «mar» sözünü «mur» diýip okapdyr. Bu goşgy ýene bir zada güwä geçýär, ýagny 1123-nji bukjadaky goşgularyň şahyryň beýleki golýazmalardaky goşgular bilen pikir garaýyş tarapyndan baglanyşygyny tassyklaýar.

Kätip tarapyndan goýberilen säwlikler atlarda hem duşýar. Mysal üçin, Kaýs (Mejnun) Keyis görnüşinde, Zülpükar (Alynyň göteren gylyjynyň ady) Zülpigyr, andalyp (bilbil) yndalyp görnüşlerinde ýazylypdyr.

Bu meselede Z.Muhammedowanyň: «Хотя мы не располагаем самой рукописью, которая именуется автографом Махтумкули, ряд строк в записях К. Мюллиева заставляет

предполагать элементарную неграмотность того, кто писал самую рукопись...»¹⁸⁹ diýen pikiri hakykata golaý. Arap elip-biýini mekdepde öwrenmedik, arap-pars dillerinden habarsyz islendik adamyň şeýle ýalňyşlyklary goýbermegi adaty ýagdaý. Z.Muhammedowa öz makalasynda ýalňyş ýazylan sözleri mysal getirip, G.Mülliyewi bisowatlykda ýazgarsa, A.Meredow bilen A.Haýydow şolar ýaly ýalňyş ýazylan sözleri mysal getirip, Magtymgulynyň beýle zat ýazmajakdygyny nygtap, öz pikirlerini delillendirmek isleýärler.

Ikinjiden: Kätip golýazmany ýazyp otyrka ünsüzlükden säwlik goýberip, bir sözi artdyrýar ýa-da tersine, galdyrýar. Biz şeýle ýagdaýa 1123-nji bukjada hem ýygy-ýygydan gabat gelýäris:

«Bu dahana» atly goşgudan:

Gider bolsaň uzakdyr,
Eýran, Turan, Hindistana.

Goşgynyň birinji setirinden bir söz, has takygy, «ýol» sözi galdyrylypdyr.

«Hun bilen» atly goşgudan:

Ýüregimde ýandy narlar bir perwana nazar kylmaz,
Magtymguly öter boldy, dünýäden arman bilen –

diýen setirlerini okaýarys. Bu goşgynyň hem ikinji setirinde bir söz, has takygy, «bu» diýen söz galdyrylypdyr.

Şahyryň «Bar meniň» atly goşgusy şeýle başlanýar:

Eý, ýaranlar, neýleýin, köýen janym bar meniň,
(14 bogun)

Bazary weýran bolupdyr, uly dükanym bar meniň.
(16 bogun)

---

¹⁸⁹ Muhammedowa Z.B., 145-nji sah.

Galan ähli bentleri 15 bogunly bolan bu goşgynyň başky iki setiriniň birinji setirinde «men» sözi galdyrylan bolsa (neýleýin men) ikinji setirinde «uly» sözi, megerem, «ol» sözüne derek ýalňyş ýazylypdyr.

Üçünjiden: Islendik golýazmada, şol sanda Magtymgulynyň diwanlarynda hem kätipleriň säwligi bilen galdyrylan setirler bolýar. Bu 1123-nji bukjada hem şeýle. Mysallar:

Magtymguly diýdiň herne bileniň,

Soňun sanap gutarmadyň öleniň,
Ýoda ýiter, şol ýorelen ýol galmaz.

(«Päl galmaz»)

Dil gerekdir söz diýmäge,

Açlar dalaşar iýmäge,
Ýalaňaç diýer: «Don gerek».

(«Jan gerek»)

Aklym gysga erdi, käsäm gaýnady,
Jiger telwas urdy, göwün oýnady,

Gider boldum, hoş gal, gözeli Şirgazy.

(«Şirgazy»)

G.Mülliyew goşgularda galdyrylan setirleri bilip, galan setirlere derek kese çyzyk goýup ýazylypdyr. Bu bolsa şol setirleriň G.Mülliyewiň göçüren golýazmasynda hem galdyrylandygyny aňladýar. «Tuta başlady», «Çykmaýyn zulumdan» atly goşgularda hem şeýle ýagdaýa duşulýar.

Dördünjiden: Golýazma bilen işlenen halatynda golýazmalaryň arasynda käbir waraklaryň, sahypalaryň dürli sebäplere görä ýyrtylyp ýiten halatlaryna ýygy-ýygydan duşulýar. Ony golýazmanyň garawullarynyň gabat gelmezligi ýa-da goşgularyň

gutarylmaryk ýagdaýda bolmagy, goşgynyň başky bentleriniň bolmazlygy ýaly faktlaryň esasynda kesgitlep bolýar. 1123-nji bukjanyň haýsy hem bolsa bir golýazmadan göçürilendigini ondaky goşgularyň käbiriniň gutarylman galdyrylmagy, käbir goşgularyň başky bentleriniň bolmazlygy aýdyň görkezýär. Mysal üçin, golýazmada şahyryň «Başym çykmaýan zulumdan», «Ýazlar size», «Azary belli», «Ýurt galar», «Perzendi önmez», «Zybana Meňli» atly goşgulary gutarylman galýar, ýagny bu goşgularyň jemleýji bendi – şygryň kime degişlidigini kesgitleýji bendi gabat gelmeýär. Bu bolsa golýazmanyň aralaryndan birnäçe sahypalaryň ýitendigini alamatlandyrýar. Golýazmadaky: «Goç ýigitler», «Ýetirmez hijran» «Galdym bu gün» atly goşgularyň bolsa başky bentleri ýitipdir.

Bäşinjiden: Golýazmalar bilen işlenen halatynda goşgynyň redifiniň öňki goşga eýerilip ýa-da şygryň manysyna görä aňladyljak bolunýan manynyň gepleşik dilindäki ulanylyşynyň ýazylmagy bilen baglanyşykly goýberilýän säwliklere hem duş gelinýär. Şeýle ýagdaý 1123-nji bukjadaky diwandan hem sowa geçmändir. Diwandaky «Baş ýagşy» atly 7 bentlik goşgynyň her bendi «ýagşy» redifi bilen tamamlanýar. Emma ahyrky bent bolsa «Mert gardaşy üçden-dörtdeň baş bolsa» diýen setir bilen tamamlanýar. Ýagny «ýagşy» redifine derek «bolsa» diýen söz ýazylypdyr. Bu ýerde iki ýagdaýyň bolmagy mümkin. Birinjiden, kätibiň, has takygy, G.Mülliyewiň göçüren nusgasynda «Baş ýagşy» atly goşgynyň tamamlanman galyp, şol ýerden bir, belki-de birnäçe sahypalaryň ýiten bolmagy mümkin. Muňa şol goşgynyň yzyndan gelýän «Hijran» atly goşgy hem belli derejede esas berýär. Çünki şol goşgy şeýle başlanýar:

Saba turup, watan seni çaglar men, (a
Gülşenli, serçemen diýip aglar men, (a
Hoşlaşyp, bu misgin janym daglar men, (a
Maksat-myradyma ýetirmez hijran. (b

Görnüşi ýaly, goşgy murapbag galybynda ýazylypdyr. Goşgy düzmegiň murapbag galybynyň başky bendi a, b, a, b, galan beýlekileri bolsa g, g, g, b; d, d, d, b we ş.m. görnüşinde sazlaşyp gelmeli. Bu ýerde bolsa murapbag galybynyň sazlaşmagynyň kadasy saklanmaýar.

Ikinjiden, kätibiň atanlykda «ýagşy» redifine derek «bolsa» sözi ýazan bolmagy mümkin. Beýle diýilse-de, ahyrky bendiň ruhy öňdäki bentler bilen sepleşip hem barmaýar.

Altynjydan: Golýazmalar bilen işlenilen halatynda şol bir goşgynyň dürli ýerlerde gabat gelýän, ýagny gaýtalanyp ýazylan halatyna duşulýar. Mysal üçin, MGI-däki 1747-nji bukjada Magtymgulynyň «Donun kim biçdi», «Ýat ýagşy», «Turgul» diýdiler», «Hakyň pelegidir» we «Bilmezmiň» atly goşgular, 281-nji bukjada «Haýrandadyr-haýranda», «Golda bary bolmasa», «Gal-magaly neýlerem» atly goşgular, 919-njy bukjada «Bellidir» atly goşgy 2 gezek ýazylypdyr, ýagny dürli ýerlerde gaýtalanyp gelýär. Golýazmalara mahsus bolan bu ýagdaýa 1123-nji bukjada hem duşulýar. 1123-nji bukjada «Tutmaý bardyň», «Alar bolduň» atly goşgular iki gezek ýazylypdyr. Adatça, bir goşgynyň şol bir golýazmada dürli ýerlerde gelmegi şahyryň ol goşgynyň üstünde ikinji gezek işlemegi bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Şonuň netijesinde, goşguda käbir setir tapawutlary bolýar. Ol bu bukjada hem şeýle görnüşde duşýar. Kätip golýazmany ýa-da diwany golýazma esasynda düzende hem şeýle ýagdaý ýüze çykýar.

Ýedinjiden: G.Mülliyew diwany göçürende ondaky goşgularly öz çaklaýşyna görä gazal, murapbag, muhammes görnüşinde ýazypdyr. Ýöne ol diwandaky «Gyýmaz gözüm», «Ýazlar size», «Pena dünýä», «Jenana meňzemez» atly gazallary murapbag hasaplapdyr we şol görnüşde ýazypdyr. Magtymgulynyň «Pena dünýä» gazalyndan täsirlenip, Gaýyby hem şeýle at bilen gazal döredipdir. Umuman, bu diwandaky goşgulardan täsirlenip döredilen goşgular XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynda köp.

Ýokarda getirilen mysallar 1123-nji bukjadaky diwanyň haýsy hem bolsa bir golýazmadan göçürilendigini şeksiz subut edýär.

Bu pikiri Z.Muhammedowa hem öz makalasynda nygtaýdyr. Has takygy, ol şeýle diýýär: «Многие стихи в записи К. Мюллиева свидетельствуют о том, что именно он неверно прочел соответствующие стихи рукописей»¹⁹⁰. A.Meredow bilen A.Наýydow bolsa öz makalalarynda gürrüňi edilýän golýazmanyň haýsydyr bir golýazmadan göçürilip-göçürilmändigi barada açyk bir zat aýdanoklar. Ýöne A.Meredow «Matamy kim?» atly makalasynda açyk pyşgyrmasa-da, 1123-nji bukjadaky goşgularyň awtory G. Mülliýew diýmekçi bolýar¹⁹¹. 1123-nji bukjanýň awtograf däldigine, golýazma bilen iş salyşýan islendik adam aňsatlyk bilen göz ýetirer. Muny Z.Muhammedowanyň sözlerini tassyklaýan ýokarda getiren delillerimiz hem subut edýär. Biziň berk ynanjymyza görä, bu bukjadaky golýazmany G.Mülliýew haýsy hem bolsa bir golýazmadan göçüripdir. Ýöne şol golýazmanyň ykbaly bize nämälim. Megerem, ol golýazma XX asyryň 20–30-njy ýyllarynyň ýowuz belalary döwründe, kimiň öýünden arap hatynda ýazylan bir kitap çyksa, gözünüň «Sibirde açylýan» döwürlerinde ýakylyp ýok edilen ýa-da ýere gömlüp, guma garylan ýüz münlerçe golýazmalaryň ykbalyna duçar bolandyr. Bu döwürlerde diňe bir golýazmalar däl, Magtymgulynyň özi hem berk tankyt astyna alnypdy. «Türkmen medeniýeti» žurnalynyň 1929-njy ýyldaky 1-2-nji sanynda G.Gulyýewiň «Magtymguly» atly makalasy ýerleşdirilip, ondan aşaky setirleri okaýarys: «Magtymguludan proletariatyň peýdasyňy görkezýän bir nazary we amaly pikir galmandyr. Onuň bütin hyzmaty baýlar we ruhanylar peýdasy üçin hyzmat edýär we

¹⁹⁰ Muhammedowa Z.B., 146-njy sah.

¹⁹¹ Meredow A., Matamy kim? «Türkmenistan» gazetini, 1993-nji ýylyň 22-nji ýanwary.

etmekdedir»¹⁹². Bu «magtymgulyşynas» 1932-nji ýylda «Magtymguly – söwda buržuazıyasynyň ideology» atly kitaby hem neşir etdirdi. Kitabyň redaktory A.Garryýew kitaba ýazan sözbaşysynda: «Ýol. Gulyýewiň bu ylmy-syýasy eseri dünýä çykmagy bilen Magtymguly dogrusynda synpy duşmanlaryň dürli ters ynkylyby nazaryýalary (men bu ýerde Geldiýew M., Gulmuhammedow A.H. we K.A.Böriýewiň Magtymgulyny proleariat şahyry etjek bolýan nazaryýalaryny nazarda tutýaryn) tamam ölmelidir»¹⁹³.

Şeýle döwürde Magtymgulynyň adyndan goşgy ýazmag-a beýlede dursun, onuň golýazmasyny öýünde saklamaklygyň özi hem uly hatar bolandyr. G.Mülliyewi ýatlap makala ýazan adamlar onuň çakdanaşa zehinlidigini, ýatkeşdigini, bir gezek okan kitabyňy gylany gýşartman gaýtalap bilýändigini ýatlaýarlar. Eger şeýle bolsa, belki-de, G.Mülliyew 1123-nji bukjadaky goşgulary ozal okan golýazmasyna esaslanyp, ýatdan ýazandyr.

Magtymgulynyň bu diwanyny içgin synlap, ondaky goşgularyň aglabasynyň şahyryň şahsy durmuşy bilen baglanyşyklydygyna göz ýetirýärsiň. Şoňa esaslanyp, bu diwan, megerem, şahyryň şahsy arhiwinde saklanandyr diýip netije çykarmak mümkin. Şahyryň aradan çykmagy bilen ol diwan kimdir biriniň eline düşen bolmaly. Şeýle ýagdaýlara häzirkiki döwrüň şahyrlarynyň mysalynda hem gabat gelinýär.

Indi 1123-nji bukjadaky goşgularyň Magtymguly bilen baglanyşygy hakynda.

Birinjiden: Gürrüni edilýän 214 goşgynyň Magtymgula degişlidigini ýa-da dældigini onuň golýazmalarda gabat gelip-gelmezligi bilen kesgitlemän, şol sygyrlaryň Magtymgulynyň

---

¹⁹² Gulyýew G. Magtymguly. «Türkmen medeniýeti» žurnaly, 1929, № 1-2, 39-njy sah.

¹⁹³ Gulyýew G. Magtymguly – söwda buržuazıyasynyň ideology. Aşgabat: Türkmen döwlet neşir, 1932, 3-nji sah.

ruhuna gabat gelýändigini ýa-da gelmeýändigini esasynda subut etmeli. Diňe şeýle edilen ýagdaýynda hakyky ylmy gözleg bolar.

Magtymgulynyň dürli golýazmalarda gabat gelýän goşgulary bilen 1123-nji bukjadaky şygrylary deňşdiren halatynda olaryň bir almany iki bölen ýalydygyna, has takygy, bir agajyň miweleridigine, bir şahyryň «gazanynda gaýnan» pikir-duýgularyň, başdan geçirmeleriniň, şatlyk-gaýgylaryň hasylydygyna äşgär göz ýetirýärsiň. Mysallara ýüzleneliň:

Ykbalyň oýansa, döwlet ýar bolsa,
Daga azy ursañ, daşy syndyrar.
(«Daşy syndyrar». 2, 76, 250... bukjalar)

Daga azy urup, daşyn goparyp,
Derýany guradyp, suwun aparyp.
(«Sürdi-de bardy». 1123-nji bukja)

Aly, Hatam başlar jennet işigne,
Jomartlar geçerler nany biläni.
(«Dini biläni». 400, 763, 3371-nji bukjalar)

Şehitler gan bilen girse behişte,
Jomartlar baradyr aş-u nan bilen.
(«Syn bilen». 1123-nji bukja)

Şerap içip, serhoş bolup segresem,
Ganym janyn gyýym-gyýym dograsam.
(«Ýar senden». 281, 609, 610-njy bukjalar)

Serhoş bolgul, segregil, mäkäm orap zünnaryň.
(«Yspyhanda tapylmaz». 1123-nji bukja)

Şeýle kybapdaşlygy el uran ýeriňden tapsa bolýar.

Ikinjiden: 1123-nji bukjada şahyryň ýaşan topragynyň tebigaty, Dehistandan Hazaryň üstünden gelýän mylaýym şemal bilen baglanyşykly birnäçe goşgular gabat gelýär:

Gyşda nowruz geldi, gyş boldy ýazlar,
Dehistandan gelen ýeller dargady.
(«Mallar dargady»)

Solupdyr baglaryň güli,
Öwümez Hazaryň ýeli.
(«Oýanmaz»)

Dag başynda durar duman,
Hazardan ýel gelmeginçä.
(«Söz manysyn bilmeginçä»)

Etrek-Gürgen etraplarynda ýaşamadyk adam guşluk çagy Hazar deňzi tarapyndan öwüsýän mylaýym şemaly, deňiz tarapyndan ýel ösen çagy daglaryň başyndan dumanynyň syrlyandygyny nireden bilsin?! Ýa-da «Hary-zar bolduň» goşgusyndaky:

Zenana ýeg ýarar Gürgen howasy,
Daýym ol dert bilen rozygär bolduň –

diýen setirleri şol ýerde ýaşamadyk adam nireden bilsin?! Dag tebigaty, dag gözelligi, onuň haýwanat we ösümlük dünýäsi bilen baglanyşykly goşgulary gürüňi edilýän bukjadan isledigiňçe tapsa bolýar. Biz bu meselede şahyryň diňe Hazar deňzinden guşluk çagy ösýän jana şypaly ýel bilen baglanyşykly 3 goşgyny mysal getirmek bilen çäklenýäris.

Üçünjiden: 1123-nji bukjadaky goşgularda agzalýan taryhy şahslar şahyryň beýleki goşgularynda hem gabat gelýär. Biz bu ýerde Süleýman, Karun, Isgender ýaly Gündogar edebiyatynda köp işlenilen şahslary göz önünde tutamzok. Ýogsam bolmanda, şol şahslaryň keşpleriniň işlenilişinde hem bitewülik bar. Biz bu

ýerde nusgawy edebiýatymyzda ýeke Magtymguluda gabat gelýän ussa Jepbar bilen Atanyýaz hany göz önünde tutýarys.

Magtymgulynyň 76, 250, 281-nji bukjalarda saklanýan diwanlaryndan meşhur «Gözel sen» goşgusyň aşaky setirlerini okaýarys:

Ussa Jepbar işi, senjap jupbesi,

Ysphyanda gurlan ýaýy, gözel sen.

1123-nji bukjadan hem aşaky setirleri okaýarys:

Lagl gözläp, tylla, misden uýalan,

Ussa Jepbar aýdar: «Illere sary».

Eýsem, şu mahala çenli ussa Jepbaryň kimdigini we haýsy döwürlerde hem-de nirede ýaşap geçenligini ylmyň doly äşgär etmedik ýagdaýynda, onuň hem üstesine, «Gözel sen» goşgusyň heniz şahyryň neşirlerine girmedik mahaly kimdir biriniň Magtymgulynyň onlarça golýazmalarda gabat gelýän «Gözel sen» goşgusyndaky ussa Jepbaryny nireden bildikä?

Magtymguly bilen baglanyşykly halk arasyndan dürli ýyllarda ýazylyp alnan maglumatlaryň arasynda şahyryň tiresine bagyşlanyp ýazylan «Gerkeziň» atly goşgy gabat gelýär. Bu goşgyny käbir alymlar Magtymgulynyň ady bilen baglanyşdyrsa, käbir alymlar ony şahyryň garry kakasy Magtymguly Ýonaçynyň ady bilen baglanyşdyrýar. Gep bu ýerde sygry kimiň ýazanlygyn-da däl. Gürriň bu ýerde şol goşgudaky aşaky setirlerde:

Atanyýaz Kadyrdyr iliniň eýesi,

Ýetim oglan, dul hatynyň saýasy.

Biz XVIII asyrdaky gerkez tiresine hanlyk eden Atanyýazyň adyna 1123-nji bukjadaky «Dükan görüner» atly goşguda hem gabat gelýäris:

Hindistan, Hotana baran,

Atanyýaz han görüner.

Eýsem XVIII asyrlarda gerkez tiresine hanlyk eden Atanyýazy kimdir biri nireden bildikä? Biz 1123-nji bukjada gabat gelýän käbir taryhy şahslaryň şahyryň onlarça golýazmalarynda şeýle hem halkdan toplanan maglumatlarda gabat gelýänleriniň diňe käbirlerini ýatladyk.

Dördünjiden: 1123-nji bukjada Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen baglanyşykly onlarça goşgulara duşýarys. Biz bu ýerde şahyryň başdaş aýalynyň, ejesiniň-atasynyň ölümi bilen baglanyşykly hesretli goşgulary, doganlaryndan jyda düşmegi, Çowdurhanyň ölümi, gyzybaşlaryň zulумы hakyndaky otlukly goşgulary göz önünde tutýarys.

Eýsem, kimedir birine bimahal gelen ajal zerarly mähriban ejesini ýitiren Magtymgulynyň dilinden:

Pederim Azady ýyglar, ýomut-gökleň il bilen,
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym kaýda sen? –

diýip özelenmek nämä gerek bolduka? Aslynda Azadynyň başdaş aýalynyň ir aradan çykandygyny «kimdir biri» nireden bildikä? Çünki Azadynyň başdaş aýaly Orazgülüň irräk aradan çykyp, ondan soňra Azadynyň dul gazak aýalyna öýlenendigi ylma 1950-nji ýyllarda mälim boldy ahyr. Kimedir birine:

Ymamsyz galandyr, mesjit-mährabym,
Dogmady nur saçyp ol mahy-tabym,
Ýowuz galdym, sil alypdyr etrabym,
Köňlümiň ummany — Azadym kany?! –

diýip, Magtymgulynyň dilinden dünýäden öten Azadynyň agsyny aglamak nämä gerek bolduka? Kimedir birine:

Daga arzym aýdyp, tutdum habaryň,
Lal bolupdyr tili, diýmez azaryň,

Ata-enesiz nedir seniň kararyň,
Kaýda watan tutduň gardaş Abdylla? –

diýip, Magtymgulynyň dilinden onuň dereksiz ýiten dogany
üçin nalamak nämä gerek bolduka? Kimedir birine:

Magtymguly gara ýüzüň,
Diňlemezler zaryn sözüň,
Zübeýdam, ýaşlasaň gözüň,
Harytsyz, dükanym galdy –

diýip, Magtymgulynyň dilinden onuň naçar dogany Zübeýdä
derdini dökmek nämä gerek bolduka? Kimedir birine:

Çowdur han, görejim, köňül diregim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde.
Gökleňde pälwanym, ile geregim,
Halky goýup gitdiň narlar içinde –

diýip, Magtymgulynyň dilinden ýowuz günde halk hossary
bolan gaýduwsyz gerçeğiň ölümine bagyşlap iki elegiýa düzmek
nämä gerek bolduka? Kimedir birine:

Bu ne bela, bu ne hasrat, ne gowga,
Rehm eden bolmady, bagtym garadyr.
Nalyş etsem, arzym ýetmez ol Huda,
Rehm eden bolmady, bagtym garadyr –

diýip, Magtymgulynyň dilinden yzly-yzyna gelen betbagtlyklar
zerarly hasrat kölüne çümen şahyr bolmak nämä gerek bolduka?

Kimedir birine:

Magtymguly, aýdar iller!
Yzymda zürýat galmady –

diýip, zürýatsyz Magtymgulynyň dilinden gussa du-
manynda hesret çekmä nämä sebäp bolduka? A.Meredow bilen

A.Haýydowyň çeper esere «düşünip» beren bahalarynyň tersine, bu «halys gowşak» şygýrlardan biz ýasamalyk däl-de, ata-eneden, dogan-garyndaşdan, dost-ýardan, köňül söýen gyzyndan jyda düşen, dünýäden bizürýat geçen gerçeğiň ýanan ýüreginiň sesini eşidýäris.

Bäşinjiden: Magtymgulynyň goşgulary 1946-njy ýyla çenli, ýagny 1123-nji bukjanyň Golýazmalar hazynasyna tabşyrylmazyndan ozal 4 gezek (1926, 1940, 1941, 1944-nji ýyllar) neşir edildi. Bu neşirlerde şahyryň doganlary Abdylla, Mämmetsapa, Zübeýda bilen baglanyşykly ýazan şygýrlarynyň hiç biri hem ýok. Beýle diýildigi şahyryň doganlary bilen baglanyşykly goşgularyň 1123-den başga golýazmalarda duş gelmeýändigini aňlatmaýar. Mysal üçin:

Göçi-gony birle gitdi Abdylla,
Hemme giden geldi, bular gelmedi.
Mämmetsapa gitdi kömek bermäge,
Uzadanlar geldi, bular gelmedi –

diýen bent bilen başlanýan «Bular gelmedi» atly şygýr, diňe Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda 20-den gowrak golýazmada duşýar. 1123-nji bukjada-da Abdylla bilen baglanyşykly 3 goşgy gabat gelýär. A.Meredowyň çaklamasyna görä, bu bukjadaky goşgulary G.Mülliyew ýazan bolsa, ol nireden Magtymgulynyň doganlarynyň atlaryny bildikä?

Şu ýerde biz bir zady ýörite nygtamakçy. Magtymgulynyň durmuşy bilen baglanyşykly (Azady, Abdylla, Mämmetsapa, Zübeýda, Çowdur han, Meňli we ş. m.) goşgularyň tas hemmesi diýen ýaly, A.Meredow bilen A.Haýydowyň «halys gowşak» we «kimdir biri ýazypdyr» diýen goşgulary bolup, olar Magtymgulynyň beýleki bukjalarda saklanýan goşgulary we halk maglumatlary bilen utgaşýar. Şol goşgulardaky maglumatlar 1946-njy ýyldan oň halkdan ýazylyp alnan maglumatlar bilen hem gabat

gelýär. Diňe şu faktlaryň özi hem 1123-nji bukjadaky şygrylaryň beýik akyldaryň galamyndan çykandygyna güwä geçýär.

Altynjdan: 1123-nji bukjadaky goşgularyň dilinde gökleň dialektiniň täsiri duýulýar. Biz ýokarda «gardaş» sözi bilen baglanyşykly gürrüň edenimizde hem bu hakda ýüzugra ýatlapdyk. Bu ýerde hem käbir mysallary getirmekçi:

Gördüm kylan pişäm **telek**,
Janym eýlär boldum heläk.

(«Nurum uçupdyr»)

Bu zamanda mollalar,
Ýortup, zekaty gözlär.

(«Namardy gözlär»)

Näzli ýar erkin ýatypdyr,
Oýarmaga **gyýmaz** gözüm.

Dünýä, sen dek binamys, görülmedik asyl-ha,
Bir zaman-az eglenip, ötüp gitdi Adyl şa,
Pisiň çykypdyr seniň, sagat-minutdan barha.

(«Dünýäniň»)

Biz bu ýerde tapawutly ýazylan sözleriň gökleň dialektine mahsusdygyny ýanjap, deliller getirip oturmagy artykmaç hasaplaýarys.

Ýedinjiden: 1946-njy ýyla çenli Magtymgulynyň ömri we döredijiligi bilen baglanyşykly ýazylan ylmy işlerde, şahyryň nesir edilen ýygnyndylarynda onuň ýaşan döwri hökmünde 1731–1780 ýa-da 1733–1782 seneler getirilýärdi. Çünki şol döwürde Magtymgulynyň garyndaşlaryndan ýazylyp alnan Magtymguly 49 ýaşap dünýäden ötüpdir diýen maglumat ýörgünlidi. Eger A.Meredowyň çaklaşyna esaslansaň, onda Magtymgulynyň adyndan şygyr «ýazan» G.Müllýew:

Ellä ýetdi gamly başym,
Mundan gaýry perýat bolmaz.

(«Mert bolmaz»)

Altmyşa azm urdy gartaşan salym,
Rehm eden bolmady, bagtym garadyr.

(«Bagtym garadyr»)

Goja daglar, nazar kylyň,
Siz kibi gojalan günler –

(«Gojalan günler»)

ýaly setirleri ýazmazdy.

Sekizinjiden: Z.B.Muhammedowa öz makalasyňyň ahyrynda şeýle pikiri öňe sürýär: «Необходимо еще раз сопоставить биографические данные, имеющиеся в стихах рукописи К.Мюллиева, с известными нам фактами биографии Махтумкули».¹⁹⁴ Bu jaýdar aýdylan pikir. Magtymgulyňyň şahsy durmuşy bilen baglanyşykly 1123-nji bukjadaky goşgular diňe bir halk maglumatlary bilen utgaşman, eýsem, şahyryň beýleki golýazmalardaky şygrylary bilen hem utgaşýar. Häzirki zaman magtymgulyşynaslyk ylmy hem ol maglumatlary tassyklaýar. Oňa Magtymgulyňyň 49 ýaşda däl-de, 80-den geçip aradan çykanlygy dogrusyndaky ylmy netijeler hem güwä geçýär. Biz bu ýerde Magtymguly bilen Meňlili meselä degişli ýeke mysal bilen çäklenmekçi. Magtymgulyňyň dürli golýazmalarda gelýän «Aýryldym», «Nowruzdan seni», «Ýarym, ýa, Alla» atly goşgularynda şahyr özüniň şowsuz söýgüsine aglaýar. 1123-nji bukjadan aşaky setirleri okaýarys:

Bir näkese bagş eýlemiş pelek Meňli hanymy,
Degdi serge, gitdi huşum, neýleýin, biçäreýem.

(«Neýleýin, biçäreýem»)

---

¹⁹⁴ Muhammedowa Z.B., 149-njy sah.

Biz bu ýerde ýeke mysal bilen çäklendik. Emma 1123-nji bukjadaky biografik äheňli goşgularyň hemmesi şahyryň terjimehaly bilen we golýazmalardaky beýleki goşgular bilen gabat gelýär.

Dokuzynjydan: 214 goşgyny, ýazmak üçin belli bir wagt gerek. Mysal üçin, G. Ezizowyň döredijiliginiň aglabasyny özünde jemleýän «Serpaý» atly ýygynyda 175 töweregi goşgy bar. Şol goşgularyň näçe wagtda döredilendigini ýatlap görüň!

Onunjydan: Magtymgulyňky diýip ykrar eder derejede sowly goşgulary ýazan adam nämäniň hatyrasyna öz döreden eserlerini özgäniň adyna bersin? Dogry, başga biriniň adyndan eser ýazan ýek-ýarym şahyr bolýar. Hatda häzirki döwürde-de öz makalasyňy kimiňdir biriniň adyndan ýazyp, metbugatda çykardyp ýörenler bar. Ýöne şolar ýaly goşgularyň möçberi köp bolmaýar.

Biziň bilşimizçe, haýsydyr bir şahyryň sygry beýleki şahyryň adyna, esasan, aşakdaky ýagdaýlarda geçýär:

Birinji ýagdaý, haýsydyr bir ýazar öz öňe sürýän pikiriniň, ideýasynyň hatyrasyna öz döreden eserini özünden has abraýlyrak biriniň adyna berýär. Şeýle eseriň mazmuny döwürüň ideologiýasyna garşy ýa-da haýsydyr bir başga ýagdaý bilen baglanyşykly bolmaly. Meselem, haýsydyr bir şahsyýeti kemsitmek ýa-da ar almak we ş.m. Ýagny şahsy garaýyş bilen baglanyşykly. Bu ýagdaýdaky goşgularyň möçberi çäkli bolýar.

Ikinji ýagdaý, kätibiň säwligi bilen ýazaryň adynyň üýtgemegi mümkin. Ýöne bu hili goşgularyň hem möçberi çäkli bolmaly. Tutuş bir diwany, ýagny 10 müň setiri başga bir şahyryň adyna (goý, ol Magtymguly bolman, her kim bolaýsyn) berjek şahyryň barlygyna ynanmak mümkin däl. Çünki sygyr ýazmagyň nähili hupbatlydygyna şahyrlar beletdir.

A.Meredow «Matamy kim?» atly makalasynda Matamy edebi tahallusyny G.Mülliyewiň ulanandygyny ýañzydýar we

MGI-däki 793^F bukjada gabat gelýän 38 goşgyny Matamy tahallusy bilen G.Mülliyewiň ýazandygyny belleýär. Eger-de G.Mülliyew öz döreden goşgularyny Matamy tahallusy bilen MGI tabşyran bolsa, onda ol 214 goşgyny näme üçin Magtymgulynyň adyna bersin. G.Mülliyewiň Matamy edebi tahallusy bilen döreden goşgularyny, umuman, G.Mülliyewiň şahsy arhiwini içgin öwrenen alym T.Nepesow şeýle ýazýar: «Üns berip görseňiz, Matamynyň bu goşgularynda Magtymguludan gelip goşulan sözlere ýa-da çeper söz birikmelerine-de, tutuş setirleriň özlere-de sataşarsyňyz. Ol ýerde halypa hökmünde Magtymgulynyň adynyň tutulmasy, asyl Matamynyň özüniň şol ulýalypa şägirt durmak höwesini, şol depderde «Eý, Magtymguly» atly goşgynyň tekstinde anyk aýdylýar»¹⁹⁵

Elbetde, şeýle delilleri ýene-de dowam etdirse bolardy. Ýöne şu deliller hem makalalaryň birtaraply ýazylandygy hakynda ýeterlik derejede düşünje berer diýip tama edýäris. Biz bu ýerde parasatly şahyryň:

Aklyň bolsa, abyraýly kişiniň
Ýamanyn örtüban, ýaýyň ýagşysyn –

diýen pähimine eýerip, şahyryň döredijiligine degişli bolmadyk goşgulary hem alybermeli diýemzok. Aslynda, ol kimdir biriniň goşgusyna mätäç hem däl. Ýöne türkmeniň guwanjyna öwrülen adam hakynda haýsydyr bir pikir aýdyljak bolunsa, ol töwerekleýin seljerilmelidir.

1123-nji bukjadaky goşgular barada ýek-ýarym «öz pikiri» ýazan başga-da «magtymgulyşynaslar» boldy. Golýazmalar institutynyň gapysyny tanamaýan, şahyryň golýazmalaryny ellerine alyp görmedik bu «magtymgulyşynaslaryň makalasynda» utanylman, golýazma hakynda gürrüň edilýär. Edebiýatdan

---

¹⁹⁵ Tejen Nepesow. Matamy. “Edebiýat we sungat” gazetini. 1992-nji ýylyň 11-nji sentýabry.

sähel üşügi bolan adam «makalalardan» kimiň ysynyň gelyändigini äşgär duýar. Her kimiň ynsaby özüne ýoldaş bolsun. Bu «magtymgulyşynaslaryň» şondan soň türkmen edebiýatynyň taryhy bilen baglanyşykly ýazan ýeke makalasyna hem duşmadyk. Şonuň üçin, birinjiden-ä, olaryň «makalasyndaky» «açyşlaryň» ozal aýdylanlygy üçin, ikinjiden hem, edebiýat ylmyndan daşdaky «awtorlar» bolany üçin olaryň «makalalaryny» seljermedik.

«Edebiýat we sungat» gazetiniň 1999-njy ýylyň 21-nji maý sanynda «Magtymguly Pyragynyň çap edilmedik goşgulary» (Gylyç Mülliýewiň golýazmalarýndan) atly redaksion makala ýerleşdirilip, onda käbir adamlaryň Gylyç Mülliýewiň Golýazmalar hazynasyna tabşyran Magtymgulynyň goşgularyna münkürlük edişleri beýan edilýär. Makalada 24 ýaşly (1946-njy ýylda) Gylyç Mülliýewiň çeperçilik ýüki ýetik onlarça, ýüzlerçe, goşgulary ýazyp bilmejekdigi 10 sany delil bilen delillendirilýär. Şol delilleriň her biri hem berk esasly welin, biz bu ýerde şol delilleriň 9-njysyny durşuna getirmekçi: «G.Mülliýewiň 1967-nji ýylda Merkezi Komitete ýazan hatynda şeýle diýilýär: «Когда я передовал стихи в ТФ АН СССР, я не преследовал никакой корыстной или антисоветской цели. Пожалуй, об этом можно было бы и не говорить, если бы меня не обвиняли в том, что так называемый «однокашник» Махтумкули никто иной как Муллиев Клыч, это для меня великая честь, но к сожалению, при всем моем желании я не могу быть удостоен ею...». Şu ýazgyny öz bolşy ýaly rusça bermegimiziň sebäbi sähelçe-de gyşarma bolmasyn diýlip edildi».¹⁹⁶ Gazetiň şol sanynda Gylyç Mülliýewiň aýaly Nurjemal Mülliýewanyň «Yzarlanma» atly ýatlamasy hem ýerleşdirilipdir. Bu makalada tebigy zehin Gylyç Mülliýewe atylan töhmetler, onuň ylymlaryň doktory diýen ylmy derejäni almak üçin 13 ýyl garaşanlygy, iň soňunda hem beýik

---

¹⁹⁶ Magtymguly Pyragynyň çap edilmedik goşgulary (Gylyç Mülliýewiň golýazmalarýndan «Edebiýat we sungat» gazetiniň, 1999-njy ýyl, 21-nji maý).

şahyryň tutuş bir diwanynyň ýitip gitmezligine sebäp bolan adamyň dürli ýanamalara döz gelmän 58 ýaşda ýürek çatlama-syndan heläk bolandygy beýan edilýär. Alymyň ykbaly bu meselede beýik şahyryňka kybapdaş. Çünki Magtymgulynyň ölümi hem ýürek çatlamaşy bilen baglanyşykly. Magtymgulynyň tutuş bir diwanynyň ýitip gitmezligine sebäp bolan Gylyç Mülliýewiň aşa ýatkeş adam bolandygy, Magtymgula uly söýgi bilen garan-dygy barada Tejen Nepesow «Filosof hem edebiyatçy» atly ma-kalasynda şeýle ýazypdyr: «G.Mülliýew «Göroglyny», «Mag-tymgulyny», «Nepesi» bütin ýat bilýärmişin diýýärdiler. Emma ol «Magtymgulyny ýatdan bilýärin» diýip aýtmaýardy. Magtym-guly onuň üçin göýä «Kanun» kitaby ýalydy. Magtymgulynyň özi bolsa Hikmet atasydy»¹⁹⁷.

G.Mülliýew bilen ençeme ýyl bile işlän alym Ylýas Akmy-radow «Uly alymy ýatlap» atly makalasynda şeýle ýazýar: «Kä-wagt çay başynda keýpi göterilip: «Ylýas! Magtymgulynyň haýsy sahypasyny açsaňam, tapawudy ýok. Men yzyny dowam etdirerin» diýerdi. Bir gezek barlap görmek üçin, beýik şahyryň 1959-njy ýylda çap edilen eseriniň 282-nji sahypasyny açyp, baş-la diýdim. Ol säginmän, Magtymgulynyň birnäçe sygyrlaryny ýatdan labyzly okap, diňleýjileri aňk edipdi»¹⁹⁸.

Elbetde, durmuşda her hili ýagdaýlar bolýar. Ýöne halkyň namys mertebesi hasaplanýan Magtymguly hakynda gürrüň edi-lende haýsydyr bir şahsy maksatdan ugur almak juda gelşiksiz. Tejen Nepesow bilen Gylyç Mülliýewiň aýaly Nurjemal Mül-liýewanyň makalalaryny okap, Magtymgula öwlüýä ýaly garan, onuň tutuş bir diwanynyň öz mähriban halkyna ýetmegine se-bäp bolan adamyň dürli tarapdan gysyşlara sezewar bolandygyna äşgär göz ýetirýärsiň. Her hal, suw akyp, daş galýar.

---

¹⁹⁷ Tejen Nepesow. Filosof hem edebiyatçy. 1992-nji ýyl. 25-nji dekabır.

¹⁹⁸ Ylýas Akmyradow „Uly alymy ýatlap“, „Watan gazetini“ 1996-njy ýylyň 21-nji maýy.

III BAP

«ATAMYŇ» GOŞGUSYNYŇ DERŇEWI

XVIII asyr türkmen klassyk şahyry Döwletmämet Azadynyň ömrüni we döredijiligini ylmy esasynda öwrenmekde türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy käbir işleri etdi. Bu ugurda ilkinji ädim türkmen edebiýatyny ýöriteleýin öwrenmeklige ilkinji girişenleriň biri bolan akademik A.N.Samoýlowiçe degişlidir. Ol dosty Hojaly mollanyň üsti bilen türkmen edebiýatyna, şol sanda Azadydyr Magtymgula degişli maglumatlary toplaýar. Döwletmämediň meşhur «Wagzy-Azat» eserini ele salýar. Şu maglumatlar esasynda hem ol «Стихи Доулет-Мамеда моллы, отца Махтумкули» atly makalasyny ýazýar.¹⁹⁹ Bu makala Azadyny ylmy taýdan öwrenmekligiň başyny başlady. Bu makaladan 10 ýyl töweregi soň, has takygy, 1923-nji ýylda «Türkmen ili» diýen žurnalda şahyryň döredijiliginden nusgalar çap edilýär.²⁰⁰ XX asyryň 20-nji ýyllaryndan başlap türkmen alymlary bu işe işjeň goşulyp başlaýar. Bu işde B.Garryýewiň, A.Gürgenliniň, M.Kösäýewiň, S.Durdyýewiň, Ö.Ylýasowyň, A.Meredowyň işleri aýratyn belenilmäge mynasypdyr.²⁰¹

Türkmen alymlarynyň işlerinde Azadynyň ömür beýany, döredijilik älemi, esasan, halk maglumatlarynyň, Magtymgulynyň we Azadynyň eserleriniň esasynda yzarlandy. Olarda, esasan, «Wagzy-Azat» poemasy derňelip, onuň Gündogar edebiýaty

¹⁹⁹ Самойлович А.Н. Стихи Доулет-Мамеда моллы, отца Махтумкули. ЗВОИРАО, т-2. вып.1-2. Спб.1914.

²⁰⁰ تورکمن ایلی 1923

²⁰¹ Bu hakda seret: Gürgenli A. Döwletmämet Azady. Žurn. Sowet edebiýaty. 1939. №12.; Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy.–Aşgabat: 1943.; Kösäýew M., Ahundow B. Döwletmämet Azady. Wagzy-Azat.–Aşgabat: YA TSSR. 1962.; Durdyýew S. Döwletmämet Azady. Kitapda: XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler.–Aşgabat: Ylym. 1967.; Ylýasow Ö. Döwletmämet Azady. Kitapda: Türkmen edebiýatynyň taryhy. 2-t. 1-kt.–Aşgabat: Ylym. 1975.; Meredow A. Döwletmämet Azady.–Aşgabat: Ylym. 1982 we ş.m.

bilen baglanyşygy Nyzamynyň, Nowaýynyň, Sagdynyň eserleri esasynda ýüze çykarylýar. Şahyryň ömür ýoly yzarlanylan mahalynda bolsa halk maglumatlarynyň esasynda ýygňalan şol bir faktlar getirildi. Seýrek ýagdaýda goşmaça deliller gözlenilip, bu işe Azadynyň öz mirasy bilen Magtymgulynyň eserleri çekildi. Hakykatdan hem, diňe bir Azady babatynda däl, eýsem, ömürleri we döredijilikleri babatynda taryhy resminamalaryň-maglumatlaryň juda az möçberi gelip ýeten ýa-da asla hiç hili maglumat saklanmadyk geçmiş söz ussatlaryny öwrenmek babatynda hem bu usul esasy ýörelgedir. Ýagdaý şeýle bolansoň, geçmiş edebiýatymyzyň dürli wekilleri dogrusynda, olaryň döredijilik mirasy babatynda çapraz garaýyşlar, biri beýlekisini inkär edýän pikirler häli-şindi gabat gelýär. Bu Döwletmämmet Azady babatynda hem şeýledir. Azadynyň doglan we aradan çykan wagty 1700–1760-njy ýyllar hökmünde resmi kabul edilen hem bolsa, soňky döwür alymlarynyň işlerinde bu babatynda başgarak garaýyşlar peýda boldy.

Azadynyň dünýä inen wagty hakynda şahyryň öz döredijiliginde, şeýle hem Magtymgulynyň eserlerinde hiç hili maglumat gabat gelenok. Ýöne bu barada halkyň arasynda käbir maglumatlar saklanypdyr. Şol maglumatlara görä, Döwletmämmet Azadynyň kakasyna Magtymguly Ýonaçy diýlipdir. Filologiýa ylymlarynyň doktory A. Baýmyradow tarapyndan toplanan we neşir edilen «Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar» atly kitapda ýerleşdirilen «Ady Garrymolla bolsun» diýen rowaýata görä, Magtymguly Ýonaçy Atanyýaz Kadyr zamanynda ýaşap geçipdir. Onuň garran döwründe bir ogly bolýar. Ol çaga Garrymolla diýlip at berilýär. Rowaýata görä, çaganyň hakyky adyna Döwletmämmet diýlipdir²⁰². Bu maglumaty, ýagny Döwletmämmet Azadynyň atasynyň adynyň Magtymguly bolan-

---

²⁰² Magtymguly barada rowaýatlar we legendalar. Toplan we sözbaşy ýazan A. Baýmyradow. Aşgabat, Ylym. 1983. 16-17-nji sah.

dygyny şahyryň özi hem tassyklaýar. Onuň öz eli bilen ýazan, «Muhtaser» ady bilen belli bolup, MGI-däki 546-njy bukjada saklanýan elýazmasyndan şeýle sözleri okaýarys: «Kätip el-abyt el-pakyr el-hakyr el-nady la mülk el-gafur el-hady Döwletmäm-met bin el Magtymguly».²⁰³

Şundan görnüşi ýaly, Döwletmämmediň kakasynyň adynyň Magtymguly bolandygy jedelsiz. Bu ýazgy başga bir meseläni hem aýdyňlaşdyrýar. Ýagny Magtymguly Pyraga Garry mol-lanyň – Azadynyň kakasynyň ady dakylpdyr. Ýokarda ýatlan ki-tabymyzda «Magtymguly – halkyň guly» atly rowaýat hem gabat gelip, onda Döwletmämmet Azadynyň ogly bolan mahaly mag-tymlar tiresinden Selim Magtym diýen bir adamyň hem şol ma-hal Azady bilen oturandygy aýdylýar. Ine, şol Selim Magtymyň hatyrasyna hem çaga Magtymguly diýip, at goýupdyrlar²⁰⁴.

Biz bu ýerde Azadynyň Selim Magtym bilen dost, hatda kyýamatlyk dogandyklaryna asla şübhelenemzok. Ony bu ro-waýatdan hem başga Magtymgulyynyň:

Atamyň dogany Selim Magtymyň
Goýsalar geçerin ýany biläni²⁰⁵ –

diýen setirleri hem tassyklaýar. Umuman, gerkezlerde başga tire-taýpa wekilleri bilen ýakyn gatnaşyk saklamak, kyýamatlyk dogan okaşmak ýörgünli bolupdyr. Azady we onuň nebereleri Öwezberdi diýen şyh bilen hem ýakyn gatnaşykda bolupdyrlar. Muňa gerkez Zelili bilen hoja Seýdiniň mysalynda hem aýdyň göz ýetirse bolýar. Azadynyň we onuň nebereleriniň, umuman, gerkez tiresiniň sowatly adamlarynyň beýleki tireleriň wekilleri bilen kyýamatlyk dogan okaşmaklarynyň esasy maksady, biziň

²⁰³ MGI. 546-njy bukja.

²⁰⁴ Magtymguly barada rowaýatlar we legendalar. Toplan we sözbaşy ýazan A. Baýmyradow.–Aşgabat: Ylym. 1983. 29-njy sah.

²⁰⁵ MGI. 752-nji bukja.

pikirimizçe, türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek ideýasy bilen baglanyşyklydyr. Biz bu ýerde ünsi başga meselä çekmek isleýäris. Döwletmämediň öz çagasyna Magtymguly diýip at bermegi, biziň pikirimizçe, Selim Magtym bilen däl-de, öz kakasynyň ady bilen baglanyşykly bolmaly. Ýöne Döwletmämediň garry kakasynyň (Magtymguly Ýonaçynyň kakasynyň) öz çagasyna Magtymguly diýip at goýmagy magtymlardan haýsydyr bir adam bilen baglanyşykly bolmagy mümkin. Bu faktyň bolsa soňra Magtymguly Pyragy bilen baglanyşdyrylmagy bolup biljek zat.

Şu ýerde ýene bir meselä degip geçmek zerur. MGI-däki 916, 1841-nji bukjalarda gabat gelyän «Gerkeziň» atly goşgy bar. Käbir işlerde bu şygry Magtymgulynyň ady bilen baglanyşdyrylsa, käbir işlerde ol Magtymguly Ýonaçynyň eseri hökmünde bellenilýär. Käbir maglumatlara görä bolsa, bu şygry başga bir şahyr gerkezleri taryp edip düzenmiş. Goşgynyň ahyrky bendi şeýle tamamlanýar:

Magtymguly, Garry molla dilinde
Çagyrsaň, ýetişer piri Gerkeziň.

Şundan görnüşi ýaly, bu şygry Magtymguly Ýonaçy bilen baglanyşdyrmaga ýeterlik esas ýok. Çünki bu goşguda Magtymguly bilen Garry mollanyň–Azadynyň ady tutulýar. Özi hem Garry molla gerkezleriň piri hökmünde ýatlanýar. Magtymguly Ýonaçy, megerem, öz ogly Garry molla hakynda beýle diýip bilmez. Çünki maglumatlara görä, Magtymguly Ýonaçynyň 40 ýaşa baranda bir ogly bolupdyr, ol 66 ýaşda, ýagny Azady 26 ýaşa baranda hem dünýäden ötüpdir. 26 ýaşly ýigidiň pirlilik derejesine ýetmegi gaty bir ynandyryjy däl. Şonuň üçin hem bu goşgy ýa-ha Magtymgulynyň galamyna degişli bolmaly, ýa-da haýsydyr bir şahyr tarapyndan gerkez tiresine bagyşlanyp ýazylan bolmaly. Biz Magtymgulynyň öz taýpasyna – gökleňe ýüzle-

nip ýazan «Gökleň» şygryny bilýäris. Eger şundan ugur alynsa, Magtymgulynyň öz tiresine – gerkeze bagyşlap eser döretmegi hakykatdan daş däl. Hakykatdan hem, gerkezler Garry mollany – Azadyny öwlüýä hasaplaýarlar we oňa sygynýarlar. Şu jähetden seredilende, tereziniň agramly tarapy Magtymgula ýykgyň edýär. Bu pikire gelmäge belli derejede şahyryň «Ýyl bile» we «Türkmeniň» atly goşgulary hem esas berýär. Biz «Ýyl bile» atly goşgudan şeýle setirleri okaýarys:

Ner-maýa çyrypnyşan otly ýaýlagym,
Göýa ki düýş boldy, gitdi çöl bile.

Magtymgulynyň meşhur «Türkmeniň» atly goşgusyndan bolsa aşaky setirleri okaýarys:

Hak sylamyş bardyr onuň saýasy,
Çyrypnyşar çölünde neri-maýasy.

Gürrüni edilýän «Gerkeziň» atly goşguda bolsa şeýle setir-
lere gabat gelinýär:

Atanyýaz Kadyrdyr ilin eýesi,
Ýetim oglan, dul hatynyň saýasy,
Meýdanda çyrypnyşar neri-maýasy,
Ýaýlasyn doldurar maly Gerkeziň.

Görnüşi ýaly, bu 3 goşgudan mysal alnan setirlerde ýakynlyk duýulýar. Bu bolsa «Gerkeziň» atly goşgyny Magtymguly düzen bolaýmasyn diýen çaklama getirýär. Dogry, bu goşgy dil-den ýazylyp alnanlygy üçin bellibir derejede ýoýlan bolmaly. Emma muňa garamazdan, getirilen mysallardan görnüşi ýaly, käbir umumylyklary duýsa bolýar.

Rowaýatlar, maglumatlar, şeýle hem şahyrlaryň eserleri Döwletmämmet Azadynyň kakasynyň Magtymguly Ýonaçy bolandygyny, Azadynyň hem oglunyň Magtymguly Pyragydygyny tekrarlaýar. Magtymguly özüniň «Haky çün» atly goşgusynda öz kakasynyň adynyň Döwletmämmetdigini, tahallusynyň bolsa Azadydygyny nygtapdyr.

Resulalla goýmuş adyn Azady,
Atam Döwletmämmet molla haky çün.²⁰⁶

Magtymguly özüniň döredijiliginde atasynyň Azady lakamyny birnäçe ýerde getirse-de, onuň hakyky adyny diňe ýokarky goşgusynda getiripdir. Döwletmämmediň dünýä inşi baradaky rowaýat bolsa biziň günlerimize gelip ýetipdir. Rowaýata görä, Magtymguly Ýonaçy 46 ýaşyna baranda bir ogly bolýar. Oňa hem Garry molla diýip at goýýarlar²⁰⁷. Hakykatdan hem, Etrek-Gürgen türkmenleriniň arasynda Döwletmämmet Azady Garry molla diýlip tanalýar. Edebiýatçy S.Durdyýewiň «Döwletmämmet Azady» atly işinde hem Azadynyň Magtymguly Ýonaçynyň ogludygyny belleniýär. Ýöne alym bu işinde Ýonaçy kyrk ýaşyna baranda onuň bir ogly bolýar diýip belleýär.²⁰⁸ Bize alymyň bu maglumaty nireden alandygyny nämälim. Megerem, bu ýerde halk maglumatyndaky 46 ýaş derek 40 ýaş atanlyk bilen ulanylandyr. Çünki Magtymguly Ýonaçynyň 46 ýaşynda oglunyň bolup, 66 ýaşynda bolsa dünýäden ötendigi hakyndaky maglumat esasynda bu sanlar Azady we Magtymguly bilen baglanyşykly işlerde üýtgeşsiz gaýtalanýar. Hatda Magtymguly Ýonaçy 1654–1720-nji ýyllarda ýaşap geçipdir diýen birtaraply pikir hem şol halk maglumatlarynyň we Magtymgulynyň «Atamyň» atly elegiýa-

²⁰⁶ MGI. 400-nji bukja.

²⁰⁷ MGI. 842-nji bukja.

²⁰⁸ Durdyýew S. Döwletmämmet Azady. Kt.: XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerklar. Aşgabat, Ylym. 1967. 87-nji sah.

synyň esasyndadyr. Diňe bir Magtymguly Ýonaçy däl, eýsem, onuň ogly Döwletmämmet Azadynyň hem dünýä inen we aradan çykan ýyllary halk maglumatlarynyň, ilkinji nobatda bolsa, Magtymguly Pyragynyň «Atamyň» elegiýasynyň esasynda dikeldildi.

Mälim bolşy ýaly, irki döwür ylmy işlerde Döwletmämmet Azadynyň ýaşan döwri 1700–1760-njy ýyllar hökmünde ykrar edildi. Alymlar şeýle netijä Magtymgulynyň «Atamyň» elegiýasyndaky aşaky setirleriň esasynda geldiler:

Altmyş ýaşda nowruz güni, luw ýyly,
Turdy ajal, ýolun tutdy atamyň.

Hakykatdan hem, Magtymgulynyň şu wagta çenli çap edilen neşirleriniň hemmesinde «Atamyň» goşgusy şeýle setirler bilen başlanýardy. Diňe şahyryň soňky döwürlerde çap edilen neşirlerinde goşga çykgyt berlip, onda goşgynyň başky setiriniň «Altmyş başde, nowruz güni, luw ýyly» diýen wariantynyň bardygy hem görkezilipdir.²⁰⁹ 1963-nji ýylda «Azadynyň «Wagzy-Azat» kitaby» diýen temadan kandidatlyk dissertasiýasyny ýazan Ö.Ylýasow elýazmalaryň esasynda şahyryň ylmy biografiýasyny dikeltmeklige synanyşypdyr. Ýöne haýp, ol synanyşyk sanlyja elýazmanyň esasynda edilipdir, töwerekleýin tekstologik derňew geçirilmändir. Muňa garamazdan, bu işde ilkinji gezek Azadynyň 65 ýaşap dünýäden ötendigini tassyklaýan elýazmalaryň barlygy dogrusynda maglumat berilýär.²¹⁰

Döwletmämmet Azadynyň doglan we aradan çykan senesi 1700–1760-njy ýyllar görnüşinde bolup, okuw kitaplarynda, edebiýat taryhlarynda gabat gelse-de, käbir işlerde, makalalarda bu senä ynamsyzlyk bilen garalýar. Z.B.Muhammedowa bilen S.Ahally özleriniň «К вопросу о книге чтения Махтумкули»

²⁰⁹ Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 jiltlik. 1 jilt. Aşgabat, Türkmenistan. 1983. 58-nji sah.

²¹⁰ Ylýasow Ö.Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» kitaby. Dissert. – Aşgabat, 1963.

atly makalasynda Azadynyň MGI-däki 546-njy bukjada saklanýan awtografiýa hakynda söhbet açyp, şeýle ýazýarlar: «Даты рождения и смерти Азади, видимо, еще требуют уточнения».²¹¹ Ýöne alymlaryň bu pikire nähili faktlaryň esasynda gelendikleri bize belli däl. Her hal olaryň bu senelere ynamsyzlyk edendikleri welin mälim. Azadynyň doglan we ölen ýyllary baradaky senelere S.Durdyýew hem ynamsyzlyk bilen garapdyr. Ol bu hakda şeýle ýazýar: «Azadynyň doglan we ölen ýyllaryny kesgitlemek kyn»²¹².

Bu makalada hem şahyryň doglan we aradan çykan ýylyny kesgitlemekligiň kynlygynyň haýsy meselelerde ýüze çykýandygy aýdyňlaşdyrylmaýar. Iň bärkisi iki makalada hem resmi kabul edilen 1700–1760 senelere näme üçin ynamsyzlyk bilen garalýandygy hem aýdylmaýar. Megerem, alymlaryň Döwletmämmet Azadynyň doglan we aradan çykan ýyllary dogrusyndaky senelere ikerjiňlenmesiniň bir ýany Magtymgulynyň «Atamyň» atly goşgusy bilen baglanyşyklydyr.

Biz bu elegiýa bilen gyzyklanyp Aşgabadyň, Daşkendiň, Bakuwyň, Sankt-Peterburgyň, Londonyň, Budapeştiň we Drezdeniň golýazmalar fondlarynda saklanýan Magtymgulynyň diwanlary bilen tanyşdyk. Netijede, bu goşgynyň 69 elýazmada gabat gelýändigini anykladyk. Ine, şol golýazmalar: Milli golýazmalar instituty: 9SN, 44SN, 66, 76, 110SN, 139, 178SN, 250, 281, 297, 400, 763, 764, 771, 895, 905, 919, 960, 1002, 1164, 1205, 1374, 1605, 1629, 1632, 1673, 1802, 3108, 3188, 3321, 3342, 3457, 3498, 4108, 4266, 4321, 4354, 4669, 4667, 4922, 4976, 4999, 5472, 5473, 5529, 5927, 5990, 6307, 6335; Özbekistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş instituty: 1075, 1562, 3330,

---

²¹¹ Мухаммедова З.Б. и Ахалли С.М. К вопросу о круге чтения Махтумкули. В кн. Юбилейный сборник посвященный 225-летию со дня рождения Махтумкули. – Ашх. Изд-во ТССР. 1961, 150 стр.

²¹² Durdyýew S. Döwletmämmet Azady. Kt.: XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkerler. – Aşgabat, Ylym. 1967. 87-nji sah.

7605, 7718, 11197, 11455; Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar instituty: 35, 2626, 1667; Sankt-Peterburgyň Saltykow-Şedrin adyndaky köpçülik kitaphanasy: TNS-156, TNS-124, 671-Samoýlowiç; Russiýa YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölümi: W.319, W.3654; Russiýa YA-nyň ýanyndaky Geografik jemgyýet: Raz-75.01 №15; Londonyň Britan muzeýi: OR 11414, Wengriýa YA-nyň Gündogar bölümi (golýazmanyň kserokopiýasy MGI-6558); Drezden-de saklanýan Magtymgulynyň diwany (golýazmanyň kserokopiýasy MGI-170). Şundan görnüşi ýaly, häzirki ýüze çykarylan maglumatlara görä, Magtymgulynyň «Atamyň» elegiýasy 69 golýazmada gabat gelýär. Bu goşgy MGI-däki 50 elýazmanyň 29-synda, Özbekistanyň golýazmalar fondlaryndaky 10 elýazmanyň 7-sinde, Sankt-Peterburgyň golýazmalar fondlaryndaky 6 golýazmanyň 4-sinde, şeýle hem Londondaky, Budapeştdäki we Drezdendäki elýazmalarda, başgaça edilip aýdylanda, 69 golýazmanyň 48-sinde gürrüňi edilýän goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

التميش ببشده نوريز كوني لويلي
توردي اجل يولين توسدى اتامنك

Altmyş başde, nowruz günü, luw ýyly,
Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň.

Şeýlelikde, «Atamyň» şygryny özünde saklaýan 69 elýazmanyň 48-si Azadynyň 65 ýaşap dünýäden ötendigini tassyklaýar. Magtymgulynyň Daşkent we Stambul basmalary hem bularyň üstüne. Bar, olary hasaba almanyňda hem, bize mälim elýazmalaryň 70 göterimine golaýy Azadynyň 65 ýaşandygyny tassyklaýar. Gep bu ýerde göterimde däl-de, golýazmalaryň ygtybarlygynda diýeliň. Belki-de, Azadynyň 60 ýaşda dünýäden

ötendigini ykrar edýän golýazmalar şahyryň 65 ýaşap dünýäden ötendigini tassyk edýän golýazmalardan has ygtybarlydyr, ýagny sene taýdan irkidir? Bu sowala oňyn jogap bermek mümkin däl. Çünki şol 69 golýazmanyň iň ygtybarlylarynda gürrüni edilyän goşgy «Altmyş başde nowruz güni, luw ýyly» görnüşinde başlanýar. «Altmyş ýaşda nowruz güni, luw ýyly» diýip başlanýan elýazmalar bolsa, esasan, XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda göçürilipdir. Elbetde, biz bu ýerde her bir elýazma hakynda, onuň göçürilen senesi we kätibi dogrusynda gürrüň edip oturmadyk. Çünki 60-a golaý elýazma gysgaça teswir berjek bolsaň, ol işiň göwrüminiň has artmagyna getirer. Onuň hem üstesine, şol elýazmalaryň aglabasynyň teswiri ozal biziň «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» (Aşgabat: Ylym. 1984) atly kitabymyzda berlen. Şonuň üçin hem biz bu ýerde golýazmaları umumy häsiýetlendirdik. Şu ýerde ýene bir mesele hem anyklanmaly. Arap grafikasynda «ýaş» (ياش) we «bäş» (باش) sözleriniň ýazylyşy gaty çalymdaş. Dogry, eger «bäş» (بيش) sözüni ýazmaklygyň orta asyr türki golýazmalarındaky kadasyna eýersen, onda bu çalymdaşlyk aradan aýrylýar. Bu MGI-däki 44SN, 66, 131SN, 139, 400, 1763, 1374, 1605, 1632, 3108, 3498, 4266-njy bukjalarda, Özbegistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutyndaky 1075, 1562, 7605, 11197-nji bukjalarda, Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 35, 1667, 2626-njy bukjalarda, Sankt-Peterburgyň Saltykow-Şedrin adyndaky köpçülik kitaphanasyndaky TNS-124, TNS-156, Samoýlowiç-671 bukjalarda, Russiýa YA-nyň ýanyndaky Geografiki jemgyýetdäki Raz-75.01 №15 bukjada, Wengriýa YA-nyň Gündogar bölümünde saklanýan Magtymgulynyň diwanynda, Drezdendäki Magtymgulynyň diwanynda, başgaça edilip aýdylanda, 69 elýazmanyň 25 sanysynda, şeýle hem Magtymgulynyň Daşkent we Stambul diwanlarynda hut şeýle hem (بيش) ýazylypdyr. Emma MGI-däki

110SN, 166SN, 178SN, 250, 764, 895, 919, 1002, 1164, 1205, 4669, 4922, 5529, 6307, 6335-nji bukjalarda, şeýle hem London-daky Britan muzeýindäki OR 11414 bukjada saklanýan diwanlarda bu kada eýerilmändir. Olarda, XVIII–XIX asyr türkmen golýazmalarynyň aglabasynda edilişi ýaly, türkmen gepleşik diline eýerilip, «beş» (بیش) ýerine «bäş» (باش) ýazylypdyr. Eger biz şol golýazmalardaky «bäşi» «ýaş» (ياش) ýa-da «baş» (باش) diýip okasak, onda şol golýazmalardaky «Gözde ýaşyn aňlamaz», «Atly ýaranlar», «Magny bilmez ýaşynda», «Dagy baş», «Üçi öwlatdan» we gaýry goşgularda gelýän «bäş» sözünü hem «ýaş» diýip ýa-da «baş» diýip okamaly bolardyk.

نامرد دشمن کورسه غصادين اولور
قوچ يکت لار دوردی باشی انکلامز

Namart duşman görse, gussadan öler,
Goç ýigitler dördi, başi aňlamaz.

(250 inw. 91-nji sah.)

باش شرطی بیان قیل مسلمان بولسانک
یورسنک محمدینک دینی بیلانی

Bäş şerti beýan kyl, musulman bolsaň,
Ýörseň Muhammediň dini biläni.

(1464 inw. 61-nji sah.)

Mysal getirilen setirlerden görnüşi ýaly, goşgulardaky «bäş» (باش) sözünü «ýaş» (ياش) ýa-da «baş» (باش) diýip okasaň, onda setiriň manysy ýitjek. Emma bu sözüň ýazylyşy welin şahyryň «Atamyň» goşgusyndaky «Altmyş bäş» sözi bilen meňzeş. Şundan görnüşi ýaly, bu sözi «ýaş» diýip okamak nädogry bolýar.

«Atamyň» atly elegiýanyň şahyryň 66, 76, 250, 400, 763, 1605, 1629-njy bukjalarda saklanýan abat we ygtybarly diwanla-

rynyň esasynda düzülen tankydy tekstini aşakda getirýäris. Oňa esas edip bolsa MGI-däki 400-nji bukjadaky diwan alyndy.

التميش بيشده نوريز كوني لويلى
توردى اجل يولين توسدى اتامنك
بو دنيا نيك ايشى بويلىميش بلى
عمر نيك طنائين كسدى اتامنك

آغر دولت لاره كونكل قويمدى
بو جهاننك عشرتنى سويمدى
اسكى شالدين ارتق پوشش كيمدى
آخرت اوى بولدى قصدى اتامنك

ديردى دنيا دورمز عمر باقى يوق
كونديز روزه كيچه بولسه اويقو يوق
منكر بيلمز محمص لار ينك شكى يوق
بيغمبر دستيدور دستى اتامنك

كورمسم سويله من اوى بيله جندين
مقصدينه يتر يقيلان چين دين
يارسى ملكدين يارسى جين دين
مجاور سز بولمز اوستى اتامنك

نقبا دير لار اوج يوز اران اوغراشدى
چلتنده اتامه نظريم دوشدى
نجبا بارسام هفتن لار كا قارشدى
بدلا دور جين پيوستى اتامنك

عالم ايچره آدم قالمز آد كزر
بو سرلاردين جهان حلقى يات كزر
جاي جنت ايچره كوكنده شاد كزر
يرده خوش وقت يتار پوستى اتامنك

محدومقلی کرلی سر نك بار ایچده
کامل تاپسنگ قیل قولوغن در شده
محشر کون قایغسز کیرار بهشته
هر کیم چین دین بولسه دوستی اتامنگ

Altmyş başde²¹³ nowruz günü, luw ýyly,
Turdy ajal ýolun tusdy²¹⁴ atamyň.
Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli²¹⁵,
Ömrüniň tanabyn²¹⁶ kesdi atamyň.

Agyr döwletlere²¹⁷ köňül goýmady,
Bu jahanyň²¹⁸ eşretini söýmedi,
Esgi şaldan artyk²¹⁹ puşş geýmedi,
Ahyret öý²²⁰ boldy kasdy atamyň.

Diýrdi dünýä durmaz²²¹, ömür baky ýok,
Gündiz ruze, gije bolsa uky ýok,
Müňkür bilmez²²², muhlyslaryň şeki ýok,
Pygamber destidir, desti²²³ atamyň.

Görmesem, söýlemen²²⁴ oý bilen çenden,
Maksadyna²²⁵ ýetir ýykylan çyndan,
Ýarysy melekden, ýarysy jyndan,
Müjewürsiz bolmaz üsti atamyň.

---

²¹³ 76, 1629 – ýaşda.

²¹⁴ 76, 250, 763 – tutdy.

²¹⁵ 66, 76, 250, 1605 – belli.

²¹⁶ 1605 – ömri tanabyny, 763 – ömür tanabyny.

²¹⁷ 66, 763, 1605 – döwletine.

²¹⁸ 66, 1605, 1629 – dünýäniň.

²¹⁹ 76, 250 – başga; 163 – gaýry; 1629 – özge.

²²⁰ 66, 76, 250, 763, 1605, 1629 – öýi.

²²¹ 66, 1605, 1629 – diýdi dünýä durmaz; 250 – diýerdi durmaz dünýä.

²²² 250 – bolmaz; 66, 1605 – müňkür bolma, sözleriniň şeki ýok.

²²³ 66, 250 – Pygamber dostudy, dosty.

²²⁴ 66, 1605 – sözlemen.

²²⁵ 1629 – myradyna.

Nukaba²²⁶ diýrler, üç ýüz eren ugraşdy,
Çiltende atama nazarym düşdi²²⁷,
Nujaba barsam²²⁸, heftenlere garyşdy²²⁹,
Budeladyr²³⁰ çyn peýwesti atamyň²³¹.

Älem içre adam galmaz, at gezer,
Bu syrlardan jahan halky ýat gezer²³²,
Jaýy²³³ jennet içre gökde şat gezer,
Ýerde hoşwagt ýatar posty atamyň.

Magtymguly, gizli²³⁴ syryň bar içde,
Kämil tapsaň, kyl gullugyn²³⁵ dyryşda²³⁶,
Magşar gün gaýgysyz²³⁷ girer behişte,
Her kim çyndan bolsa dosty²³⁸ atamyň.

Magtymgulynyň «Atamyň» atly elegiýasynyň tankydy teksti Döwletmämmet Azady 65 ýaşda aradan çykyppdyr diýip çaklamaga esas berýär. Eger Azady 65 ýaşda aradan çykan bolsa, onda ol 1695-nji ýylda dünýä inen bolmaly. Azadynyň 1760-njy ýylda aradan çykandygyny tassyklaýan fakt hem Magtymgulynyň «Atamyň» atly goşgusyndaky getirilýän «Luw ýylydyr». Luw ýyly XVIII asyryň ortalarynda 1748, 1760, 1772 ýyllara düşýär.

---

²²⁶ 66 – ýakban diýr; 76 – nuka.

²²⁷ 763 – bendiň başynda iki setir ýazylymandyr.

²²⁸ 66 – nije gerim ýakynlara gowuşdy.

²²⁹ 66, 763, 1605 – gowuşdy.

²³⁰ 66, 1605 – abdallardyr.

²³¹ 250 – bu bent galdyrylypdyr.

²³² 763 – älem halky mat gezer.

²³³ 76, 250, 1629 – jany.

²³⁴ 66, 1605 – gizle.

²³⁵ 1629 – gulluk eýle.

²³⁶ 250 – serişde; 66, 1605 – ýer işde.

²³⁷ 250 – günü elbet.

²³⁸ 1605 – dosty bolsa.

Şu ýerde näme üçin luw ýylynyň XVIII asyryň ortalarynda gabat gelyän ýyllary hasaba alynmaly diýen sowal döreyär. Onuň sebäbi şeýle. Azadynyň Golýazmalar institutyndaky saklanýan awtografy 1746-njy ýylda göçürilipdir. Şahyryň «Wagzy-Azat» poemasy bolsa 1753–54-nji ýyllarda ýazylypdyr, «Behiştnama» poemasy hem 1756–57-nji ýyllarda ýazylypdyr. Ine, şu üç golýazmadan başga, Azadynyň döredijiliginde sene bilen baglanyşykly fakt ýok. Bu seneler bolsa şahyryň 1748-nji ýylda – luw ýylynda diri bolandygyny tassyklaýar. Şahyryň aradan çykan ýyly bolsa «Atamyň» goşgusyňy özünde saklaýan 69 golýazmanyň 69-synda hem luw ýyly görnüşinde duşýar. Diňe Özbegistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş institutyndaky 3330-njy golýazmada «nowruz gününe» derek «roza günü, luw ýyly» diýlip getirilipdir. Diýmek, golýazmalar şahyryň luw ýylynda aradan çykandygyny biragyzdand tassyklaýarlar. Eger biz 1760-njy luw ýylyna derek 1772-nji luw ýylyna Azadynyň aradan çykan ýyly hasaplasak, onda şahyryň doglan wagty 1708-nji ýylda gabat gelyär (Azady 65 ýaşapdyr diýen pikire eýersek). Bu sene hem käbir sebäplere görä yrga. Mälim bolşy ýaly, Magtymguly, takmynan, 1724-nji ýylda doglupdyr diýlip çaklanylýar. 1747-nji ýylda Nedir şanyň ölmegi bilen ýurtda dörän syýasy wakalara Magtymguly öz sesini goşupdyr. Ol owgan döwletini guran Ahmet şanyň hereketlerini goldap, oňa oda ýazýar. Ýurtdaky bolýan syýasy wakalara baş goşmak üçin, ol barada öz pikirini aýtmak üçin ýeterlik derejede sowat, bellibir derejede durmuş tejribesi bolmaly. Şu faktlar Azadynyň 1708-nji ýylda dogulmandygyny, 1772-nji luw ýylynda hem aradan çykmandygyny tassyklaýar. Şeýlelikde, Azadynyň aradan çykan luw ýyly, biziň pikirimizçe, 1760-njy ýylda gabat gelyär. Onuň doglan wagty bolsa, biziň pikirimizçe, 1695-nji ýyldyr.

Magtymgulynyň «Atamyň» goşgusyndaky «altmyş ýaşda» nowruz günü, luw ýyly» diýen setirli nusgalar bolsa kätip tara-

pyndan goýberilen säwlikdir. Umuman, golýazmalary göçüren wagty kätipler tarapyndan goýberilen säwliklere golýazmalarda ýygy-ýygydan gabat gelinýär. Mysal üçin, entek ömri we döredijiligi öwrenilmedik, emma MGI-däki golýazmalarda birnäçe goşgulary we poemalary gabat gelýän Ahmet atly şahyryň «Hany, bagy-gülüstanlar» atly goşgusyny alyp göreliň. Bu goşgy Ahmet atly şahyryň ady bilen MGI-däki 780 we 3-nji bukjalarda gabat gelýär. XIX asyryň I ýarymynda göçürilendigi çaklanylýan 780-nji bukjadan aşaky bendi okaýarys:

سنکا نوبت چوگلمیش دور
 اجل اوسوتتکا کیلمش دور
 یاشینک یتمیش کا یتمیش دور
 قانی اصحاب یارانلار

Saňa nobat çü gelmişdir,
 Ajal üstüňe gelmişdir,
Ýaşyn ýetmişe ýetmişdir,
 Hany eshaby, ýaranlar.

Bu goşgynyň Mollamurt tarapyndan göçürilen 3-nji bukjadaky nusgasynda ýokarky bent şeýle görnüşte duşýar:

سنکا نوبت که یتمیش دور
 اجل یولینکنی توتمیش دور
 یاشینک التمیش غه یتمیش دور
 قانی اصحاب یارانلار

Saňa nobat ki ýetmişdir,
 Ajal ýoluňy tutmuşdyr,
Ýaşyň altmyşa ýetmişdir,
 Hany, eshaby ýaranlar.

Bu iki mysaldan görnüşi ýaly, bir nusgada şahyr özüniň ýaşynyň ýetmişe ýetendigini nygtasa, ikinji nusgada ýaşynyň altmyşa ýetendigini nygtaýar.

Bu ýerde, diýmek, kätibiň säwligi bilen ýetmişe derek altmyş ýazylypdyr. Biz diňe bir mysal getirdik. Ýöne şeýle mysala golýazmalarda isledigiňçe duşmak bolýar. Bu bolsa islendik eser hakynda tekstologik derňew etmezden pikir ýöredilse, nätakyklyga ýol beriljekdigini alamatlandyrýar.

Indi bolsa Döwletmämmet bilen baglanyşykly mesele dogrusynda. Magtymguly Ýonaçynyň Döwletmämmetden başga perzendi bolupmy diýen sowala jogap bermek kyn. Halk maglumatlaryndan Magtymguly Ýonaçynyň 46 ýaşyna baranda bir ogly bolýar. Oňa Döwletmämmet diýip at goýýarlar. Maglumatlara görä, Magtymguly Ýonaçy öz ogluna kakasynyň adyny dakypdyr. Şonuň üçin hem ol oba arasynda ilki Garry diýen lakam bilen, soňra bolsa Garry molla lakamy bilen tanalypdyr.

Döwletmämmet aşa zehinli bolupdyr. Ol ilki oba mekdebinde okaýar. Soňra bolsa daýylarynyň hemaýaty bilen Hywa medreseleriniň birini tamamlapdyr. Ol öz döwrüniň sowatly adamsy bolup ýetişýär. Azady arap, pars dillerini birkemsiz bilmek bilen, Gündogar edebiýatynyň klassyklaryny, şeýle hem yslam dininiň taglymatlaryny doly özleşdiripdir. Döwletmämmediň başky aýalynyň ady Orazgül bolupdyr.

«Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» kitaby» diýen temada kandidatlyk dissertasiýasyny ýazan Ö.Ylýasow şahyryň aýalynyň adyny Orazbagt görnüşinde belleýär.²³⁹ Ýöne Azady bilen baglanyşykly beýleki işlerde Azadynyň aýalynyň ady Orazgül görnüşinde getirilip, hatda Magtymgulynyň eserler ýygyndysynyň dürli ýyllardaky neşirlerinde onuň «Kaýda sen» atly elegiýasyna çykgyt berlip, onda goşgynyň şahyryň ejesi

---

²³⁹ Ylýasow Ö. Döwletmämmet Azady. Kitapda: Türkmen edebiýatynyň taryhy. I kt. Aşgabat: Ylym, 1975. 38-nji sah.

Orazgülüň ölümüne bagyşlanandygy belleniýär²⁴⁰. Megerem, Ö.Ylýasow Orazgüle derek Orazbagty ýalňyşlyk bilen ýazandyr. Biz Azadynyň aýalynyň adynyň Orazbagtdygyny görkezýän başga maglumata gabat gelmedik. Ilat arasyndan ýazylyp alnan maglumatlarda Döwletmämmediň çagalary hakynda hem dürli maglumatlar berilýär. Mysal üçin, Garrygalanyň Näre obasyndan 75 ýaşly Nurmämmed Garry oglunyň 1940-njy ýylda²⁴¹, Gyzylyarbadynyň Çukur obasyndan Baba Neжебaly oglunyň 1958-nji ýylda²⁴² beren maglumatlaryna görä, Azadynyň 12 sany perzendi bolupdyr. Garrygalaly Ogulsapar Gurbanowanyň 1981-nji ýylda bize beren maglumatlaryna görä, on dört²⁴³, Oraz Hanmämmediň we Hojamberdiniň (nirelidigi görkezilmändir, megerem, Gyzylyarbat, Garrygala etraplaryndandyr) 1937-nji ýylda beren maglumatlaryna görä, Azadynyň on bir çaga ýüzi düşüpdür²⁴⁴. Şulardan görnüşi ýaly, bu babatda maglumatlaryň arasynda birlik saklanylmaýar. Bu Azady bilen baglanyşykly ýazylan ylmy işlerde hem şeýle. Azady hakynda ýazýan alymlar şol maglumatlardan özüçe netije çykarypdyrlar. Şonuň netijesinde bolsa, ylmy işleriň käbirlerinde Azadynyň 8 çagasy, käbirinde 11 çagasy bolupdyr diýilýär²⁴⁵. Ylmy işlerde, şonuň ýaly-da halk maglumatlarynda Azadynyň çagalarynyň atlary hem dürlüçe gelýär. Ýokardaky maglumatlarda, şeýle hem MGI-däki beýleki maglumatlarda (Magtymgulynyň garyndaşy Gazak Agajygyň, Zeliliniň oglunyň gelni Hally ejäniň we ş.m.) Azadynyň çagalary hökmünde şular ýatlanýlar:

---

²⁴⁰ Magtymguly. Saýlanan eserler. I t.–Aşgabat: Ylym, 1983, 26-njy sah.

²⁴¹ MGI-. 793 f.

²⁴² MGI. 1743.

²⁴³ MGI. 1363 f-nji bukja.

²⁴⁴ MGI. 614-nji bukja.

²⁴⁵ Türkmen edebiyatynyň taryhy. II t. I kt. Aşgabat, Ylym. 1975. 39-njy sah. XVIII-XIX asyr türkmen edebiyaty boýunça oçerkler.–Aşgabat: Ylym, 1967, 89-njy sah.

Ogullary: Mämmetsapa, Abdylla, Magtymguly, Seýit, Kahyrguly, Gulça, Çaky, Päki, Janesen, Çerre, Halatguly, Soltan.

Gyzlary: Zübeýda, Hurma, Orazgül, Hanmeñli, Züleýha, Umsa, Baýramgül.

Elbetde, Döwletmämmediň çagalary hökmünde maglumatlarda agzalyan adam atlarynyň hemmesi dogrudyr diýip bolmaz. Ýokarda sanan atlarymyzdan Mämmetsapa, Abdylla, Zübeýda Magtymgulynyň öz şygyrlarynda hem ýatlanýar. Zübeýda hakynda 82 ýaşly Begmyrat Halyl ogly 1940-njy ýylda şeýle maglumat beripdir: «Magtymgulynyň aýal doganyny kakam pahyr gördük diýdi: «gözi gögräk, uzyn boýly, saryýagyz, ady hem Zübeýda» diýip aýdardy.²⁴⁶

Köp sanly maglumatlary deňeşdirip, şeýle hem Magtymgulynyň öz şygyrlaryna salgylanyp, Döwletmämmediň çagalary hökmünde şulary bellemek bolar.

Ogullary: Mämmetsapa, Abdylla, Magtymguly, Seýit (mazary Gürgende, gonambaşy), Kahyrguly (mazary Garrygalada), Gulça (Öweznepes tarapyndan Bagajyk diýen ýerde öldürilýär), Çaky, Päki.

Gyzlary: Zübeýda, Hurma, Orazgül.

Döwrüniň galagoply wakalaryna seretmezden, güzeran geçirmegiň görgüsine garamazdan, agyr maşgalanyň başy Döwletmämmet öz çagalaryny sowatly, döwrüniň ylymly-bilimli adamlary bolmagy ugrunda aladalanypdyr. Muny şahyryň şahyr ogly Magtymguly ýörite nygtapdyr.

Doga kyslam, jebri-jepa ekserdir,
Ylym öwreden ussat kyblam pederdir²⁴⁷.

Döwletmämmet Azady oglan okatmak bilen meşgul bolupdyr. Ol salyhatlylygy, pähim-paýhasy, dogruçylygy bilen uly hormatdan peýdalanypdyr. Ynsan ähline uly sarpa goýupdyr.

²⁴⁶ MGI. 1363 f-nji bukja.

²⁴⁷ MGI. 1123-nji bukja.

Döwletmämmediň ýaşayyş-durmuşy, adamkärçiligi hakynda ilat arasynda birnäçe rowaýatlar saklanyp galypdyr. Olarda Azadynyň oglan okatmakdan hem başga, ekerançylyk bilen meşgul bolandygy, halk bähbidini öz bähbidinden ilerde goýandygy, yn-sany ynjytmagy, horlamagy ýigrenendigi beýan edilýär.²⁴⁸ Azadynyň durmuş obrazy hakynda Magtymgulynyň «Atamyň» atly goşgusynda hem maglumat berilýär. Magtymguly oňat adamlara, has takygy, kişini ynjytmaýan, mala-dünýä gyzman Hudaýa hyzmat edýän adama uýsaň, maňşar günü Syrat köprüsinden sag-aman geçmeklige peýdasy deger diýen düşüňjä uýupdyr. Biz şahyryň «Atamyň» goşgusy esasynda Azadynyň durmuş ýaşayşyny şeýle göz önüne getirýäris:

– Agyr döwletlere köňül goýmady,
Bu jahanyň eşretini söýmedi,
Esgi şaldan artyk puşeş geýmedi,
Ahyret öý boldy kasdy atamyň.

Diýrdi: Dünýä durmaz, ömür baky ýok,
Gündiz ruze, gije bolsa uky ýok,
Müňkür bilmez, muhlyslaryň şeki ýok,
Pygamber destidir desti atamyň.

Ine, şahyryň berk ynanjyna görä, şeýle häsiýetli adamlaryň, ýagny ili ynjytmaýan, ýagşylykdan başga zady bilmeýän adamlaryň ýörelgesine eýerseň, kyýamat günü sen gaýgysyz behişde barmaly. Çünki Selim Magtym, Döwletmämmet Azady ýaly adama uýanlaryň erbet işe eli barmaly däl, ýaman niýetlere köňlünde ýer bolmaly däl.

Magtymgulynyň döredijiliginde Azady bilen baglanyşykly, ol hakda gytaklaýyn-u gönüleýin maglumat berýän birnäçe

---

²⁴⁸ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar–Aşgabat: Ylym, 1983, 16-41-nji sah.

goşgular bar. Şolaryň ikisinde – «Oglum–Azadym» we «Adam ata bilen duşdy» atly goşgularda Azady öz ogly bilen aýdyşyar.

«Adam ata bilen duşdy» atly goşguda Azady oglunyň ylym-bilimini synap görýär. Oňa yslam dini, Gündogar rowaýatlary bilen baglanyşykly sowallary berýär. Magtymguly bolsa oňa jogap berýär. Azady bilen Magtymgulyňyň ikinji aýdyşyklaryny hem Azady başlaýar.

«Oglum–Azadym» atly eserde Döwletmämmed oglunyň bir hyýala düşendigini, emma ony özüne aýtmakdan çekinýändigini syzýar we ogluna içki syrny dökmäge mümkinçilik berýär. Aýdyşykdan Magtymgulyňyň Ahmet şanyň ýanyna gitmek niýetiniň bardygy duýulýar. Özi hem bu sapar haýsydyr bir görme-görüş bilen baglanyşykly däl-de, onuň bilen gepleşik geçirmek bilen baglanyşykly. Yöne Azadynyň şol gepleşige ynamy ýok. Şonuň üçin hem ol «Arzuwlama hany, begi, soltany» diýip, ogluna ýüzlenýär. Ol garakçyly ýollardan wehim etse-de, halk aladasyňa ýugrulan perzendiniň höwesini, joşgunyny, esasan hem onuň ýiti pähimini göz önünde tutup, oňa ak pata berýär.

«Oglum–Azadym» eseri başga bir fakty hem aýdyňlaşdyrýar. Magtymguly atasyna «Azadym» diýip ýüzlenipdir. Muny şahyryň atasynyň ölümine bagyşlap ýazan «Azadym kany» atly elegiýasy hem subut edýär:

Zemin ýüzün syýa duman eýlediň,
Diýgil, pelek, kimi aman eýlediň,
Pyragyny, bak, biiman eýlediň,
Namysym, imanym – Azadym kany.²⁴⁹

Käbir adamlar MGI-däki 1123-nji bukjada saklanýan goşgulary, şol sanda «Azadym kany» atly goşgyny hem esassyz, Magtymgulyňyň döredijiligine degişli däl hasaplaýarlar. Eger şeýle bolsa, onda 214 goşgyny Magtymgulyňyň ady bilen ýazan şol

---

²⁴⁹ MGI. 1123-nji bukja.

ussat şahyr Magtymgulynyň öz atasyna Azadym diýip ýüzlenendigini nireden bildikä? Çünki Magtymgulynyň 1926-njy we 1940-njy ýyldaky neşirlerinde Magtymgulynyň Azada «Azadym» diýip ýüzlenen ýekeje setiri-de gabat gelenok. Ýa-da Magtymgulynyň söwer dosty, gökleňň pälwany Çowdur hany kimdir biri nireden bilsin? Çünki 1940-njy ýyla çenli ýazylan ylmy işlerde-de, şol sanda Magtymgulynyň 1926-njy we 1940-njy ýyllardaky neşirlerinde hem Çowdur han hakyndaky elegiýanyň ýekejesi hem halka ýetirilmändi. Şol 4 elegiýanyň 2-si («Çowdur han», «Zarlar içinde») 1123-nji bukjada saklanýar, beýleki ikisi bolsa şahyryň dürli diwanlarynda gabat gelip, olar, esasan, 1940-njy ýyldan soň gola salnan elegiýalardyr. Umuman, bu mesele boýunça öňde has giňişleýin durup geçendigimiz üçin, şular bilen çäklenýäris.

Magtymgulynyň «Jan eýledi», «Haky çün», «Gözlär men», «Gulagyn tutmaz», «Şirgazy», «Terk eýleme bu mekany», «Abdylla», «Lewada belli», «Dini biläni» atly goşgularynda hem Azady hakynda käbir maglumatlar gabat gelýär.

«Lewada belli» atly goşgusynda şahyr:

Magtymguly, aýdar deň-duş ýigitler,
Atasy sähraýy Azada belli²⁵⁰ –

diýmek bilen, öz atasynyň Azadydygyny ýene bir gezek nygtaýar. Azadynyň bolsa atasynyň lakamydygyny, onuň hakyky adynyň Döwletmämmetdigini «Haky çün» atly goşgusynda beýan edýär:

Magtymguly, çagyr Rebbul ybbady,
Bu dünýä, ahyret bergil myrady,
Resulalla goýmuş adyn Azady,
Atam Döwletmämmet molla haky çün!²⁵¹

---

²⁵⁰ MGI. 400-nji bukja.

²⁵¹ MGI. 400-nji bukja.

Magtymguly bu şygrynda atasyna Azady tahallusyny Resul Allanyň – Muhammet pygamberiň goýandygyny nygtaýar. Bu hakda ilat arasynda hem rowaýat saklanypdyr. Şol rowaýaty Hojaly molla: «...Azady sebäpli gulakdan-gulaga köne nakylçy adamlardan eşidenimiz» diýip, akademik A.N.Samoýlowiçe ýazyyp iberipdir. Onda Döwletmämmede Azady adynyň galyşy hakynda şeýle diýilýär: «Azady ady bu sebäpden galandyr. Bir gije düşünde pygamberimiz Muhammet Döwletmämmediň düşüne girip: «Sen dowzah odundan azat» diýipdir. Bu sebäpden Azady ady galdy diýýär»²⁵². Görnüşi ýaly, bu ýerde Magtymgulyň bezen maglumaty bilen halk rowaýaty bir-birine gabat gelýär. «Jan eýledi», «Gözlär men», «Terk eýleme bu mekany», «Şirgazy» atly eserlerinde hem şahyr öz atasyny, has takygy, ondan jyda düşendigini ýatlaýar. Bu goşgular Azadynyň haýsy döwürlerde dünýäden ötendigine gytaklaýyn maglumat bermek bilen birlikde, şahyryň öz durmuş ýoluny yzarlamaga hem hemaýat edýär. «Ýany biläni» atly goşgy bolsa Döwletmämmediň Selim Magtym diýen kyýamatlyk doganynyň bolandygy hakyndaky halk rowaýatyny tassyklaýar:

Magtymguly, aýdar ýigit çagtymyň,
Towpyklyk gözgüsi syýa bagtymyň,
Atamyň dogany Selim Magtymyň,
Goýsalar, giderin ýany biläni.²⁵³

Bu goşgy Magtymgulyň neşirlerinde edil şu görnüşinde gelip, oňa «Goşgynyň başky bentleri tapylmady» ýa-da «Goşgynyň başky bentleri gysgaldyldy» diýlip çykgyt berilýär.²⁵⁴ Aslynda, bu goşgy Magtymgulyň «Dini biläni» atly goşgusydyr.

---

²⁵² Nuralyýew D. Akademik A.N. Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda.–Aşgabat: Ylym, 1971, 109-nji sah.

²⁵³ MGI. 772-nji bukja.

²⁵⁴ Magtymguly. Saýlanan eserler. II t.–Aşgabat: Türkmenistan, 1983, 72-nji sah.

Bu goşgy hakynda MGI-däki 772-nji bukjada şeýle maglumat berilýär. Magtymguly özüniň ýazan goşgusyny atasyna okap berýär. Atasy oglunyň goşgusyny üns bilen diňländen soňra:

Atamyň dogany Selim Magtymyň
Goýsalar, giderin ýany biläni –

diýen ahyrky jemlemesini üýtgetmegi maslahat berýär. Çünki Azady yslam dinine görä, her kim öz etmişine özi jogap bermeli. Syrat köprüsinden geçmeklige — jennete düşmeklige adamlar ýardam berip bilmez diýen düşünjä eýerýär. Atasynyň maslahaty boýunça hem Magtymguly eserini täzedan işläpdir. Ýöne wagtyň geçmegi bilen bu goşgynyň ahyrky bendi dürli özgerişe sezewar edilipdir. Geliň, muňa göz ýetirmek üçin bu goşgynyň ahyrky bendiniň dürli bukjalardaky iki nusgasyny synlalyň:

محدومقلی مستان عشق جامین ایچار
صراط کفرو سندیں سلامت کچار
بهشت قفوسینک اشیکنی اچار
حقه قوللوق ایدان جانی بیلانی

(297-nji bukja)

Magtymguly mestan yşk jamyn içer,
Sytrat köprüsinden salamat geçer,
Behişt gapysynyň işigin açar,
Haka gulluk eden jany biläni.

محدومقلی مستان عشق جامین ایچار
کیمی حساب الندیں قوتلور قچار
صراط کوپرو سندیں سلامت کچار
حقه قوللوق ایلان جانی بیلانی

(5689-njy bukja)

Magtymguly mestan yşk jamyn içer,
Kimi hasap elinden gutular gaçar,
Sytrat köprüsinden salamat geçer,
Haka gulluk eýlän jany biläni.

Mysallardan görnüşi ýaly, Magtymgulynyň ol ýa beýleki eserleri kätipler tarapyndan belli derejede özgerdilipdir. Şeýle-de bolsa, olardan şahyryň atasy hakynda belli derejede düşünje alyp bolýar.

Azadynyň ömrüni we döredijiligini dikeltmekde onuň öz elýazmalary, eserleri hem gymmatly maglumatlary berýär. Mysal üçin, şahyr özüniň meşhur «Wagzy-Azat» eserini ýazan wagty we oňa goýan ady hakynda şeýle maglumat berýär:

Işbu nazm içre eger sorsaň sene,
Müň ýüz altmyş ýedi erdi bilsene.

Bu kitap ismi nedir diýp sorsaň, at
Goýdular adyn munuň «Wagzy-Azat»²⁵⁵.

Mysal getirilen beýtleriň birinjisinde şahyr öz eserini 1167-nji hijri ýylynda ýazyp gutarandygyny aýdýar. Bu senäni milada öwürseň, onda ol 1753–1754-nji ýyllara gabat gelýär. Ikinji beýt-de bolsa pespäl şahyr öz eserine «Wagzy-Azat» diýip at goýlandygyny habar berýär. Elbetde, bu eseri ýazmaklyga şahyryň näçe ýyl sarp edendigini bilemzok, ýöne her hal uzak wagt sarp etmändigine, aňyrsy bir-iki ýylyň çäginde bu meşhur eseri ýazyp tamamlandygyna ynanýarys. Çünki şol döwre çenli Azady ylym we durmuş tejribesini kemsiz toplap, altmyşa ser uran adam bolmaly. Şahyr bu eserini ýazyp tamamlandan soň, haýsy eseri döredendigini bilemzok. Ýöne eýýäm, «Wagzy-Azat» poemasy tamamlandan üç ýyl geçensoň, ýagny 1170-nji hijri (1756–1757 ý.) ýylynda «Behiştnama» atly poemasyny jemleýär.

Behamdylla, tamam boldy bu takryr,
Ki müň ýüz ýetmiş olmuş erdi tahyr.
«Behiştnama» goýuldy uş muňa at,
Tüzetmiş nazm any misgini Azat²⁵⁶.

²⁵⁵ MGI. 82-nji bukja.

²⁵⁶ MGI. 3374-nji bukja.

Şahyryň şondan soňky döreden eseri bize belli däl. Emma ol ömrüniň ahyryna çenli galan üç ýylda, ýagny 1760-njy milady ýylyna çenli ýene-de nämedir bir zat döredendir. Ýöne, haýp, bize ol eser gelip ýetmändir. Biz bir hakykaty hem boýun almalydrys. Azadynyň ýigitlik çagynda, kämillik döwründe döreden eserleri hem bize gelip ýetmändir. Başga hili aýtsak, bize Azadynyň 50 ýaşdan soňky döreden eserleri gelip ýetipdir. Emma şoňa çenli şahyryň näme ýazandygy hakynda diňe çaklamalar galýar. Ýöne ömrüniň soňky on ýylynyň içinde «Wagzy-Azat», «Behiştnama» ýaly eserleri döreden adamyň ýaşlyk, kämillik döwürlerini hem ryýa geçirmändigine ynanasyň gelýär.

Häzirligçe bize Azadynyň «Wagzy-Azat», «Behiştnama», «Bäş namaz» eserleri we «Jabyr ensar» eserinden bölek, şeýle hem birnäçe şygrylary, rubagylary belli. Şahyryň «Wagzy-Azat» poemasy alymlaryň ünsüni irki döwürlerden bäri özüne çekip gelýär. Ony derňän alymlar bu poemany ylmy traktat, didaktiki traktat, ylmy kitap diýen ýaly dürli at bilen atlandyrdylar. Bu, biziň pikirimizçe bir, taraply. «Wagzy-Azat» poemasy ylmy häsiýete, didaktiki mazmuna eýe bolsa hem, hatda awtoryň özi hem oňa «Azadynyň nesihatlary» diýip at berse-de, ol XVIII asyr türkmen durmuşyny çuň derňew edýän liriki eserdir. Eseriň formal sýužeti, kompozision gurluşy ylmy traktatlara meňzese-de, didaktiki esere çalyň etse-de, problemalar obraz bilen açylýar. Bu obraz liriki meniň – Azadynyň keşbidir.

Eserde Azady dürli meseleler dogrusynda, döwlet gurmak, ony dolandyrmak, adamkärçilik we gaýry meseleler barasynda oýlanýar, ol meseleler babatynda öz pikirini dürli mysallaryň üsti bilen öňe sürýär. Eser dört bapdan ybarat bolup, birinji bapda awtor döwlet gurmağyň zerurlygy we adyl şa hakynda pikir ýöredýär. Eseriň ikinji baby baýlaryň garyp-gasarlara ýardam bermeklerine, şeýle hem durmuşda özüni alyp barmagyň meselelerine bagyşlansa, üçünji bap alymlaryň jemgyýetdäki or-

nuna we olaryň häsiýetlerine, dördünji bap hem derwüşlere bagşlanyppdyr. Elbetde, poemanyň baplara bölünişi formal häsiýete eýe. Çünki islendik bapda awtor durmuşyň dürli meseleleri bilen baglanyşykly öz garaýşyny beýan edýär.

Poemanyň birinji babynda gozgalýan adyl şa problemasy, döwlet gurmak meselesi, türkmen taýpalaryny birleşdirmek meselesi, bir döwlete gulluk etmek ideýasy öz köklerini irki döwürlerden alyp gaýdýar.

XIX asyryň ahyrynda rus alymy N.M.Ýadrensewiň Ýeni-seý derýasynyň boýundan tapan meşhur Orhan-runik ýazgysynda hem bu ideýa öňe sürülüpdi. Kül Teginiň ölümüne bagşlanypp, onuň uly dogany Bilge Kagan tarapyndan bina edilen, belentligi 3,5 metre ýetýän bu ýadygärlikde Mogilýanyň oguz beglerine ýüzlenip aýdýan sözlerinde hem taýpalaryň birleşmek ideýasy öňe sürülýär. Mähriban ýurduň garaşsyzlygy, özbaşdaklygy ugrundaky göreşe çagyryş ideýasy Koşo-Saýdam (Häzirki Mongoliýa Halk Respublikasynyň demirgazygynda) diýen ýerden Mogilýanyň ýadygärliginde hem öz beýanyny tapypdyr. Bu ideýa orta asyr Gündogar edebiyatynda hem dowam edipdir. Munuň mysaly Firdöwsiniň, Nyzamynyň, Sagdynyň, Nowaýynyň we gaýry Gündogar klassyklarynyň döredijiliklerinde hem gabat gelýär. Eýsem XVIII asyryň şertinde, ozal edebiyatda «lenç» edilip işlenen tema Azadynyň dolanypp gelmegi näme üçin? Onuň sebäbi Azady Nedir şanyň halka ýetirýän zulmuny gözi bilen görüp, egni bilen çekýär. Türkmen taýpalaryny bir-birine öjükdirip, heşelle kakýan kese ýerlileriň, olaryň ýerlerdäki ýaranlarynyň pyssy-pujurlyklaryny bilýär:

Uşbu jabyr zulmudan, eý, Biribar,
Guradyk biz, barçalarymyz häki-sar²⁵⁷.

---

²⁵⁷ MGI. 82-nji bukja.

Ýurduň, halkyň agyr ýagdaýyny görüp, Azady ondan çykalga agtarýar. Ýogsam bolmasa, birleşmek, bir döwlet gurmak ideýasy bilen ýaşan we şol ideýany öz ogly Magtymguluda oýaran Azady Nedir şanyň türkmenigini bilse-de, ony goldamaýar. Sebäbi Nedir şa türkmenleriň garşysyna göreş edýär, bir türkmen taýpasyny beýleki türkmen taýpasynyň garşysyna goýýar, şeýlelik bilen hem öz agalygyny berkitmäge çalyşýar. Nediriň ölmegi bilen onuň zorluk bilen guran döwleti dargaýar. Ondan peýdalanyp, Ahmet Durrany garaşsyz Owgan döwletini gurýar. Ine, şeýle taryhy ýagdaýlar Azadyny galama ýapyşmaga mejbur edýär:

Dünýäniň ardy bilen goýdum gadam,
Istedim sagat-ba sagat, dem-be dem.

Türkmen halkynyň arasynda özbaşdak döwlet gurmak meýli döreýär. Azady hem bu meýli goldaýar. Bu amaly zerurlyk hem «Wagzy-Azadyň» ýazylmagyna getirýär. Azady ýerli we daşarky duşmanlar tarapyndan meçew berilmegi netijesinde türkmen halkynyň heläk bolýandygyny gözi bilen görýär:

Bir-bire jebr eýlegen dek gurt-guş,
Halk eterler bir-biri birle uruş²⁵⁸.

Azady halkyň agzyny birikdirmegiň, bir döwlet gurmagyň zerurdygyny nygtandan soň, döwlet ýolbaşçysynyň – ýurduň şasynyň nähili häsiýetli adam bolmalydygy dogrusynda pikir ýöredýär. Ol şa halkyň asudalygyny goramaly, olaryň hal-ýagdaýlarynyň gowulanmagyny gazanmaly, bir söz bilen aýdanyňda, adyl şa bolmaly diýen netijä gelýär. Şa halkyň asudalygyny bozýanlary, ogy-jümrüleri jezalandyrmaly. Ýogsam, misgin pakyrlaryň günü kyn boljak:

---

²⁵⁸ MGI. 82-nji bukja.

Bolmaýa misgin pakylaryň güni,
Her bir öýde gezmegeý aga-ini²⁵⁹.

Azady döwlet ýolbaşçysynyň her bir işi geňeşli, maslahatly
amala aşyrmalydygyny hem ýörite nygtaýar:

Bes, geňeş birle biten işler heman,
Bitmegeý ok, naýza birlen bigüman²⁶⁰.

Şahyr şanyň ilkinji wezipeleriniň biri hökmünde onuň
öz raýaty bilen ýakyn gatnaşykda bolmalydygyny belleýär,
raýatlaryň göwnüne hiç kimiň nähak degmeli däldigini ýatladyr:

Käbe weýran etmeden müň meretebe,
Bir köňül ýykmak ýamandyr, eý, dede²⁶¹.

Azady döwlet gurmagyň zerurdygyny belläninden soň, oňa
eýeçilik etmeli şanyň häsiýetlerini kesgitläneninden soň, adamlaryň
arasyndaky adamkärçilik gatnaşyklary hakynda oýlanýar. Ol
sahawatlylygy, ynsanperwerligi, gumanizm duýgy-düşünjesiniň
her bir adamda döremegini, bolmagyny isleýär:

Jümle mahlukga açyk tutgyl ýüzüň,
Ger tiliňden diýgin, gelse hoş sözüň²⁶².

Döwletmämmet Azady öz eserinde alymlar, derwüşler dog-
rusynda hem pikir ýöredýär. Şahyr alymlary iki topara bölýär,
ýagny öz bilýän ylmyň halka paýlaşýanlar we paýlamaýanlar.
Şahyr öz bilimiňi halka ýetirmegiň zerurdygyny nygtandan soň
ikinci topar, ýagny öz bilýän zadyny ile öwretmeýän topar ýaz-
garýar. Olary üsti kitap ýükli eşege deňeýär:

---

²⁵⁹ MGI. 82-nji bukja.

²⁶⁰ MGI. 82-nji bukja.

²⁶¹ MGI. 82-nji bukja.

²⁶² MGI. 82-nji bukja.

Misli hardyr oňa ýüklenmiş kitap,
Isteseň, budur saňa aýdam jowap²⁶³.

Azady adyl şa hakynda oýlananda hem, adamkärçilik we ylym-bilim hakynda pikir ýöredende hem, XVIII asyryň wekili hökmünde dinden üzňe oýlanmaýar, ol her bir meselä çemeleşende oňa dini nukdaýnazardan çemeleşýär. Gumanist Azady şalary, zalymlary adamkärçilige, sahylyga, rehimdarlyga çagyran mahaly olary jennetiň sapasy bilen imrindirmäge synanyşýar. Munuň özi tebigy ýagdaý. Çünki XVIII asyr türkmen durmuşynyň wekili bolan Azady her bir meseläni dini terezi bilen ölçäpdir.

Eserde anyk sýužet ýordumy ýok. Şonuň üçin hem poemada dürli wakalara gatnaşýan gahrymanlar, şeýle hem eseriň ideýa-mazmuny bilen baglanyşykly dramatizm, ideýa çaknyşyklary beýan edilmeyär. «Wagzy-Azatda» syýasy-jemgyýetçilik pikir orta atylýar, liriki gahryman öz öňe sürýän pikirini delillendirmek üçin dürli legendalara, rowaýatlara salgylanýar. Elbetde, poemada getirilen köp sanly rowaýatlar, legendalar Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen edebiýatynda hem ozal işlenipdir. Asly Isfirzenli (häzirki Gökdepe raýonynyň Isfirzen obasy) Patyşa hoja Abdylwahhap hoja oglunyň (XVI a) «Miftah al-adl» atly eserinde getirilýän käbir rowaýatlar, hekaýatlar «Wagzy-Azat» poemasynda hem işlenipdir. Patyşa Hoja bir patyşanyň öz raýatyny taşlap, haja gitjek bolmagy bilen baglanyşykly bir hekaýaty beýan edýär. Şanyň akyllly weziri şa gitse, ýurtda baş-başdaklygyň, bulagaýlygyň boljakdygyny aýdýar.

Soňra patyşa birnäçe gezek haja giden bir adamdan bir haj sogabyny on müň gyzyl teňňä satyn aljak bolýar. Şonda haja zyýarat eden adam: «Eý, şahym, bir hajdan size näme bolar, men size 20 hajan sogabyny bereýin, siz maňa bir sagat ýurdy adyllyk bilen soranlygyňyzyň sogabyny beriň» diýýär. Soňra bolsa bir sagat adyllygyň sogabynyň adamlaryň, perişdeleriň, hüýrle-

²⁶³ MGI. 82-nji bukja.

riň ybadatyndan hem artykdygyny aýdýar. Edil şu mazmundaky rowaýat «Wagzy-Azat» poemasynyň «Adallyknyň fazylatynyň beýany» atly bölüminde gabat gelýär. Ýöne bu rowaýat Azadynyň döredijilik ussahanasynda has gowy işlenipdir we ösdürilipdir. Adyl şa bilen hajynyň arasyndaky bolýan gürrüni beýan edenden soň, Azady ýurdy adyllyk bilen soramak meselesine öz sesini goşýar:

Bir sagat adylyň sogabyn, eý, hoja,
Bermek olmaz hak katynda müň haja²⁶⁴.

Bu fakt, bir tarapdan, Azadynyň özünden öňki şahyrlaryň döredijiligi bilen tanyşlygyny subut etse, ikinjiden, adyl şa meselesi bilen baglanyşykly dürli rowaýatlaryň, hekaýatlaryň hem döredilendigini subut edýär.

Orta Aziýanyň arap basybalyjylary tarapyndan basylyp alynmagy we onda ýaşayan halklaryň yslam dinine zorluk bilen salynmagy netijesinde yslam dini ýuwaş-ýuwaşdan türki halklaryň durmuşyna düýpli aralaşyp başlaýar. Türki dilli edebiyatda yslam dininiň kada-kanunlaryny, taglymatlaryny düşündirýän, onuň keramatly şahslaryny taryplaýan eserler peýda bolup başlaýar. Bu prosesiniň haýsy döwürlerde, nähili ýagdaýlarda ýüze çykandygyny anyklamak kyn. Sebäbi türki dilli edebiyatyň irki nusgalary biziň döwrümize doly gelip ýetmändir ýa-da entek ele salnanok. Häzirikçe bize gelip ýeten türki dilli poemalaryň iň gadymysy XI asyra degişli bolup, ol Ýusup Has Hajybyň 1069–1070-nji ýyllarda ýazan «Gut etgu bilik» poemasydyr. Bu poemanyň girişinde Hudaýa mynajat edilýär. Muhammet pygamber, Abu Bekr, Omar, Osman, Aly taryplanýar. Bu ýagdaý «Gut etgu bilikden» soňra döredilen türki dilli eserlerde hem gabat gelýär.

Şeýle ýagdaýy biz Azadynyň poemalarynda hem görýäris. Şahyr «Wagzy-Azat» poemasyny şeýle setirler bilen başlaýar.

---

²⁶⁴ MGI. 82-nji bukja.

Hamdy bihet ol Hudaýy-ekbere,
Dürli-dürli nygmatyn ýaýdy ýere.

Uşbu älemni bize bir han edip,
Serdi bu nygmatlaryn elwan edip.²⁶⁵

«Behiştnama» poemasy bolsa şeýle setirler bilen başlanýar:

Senaýy-biadat şahy-Zelile,
Ýaratdy bu jahany gudrat ile.

Sütünsiz asmanlary galdyrypdyr,
Özüniň gudratyny bildiripdir.²⁶⁶

Azadynyň «Bäş namaz» poemasynyň başky beýtləri:

Hamdy-Lillah, şükri-Lillah ol Haka,
Terbiýet kyldy bir owuç topraga.

Hoş ajaýyp görkli surat etdi Ol,
Berdi jany, atlaryn öwretdi Ol.²⁶⁷

Mysallardan görnüşi ýaly, Azady öz eserlerini özünden öňki dörän türkmen edebiyatynyň däplerine eýerip ýazypdyr.

Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginde şeýle mazmunly eserleriň üçüsi gabat gelyär. Olar «Behiştnama», «Bäş namaz», «Jabyr Ensar» atly eserlerdir. Bu poemalaryň hemmesi göçme sýužet esasynda dini rowaýatlar, legendalar, hekaýatlar esasynda döredilipdir. Mysal üçin, Azady «Behiştnama» eserinde dürli awtorlaryň eserinden peýdalanandygyny nygtaýar:

---

²⁶⁵ MGI. 82-nji bukja.

²⁶⁶ MGI. 44SN bukja.

²⁶⁷ MGI 82-nji bukja.

Rowaýat ibn Apbasdan kylynmyş,
Ajap sözdür resuldan nakl olunmyş²⁶⁸

ýa-da:

Habardyr ibn Mesgutdan bu ahwal,
Resuldan kyldy nakl ol sahyby-hal²⁶⁹.

Eserde yslam dininiň behişleri wasp edilýär, olaryň keşbi çekilýär. Azadynyň dini mazmuna ýugrulan eserleriniň biri hem «Bäş namaz» eseridir. Şahyr bu eserde yslam dinini, onuň kada-kanunlaryny wasp edýär. Adamlary yslam dininiň düzgünlerini gyşarnyksyz berjaý etmeklige çagyýar. Şahyryň dini mazmunly üçünji poemasy «Jabyr Ensar» eseri bolup, ol häzirikçe doly gola salnanok. Golýazmalar institutynda bu eseriň käbir parçalary saklanýar. Elbetde, eseriň doly tekstiniň ele salynmazlygy ol barada bellibir pikir aýtmakda kynçylyk döredýär.

Azady öz pikiriniň, ideýa-maksatlarynyň halka düşnükli bolmagy üçin, halkyň gepleýän dilinde eser ýazmagyň zerurlygyna düşünişdir. Muňa Döwletmämmet Azadynyň «Behiştname» eseriniň mysalynda aýdyň göz ýetirse bolýar. Şahyr öz eserini türkmen dilinde döredendigini, arap-pars dilinde döretmek däbine eýermändigini ýörite nygtap geçýär:

Arap-pars tilige danyşym ýok,
Araplar, parslar birle işim ýok.²⁷⁰

Azady «arap we pars dilleri bilen danyşym ýok, asla olar bilen işim ýok» diýmek bilen nämäni göz önünde tutupdyr? Azadynyň öz döwrüniň aşa sowatly adamsy bolandygy belli ahbetin.

Dini ylymdan ýokary derejede sowatly bolan Azadynyň arap, pars dillerinden kemsiz baş çykarandygyny, arap we pars dille-

---

²⁶⁸ MGI. 3374-nji bukja.

²⁶⁹ MGI. 3374-nji bukja.

²⁷⁰ MGI. 3374-nji bukja.

rindäki çeşmelerden erkin peýdalanyp bilendigini onuň «Wagzy-Azat» poemasy hem subut edýär. Türki dilli poemanyň kitaby stilinde döredilen bu poemada arap-pars dilleriniň inçelik bilen ulanylyşynyň onlarça mysalyna gabat gelinýär. Azady özüniň bu dillerden habarlydygyny çalarak «Behiştnama» poemasynda hem ýañzydýar:

Jahanda köp durur, şöketli molla,
Arapga, parsyga, kuwwatly molla.

Alarnyň bilgenine eýermedik biz,
Heman söhbetlerini görmedik biz.²⁷¹

Diýmek, Azady arap we pars dillerini birkemsiz bilen bolmaly. Onuň arap-pars dilleri bilen tanyşlygym ýok diýmegi bolsa şahyryň şol dilleri bilmeýändigini aňlatmaýar-da, sypaýyçylyk bilen şol dillerde eser döretmek däbinden ýüz dönderendigini aňladýar.

Azady «Wagzy-Azat», «Behiştnama» eserlerinde bu eserleriniň atlaryny we ýazylan senesini getirýär. Ýöne «Bäş namaz» poemasynda ne eseriň ady, ne-de onuň ýazylan senesi berlipdir. Biz bu poema şertli ýagdaýda, ýagny poemanyň öňe sürýän ideýasy esasynda «Bäş namaz» at goýduk. Poemada öňe sürülýän esasy pikir musulmançylygyň baş şertiniň biri hasaplanylýan namazy yzygiderli okamaklyk.

Azadynyň gazal žanrynda döreden eserleriniň hem käbiri biziň döwrümize gelip ýetipdir. Bu gazallara sopuçylyk ruhy siňipdir.

Azadynyň döredijiliginde rubagy žanrynda döredilen şygrylar hem gabat gelýär. Olar Azada mahsus ynsanperwerlik duýgusyna ýugrulypdyr. Şahyr bu dürli wakalardan, sütemdir zorluklardan, has takygy, ynsaplaşdyrylmadyk, ynsanlaşdyrylmadyk dünýäde

---

²⁷¹ MGI. 3374-nji bukja.

ýaşaýan ynsanlaryň bilmezlikden ýa-da tötänlikden, döwrüň täsirinden ýa-da ýaşayşyň zerurlyklaryndan ýüze çykan günälerini Günäleri geçijiniň bagyşlamagyny diläp, oňa ýüzlenýär:

Gaflat ile zikr edendir köňle aç,
Dertlilerdir, Sen hekim, Sen, kyl alaç,
Gullaryň tutmuş umyt Senden ýaña,
Rehm edip, gel, rehmetiň derýasyn aç.

Azady öz rubagylaryndan özüniň däl-de, tutuş ynsanyň günälerini geçmekligi haýyş edip, Hudaýa ýüzlenýär.

Umuman, Döwletmämmet Azadynyň edebi-mirasy onuň manyly ömrüni adamlarda adamkärçilik duýgusyny döretmeklige bagyşlandygyna, has takygy, ynsanperwerligiň saýrak bilbili bolandygyna şaýatlyk edýär.

IV BAP

MAGTYMGULY HAÇAN DOGLUPDYR?

Türkmen edebiyatyny öwreniş ylmynda Magtymgulynyň durmuş we döredijilik ýoluny ylmy esasynda öwrenmekde ep-esli işler edildi. Muňa seretmezden, taryhy çeşmeleriň gytlygy zerarly, entek doly aýdyňlaşdyrylmadyk meseleler hem ýüze çykýar. Şeýle meseleleriň biri hem şahyryň doglan we dünýäden öten wagtyny anyklamak meselesidir.

Okuw kitaplarynda, şonuň ýaly hem beýleki ylmy işlerde şahyryň doglan we aradan çykan ýyllary dürli-dürli berilse-de, esasan, 1733-1782-nji ýyllar getirilýär. Bu seneleriň şahyryň biografiýasy bilen baglanyşdyrylmagy wenger alymy A. Wamberiniň «Orta Aziýa syýahat» atly kitabynyň esasynda. A. Wamberi öz kitabynda şeýle ýazypdyr: «Ol (Magtymguly–A.A.) türkmenleriň gökleň taýpasyndany, segsen ýyl mundan ozal bolupdyr».²⁷²

²⁷² Армини Вамбери. Путешествие по Средней Азии. Спб. 1865. стр. 159.

Mälim bolşy ýaly, A.Wamberi Orta Aziýa 1863-nji ýylda gelýär. Şol ýyl hem Gyzyly ahundan ol şahyr baradaky maglumatlary alýar. Ine, şol maglumat esasynda hem Magtymguly 1783-nji ýylda dünýäden ötüpdir diýlen netijä gelipdir. A.Wamberi Magtymgulynyň näçe ýaşda aradan çykandygy, has dogrusy, şahyryň doglan wagty barada hiç hili maglumat bermändir. Muňa garamazdan, Magtymgulynyň doglan senesi hökmünde 1733-nji ýylyň kabul edilmegi hem A.Wamberiniň Gyzyly ahuna salgylanyp beren ýokarky we halk maglumatlarynyň esasyndadyr. Bu hakda türkmen edebiyatyny ilkinji öwrenijileriň biri Ahundow Gürgenli 1939-njy ýylda şeýle ýazýar: «XIX asyr Ýewropa alymlaryndan Wamberiniň diýmegine görä, Magtymguly 1783-nji ýylda aradan çykan bolsa, soňky wagtlarda onuň öz nesilleriniň arasyndan ýygňalan has ynançly bir materialymyza görä, Magtymguly 1195-nji hijri, ýagny 1780-nji ýylda 49 ýaşynda wepat bolupdyr».²⁷³ A.Gürgenli 1940-njy ýylda Magtymgulynyň şygrylaryny çap etdirip, oňa ýazan sözbaşysynda hem bu pikirini gaýtalaýar: «Magtymguly 1731-nji ýylda eneden doglup, 1780-nji ýylda hem ölýär».²⁷⁴ Bu neşiriň yzýany, ýagny 1941-nji ýylda Ruhly Alyýew bilen Gürgenli Ahundow şahyryň şygrylarynyň üçünji neşirini çap etdirýärler. Magtymgulynyň bu neşirine sözbaşy ýazan R.Alyýew: «Magtymguly Pyragy 1733-nji ýylda Etrekde, Giňjaý diýen ýerde Akdepe atly belli depäniň ýanynda eneden doglupdyr»²⁷⁵ diýip, şahyryň doglan ýylyny A.Gürgenliden tapawutlylykda 1733-nji ýyly getirýär. R.Alyýew şahyryň aradan çykan senesi barada hem A.Gürgenliden tapawutly pikir ýöredýär. Has takygy, ol bu barada şeýle ýazýar: «Magtymguly 50 ýyl çemesi ýaşap, 1782-nji ýylda ölüpdir»²⁷⁶.

²⁷³ Ahundow Gürgenli. Türkmen klassyk şahyrlary. «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1939, №9.

²⁷⁴ Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat, Türkmen döwlet neşir: 1940, 4-nji sah.

²⁷⁵ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1941, 14-nji sah.

²⁷⁶ Şol ýerde, 19-njy sah.

Magtymgulyşynas B.A.Garryýew «Türkmen edebiyaty biziň guwanjymyzdyr» atly makalasynda: «Magtymguly 1733-nji ýylda Etrek çayynyň boýunda eneden dogulýar, ýene şol ýerde 1782-nji ýylda aradan çykýar»²⁷⁷ diýip, R.Alyýewiň Magtymgulynyň ömri bilen bagly getiren senelerini getirýär. Görnüşi ýaly, bu meselede magtymgulyşynas B.Garryýew şahyryň dünýäden öten senesi hökmünde A.Wamberiniň ýazgysyny esas edinip alsa, şahyryň doglan wagty hökmünde R.Alyýewiň pikirini goldaýar. Şeýlelikde, 40-njy ýyllarda we şondan soňky ýyllarda ýazylan ylmy işlerde, okuw kitaplarynda hem, esasan, bu seneler alyndy. Ýöne wagtyň geçmegi bilen magtymgulyşynaslaryň birnäçesi bu senelere ikerjiňlenip başlaýarlar. Sebäbi şahyryň sygyrlary bilen içgin tanşan mahalynda, şahyr baradaky halk materiallaryny içgin öwrenen pursadynda Magtymguly 1733-nji ýyldan irräk doglup, 1782-nji ýyldan gijräk ýalançy bilen hoşlaşan bolaýmasyn diýen çaklama döreýär.

Magtymgulynyň doglan we aradan çykan ýyllary baradaky gellen netijelere ilkinjileriň hatarynda ikerjiňlenme bilen sere-denleriň biri hem akademik B.A.Garryýewdir. Ol eýýäm 1950-nji ýylda «Magtymgulynyň terjimehaly hakynda» atly makalasynda şeýle ýazýar: «Magtymgulynyň açyk haýsy ýyl eneden bolup, haýsy ýyl hem aradan çykandygy mälim däl, sebäbi bu meselä degişli taryhy dokument galmandyr»²⁷⁸.

Belli alym R.Rejebow hem şahyryň durmuşy bilen bagly senelere ikerjiňlenip, «Magtymgulynyň doglan ýylyny anyklamak ugrunda» diýen at bilen ýörite makala ýazypdyr.²⁷⁹ Şahyr bilen baglanyşykly berilýän 1733–1782-nji ýyllary professor Mäti

---

²⁷⁷ Garryýew B.A. Türkmen edebiyaty biziň guwanjymyzdyr. «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1945, № 4-5, 38-nji sah.

²⁷⁸ Garryýew B. Magtymgulynyň terjimehaly hakynda. SSSR YA TF Habarlary. 1950. № 2 3-8-nji sah.

²⁷⁹ Magtymguly (shahyryň ömrüne we dördijiligine degişli makalalar ýygyndysy). Aşgabat, 1960, 189-192-nji sah.

Kösäýew hem «Edebiyat barada söhbet» atly kitabynda şübhe astyna aldy²⁸⁰.

Professor G.Geldiýew bolsa «Magtymgulynyň ýaşı barada» atly uly göwrümlü makalasynda şahyryň ýaşı bilen baglanyşykly öňki aýdylan pikirleri ylym elegeinde eläp, şeýle netijä gelýär: «... Magtymguly 1783-nji ýylda aradan çykypdyr» diýlip ýazylyp gelinýär. Emma munuň yrgadygyny ýokardaky subutnamalar görkezýär»²⁸¹.

Şu setirleriň ýazary hem özüniň «Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap...» atly kitabynda Magtymguly baradaky ulanylyp gelnen 1733–1782-nji seneleriň nädogrudygyny halk maglumatlarynyň, ilkinji nobatda bolsa, şahyryň golaýazmalarynyň mysalynda inkär etdi²⁸².

Getirilen salgylanmalardan görnüşi ýaly, magtymgulyşynaslaryň birnäçesi şahyryň doglan we aradan çykan ýyllary, şeýle hem ýaşı bilen baglanyşykly 1940-njy ýyllarda gelnen netijeler bilen ylalaşmaýarlar. Näme üçin? Geliň, seljermäge synanyşalyň. Ilki bilen şahyr näçe ýaşynda dünýäden ötüpdür diýen sowala jogap gözläliň. Biz ýokarda Magtymgulynyň 1940-njy ýyldaky neşirini çapa taýýarlan Ahundow Gürgenliniň halk maglumatlaryna esaslanyp, Magtymguly 49 ýaşda aradan çykypdyr diýen pikirini ýatlapdyk. Başga bir maglumatda, has takygy, Tagta raýonynyň (häzirki Görogly etrabynyň) Garagulak obasynda ýaşan Sopy Amanowyň dilinden 1958-nji ýylda ýazylyp alnan maglumatda şahyryň 84 ýaşda dünýäden ötendigi nygtalýar:

Orazaň onunda kazamyz doldy,
Il-ulsumyz bizi görmäge geldi,

---

²⁸⁰ Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat-1972,74-77-nji sah.

²⁸¹ Geldiýew G. Magtymgulynyň ýaşı barada. Aşgabat, «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1985, № 7, 177-186-njy sah.

²⁸² Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap... Aşgabat,1995, 81-89-njy sah.

Ähli ilatymyz ýygylp galdy,
Segsen dört ýaşymda gitmeli boldum.²⁸³

Elbetde, bu goşgynyň näderejede Magtymgulynyň galamy-na degişlidigini seljermek kyn. Halk maglumatlarynda ölüm ýas-sygynda ýatan Magtymgulynyň öýüň işigini açdyryp, dünýäni synlap, «Jahanda näler görüner» atly goşgusyny goşandygy ba-rasynda aýdylýar.²⁸⁴ Başga bir halk maglumatynda, has takygy, belli sazanda Täçmämet Suhanguly oglunyň 1941-nji ýylda be-ren maglumatyna görä, Magtymguly ölmeziniň öň ýany «Bady-sabany görsem» bilen «Seyil edeliň» («Jahanda näler görüner») diýen gazallaryny aýdypdyr.²⁸⁵ Eger şu maglumatlardan ugur alynsa, dünýä bilen hoşlaşmaly pursadynyň ýetip gelendigini duýan Magtymgulynyň şeýle goşgyny döretmegi hakykatdan gaty bir üzňe hem däl. Eger Magtymguly bu goşgyny goşma-dyk bolanda hem, goşgy Magtymgulynyň ölümüne ýürekden gyýlan kimdir biri tarapyndan döredilen bolsa hem, barybir, bu bent şahyryň oraza aýynyň onuna, 84 ýaşynda dünýäden öten-ligi barada maglumat berýänligi bilen gymmatlydyr. Magtymgu-lynyň tutuş diwanyny, has takygy, 300-den gowrak goşgusyny ýatdan bilen Sopy Amanowyň beren maglumaty bilen utgaşyp gidýän maglumaty Hojaili şäherinden Gulmyrat Kary hem berip-dir.²⁸⁶ Onuň beren maglumatynda hem şahyryň 80 töweregi ýa-şap dünýäden ötenligi tassyklanýar. Bu meselede alymlar näme diýýär? Olaryň bu baradaky pikirlerini seljermäge geçmezden ozal bir zady nygtamakçy. Magtymgulynyň ýaşy hakyndaky ol ýa-da beýleki pikiri aýdan alymyň bu meseledäki iň soňky aý-dan pikirleri esas hökmünde alyndy. Munuň hem sebäbi, wagtyň geçmegi bilen, täze materiallaryň ýüze çykmagy bilen alymlar öz

²⁸³ MGI, 1633-nji bukja.

²⁸⁴ MGI, 809-njy bukja.

²⁸⁵ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, Ylym.1983. 166-njy sah.

²⁸⁶ MGI. 1734-nji bukja.

pikirlerini üýtgedipdirler. Şeýle mysallara biz belli magtymgulyşynaslar akademik B.A.Garryýewiň, professor M.Kösäýewiň işlerinde hem gabat gelýäris.

Akademik B.A.Garryýew «Magtymguly» atly kitabynda: «Magtymgulyň jemi näçe ýaşandygy-da belli däl» diýen netijä gelýär.²⁸⁷

M.Kösäýew «Edebiyat barada söhbet» atly kitabynda ýaşulularyň, halk maglumatlarynyň köpüsiniň Magtymgulyň 70-80 ýaşdan agan adam bolandygyny nygtaýandygyny beläp, şahyryň «Belli» atly goşgusyna salgylanyp: «...ýaşynyň (Magtymguly–A.A.) sekizinji onuň çetinden girip ugrandygyny habar berýär» diýip ýazýar.²⁸⁸

Indi şahyryň şygrylaryna ser salalyň. Magtymguly öz şygrylarynda mahal-mahal öz ýaşyny ýatlap durupdyr. Beýle ýagdaý XVIII–XIX asyr klassyk şahyrlarymyzda seýrek gabat gelýär. Şahyryň öz ýaşyny ilkinji ýatlaýan şygry ruhubelent, joşgunly ýagdaýda dörän «Geçmişem, begler» atly goşgudyr. Bu şygryda şahyr:

Ýigrimi ýaş – yşk bilen,
Men gaýnap, bişmişem, begler –

diýip, özüniň 20 ýaşyndadygyny nygtaýdyr.²⁸⁹

Magtymguly «Jana geldiň» atly goşgusynda özüniň 25 ýaş aýetendigini nygtaýar:

Ýigrimi baş sen ýaşıňda,
Bir ajap döwrana geldiň.²⁹⁰

Şahyryň Milli golýazmalar institutyndaky 400-nji bukjada saklanýan diwanyndaky «Çagdyr bu çaglar» atly goşgusynda:

---

²⁸⁷ Garryýew B.A. Magtymguly. Aşgabat, 1975. 72-nji sahypa.

²⁸⁸ Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972. 76-njy sahypa.

²⁸⁹ MGI. 1123-nji bukja.

²⁹⁰ MGI. 1123-nji bukja.

Imdi aýak basdyň otuz öýüne,
Göz ýaşy saçylar çagdyr bu çaglar!²⁹¹ –

diýip, özüniň otuz ýaşa gidendigini nygtasa, şol bukjadaky «Nazar eýle» atly şygrynda, eýýäm otuz dört ýaşa barandygyny belleýär:

Otuz dört ýaşa ýetdiň, bu jahanda ne gördüň?
Gurhana gulak berip, permana nazar eýle²⁹².

Şahyr «Joşa düşüp sen» atly şygrynda hem özüniň 34 ýaşa barandygyny nygtaýar:

Ýalançyda ne hezl etdiň, ne gördüň?
Imdi sen otuz dört ýaşa düşüp sen²⁹³.

Şahyr özüniň meşhur «Ajap eýýam gelmedi» atly şygrynda:

Kyrka gadam goýdum käsäm dolmuşdyr²⁹⁴ –

diýip, kyrk ýaşa barandygyny nygtasa, «Ýetişdi salym» atly goşgusyndan biz aşaky setirleri okaýarys:

Garradykça goldan gitdi ynsabym,
Eý-a, dostlar ellä ýetişdi salym²⁹⁵.

Magtymguly özüniň elli ýaşandygyny «Mert bolmaz» atly şygrynda hem aýdyp geçýär:

Ellä ýetdi gamly başyň,
Mundan gaýry perýat bolmaz²⁹⁶.

---

²⁹¹ MGI. 400-nji bukja.

²⁹² MGI 400-nji bukja.

²⁹³ MGI. 250-nji bukja

²⁹⁴ MGI. 1123-nji bukja.

²⁹⁵ MGI. 400-nji bukja.

²⁹⁶ MGI. 1123-nji bukja.

«Pynhan eýlär» atly goşgusynda bolsa şahyr:

Elli içinde sallarym,
Ýorup onda rowan eýlär –

diýip, ýaşynyň elliniň içindedigini tassyklaýar²⁹⁷.

Şahyryň altmyş ýaşa barandygyny nygtaýan goşgular şahyryň 1123-nji bukjada saklanýan diwanynda gabat gelýär. Şahyryň bu diwanyndaky «Bagtym garadyr» atly elegiýasyndan aşaky bentleri okaýarys:

Sarwanym azaşdy, dargady malym,
Ykbalym keç turdy, gitdi hyýalym;
Altmyşa azm urdy, gartaşan salym,
Rehm eden bolmady, bagtym garadyr²⁹⁸.

«Ýyl bile» atly goşgy hem özüniň suratlandyryýan ruhy ahwalaty boýunça «Bagtym garadyr» atly şygyr bilen bir perdeden turýar:

Dat eýläp çekermen ençe käýişi,
Ömrüm geçip barýar altmyş sal bilen²⁹⁹.

Şundan görnüşi ýaly, şahyr «Bagtym garadyr» atly şygrynda ýaşynyň altmyşa golaýlandygyny ýañzytsa, «Ýyl bile» goşgusynda altmyşdan agandygyny nygtaýar. Magtymgulynyň alymlar tarapyndan iň ygtybarly golýazmalarynyň biri hasaplanylýan 400-nji bukjada saklanýan diwanyndaky «Joşa ýetdiň» atly şygyr hem Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen bagly bolsa gerek. Birbada seredäýeniňde umumadamzat ýaş aýratynlyklary dogrusynda gürrüň edilýän ýaly görünýän bu goşga siňňin syn edilse, onuň hut Magtymgulynyň özi bilen baglanyşykly döredilendigini duýmak bolýar:

---

²⁹⁷ MGI. 1123-nji bukja

²⁹⁸ MGI. 1123-nji bukja.

²⁹⁹ MGI. 1123-nji bukja.

Bar almadyň bagyňdan,
Hazan urdy tagyňdan,
Elli, sakal agyňdan,
Utan, bir ýaşa ýetdiň³⁰⁰.

Bu bentde, biziň düşünişimizçe, şahyr öz perzentsizligini, ýagny bagyndan bar (miwe) almandygyny, ony tagynda (pudagynda) nowçalygynda hazan urandygyny gussa bilen ýatlaýar. Hakykatdan hem, halk maglumatlaryna we şahyryň elegiýalaryndan aňlyşyna görä, onuň iki perzendi bolup, olar hem «göklüginde orulýarlar»³⁰¹. Ýokarda mysal getirilen bendiň başky iki setiri, ine, şu ýagdaýlar bilen baglanyşykly. Hut şonuň üçin hem biz bu goşga umumadamzat ýaş aýratynlyklaryna bagyşlanan şygyr däl-de, Magtymgulynyň şahsy durmuşy bilen bagly şygyr hökmünde seredýäris. Muňa şahyryň umumadamzat ýaş tapawutlary baradaky «Many bilmez ýaşynda» atly şygry bilen «Joşa ýetdiň» atly goşgusyny deňeşdiren halatynda hem göz ýetirse bolýar. Gepiň küle ýeri, Magtymgulynyň «Joşa ýetdiň» atly goşgusy şahyryň öz durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ol bu eseri 70 ýaşdan geçeninden soň döredipdir:

Ýetmişde «Hak» diýp galdyň,
Kuwwatyň ýok, ýykyldyň,
Gojaldyň, işden galdyň,
Söýle, ne pişä ýetdiň³⁰².

Gojalan şahyr öz-özünden «sen ýetmişde kuwwatyňy giderdiň, segsene barsaň, nähili bolarsyň» diýip ýüzlenýär:

---

³⁰⁰ MGI. 400-nji bukja.

³⁰¹ Magtymguly hakynnda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat: Ylym,1983, 96-njy sah.

³⁰² MGI. 400-nji bukja.

Segsene ýetişse sal,
Niçik geçer beýle hal?
Ötdi gyzgynly mahal,
Oraksyz hoşa ýetdiň.

Şundan görnüşi ýaly, şahyryň ýetmiş ýaşandygyna «Joşa ýetdiň» atly şygyr şaýatlyk edýär. Bar, bu şygra şonda-da «müňkürlik» edilipdir diýeliň. Bu goşgudan soň ýazylan «Ussada belli» atly şygyr Magtymgulynyň 70 ýaş-a beýlede dursun, 80 ýaşa barandygyna şaýatlyk edýär:

Haram urup, ganlar dökdüň ellikde,
Gel ne iş bitirdiň, segsen ýyllykda?

Bu şygry okan islendik okyjy eserde liriki gahrymanyň öz-özi bilen gepleşip, geçen ömri, ýaşan ýyllarynda eden haýr-u-şer işleri barada oýlanýandygyna aňsatlyk bilen göz ýetirer. Eserde liriki gahryman - Magtymguly öz-özüne sen 80 ýaşa ýetdiň, durmuşda nähili haýyr işleri bitirdiň diýen ritoriki soragy berýär.

Magtymgulynyň ýaşy bilen baglanyşykly ýazylan işlerde şahyryň ýüz ýaş bilen baglanyşykly «Baş bolmaň» atly şygry ýatlanylmaýar. Dogry, «Baş bolmaň» atly şygyr örän az sanly golýazmalarda gabat gelýär. Muňa seretmezden, ol şahyryň 1926-njy ýyllardaky ilkinji neşirine hem giripdir. Bu goşgy şahyryň şondan soňky neşirlerinde hem gabat gelýär. Onda näme üçin şahyryň:

Magtymguly, köp söwdaly başyň bar,
Ömrüň uzak, ýüzden aşa ýaşyň bar³⁰³ –

diýen setiri ünsden düşürildikä? Belki, bu setirlerdäki agzalyan ýüzden artyk ýaşa Magtymgulynyň hakyky ýaşy däl-de, onuň arzuwy hökmünde düşünenidirler. Eger şeýle bolaýanda hem ol agzalaýjak ýaly. Belki-de, bu şygyr säwlik bilen ünsden

---

³⁰³ MGI. 3342-nji bukja.

düşürilendir. Bu goşga esaslanylsa, onda Magtymguly hijri hasaby bilen 100, milady ýyl hasaby bilen bolsa 97 töweregi ýaşan bolýar. Şahyryň diwanlarynda «Baş bolmaň» atly goşgusyndan başga 100 ýaş, hatda 90 ýaş bilen baglanyşykly eserlere duş gelmedi. Magtymgulynyň garrylyk, gojalyk bilen baglanyşykly anyk ýaşı görkezýän başga goşgularyna düşülme-de, umuman, özüniň bu döwürlere ýetendigini ýatladýan şygrylary bar. Şahyr «Bag pudagy» atly goşgusynda:

Ömrümi goja eýledin³⁰⁴ –
diýse, «Gojalan günler» atly şygrynda:
Goja daglar, nazar kylyň,
Siz kibi gojalan günler –

diýýär. Umuman, Magtymgulynyň garrylykdan geçip, gojalyga ýetendigine şaýatlyk edýän setirler ýeterlik derejede gabat gelýär. Mysal üçin, şahyr «Söküp baradyr» atly goşgusynda:

Magtymguly aýdar, gojalan ömrüm
Golundan sypdyrdym, gidip baradyr –

diýip, özüniň gojalan ömrüniň paýawlap barýandygyny syzdyrýar. Magtymgulynyň gojalandygyny nygtaýan başga-da şygrylary bar. Magtymgulynyň ýaşı bilen baglanyşykly halk maglumatlary, aýratyn hem, onuň öz şygrylary şahyryň 80 ýaşdan geçendigine şaýatlyk edýär. Bu jedelsiz hakykatdyr.

Magtymgulynyň aradan çykan ýyly barasynda hem magtymgulyşynaslaryň arasynda birlik ýok. Bu meselede berlen halk maglumatlary hem dürli-dürli.

Eger halk maglumatlary, şahyryň şygrylary, Magtymgulynyň 80 ýaşdan hem geçip aradan çykandygyna şaýatlyk edýän bolsa, onda ol haýsy ýyllarda ýagty jahan bilen hoşlaşdyka? Bu

---

³⁰⁴ MGI. 809-njy bukja.

sowala halk maglumatlary, Magtymgulyny öwrenijiler nähili jogap berýärler? Geliň, ilki bilen halk maglumatlaryny synlalyň.

Garrygala (Magtymguly) raýonynyň Çendir obasyndan Tüýli Jäjek ogly 1940-njy ýylda şeýle maglumat beripdir: «Men 17 ýaşymdakam, Hasyp molla diýen adam, gerkezdi. Ol gürrüň ederdi: «Magtymgulynyň dünýäden ötenine 100 ýyl bolup geç-di» diýerdi»³⁰⁵.

Eger Tüýli Jäjek ogly 1940-njy ýylda 70 ýaşynda bolsa, onda ol 1870-nji ýylda doglan bolýar. Ol 17 ýaşyndaka, takmynan, 1889-njy ýylda Hasyp molladan Magtymgulynyň dünýäden ötenine 100 ýyl doldy diýip eşiden bolsa, onda şol hasap boýunça, Magtymguly, takmynan, 1790-njy ýylda dünýäden öten bolýar.

MGI-däki 809-njy bukjada Penji Agalyýewiň 1940-njy ýylda Garrygala raýonynyň Kesir oba Sowetiniň Çukur obasynyň 72 ýaşly ýaşajysy Rejep Öwezgelen oglundan ýazyp alan maglumaty saklanýar. Onda şeýle diýilýär: «Şäherden üç arka owal Magtymguly Köne Nohura gelenmiş. Galanyň diňiniň düýbünde üýşmek barmyş. Şonda 95 ýaşly Remezhan Gökgezün 100 ýaşly atasy şol üýşmekde bolan. Şol üýşmekde bolan Meňiş ýüzbaşy: «Magtymgulynyň agyr märekede gazal aýdyp duranyny öz gözüm bilen görüp, gulagym bilen eşitdim» diýipdir. Men bu maglumaty Meňiş ýüzbaşynyň 95 ýaşly bolup geçen (ogly – A.A.) Remezhan Gökgezden eşitdim. Men bu habary Gökdepe urşundan owal, 15 ýaşymdakam eşitdim»³⁰⁶.

Bu maglumaty göre, Rejep Öwezgelen ogly 1868-nji ýylda doglan bolýar we ol 15 ýaşlarynda, ýagny 1880-nji ýyllarda Gökdepe galasynyň diňiniň düýbüne ýyganan märekede 95 ýaşly Remezandan ýokarky gürrüňi eşidipdir. Şuňa esaslanylsa, onda Remezhan Gökgez 1787-nji ýylda doglan bolýar. Maglumaty göre, Magtymguly şäherden üç arka owal (Gökdepe galasy sa-

³⁰⁵ MGI. 809-njy bukja.

³⁰⁶ MGI. 809-njy bukja.

lynmazdan ozal) Köne Nohura gelipdir. Ylymda bir arka 25 ýyl hasaplanylýar. Mälim bolşy ýaly, Gökdepe galasy patyşa Rus-siýasynyň basybalyjylykly hüjüminden goranmak maksady bilen 1879-njy ýylda salynýar. Eger bu şeýle bolsa, onda Magtymguly 1804-nji ýyllarda Nohura baran bolýar. Şol wagt bolsa Remezan Gökgöz 17 ýaşlaryndaky ýigit bolmaly.

Köneürgenç raýonyndan mugallym Ataberdi Nursähedowyň 1958-nji ýylda beren maglumatyna görä, Magtymgulyň Begaly şyh diýen dosty bolupdyr. Begaly şyhyň hem Ogulbäbek, Amanbibi diýen gyzlary bolupdyr. Ogulbäbek 8 ýaşlaryndaka, Begaly ony ýanyna alyp, Magtymgulyňy görmäge gidipdir. Şol wagt Magtymguly syrkaw ýatan eken. Ogulbäbek 104 ýaşap, 1909-njy ýylda aradan çykypdyr³⁰⁷. Şu maglumata görä, Ogulbäbek 1807–1808-nji ýyllarda doglan bolýar we ol 8 ýaşlarynda, ýagny 1815–1816-njy ýyllarda ýarawsyz ýatan Magtymgulyňy görýär. Şu maglumata ynansaň, onda Magtymguly 1815–1816-njy ýyllarda diri eken. Biz bu ýerde Ogulbäbeğiň ýaşyny hijri senesi boýunça hasapladyk. Çünki XX asyryň 20-nji ýyllaryna çenli türkmenler hijri senesini ulanypdyrlar.

Güljermal Baýnepes aýalynyň beren maglumatlaryna görä, çendirli (Magtymguly raýony) Şyhmguly mergen Magtymgulyňy görüpdir.³⁰⁸ Şyhmguly maglumatyň ýazylyp alnan wagtyn-dan, ýagny 1940-njy ýyldan 22 ýyl öň, 80 ýaşda aradan çykypdyr. 1940-njy ýyldan 22 ýyly aýyrsaň 1918-nji ýyl bolýar. Şol ýylda Şyhmguly 80 ýaşynda dünýäden öten bolsa, ol 1838-nji ýyl-da doglan bolýar. Eger Şyhmguly 1838-nji ýylda doglan bolsa, onda hiç bolmanda, ondan 5-6 ýyl soň Magtymguly diri bolmaly. Sebäbi Şyhmgulyňyň ony görmegi we onuň ýadynda galmagy onsuz mümkin däl. Eger şeýle bolsa, onda bu maglumata görä, Magtymguly XIX asyryň ortalaryna golaý dünýäden öten bolýar.

---

³⁰⁷ MGI. 815-nji bukja.

³⁰⁸ MGI. 815-nji bukja.

Ýokardaky maglumatlar, şeýle hem bu ýerde getirilmedik, emma MGI-de saklanýan beýleki maglumatlar şahyryň dünýä-den öten wagtyny 1790-njy ýyldan tä XIX asyryň ortalaryna çenli aralyga eltýär. Halk maglumatlaryna esaslanyp, şahyryň aradan çykan ýyly barada anyk pikiri aýtmak cetin. Şonuň üçin hem olary goşmaça deliller bilen degşirmek zerur.

XIX asyryň ortalaryndan başlap Magtymgulynyň ömri we döredijiligi dogrusynda ýek-ýarym maglumatlar Ýewropa we rus metbugatyna aralaşyp başlaýar. Magtymgulyşynaslyk ylmyna şahyryň terjimehaly bilen baglanyşykly ilkinji iş hökmünde polýak ýazyjysy we alymy A.L. Hogzko-Boreýkonyň (1804–1891) «Populýar pars poeziýasyndan parçalar» ady bilen 1842-nji ýylda çap eden kitaby mälim³⁰⁹. Bu kitapda akademik A.N.Samoýlowiçiň juda jaýdar belleýşi ýaly, Magtymgulynyň hyýaly, durmuş hakykaty bilen baglanyşmaýan terjimehaly we 3 sany goşgusy berlipdi.³¹⁰ Onda şahyryň doglan we aradan çykan ýyllary hakynda hiç hili maglumat berilmeýär. Mundan soňra 1863-nji ýylda wenger alymy A.Wamberi Orta Aziýa syýahat edýär. Onuň Magtymgulynyň terjimehaly bilen baglanyşykly beren maglumatyny öňde getiripdik. Patyşa Russiýasynyň, kapitany F.A.Mihaýlow «Туземцы Закаспийской области и их жизнь» atly kitabyn-da «...Magtymguly, liriki şahyr, gerkez tiresinden, mundan 100 ýyl töweregi ozal Etrekde ýaşan» diýip ýazypdyr³¹¹. Bu hasap boýunça bolsa, şahyryň aradan çykan ýyly 1800-nji ýyllara gabat gelýär. Çünki F.A.Mihaýlowyň kitaby 1900-nji ýylda çapdan çykupdyr. Bu seneden 100 ýyly aýyrsaň, F.A.Mihaýlowyň Magtymgulynyň aradan çykdy diýen senesi bolýar. Türki halklaryň Merkezi Aziýadan çykan meşhur alymlary, şahyrlary bilen

³⁰⁹ Bu kitabyň bir nusgasy MGI-de saklanýar.

³¹⁰ Nuralyýew D. Türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhyndan. Filologiýa ylmlarynyň kandidaty diýen alymlyk derejesini almak üçin ýazylan dissertasiýa. Aşgabat, 1965, 6 sah.

³¹¹ Михайлов Ф.А. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. Ашхабад, 1900, стр 56.

gyzyklanan Ysmaýyl Kasprinskiý 1900-nji ýylda Bakjasarayda çap etdiren «Türkistan ulamasy» atly çaklaňja kitapçasynda Magtymguly hakynda şeýle maglumat berýär: «Махтумкули – один из туркменских поэтов, век назад (в XVIII веке) был жизни. Его диван был переведён на немецкий язык венгерским учёным Вамбери».³¹² Belli alym D.Nuralyýew «Türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhyndan» atly kandidatlyk dissertasiýasynda iňlis alymy G.K.Dallingiň «Türkmen diline giriş» atly makalasyndan aşaky salgylanmany getirýär: «... Gökleňler ähli türkmen tireleri üçin ýeke-täk beýik şahyr, eserleri häzirem meşhur Magtymgulyny (doglan wagty 1735(?), ölen wagty çen bilen (1805) berdiler». Türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhyny sün-näläp öwrenen hormatly alym D.Nuralyýew öz dissertasiýasynda D.D.Semýonowuň «Туркестанский край» atly kitabundan Magtymguly bilen baglanyşykly aşaky setirleri getiripdir: «Поются часто песни национального поэта Махтумкули, умершего более 80 лет тому назад»³¹³. Bu hasap boýunça, Magtymguly 1805–1806-njy ýyllarda aradan çykan bolýar. Çünki kitabyň çapdan çykan 1887-nji ýylyndan 80 ýyly aýyrsaň, onda şahyryň aradan çykan döwri 1805–1806-njy ýyllara gabat gelýär. Bu bolsa iňlis alymy G.K.Dallingiň görkezen senesi bilen hem utgaşýar.

Taryhçylar A.Garryýew bilen A.Roslýakow «Şahyr we onuň döwri» atly makalasynda anyk sene görkezmeseler-de, şahyr XIX asyryň başynda aradan çykupdyr diýen netijä gelipdirler³¹⁴.

Magtymgulynyň diwanyny 1912-nji ýylda Astrahanda neşir eden türkmen intelligensiýasynyň wekili Abdyrahman Nyýazy bolsa kitaba ýazan sözbaşysynda şeýle diýipdir: «Magtymguly jenaplary türkmen kabylysyndan, gökleň taýpasyndan – gerkez tiresinden zuhur etmiş, zamanamyzdan bir asyr (ýüz ýyl) mukad-

---

³¹² Ysmael Kasprinskiý. Türkistan ulamasy. Baky. 2001. 44 SNSah.

³¹³ Семенов Д.Д. Туркестанский край. VI. Москва – 1887, стр. 152.

³¹⁴ Каррыев А., Росляков А. Поэт и его время. «Туркменская искра», 1960, 23 ноября.

demde (ozal – A.A.) ýetişen bir şahyrdyr».³¹⁵ Abdyrahman Nyýazyň aýtmagyna görä, Magtymguly 1912-nji ýyldan 100 ýyl ozal ýaşap geçipdir.

«Zakaspi ýerli gazetiniň» 1915-nji ýylyň 3-nji aprelindeki 25-nji sanynda atsyz we awtorsyz makala ýerleşdirilip, onda «Çen bilen 220 ýyl mundan ozal Magtymguly dünýäden ötüpdir»³¹⁶ diýlip ýazylan. Biziň pikirimizçe, bu ýerde säwlik gidip, 120-ä derek 220 diýlip ýazylypdyr. Gazetiň redaktory Magtymgulyň awtografy hakynda ilkinji maglumaty beren I.A.Belýaýew şahyryň XVIII asyrdan ýaşandygyny, baryp-ha 1904-nji ýylda ýazyldy.³¹⁷

Magtymgulyň aradan çykan ýyly barada türkmen alymlaryň arasynda hem anyk bir pikir ýok. Biz ýokarda türkmen edebiyatyny ilkinji öwrenijileriň biri Ahundow Gürgeniniň pikirini getirdik. Görnükli magtymgulyşynas B.Garryýew hem bu meselede anyk bir netijä gelmändir.³¹⁸

Magtymgulyň ömrüni we döredijiligini öwrenmeklige uly goşant goşan professor Mäti Kösäýew 1963-nji ýylda «Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri» atly kitabyny çap etdirip, onuň tasýaryny diýen ýaly Magtymgulyň ömrüne we döredijiligine bagyşlapdyr. Kitapda Magtymguly bilen baglanyşykly täze maglumatlaryň hem birnäçesi ylmy dolanyşyga girizilipdir. Emma muňa garamazdan, şahyryň durmuşy bilen baglanyşykly sowallara kitapda anyk jogap berilmeyär. Ol kitabyň başragynda: «Magtymguly şolaryň (Azadynyň çagalarynyň – A.A.) üçünjisi bolup, onuň doglan wagty, takmynan, 1733-nji ýyl, aradan çykan wagty hem 1790-njy ýyllaryň aharydyr»³¹⁹ diýip ýazsa, şol kitapdaky «Magtymgulyň ýaşy hakynda» atly makalasynda: «Magtym-

³¹⁵ MGI. 2068-nji bukja.

³¹⁶ Zakaspi ýerli gazetini. 1915, 3-nji aprel, 25-nji sany.

³¹⁷ И.Беляев. Интересная рукопись. Кт: Махтумкули. Ашхабад, 1960, стр. 12.

³¹⁸ Garryýew B.A. Magtymguly. Aşgabat, 1975, 72-nji sah.

³¹⁹ Kösäýew M. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri, Aşgabat, 1963, 59-njy sah.

gulyňyň 80 ýaşap aradan çykanlygyny Türkmenistanyň meşhur edebiýat taryhçysy Ahundow Gürgenliň kitaphanasyndan ýazylyp alnan şu aşakdaky maglumat hem tassyklaýar:

«1935-nji ýylda Esenguly obaly 70 ýaşlarynda bolan Baýry Gazy (Baýry kary bolsa gerek – M.K.) diýen adam şeýle aýdýar: «1913-nji ýylda haja gitmek üçin gökleňden Esengula gelen Gyzylbaba atly bir gökleňiň diýmeginde görä, Magtymgulyňyň çowlugy Annagurban şu 1913-nji ýylda Magtymgulyňyň guburyňyň üstünde sadaka berdi. Şol sadaka berlen wagtda (1913-nji ýyl) Magtymgulyňyň ölümüne 100 ýyl doldy» diýip, Ahundow Gürgenliň kitaphanasyndan alnan maglumatlar esasynda Magtymguly 80 ýaşynda 1813-nji ýylda aradan çykypdyr diýen netijä gelýär³²⁰.

Bu maglumat boýunça käbir böwrüňi diňledýän soraglar bar.

Birinjiden: Eger şeýle maglumat 1935-nji ýylda ýazylyp alnan bolsa, onda näme üçin Ahundow Gürgenli 1939-njy ýylda ýazan «Türkmen klassyk şahyrlary» atly makalasynda, soňra bolsa 1940-njy ýylda taýýarlan «Magtymguly, saýlanan goşgular» kitabynda bu maglumaty ýatlamadyka?³²¹ Belki-de bu maglumat ynanan däldir? Mümkün. Ynanmasa hem agzaýjak ýaly.

Ikinjiden: Magtymguly raýonyndan Mekgä gitjek adam näme üçin ýoldan sowa Esengula barmaly. Garry molla gonamçylygy hem (Magtymgulyňyň gubury) Aktokaýda. Aktokaý bolsa Magtymguly raýonyňyň – gökleňleriň oturymly ýerleriniň alkymy. Oňa barmak üçin Esengula baryp, soň yzyňa dolanyp gelmegiň hajaty ýokmuka diýýäris.

Üçünjiden: Sadaka beren Annagurban Magtymgulyňyň nähili çowlugy bolup biler. Bar, Magtymgulyňyň yzynda zürýat galmandygyny hasaba almanymyzda hem, nähili ýagdaýda Annagurban üç arkada (ogul, agtyk, çowluk) Magtymgula ýetýär.

³²⁰ Kösäyew M. Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri, Aşgabat, 1963, 94-nji sah.

³²¹ Ahundow-Gürgenli. Türkmen klassyk şahyrlary. «Sowet edebiýaty» žurnaly 1939, №9; Magtymguly. Aşgabat, 1940.

Üç arka diýilýäni 75 ýyl bolýar. Sadaka berlen 1913-nji ýyldan üç arkany – 75 ýyly aýyrsaň, 1838-nji ýyla gabat gelýär. Magtymgulynyň 1838-nji ýylda bolsa aýatda diriligi ynandyryjy däl.

Munuň hem üstesine, bu meselede eger 1913-nji ýylda Magtymgulynyň ölümine 100 ýyl diýlip sadaka berlen bolsa, onda ol 1813-nji milady ýylynda Magtymgulynyň ölendigini aňlatmaýar. Sebäbi türkmenler tä SSSR-iň düzümine salynýança hijri ýyl hasabyny ulanypdyrlar. Hijri ýyl hasaby miladydan parhly, has takygy, her ýylda miladydan 10 gün az, ýagny bir ýylda milady hasaby boýunça 355 gün bolýar. Şeýlelikde, miladynyň 36 ýyly hijriniň 37 ýylyna gabat gelýär. Başgaça aýtsak, milady hasabyny hijri hasabyna öwürseň, her 36 ýylyň üstüne bir ýyl goşmaly, şeýlelikde, miladynyň 36 ýyly hijriniň 37 ýylyna deň bolýar. Eger şeýle bolsa, onda 1913-nji milady ýylynda Magtymgulynyň aradan çykanyna 100 ýyl diýlip sadaka berlen bolsa, onda ol milady hasaby boýunça 1813-nji ýyla däl-de, 1816-njy ýyla gabat gelýär. Diýmek, biz eger hormatly alymymyz Mäti Kösäýewiň Ahundow Gürgenliniň kitaphanasyndan ýazyp alan maglumatyna ynansak, onda Magtymguly şahyr 1816-njy ýylda aradan çykan bolýar. Bu senäni bolsa şahyryň şygyrlary esasynda tassyklamak çetin.

Dördünjiden: M.Kösaýew maglumaty A.Gürgenliniň kitaphanasyndan ýazyp alandygyny aýdýar. Emma bu maglumaty A.Ahundow 1936-njy ýylda «Türkmen halkynyň klassyk şahyrlary» atly makalasynda getirýär³²². Gyzykly tarapy, A.Ahundow Magtymguly bilen baglanyşykly ýazan soňky işlerinde («Türkmen klassyk şahyrlary». «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1939, № 9, 62-71-nji sah; Magtymguly, saýlanan goşgular. Türkmen döwlet neşir – Aşgabat, 1940. 5–21-nji sah.) bu maglumaty getirmändir. Sebäbi ol bu maglumaty esassyz hasaplapdyr we Magtymgulynyň neberesi bolan Gazak Agajygyň beren maglumatyna esaslanyp,

---

³²² Ahundow A. Türkmen halkynyň klassyk şahyrlary. «Sowet edebiyaty» žurnaly. 1936, № 4, 64-nji sah.

Magtymguly 1731-nji ýylda doglup, 1780-nji ýylda hem aradan çykypdyr diýen gutarnykly netijä gelipdir³²³. A.Ahundowyň makalasyndaky maglumaty B.A. Garryýew hem oňlamadyk ýaly. Çünki alymyň hiç bir işinde bu barada ýatlanylmaýar.

Bäsinjiden: Bu maglumat hem Magtymgulynyň aradan çykan ýyly hakyndaky halk dilinden ýazylyp alnan onlarça maglumatlaryň biri.

Hakykatyň hatyrasyna biz bir fakty ýörite nygtamalydyrys. Magtymgulynyň XVIII asyryň ahrylarynda aýatda diri bolandygyny ilkinji bolup Mäti Kösäýew ylmy esasda subut etdi. Has takygy, ol «Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri» atly kitabynda soňky döwürlerde eline düşen bir golýazmada gabat gelýän Magtymguly bilen Zunubynyň aýdyşygyna esaslanyp: «...Magtymgulynyň 1797-nji ýylda diri bolup, şahyrlar bilen goşgy aýdyşyp ýören adam bolandygyny açyk aýdyp bileris» diýip ýazýar³²⁴.

Hormatly alym bu aýdyşyk goşgynyň arap elipbiýiniň nes-talyk hatynda, buhar (ýüpek) kagyzynda örän sowatly adam tarapyndan göçürilen golýazmada gabat gelýändigini belläp, onuň kimde ýa-da nirede saklanýanlygy dogrusynda hiç hili maglumat bermändir.

Ol şol aýdyşyk goşgudaky:

Resul gündür, imdi hasap tutaly,
Müň iki ýüz on bir ýyldyr biteli,
Ajal – köpri, gel, didara ýeteli,
Zenuby diýr, bizden habar şeýledir –

diýen jemleýji bentedäki ikinji setire esaslanyp, goşgy 1211-nji hijri ýylynda, 1797-nji milady ýylynda düzülipdir diýen netijä gelyär.³²⁵

³²³ Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat: Türkmen döwletneşir, 1940, 6-njy sah.

³²⁴ Kösäýew M. Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri. Aşgabat, 1963, 95-nji sah.

³²⁵ Şol ýerde, 95-nji sah.

Bu goşgy ýüze çykarylandan 13 ýyl soň, ýagny 1976-njy ýylda magtymgulyşynaslar B.A. Garryýew we M. Kösäýew Magtymgulynyň saýlanan eserlerini çap etdirýär. Ýöne bize näbelli sebäplere görä, şahyryň terjimehaly dogrusynda maglumat berýän bu goşgyny düzüjiler ýgynda girizmändirler³²⁶. Bu goşgy ilkinji gezek 1983-nji ýylda, Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýi mynasybetli çykarylan ýgynda girizildi³²⁷. Goşgy ýgynda MGI-de saklanýan 3921-nji bukjadan alnyp girizilipdir. Bu nusga professor M.Kösäýewiň salgylan ansgasyn dan az-kem parh edýär. Bu áyratynlygy professor G.Geldiýew «Magtymgulynyň ýaşı barada» atly makalasynda töwerekleýin aýdyňlaşdyrýar. M.Kösäýew goşgynyň diňe ahyrky bendini mysal getirip, ondaky: «Müň iki yüz on bir ýyldyr biteli» diýen setiriň esasynda goşgynyň ýazylan wagty 1211-nji hijri ýyly diýip kesgitläpdi. Hormatly alymyň salgylan şygryna esaslansaň, dogrudan hem, bu aýdyşyk 1211-nji hijri – 1797-nji milady ýylyna gabat gelýär. Emma G. Geldiýew MGI-däki 3921-nji bukja salgylanyp, başgaça netije çykarýar. Ol bu getirilen sene (1211) goşgynyň ýazylan wagtyny däl-de, Muhammet pygamberiň aradan çykany bäri geçen wagty aňladýar diýip netije çykarýar³²⁸. Muňa şygryň soňky 2 bendini okanyňda has äşgär göz ýetirýärsiň:

Ne Kuýaşdyr? Hasabyny bileli,
Çendin saldyr gözden nyhan bolaly,
Niçe syrдыr, sizden habar alaly,
Magtymguly diýr, bize mundan habar ber?

Resul – Gündür, hasabyny tutaly,
Müň iki yüz on bir ýyldyr ýataly,

---

³²⁶ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1976.

³²⁷ Magtymguly, Saýlanan eserler, iki tomluk, 2 tom. Aşgabat, 1983, 153-nji sah.

³²⁸ Geldiýew G. Magtymgulynyň ýaşı barada. «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1985, № 7, 186-njy sah.

Ajal köprük, gel, didara öteli,
Zunuby diýr, bizden habar beýledir³²⁹.

G.Geldiýew şygyrda Resulyň – Muhammet pygamberiň dünýäden ötenine 1211 ýylyň geçendigi hakynda gürrüňiň barýandygyny inçelik bilen duýupdyr we şoňa esaslanyp, şygyr 1805–1806-njy ýyllarda ýazylypdyr diýen netijä gelýär³³⁰. Alymyň gelen netijesini şu şygryň soňky döwürde tapylan nusgalary hem tassyklaýar. Bu şygryň 5472-nji bukjadaky nusgasynda goşgy:

Ne Kuýaşdyr? Hasabyny bileli,
Çendin saldyr, gözden pynhan bolaly.
Magtymguly, sizden habar alaly,
Ussat bolsaň, bize mundan habar ber.

Resul – Gündür! Indi hasap tutaly,
Müň iki ýüz on bir ýyldyr ýataly,
Ajal köpri, gel, didara ýeteli,
Zunuby diýr, bizden habar beýledir³³¹ –

görnüşinde tamamlansa, has soňkurak gola salnan nusgada goşgy şeýle tamamlanýar:

Ne jesirdir, sizden habar alaly,
Ne kuýaşdyr hasabyny bileli,
Çendin saldyr gözden nyhan bolaly,
Magtymguly diýr, bize mundan habar ber.

---

³²⁹ Şol ýerde, 186-njy sah.

³³⁰ Şol ýerde, 186-njy sah.

³³¹ MGI. 5472-nji bukja.

Resul – Gündür, indi hasap kylaly,
Müň iki ýüz on bir ýyldyr biteli,
Ajaj – köprük, gel, didara öteli,
Zunuby diýr, bizden habar beýledir³³².

Şundan görnüşi ýaly, goşgynyň bize mälim bolan üç nusgasynda hem, käbir tekstologik tapawutlaryň bardygyna seretmezden, getirilýän sene Muhammet pygamberiň dünýäden öten wagty bilen baglanyşdyrylýar. Üç nusganyň hem şaýatlyk etmegi boýunça, goşgy Muhammet pygamberiň dünýäden geçeni-ne 1211 ýyl geçen wagty ýazylypdyr. Mysallardan görnüşi ýaly, Magtymguly Kuýaşaýň (Günüň) – Resulyň (Muhammet pygamberiň) haçan dünýäden ötendigi baradaky sowal bilen Zunuba ýüzlenýär. Zunuby hem oňa «Onuň ýatanyna, ýagny gözden pynhan bolanyna 1211 ýyl boldy» diýip, jogap berýär. Diýmek, «Habar ber – beýledir» atly goşgynyň bize mälim bolan üç nusgasy hem G.Geldiýewiň gelen netijesini tassyklaýar. Bu hasaba görä aýdyşyk goşgynyň ýazylan wagty 1805–1806-njy ýyllara gabat gelýär. M.Kösäýewiň haýsy elýazma salgylanandygy bize nämälim. Her hal bu goşgy Magtymgulynyň XIX asyryň başynda diri bolandygyna şaýatlyk edýär.

Şu ýerde ýene bir zady bellemeli. Zunuby Resuly – Muhammet pygamberi Güne meňzedýär. Eger ol şeýle bolsa, onda «Müň iki ýüz onbir ýyldyr ýataly» diýen setirde tekstologik näsazlyk bar. «Gün ýatypdyr» diýilmeyär-de, «Gün batypdyr» diýilýär. Bu ýerde kätip ýazylyşy juda meňzeş bolan «bataly» sözünü «ýataly» diýip okapdyr.

Ýene bir ýagdaýy göz önünde tutmaly. Aýdyşyk goşgular iki ýagdaýda döreýär. **Birinjisi:** haýsydyr bir şahyr beýleki şahyryň sowat derejesini barlamak maksady bilen oňa dürli sowallardan düzülen şygryny iberýär. Şygry alan şahyr bolsa şol sowallara özüniň jogaplaryny ýazýar. Muňa mysal hökmünde Magtymgu-

³³² MGI 7573-nji bukja.

lynyň Durdy şahyra iberen we dürli sowallardan düzülen «Ýaşy nädendir», «Ot nedir» atly goşgulary, Orazmeňli şahyra iberen «Parhy kimdedir» atly goşgusy aýdyň mysaldyr. **Ikinjisi:** haýsydyr bir şahyr anyk şahyra ýüzlenmän, umumy äheňde dürli sowallardan ybarat şygry ýazýar. Muňa Magtymgulynyň «Utup durupdyr», «Ryswa jahandan», «Öwçden öwje gidipdir», «Üçi öwlatdan», «Keffarat etdi» we «Tumar gördüm» atly goşgulary mysal bolup biler. Şeýle ýagdaýda islendik şahyr bu sowallara özünüň jogabyny ýazyp bilýär. Hatda ol şygryň sowallarynyň jogabyny şahyrdan soňky döwürlerde ýaşap geçen şahyrlaryň hem ýazmagy mümkin.

Ýene bir goşgynyň üstünde durup geçmek zerur. MGI-däki 824-nji bukjada şahyryň «Zory gitmezmiş» atly goşgusy saklanyp, ol 1941-nji ýylyň 15-nji martynda Gazak Horramow tarypyndan Daşoguz welaýatynyň Kalinin raýonynyň «Ýaş güýç» kolhozynda ýaşayan 63 ýaşly Jumamyrat Orazowyň dilinden ýazylyp alnypdyr. Goşgudan şeýle setirleri okaýarys:

Dört togsan müň elli alty dünýäniň bary,
Bir müň iki yüz ýyldyr Resuldan bäri.

Häzirikçe ýeke-täk şu bukjada gabat gelýän bu goşga esaslanylsa, onda Magtymguly 1200-nji hijri ýylynda, 1785–1786-njy milady ýylynda aýatda diri eken.

Magtymgulynyň aradan çykan senesi bilen taryhçy M.Annanepesow hem gyzyklanypdyr. Ol «Magtymguly we onuň zamanasy» atly kitabynda «Magtymgulynyň aradan çykan senesi hakynda» atly ýörite makalany ýerleşdiripdir. Bu makalada M.Kösäýewiň A.Gürgenliniň kitaphanasyndaky maglumata esaslanylýp, Magtymguly 1813-nji ýylda aradan çykypdyr diýen maglumaty seljerilip, şeýle netije çykarylýar: «Magtymgulynyň aradan çykan senesi hakyndaky mesele häzirikçe çözülmän galýar»³³³

³³³ Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. Aşgabat: «Türkmenistan» 1990, 92-nji sah.

Magtymgulynyň ýagty jahan bilen hoşlaşan ýyly baradaky halk maglumatlaryny, şahyryň öz şygryrlaryny we daşary ýurtly syýahatçylaryň we gündogarşynaslaryň, şeýle hem türkmen magtymgulyşynaslarynyň bu mesele bilen aýdan pikirlerine esasanyp, Magtymguly, takmynan, 1807-nji ýylda aradan çykypdyr diýen netijä gelse bolýar.

Magtymgulynyň doglan senesi barada hem alymlaryň arasynda birlik ýok. Öňde belläp geçişimiz ýaly, bu meselede A.Gürgenli 1731-nji ýyly şahyryň doglan ýyly hasaplasa, akademik G.O.Çaryýew 1730-njy ýyly golaý diýen netijä gelipdir.³³⁴ Akademik B.A.Garryýew Magtymgulynyň doglan senesi hökmünde açyk bir netijä gelmese-de, 1733-nji ýyly gol ýapmandyr. Muňa: «Belki-de ol, (Magtymguly) – A.A.) XVIII asyryň 20-nji ýa 30-njy ýyllarynda dünýä inendir»³³⁵ diýen pikiri güwä geçýär. Alym şahyryň döwri bilen baglanyşykly Feth serdaryň ogly Muhammethasanyň Nedir şa garşy gozgalaňyny ýatlap şeýle ýazýar: «Magtymguly şol gozgalaňda, belli bir derejede, gatnaşyk eden bolmagy ähtimal. Her niçikde ol:

Sür Feth serdar ogly, geleýdir wagt! –

diýip başlanýan öwgi goşgusyny gozgalaňçylaryň baştutanyna bagyşlapdyr»³³⁶.

Magtymgulynyň doglan ýylyna ikerjiňlenen alymlaryň biri hem belli türkmen alymy R.Rejebowdyr. Ol Magtymgulynyň 225 ýyllyk ýubileýi döwlet tarapyndan bellenilýän döwürlerinde «Daşhowuz kolhozçysy» atly welaýat gazetiniň 1959-njy ýylyň 4-nji ýanwar sanynda «Magtymgulynyň doglan ýylyny anyklamak ugrunda» atly makalasyny çap etdirýär. Elbetde, döwlet tarapyndan Magtymgulynyň 1733-nji ýylda doglandygy ykrar

³³⁴ G.O.Çaryýew. Magtymguly – akyldar. Aşgabat, 1971, 12-nji sah.

³³⁵ Türkmen edebiyatynyň taryhy. 2 tom. 2 kitap. Aşgabat: «Ylym», 1976. 25-nji sah.

³³⁶ B.A.Garryýew. Magtymguly. Aşgabat: «Ylym» 1975. 62-63-nji sah.

edilip, şahyryň 225 ýyllygyny bellemeklige taýýarlyk güýçli depginde dowam etdirilýän mahaly ýokarda ýatlanan at bilen makala çap etdirmegiň özi ylmy batyrlyk. Her hal, makalada resmi senä garşy açyk pikir aýdylmasa-da, makala şeýle adyň goýulmagy bu sene bilen ylalaşylmaýandygyny aňladýar. Makaladan şeýle sözleri okaýarys: «Magtymgulynyň döredijilik şöhratynyň depesine çykan ýyllary häzirki owgan döwletiniň esasyny goýan Ahmet şa Dürranynyň patyşalyk eden döwrüne gabat gelýär»³³⁷. Şondan soňra alym Ahmet Dürranynyň Nedir şa öldürilenden soň (1747 ý.) şalyk ugrunda eden hereketlerini, Çowdur hanyň (gökleň hany, Magtymguly bu hanyň ölümüne bagyşlap 3 sany elegiýa düzüpdür. – A.A.) we käbir beýleki türkmen han-begleriniň bu hereketdäki goldawyny we niýetlerini yzarlaýar. Magtymgulynyň Ahmet şa baradaky tutan pozisiýasyny aýdyňlaşdyrýar. Magtymgulynyň sygyrlaryny taryhy faktlar bilen degşirip, Magtymguly häzirki kabul edilen seneden birneme ir dünýä inen bolaýmasyn diýen çaklamany tekstiň «aşagynda» öňe sürýär. Elbetde, alymyň bu pikiri we getirýän delilleri Magtymguly 1733-nji ýyldan irräk doglupdyr diýen pikire uýýan beýleki alymlaryň hem esasy tutarygy. R.Rejebowyň «Magtymgulynyň döredijilik şöhratynyň depesine çykan ýyllary Ahmet şanyň Horasan ugrundaky söweşleriniň ýyllaryna (1752-1755) gabat gelýär» diýmekligi (eger, şol döwürdäki resmi 1733-nji senä ynanylsa, Magtymguly 20 ýaşlarynda bolýar) köp manylydyr.

Magtymgulyşynaslaryň şahyryň ýagty jahana gelen senesi barada ikerjiňlenmeleriniň ýeterlik esasy bar. Näme üçin biz Magtymgulynyň 1733-nji ýylda doglandygy hakyndaky pikire ynamsyz garaýarys? Onuň birnäçe sebäbi bar:

---

³³⁷ Rejebow R. Magtymgulynyň doglan ýylyny anyklamak ugrunda. Kt.: Magtymguly (şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy). Aşgabat: TDN., 1960, 189-njy sah.

1-nji sebäp: Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen pikir A.Wamberiniň öňde ýatlanyp geçilen maglumatynyň esasynda peýda bolupdy. Soňky döwrüň barlaglary A.Wamberiniň beren maglumatynyň ynamsyzdygyny, has takygy, Magtymgulynyň 1783-nji ýylda däl-de, has gijräk aradan çykandygyny tassyklaýar.

2-nji sebäp: Magtymgulynyň «Atamyň» goşgusynyň tekstologik derňewi Döwletmämmet Azadynyň 1695-nji ýylda doglup, 1760-njy ýylda, 65 ýaşynda aradan çykandygyny tassyklaýar. Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen çaklamanyň döremeginde Azady 1700–1760-njy ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir diýen nädogry pikir hem belli derejede täsir etdi.

3-nji sebäp: Soňky döwrüň ylmy derňewleri Magtymgulynyň 80 ýaşdan aşyp dünýäden ötendigini ykrar edýär. Eger şeýle bolsa, onda Magtymguly 1733-de doglupdyr diýen pikire gol ýapsaň, onda ol 1813-nji ýyldan soň dünýäden öten bolmaly.

4-nji sebäp: Magtymgulynyň döwrüniň syýasy wakalaryna seslenýän sygyrlary bu senä gabat gelmeýär. Biz bu esasy sebäpleriň başky 3-si barada öňde giňişleýin durup geçdik. 4-nji sebäp, biz muny şertli 4-nji diýsek-de, ol meseläniň özenidir. Biz nämä esaslanyp şahyryň döwrüniň syýasy wakalaryna bagyşlap ýazan goşgulary Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen pikiri tassyklanok diýýäris?

Biz ýokarda B.Garryýewiň Magtymgulynyň Muhammethasan hana (1715–1759ý. fewral) bagyşlap ýazan «Aly siziňdir» atly goşgusyna esaslanyp aýdan pikirini ýatlapdyk. Goşgy, dogrudan hem, Muhammethasan hany söweşe ruhlandyrmak üçin ýazylypdyr. Ýöne şahyr bu goşgyny haýsy döwürräkde ýazdyka? Taryhy çeşmelerden mälim bolşuna görä, Muhammethasan hanyň Nedir şa garşy gozgalaňy 1744-nji ýylda bolupdyr. Ýöne bu gozgalaň şowsuz tamamlanýar. Muhammethasan han bolsa Balkan tarapa gaçýar.

«В районе Астрабада в 1744 г. восстало кызылбашское племя каджар во главе которого стал наследственный вождь племени Мохаммед-Хасан-хан каджар, отец которого Фатх – Алы – хан...»³³⁸

Eger Magtymguly «Aly siziňdir» atly goşgusyny Nedir şa garşy başlanan şol gozgalaňa bagyşlan bolsa, Magtymguly hem 1733-nji ýylda doglupdyr diýip hasaplasak, onda şahyr bu goşgyny on ýaşynda ýazan bolýar. Emma bu goşgynyň syýasy ruhy, göwün göteriji belent joşguny bu pikire esas bermeyär. Şygyr döwrüň syýasy wakalaryndan oňat baş çykarýan şahyr tarapyndan döredilipdir. Döwrüň syýasy wakalaryna düşünmek üçin bolsa iň azyndan 25-30 töweregi ýaşyň bolmaly.

Şu ýerde şahyryň «Aly siziňdir», «Arşy aglaýa» we Çowdur hanyň we Döwletaly hanyň ölümi bilen baglanyşykly döreden goşgularynyň döwrüň syýasy wakalary bilen baglanyşygyny seljermäge çalşalyň.

Nedir şa öldürileninden soň, onuň Hyradyň häkimi bolup oturan doganynyň ogly Alyguly han dessine Maşada gelýär. Nedir şanyň ogullary Nasrulla mürzäni, Ymamguly mürzäni öldürýär we 1748-nji ýylyň iýul aýynyň 6-syna özüni şa diýip yglan edýär. Adyl şa lakamyny kabul eden Alyguly öz dogany Ybraýymy Ysphyhanyň häkimi edip belleýär. Ybraýym han derrew özüni garaşsyz diýip yglan edýär. Alyguly Azerbaýjan we Yrak ýurtlaryny basyp almak üçin ýörişe çykýar. Ýedi aýdan gowrak wagt bári Mazanderanda ýören Adyl şa Ybraýymly meseläni birýüzli etmek üçin Ysphyhana tarap ugraýar. Adyl şa söweşde ýeňilýär we gözi oýulýar. Ybraýym Nedir şanyň agtygy Şahruhyň ýanyna öz dogany Hüseyin begi Horasanyň birnäçe emeldarlary bilen ilçi iberip, oňa öz hereketlerini Şahruhy, ýagny tagtyň hakyky mirasdüşerini öz ornuna goýmak üçin edendigi bilen düşündir-

---

³³⁸ История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Изд-во Ленинградского университета – 1958, 324 стр.

mek isleýär we ony Yraga çagyryýar. Ýöne Horasanyň türkmen we kürt hanlary Şahruhyň Ybraýymyň ýanyna gitmegine garşy bolýarlar. Azerbaýjan taryhçysy Apbasguly aga Bakihanowyň (1794–1846) berýän maglumatyna görä, 1748-nji ýylyň 17-nji awgustynda Şahruhy Alygula derek tagta oturdýarlar.³³⁹ Nedir şanyň mürzeleriniň biri bolan, soňra Ahmet şanyň mürzesi bolan Mahmyt Hüseyin Şahruhyň tagta oturdylan wagtyny 1748-nji ýylyň 1-nji oktyabry hökmünde belläpdir.³⁴⁰ Şondan soňra Ybraýym Horasana ýörişe çykýar. Mahmyt Hüseyin münşiniň berýän maglumatyna görä, Ybraýym 120 müň adamlyk goşun jemläp, olaryň 30-40 müň atlysyny öz dogany Rahym mürzäniň we Muhammethasan han gajaryň ýolbaşçylygynda Astrabada iberýär. Özi hem olaryň yzy bilen ýola düşýär. Şahruh olaryň garşysyna 70 müň söweşijileri iberýär. Rahym han bilen Muhammethasan han ýeňilýär. Muhammethasan han Şahruhyň ýanyna gelip, oňa nöker bolýar. Birnäçe wagtdan soň işik agasy diýen derejäni eýeleýär.³⁴¹ Ybraýym Kalapur galasyna gelende, onuň ýaşajylary ony tutup, gözi oýulan dogany bilen birlikde Maşada, Şahruh şanyň ýanyna iberýärler we olar şol ýerde jezalandyrylýar. Bu wakadan az mahal soňra Şahruhyň töweregindäki täsirli han-begler özara dil düwşüp, Mürze Seyitmuhammedi tagta çykarýarlar. Ol özüne Süleýman II diýen lakamy alýar. Şahruhyň gözünü oýdurýar. Süleýman II kürt we türkmen serdarlaryny, şol sanda Muhammethasan han gajary öz ýurtlaryna iberýär. Süleýman II bary-ýogy 2 aý töweregi tagtda oturýar. Soňra tagta ýene Şahruh çykýar.

Muhammethasan han ara düşen böwşeňlikden peýdalanyp, goşun jemleýär we Astrabady eýeleýär, soňra bolsa Mazande-

³³⁹ Аббас – Кули – ага Бакиханов, Гюлистан-и Иран. Издательство «ЭЛМ». Баку – 1991, стр. 152.

³⁴⁰ Махмуд ал-Хусайни. Тарих-и Ахмед-шаха, книга 1. Москва, 1974, стр. 72

³⁴¹ Махмуд ал-Хусайни. Тарих-и Ахмад-шаха, книга 1. Москва, 1974. (7)^a

rany eýeläp, Mazanderanyň häkimi bolýar. Bu üstünlikleriň netijesinde, onda tutuş Eýranyň şasy bolmak höwesini döredýär. Şeýle höwes bilen zentleriň hany Kerim han, bagtyýar taýpasynyň hany Alymerdan han, owganlaryň gilzeý taýpasyndan bolan Günorta Azerbaýjanyň hany Azat han hem ýaşady. 1753-nji ýylda Kerim han Alymerdan handan üstün çykýar we Alymerdan han öldürilýär. 1754-nji ýylda Azat han hem Kerim hana tabyn bolýar. Tagt ugrundaky göreşde Kerim hanyň esasy garşydaşy Muhammethasan han bolup galýar.

Muhammethasan han 1756-njy ýylda Yspyhany eýeleýär, soňra bolsa zentleriň paýtagty Şirazy gabaýar. Gabaw şowsuz tamamlanýar.

«Борьба же Керим хана с Мохаммед-Хасан-ханом Каджаром с переменным успехом продолжалась вплоть до 1758 г. когда Керим хану удалось разгромить и каджаров. Мохаммед-Хасан-хан был убит»³⁴².

Muhammethasan han bilen baglanyşykly wakalary synlap, Magtymguly «Aly siziňdir» atly goşgusyny 1756-njy ýylda, ýagny Yspyhanyň basylyp alynmagyna bagyşlap ýazypdyr diýen netijä gelse bolýar. Oňa şahyryň:

Zir paýy–esbiňiz Yrak, Yspyhan –

diýen setiri hem güwä geçýär. Magtymgulynyň doglan wagtyny anyklamaga belli derejede şahyryň Ahmet şa we Çowdur hana bagyşlap ýazan şygrylary hem maglumat berýär.

Bilşimiz ýaly, Magtymgulynyň döredijiliginde 2 goşguda XVIII asyrdaky owgan döwletini esaslandyran Ahmet şanyň ady duşýar. Birinji goşgy «Çowdur han üçin» atly hesret goşgusydyr. Onda şahyr:

---

³⁴² Иванов М.С. Очерк истории Ирана. Москва, 1952, стр.107.

Ahmet patyşadan habar almaga,
Umyt etdi iller Çowdur han üçin –

diýip, Ahmet şanyň çakylygy boýunçamy ýa-da ýaşulularyň tabşyrygy boýunçamy Ahmet şa bilen duşuşmaga gökleň hany Çowduryň gidenligi ýatlanýar. Şahyryň Ahmet şany ýatlaýan ikinji goşgusy «Arşy aglaýa» bolup, ol Ahmet patyşa bagyşlanan öwgüdür.

Bu goşgular barada gürrüni soňa goýup, Nedir şa öldürilenden soň, Owgan döwletini döreden Ahmet şanyň Horasan, has takygy, Eýran we türkmenler bilen baglanyşykly hereketlerine ser salalýň.

Owgan taryhçysy Mir Gulam Muhammet Gubaryň berýän maglumatyna görä, Ahmet şa jemi 10 gezek harby ýöriş edipdir. Şol ýörişleriň 3-si, ýagny 5,6 we 10-njy ýörişler Horasan, has takygy, Eýran bilen baglanyşykly. Ahmet şa Horasana ilkinji ýörişini 1752-nji ýylda guraýar. Şol ýyl ol Horasany öz döwletiniň düzümine goşmak üçin ýörişe çykýar. Şol döwürde Horasanyň merkezi Maşat şäheri hasaplanyp, oňa Nedir şanyň agtygy Şahruh hökümdarlyk edipdir. Ahmet şa ýol ugrundaky Tun galasyny eýeleýär. Soňra Nişapur galasyny gabawa alýar. Gabawyň dowamlylygy we gysyň gazaply gelmegi bilen baglanyşykly Ahmet şa yza, paýtagty Gandagara dolanýar.³⁴³ Ýöne şowsuz ýöriş Ahmet şany köşeşdirmeyär. Ol 1753-nji ýylda ikinji gezek ýene Horasana tarap ýola düşýär. Ahmet şanyň mürzesi Mahmyt Hüseyiniň berýän maglumatlaryna görä, 1753-nji ýylyň iýul aýunyň 13-ne goşun Tun galasyndan çykyp, Maşada ugraýar. Maşada barýan ýollary eýeleýär we şäheri gabaýar.³⁴⁴ Gabaw 6 aý dowam edýär. Maşady gaban mahaly Ahmet şa dürli taýpalaryň

---

³⁴³ Мир Гулам Мухаммед Губар. Ахмед шах основатель афганского государства. Изд. Иностранной литературы. Москва – 1959, стр. 307.

³⁴⁴ Махмуд ал – Хусайни. Тарих–и Ахмад шахи, книга 1. Москва, 1974. стр.72.

hanlaryny öz tarapyna çekmek ugrunda hereket edýär, olar bilen duşuşýar, hat iberýär, çagyryr, gepleşik geçirýär. Şeýle işleriň netijesinde, kürt serdarlaryny öz tarapyna çekip, olary Mir Alama garşy goýýar. Muhammethasan han Ygtymadeddöwläniň «Matlaguş şems» («Günün dogýan ýeri») kitabynda berilýän maglumatlara görä, Ahmet şa gökleň iliniň hanlarydyr ýolbaşçylaryna iki sany perman ýazyp, olary söweşe we Maşat şäherini basyp almaga çagyrypdyr. Şol hatlaryň birinjisi 1754-nji ýylyň 6-njy awgustynda ýazylýar. Hatda Maşady basyp almak üçin ýola düşen mahaly Ahmet şa türkmen hanlarynyň birnäçesine – Mämmetweli han, Amanlyk han, Hoja Hasan onbegi, Annagylyç han, Gündogdy han, Çalyş han, Çerkez onbegi, Döwletaly han, Annamuhamet han, Mustapa han, Şirmuhamet han, Selim han, Maýhal han, Öwezgeldi han, Orusaly han, Döwletmämmet han, Garaesen han we Annageldi onbegi, gökleň–dodurga dagylara ýüzlenýär. Ahmet şa şol hatynda Aly hanyň, Mämmedaly hanyň, Abdylhamyt hanyň, Ymamberdi hanyň, Mämmet han keliň we şolar bilen birlikde Pir Gadam wekiliň, Agamämmet hanyň, Begenç hanyň, Amanlyk hanyň, Hanmämmet han gökleňiň öz goşunlary bilen Sebzewarda Pisint Dürrany bilen din ugrunda bilelikde söweşýändiklerini nygtaýar. Soňra bolsa olaryň Ahmet şanyň serdary Pisint bilen bilelikde şanyň huzuryna baryp, onuň hormatyna mynasyp bolandygy belenenilýär³⁴⁵.

Hatdan görnüşi ýaly, Ahmet şa öz syýasy ýörelgesine eýerip, taýpa hanlarydyr dürli derejedäki häkimler bilen gatnaşyk saklap, olary biri-birine garşy goýup, hemmesini bilelikde öz basybalyjylykly maksadyna hyzmat etdiripdir. Ol türkmen han-begleri bilen duşuşanda sünni-şaiýy meselesini gozgap, özüniň sünni mezhebine uýýandygyny öňe sürüp, türkmenleri gyzybaşlara – öz türkmenlerine garşy öjükdirýär. Şol bir wagtyň özünde

---

³⁴⁵ А. Мередов. Письма – ферманы Ахмад–шаха Дуррани туркменам. Түркменистан ЯА-nyň habarlary.Jemg.Seriýasy. 1977, № 5, 21-23-nji sah.

bolsa, täsirli gyzylbaş hanlarydyr häkimleri bilen hem ýakyndan gatnaşyk saklaýar.

Ahmet şa Maşadyň gabawy uzaga çekenligi we azyk ýetmezligi sebäpli serkerdesi Pisindi 5 müň atly goşun bilen Şahrut, Bistam, Sebzewar etraplaryna ugradýar. Pisindiň goşuny Eýran tagty ugrunda göreşip ýören Muhammethasan hanyň, ýagny, Magtymgulynyň dili bilen aýtsaň, «Feth serdar oglunyň» goşunyna duşýar we derbi-dagyn edilýär. Ahmet şanyň türkmen han-beglerine iberen birinji hatyndan mälim bolşuna görä, Pisindiň Sebzewar ugrundaky söweşine onuň bilen birlikde türkmenler hem gatnaşypdyr we Muhammethasan hana garşy, has takygy, gajarlara garşy göreşipdirler. Megerem, bu ýerde Ahmet şanyň din bilen baglanyşykly inçe syýasaty öz oňyn ornuny oýnandyr. Uzak gabawdan soň Maşat 1754-nji ýylyň 2-nji dekabrynda boýun bolýar³⁴⁶. Ahmet şa Şahruhy Horasanda öz dikmesi edip belleýär. Maşat eýelenenden soň, Ahmet şa Nişapura tarap ýola düşýär.

1755-nji ýylyň iýun aýynyň 24-ne Ahmet şa Nişapury eýeleýär³⁴⁷. Soňra böwrüne sanjy bolup duran gajar meselesinden dynmak üçin olaryň ýaşaýan welaýatlaryna tarap ýola düşýär. Muhammethasan han tarapyndan Pisindiň 5 müň atlysynyň derbi-dagyn edilmegi onuň namys damaryny gaýnadýar. Ol aryny jaýyna salmak maksady bilen gajarlaryň welaýatyna – Sebzewara gelýär. Ahmet şanyň mürzesi Mahmyt Hüseyin münşi ibn Ýbrahym Jamynyň berýän maglumatyna görä, Ahmet şa Sebzewary özüne tabyn edip, Astrabada ugraýar. Astrabadyň bir par-sah (6 km) golaýynda tuguny dikýär. Ýöne Astrabatdan eýýäm gajarlar çykyp giden eken³⁴⁸. Biziň pikirimizçe, şol ýerde Ahmet şa öz adatyňa görä türkmen taýpalarynyň han-begleri bilen du-

³⁴⁶ Махмуд ал-Хусайни. Тарих-и Ахмад-шаха. Книга 1, Москва, 1974, стр. 72.

³⁴⁷ Шол ýerde, 73-nji sah.

³⁴⁸ Махмуд ал – Хусайни. Тарих-и Ахмад-шаха. Книга 1. Москва, 1974, стр. 260.

şuşan bolmaly. Çünki Ahmet şanyň türkmenlere iberen hatyndan mälim bolşuna görä, gökleň hanlary öz goşunlary bilen Ahmet şanyň çakylygy boýunça Maşat we Nişapur söweşlerine gatnaşyp, soňra şa goşunynyň düzüminde Astrabada gelen bolmaly. Ine, şol ýerde hem Magtymguly Ahmet şa bilen duşuşyp, onuň gaşynda «Arşy aglaýa» goşgusyňy okap berendir.

Magtymguly Ahmet şanyň şahyrlara, umuman, şygra hormat goýýandygyndan habarly bolmaly. Çünki Ahmet şa döwlet işlerinden boş mahaly goşgy diňlemegi halaýar eken. Hatda onuň Wakyfy atly şahyry Hindistandan çagyryp getirenligi hakynda maglumat hem bar³⁴⁹. Ahmet şanyň özi hem puştu dilinde goşgy düzüpdir. Bu maglumatlar Ahmet şa Astrabatda bolan mahaly Magtymguly barada eşidendir we ony öz ýanyna çagyrandyr diýen pikire gelmäge esas berýär. Şeýle pikire gelmäge «Arşy aglaýa» atly goşgudaky:

Eýrana gylyç ur, ýörit sypahy,
Başynda berk olsun döwlet kulahy –

diýen setirler hem esas berýär. Çünki Mahmyt Hüseýniniň berýän maglumatyna görä, Horasany eýeläninden soňra, has takygy, Sebzewardan, Astrabatdan soňra ol Eýrany we Yragy eýelemek pikirinde bolupdyr. Emma dürli sebäplere görä, soňra ol bu pikirinden dönüpdür. Magtymguly ýokarda ýatlanan goşgusynda Ahmet şanyň başky pikirini goldap çykyş edýär. Biziň pikirimizçe, Azady bilen Magtymgulynyň aýdysygy hem şol döwürde döredilipdir. «Oglum – Azadym» atly goşgudan aňylyşyna görä, Azadynyň «Arzuwlama hany, begi, soltany» diýmegi, onuň üstesine-de «Birehim owgandyr, dini yslandyr» diýmegi, Magtymgulynyň Ahmet şanyň ýanyna gitmek pikirine biynjalyk bolýandygyny aňladýar. Magtymgulynyň «Kalbyma giripdir yslandyr» atly goşgudaky:

---

³⁴⁹ Мир Гулам Мухаммед Губар. Ахмад-шах основатель Афганского государства. Москва – 1959, стр. 148-149.

höwesi» diýen setiri bolsa yslam dininiň şaýy-sünni meselesi bilen baglanyşykly halkyň horlugynyň şahyry aladalandyryandygyndan habar berýär.

Akademik B.Garryýew «Arşy aglaýa» goşgusynyň döreýşi hakda şeýle ýazýar: «Odany Owganystanda Ahmet Dürranyny görüp ýazan bolmagy hem mümkin. Ondaky öwgi setirleri inňän belent ýaňlanýar».³⁵⁰

Magtymgulynyň Ahmet şany ýatlaýan ikinji «Çowdur han üçin» atly goşgusy Ahmet şanyň Maşada 1769–70-nji ýyllardaky üçünji ýörişi bilen baglanyşykly bolsa gerek. Çowdur han bilen baglanyşykly anyk maglumatlar bolmasa-da, onuň halkyň hossarydygy Magtymgulynyň oňa bagyşlap ýazan 3 sany sygryndan äşgär görünýär. Ahmet şanyň türkmen hanlaryna iberen hatyndan mälim bolşy ýaly, ol türkmen hanlary bilen zygyderli duşuşyklar gurapdyr, olary öz ýanyna çagyrypdyr. Şeýle çakylyklaryň biri esasynda hem Çowdur han Ahmet şanyň ýanyna ugrapdyr. Çünki Magtymguly:

Ahmet patyşadan habar almaga,
Umyt etdi iller Çowdur han üçin –

diýip, muny takyk mälim edýär. Bize Çowdur hanyň Ahmet şanyň ýanyna 1769–1770-nji ýyllarda gidipdir diýen netijä gelmegimize şahyryň «Çowdur han» atly goşgusyndaky:

Many saça bilmez çalaran başym,
Büräp aldy ony duman, Çowdur han –

diýen setirleri esas berýär. Eger «Çowdur han» atly goşgyny şahyr başynyň çalaran mahaly döreden bolsa, onda bu goşgyny şahyr orta ýaşdan agandan soňra, has takygy, in bolmanda 45

---

³⁵⁰ Türkmen edebiýatynyň taryhy. II tom. 2 kitap. Aşgabat: «Ylym», 1976, 75-nji sah.

ýaşdan geçensoň döreden bolmaly. Çünki «Many saça bilmez çalaran başym» diýen setir muña berk tutaryk bolýar. Eger şahyr bu goşgyny 1769–1770-nji ýyllarda döreden bolsa, biz hem Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen maglumata ynan-sak, onda şahyr ýokarda ýatlanan goşgusyňy 36 ýaşynda ýazan bolýar. Bu ýaşdaky adamyň «Many saça bilmez çalaran başym» diýjegine bolsa ynanmak kyn.

Ahmet şa Horasana 3-nji ýörişi mahaly hem Maşady ga-baýar. Soňra Şahruh Ahmet şa tabyn bolýar. 1770-nji ýylyň 4-nji iýunynda Ahmet şa yzyna dolanýar. 1772-nji ýylda bolsa Ahmet şa aradan çykýar. Megerem, Çowdur han Ahmet şa Maşady ga-baw astyna alan mahaly oňa hemaýat etmek üçin ýola düşen bol-sa gerek.

Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen pikiriň esas-syzdygyny ýene bir fakt bilen subut etmek mümkin. Magtym-guly bilen baglanyşykly ýazylan işleriň aglabasynda MGI-däki 842-nji bukjadaky maglumatyň esasynda Azadynyň kakasy Magtymguly Ýonaçynyň 40 ýaşda öýlenip, 46 ýaşynda hem bir opla – Azada ýüzi düşendigi nygtalýar. Magtymgulyň «Atamyň» atly goşgusyň neşir nusgasy we 842-nji bukjadaky magluma-tyň esasynda hem Magtymguly Ýonaçynyň ömri 1654–1720-nji ýyllar aralygyndadygy kesgitlenýär. Bu hakda M.Kösäýew şeýle ýazýar: «Magtymguly Ýonaçy bir müň alty ýüz elli dördün-ji ýylda doglup, bir müň ýedi ýüz ýigriminji ýylda hem aradan çykypdyr...»³⁵¹. Mälim bolşy ýaly, Magtymgula Azadynyň ka-kasynyň ady dakylan, türkmençilikde adyň ýerde uzak ýatmagy oňlanmaýar we merhumyň aradan çykanyndan soň dünýä inen ilkinji çagalaryň birine onuň ady dakylýar. Şundan ugur alynsa, Azady kakasy ýogalansoň, ilkinji ýüzi düşen ogluna kakasynyň adyny dakmaly. Halk rowaýatlarynyň käbiri Magtymgulyňy Aza-

---

³⁵¹ Kösäýew M. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. Aşgabat: Türkmen döwlet neşir, 1963, 57-nji sah.

dynyň iň uly ogly hasaplasa, käbirinde Magtymguly Azadynyň ýüzi düşen 3-nji perzendi diýilýär. Haýsy bolanda-da, ol 1733-nji ýylda däl-de, ondan iň bolmanda 8-9 ýyl ir doglan bolmaly. Çünki soňky döwrüň ylmy maglumatlary Azadynyň 1695-nji ýylda doglandygyny we 1760-njy ýylda hem aradan çykandygyny tassyklaýar. Eger Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýsek, onda ol Azady 38 ýaşanda doglan bolýar. Bu bolsa Magtymguly baradaky halk maglumatlary bilen gabat gelmeýär. Magtymgulyň 1733-nji ýyldan irräk dünýä inendigine şahyryň Durdy şahyr bilen aýdyşygy hem belli bir derejede şaýatlyk edýär. Magtymguly bilen baglanyşykly rowaýatlaryň 2-sinde Durdy şahyryň Magtymguludan ulurakdygy nygtalýar. Ýöne biziň pikirimizçe, bu rowaýatlar känbir hakykata gabat gelenok. Has takygy, bu rowaýatlary Magtymgulyň Durdy şahyr bilen aýdyşyklary tassyklamaýar. «Donun kim biçdi» atly aýdyşyk goşguda Durdy şahyr şeýle sowal bilen Magtymgula ýüzlenýär:

Bizden salam Magtymguly ussada.

Magtymguly bolsa:

Bizden jowap bolsun Durdy şahyra –

diýip, onuň sowallaryna jogap berýär. Bu aýdyşyk goşgudan çen tutsak, onda Magtymguly Durdy şahyrdan az-kem ulurak ýaly duýulýar. Eger rowaýatlarda aýdylyşy ýaly Durdy şahyr Azady bilen deň-duş bolsa, onda ol ogly deň adama «ussat» diýip ýüzlenmezdi. «Ussat» sözi döredijilik bilen iş salyşýanlaryň, umuman, bir hünäriň eýeleriniň arasynda, köplenç «mugallym», «halypa» manylarda ulanylýar. Edebiyatçy alym K. Ataýew «Edebi tapyndylar» atly kitabynda Saragt raýonynyň «Bolşewik» kolhozynda ýaşayan Aman Emirowda saklanýan «Şejerä» esaslanyp, Durdy şahyr, takmynan, mundan 250 ýyl töweregi oň doglupdyr diýen netijä gelýär. Has takygy, ol şeýle

diýýär: «Şejerede» ýazylyşyna görä, Durdy şahyryň kakasyndan soň şu wagta çenli dokuz-on arka aýlanypdyr. Bu, takmynan, 250 ýyl töweregi bolýar. Sebäbi Abulgazy bir arkany 25 ýyl hasaplaýar. Onda Durdy şahyryň doglaly bäri 250 ýyl töweregi wagt geçip, ol takmynan, XVIII asyryň başlarynda eneden bolupdyr. Bu Durdy şahyr Döwletmämmediň deň-duşy bolupdyr diýen maglumata hem gabat gelýär»³⁵². Bu ýerde düşünişmeli meseleler bar. Bu ýerde arka hasaby anyk däl. Aman Emirow Durdy şahyryň dogany Annadöwletden gaýdýan bolsa, ol şol «Şejerä» görä näçenji arkalygy anyk däl. Onuň hem üstüne Aman Emirow 1970-nji ýyllarda agalyk derejesine ýeten bolsa, eýýäm ol hem arka hasaplaşygyna goşulmaly. Muňa garamazdan, 1970-nji ýyllardan 250 ýyly aýran halatynda, ol 1720-nji ýyllara gabat gelýär. Bu bolsa Durdy şahyry Azady bilen deň-duş etmäge esas bermeyär. Çünki soňky döwrüň ylmy gözlegleri Azadynyň 1695-nji ýylda doglandygyny subut etdi. Durdy şahyryň Magtymguludan salam bererlik derejede 3-4 ýaş kiçi bolandygyny çaklamaga Magtymgulynyň «Ýaşy nädendir» we «Ot nedir» atly goşgulary hem esas berýär. «Ot nedir» atly goşgusynda Magtymguly Durdy şahyra «Bizden salam bolsun Durdy şahyra» diýip ýüzlense, «Ýaşy nädendir» atly goşgusynda «Durdy şahyr senden habar alayyn» diýip ýüzlenýär. Şundan görnüşi ýaly, Magtymguly Durdy şahyrdan azyndan 3-4 ýaş uly bolmaly.

Aman Emirowdaky «Şejere» boýunça Durdy şahyry, takmynan 1720-nji ýyllarda doglupdyr diýip çaklasak, onda bu maglumat hem Magtymgulynyň 1733-nji ýylda doglanlygy baradaky pikire ters gelýär.

Ýokardaky delillere esaslanyp, Magtymguly takmynan, 1724–1807-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir diýilse, megerem, hakykata has golaý bolsa gerek.

³⁵² Ataýew K. Edebi tapyndylar. Aşgabat: «Türkmenistan», 1980, 11-nji sah.

V BAP

MAGTYMGULY, MEŇLI WE «GÜLZARDAN AÝRYLDYM»

Gündogaryň beýik akyldarlarynyň biri Magtymguly türkmen edebiýatyny öwrenijileriň, daşary ýurt gündogarşynaslarynyň ünsüni özüne çekip geldi we gelýär. Bu ugurda monografiýalar, tutumly işler ýazyldy, şeýle-de bolsa entek edilmeli işler kân. Edilen işleriň käbirlerinde bolsa şol bir mesele boýunça çapraz pikirler, jedelli meseleler-de gabat gelýär.

Bu Magtymgulynyň maşgala durmuşyny aýdyňlaşdyrmakda ygtybarly çeşmeleriň biri hasaplanýan «Gülzardan aýryldym» goşgusy hakynda hem şeýledir. Bu goşgy geçen asyryň 70–80-nji ýyllarynda uly jedeliň obýektine öwrüldi. Çünki bu şygyr «Magtymguly Meňlä öýlenipmi, eger öýlenen bolsa haçan we näme sebäpli ondan aýra düşüpdür?» diýen sowallara dogry jogap bermekde uly ähmiýete eýe. Edebi çeşmelerde bu goşgynyň aşaky bendi esasy obýekte öwrüldi:

Ýara ýaraşar üç müçe,
Sypatyň söýlärem ençe,
Lebi şeker, agzy gunça,
Ol zülpi tardan aýryldym³⁵³.

Eýsem, ol garaýyşlar nämelerden ybarat? Birinji garaýyş, ýokarky bentden aňlyşyna görä, Magtymguly Meňli 36 ýaşa ýetende (üç müçe – A.A.) ondan aýra düşüpdür. Çünki Meňli 36 ýaşa ýetýänçä durmuşa çykman oturmaz, başga birine durmuşa çykan otuz alty ýaşly Meňlä bolsa şahyryň beýle goşgy goşmajakdygy düşnüklidir. Goşgynyň ýazylmagy bolsa otuz alty ýaşly Meňliniň – Magtymgulynyň maşgalasynyň dünýäden ötmegi

---

³⁵³ Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 jiltlik. 1 jilt. Aşgabat: «Ylym» 1959, 100-nji sah.

bilen baglanyşdyrylýar. Dogrudan hem bu garaýşyň ýeterlik esasy bar we getirilýän delil hem ygtybarly. Ýöne bu goşgynyň ölüm bilen baglanyşdyrylmagy ynançsyz. Biziň çaklaýşymyza, goşguda ölüm bilen baglanyşykly aýralyk hakynda däl-de, diri aýralyk hakynda aýdylýar. Eger gürrüň ölüm bilen baglanyşykly aýralyk hakynda barýan bolsa, onda şahyr:

...Sypatyn söýlärem ençe,
Lebi şeker, agzy gunça,
Ol zülpi tardan aýryldym –

diýip, merhumyň sypatyny söýläp oturmazdy. Bu goşga kybapdaş Zelili hem «Ýardan aýryldym» atly goşgyny döredipdir. Onda liriki gahryman öz magşugyndan jyda düşendigini şeýle beýan edýär:

Dyrnaklary göwher, dişleri dendan,
Kirpikleri neşter, gözleri mestan,
Ter açylan, ýaňy-täze gülüstan,
Men bilbilem, gülgüzardan aýryldym.³⁵⁴

Zeliliniň bu goşgusynda hem edil Magtymgulynyň «Gülzardan aýryldym» atly goşgusyndaky ýaly boýdan-başa aşygyň magşugyndan aýra düşendigi beýan edilýär. Olaryň ikisinde hem diri aýralyk hakynda gürrüň barýandygy duýulýar.

Ikinji çaklama, goşgudaky «üç müçe» sözüniň goşga ýalňyşlyk bilen girendigi barada. Käbir edebiyatçylar, okyjylar goşgynyň çeperçilik derejesini göz önünde tutupmy ýa-da başga bir ýagdaýy göz önünde tutupmy, garaz, goşgudaky «üç müçe» sözüne münkürlük edip başladylar. Olar bu söz düzümi tekste keseden düşen bolaýmasyn diýen çaklamany öňe sürdüler. Eger golýazmalarda «üç inçe» warianty duşýan bolsa, ony ulanmaklygy unadylar.

³⁵⁴ Zelili. Eserler. Aşgabat, TDN, 1959, 101-nji sah.

Magtymgulynyň ömri we döredijiligi bilen gyzyklanar tan-kytçy Saýlaw Myradow bu ugurda makalalar toplumyndan ybarat kitap ýazdy (Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinde. Aşgabat. Magaryf. 1978). Ol bu kitapda «Gülzardan aýryldym» goşgusy hakynda, şonuň üstü bilen hem Magtymguly bilen Meňli meselesi boýunça käbir çaklamalary öňe sürdi. Dogrusy, «Magtymguly Meňlä öýlenipmi?» diýen sowala tankytçynyň kitabyndan anyk jogap tapmak kyn. Sebäbi ol kitabyň 33-nji we 69-njy sahypalarynda Magtymguly Meňliden näumyt galypdyr diýse, 76-njy sahypasynda şeýle ýazýar: «Öňde görüp geçişimiz ýaly, Magtymguly «ili gökleň, ady Meňli, názli dildardan aýryldym» diýmek bilen, otuz ýedi ýaşly Meňlini gyzylbaşlaryň ýesir äkidendigini habar berýär. Ine, «Aýryldymy» ençe beýleki eserler bilen deňeşdirip okasaň, olaryň biri-birine gatnaşygyny öwrenseň, şondan hem logiki netije çykarsaň, ondaky «üç müç» sözünü silteý tutup oturasy iş ýok»³⁵⁵.

Şundan görnüşi ýaly, S.Myradowyň pikiriçe, Magtymguly Meňlä öýlenen bolmaly. Çünki Meňli otuz ýedi ýaş çenli durmuşa çykman oturmaz. Şonuň üçin okyjy bu ýerde S.Myradow, öňki pikiriniň tersine, Magtymguly Meňlä öýlenipdir diýen pikiri öňe sürýär diýip düşünyär. Goý, Magtymguly Meňlä öýlenipdir hem diýeli, ýöne bu goşguda Meňliniň ýesir düşendigi hakynda hiç hili ýşarat ýok. Şu ýerde bir zady bellemeli. Magtymguly bilen Meňlili meselede öňe sürülen garaýyşlar, pikirler şahyryň neşir edilen eserleriniň esasynda. Emma Magtymgulynyň, şonuň ýaly-da beýleki nusgawy şahyrlarymyzyň döredijiligi babatda, olaryň çylşyrymly durmuş ýollary barada toplanan baý materiallary, ilkinji nobatda bolsa, şahyryň golýazmalaryny içgin öwrenmän pikir ýöretmek çetin. Şeýle edilen ýagdaýynda ol pikir ygtybarsyz, hat-da nädogry bolup, okyjylaryň aňynda bulaşyklyk döredýär. Muňa «Gülzardan aýryldymyň» mysalynda hem göz ýetirse bolýar.

---

³⁵⁵ Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinde. Aşgabat, Magaryf, 1978, 76-njy sah.

Eýsem, bu goşgy barada golýazmalar näme diýýär? Biz bu goşgy bilen gyzyklanyp, Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda, Türkmenistan Milli kitaphanasynda, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Magtymguly muzeýinde, Özbekistan YA-nyň Biruny adyndaky Gündogary öwreniş we H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutynyň golýazmalar fondunda saklanýan golýazmalaryň 350 töweregi bilen tanyş bolduk. Şu gözlegleriň netijesinde, «Gülzardan aýryldym» atly goşgynyň Milli golýazmalar institutynda saklanýan 2 bukjada duşýandygy anyklandy. Ine, olar: 307-nji bukja. Şahyryň diwany. Golýazmanyň 1-300-nji sahypalar aralygy Gündogar kagyzyna ýazylypdyr. Goşgularyň daşy jäheklenipdir we dürli reňkler bilen bezelipdir. Galan bölegi 301-674-nji sahypalar aralygy rus fabrik kagyzyna ýazylypdyr. Kätip Molla Şerip bin Abdurahman sopy ogly. Golýazmada sene duş gelmese-de, paleografik alamatlaryna esaslanyp, XIX asyryň ahyrynda göçürilendigini çaklamak bolýar. Diwanyň 672-nji sahypasynda «ýitgimiz» aşaky görnüş-de gelýär:

ياره ياراشار سرمه چه
 صفتين سويلارم انچه
 اغزى شكر لبي غنچه
 زولفلارى قرادين ايريلديم

Ýara ýaraşar sürmeçe,
 Sypatyn söýlärem ança,
 Agzy şeker, lebi gunça
 Zülpleri garadan aýryldym.

6443-nji bukja. Bu hem şahyryň diwany. Haty nestalyk. Sene duş gelmeýär. Golýazma Allanazar Muhammetjan baý oglunyň tabşyrygy boýunça ýazylan. Kätip Muhammetşerip Abdurahman sopy ogly. Başgaça edip aýdylanda bolsa, iki diwany hem bir adam – Muhammetşerip göçüripdir. 6443-nji bukja Daşoguz welaýatynyň Daşoguz raýonynyň «Moskwa» kolhozynyň «So-

wet Türkmenistany» uçastogynnda ýaşayan Juma Annamämmedowdan alnypdyr. Diwanda derňeýän setirimiz şeýle görnüşde duş gelyär:

ياره يارشير سرمه چه

Ýara ýaraşar sürmeçe.

Derňeýän goşgy MGI-däki 413 we 1759-njy bukjalarda hem duş gelyär. Ýöne 413 bukja 307-bukjadan göçürilendigi, 1759-njy bukjanyň bolsa Magtymgulynyň 1926-njy ýyldaky nusgasyndan göçürilendigi sebäpli olary hasaba almadyk we aýratyn nusga hökmünde seretmedik.

Ýokarda görüp geçişimiz ýaly, bu goşgy iki sany ygtybarly golýazmada gabat gelip, olaryň ikisinde hem derňeýän setirimiz «Ýara ýaraşar sürmeçe» görnüşinde duşýar.

Onda şahyryň şu wagta çenli neşir edilen goşgular ýygyndysynda näme üçin bu setir «Ýara ýaraşar üç müçe» görnüşinde ýazylyp, ýalňyş berlipdir diýen adaty sowal ýüze çykýar. Onuň jogaby sada. Magtymgulynyň eserleriniň dürli ýyllardaky neşirine bu goşgy şahyryň 1926-njy ýyldaky neşirinden giripdir. Ýöne 1926-njy ýylyň neşirine bu goşgynyň haýsy golýazmadan girendigi nämälim. Megerem, bu neşire esas edilip alnan golýazmada bu setiriň çyg zerarlymy ýa başga sebäplere görämi zaýalanyp, okamakda kynçylyk döreden bolmagy mümkin. Şonuň netijesinde, «sürmeçe» sözüniň «sür» diýen bölegi «se», ýagny parsça «üç» sözi çaklanylyp, «meçe» bölegi «müçe» görnüşinde alnan bolmagy mümkin. Parsça söz bolsa türkmençä geçirilip, ähtimal, «üç müçe» ýasalandyr. Golýazmalar bilen işlenilen ýagdaýynda şeýle kynçylyklar, ýagny okamasy çetin sözler häli-şindi duş gelyär.

Şu ýerde ýene bir zady bellemeli. Ýokarda ýatlaýşymyz ýaly, käbir edebiyatçylar «üç müçe» söz düzümini öz wagtynda şübhe astyna alypdylar. Goşgynyň «üç inçe» görnüşli setiriniň

bolmagy hakynda çaklama hem öňe sürlüpdür. Magtymgulynyň 1976-njy ýyldaky neşirinde bolsa, gürrüňi edilýän setiriň «üç inçe» warianty hem bar diýlip çykgyt berlipdir. Biziň gözden geçiren golýazmalarymyza şeýle nusga duşmady. Biz ýokarda «Gülzardan aýryldyma» salgylanyp, Magtymguly Meňli bilen ýaşapdyr diýen çaklamanyň bardygyny hem aýdypdyk.

Eýsem, şahyryň maşgala durmuşy barada golýazmalarda, fond materiallarynda nähili maglumatlar bar? Golýazmalar fondundaky 660-njy bukjada şahyryň «Jana geldim» atly bir goşgusy saklanýar. Biografik häsiýetli bu goşgudan şahyryň maşgala durmuşy, ýaşy babatda käbir zatlary anyklamak mümkin:

اون یدی غه بارانده عشق سوداسین کوتارديم
عشقینک سوداسی بیلان سوریب میدانه کلديم

On ýedige baranda, yşk söwdasyn göterdim,
Yşgyň söwdasy bilen, sürüp meýdana geldim.

Şu setirleriň şaýatlyk etmegi boýunça şahyr 17 ýaşa baranda bir gyza göwün berýär. Soňra wakalar şunuň ýaly bolýar:

اون یدی دن کچان سونک شهرات اوغنه کلديم
الديم بر نازه نینی ذوق ایلان صفا سوردیم
شو غنچه کلزار نینک الوان کلینی تیردیم
یکرمیه یتانده فلک جبرینی کوردیم
فلک الدی یاریمی اجل غم خانه کلديم

On ýediden geçensoň, şöhrat öýüne geldim,
Aldym bir näzenini, zowk ile sapa sürdüm,
Şu gunçaýy-gülzaryň elwan gülünü tirdim,
Ýigrimiýe ýetende, pelek jebrini gördüm,
Pelek aldy ýarymy, ejel gamhana geldim³⁵⁶.

³⁵⁶ MGI. 660-njy bukja.

Diýmek, şahyr 18 ýaşlarynda göwün beren gyzyna öýlenipdir. Bu hakda «Joşa ýetdiň» atly goşgusynda hem ýatlanýar:

محبوب ايله سوشدنگ
بيله چولاشه يتدنگ

Mahbub ile söýüşdiň,
Bile çolaşa ýetdiň³⁵⁷.

«Jana geldim», «Joşa ýetdiň» atly goşgular birbada seredeniňde, umumadamzat ýaş aýratynlyklary dogrusynda ýazylan ýaly duýulýar. Emma, biziň pikirimizçe, beýle däl. Çünki bu goşgularda şahyryň «Many bilmez ýaşynda» atly goşgusynda ky ýaly, ýaş aýratynlyklarynyň umumlaşdyrylmasy ýok. Oňa ýokarky alnan mysallaryň esasynda göz ýetirse bolýar. Diýmek, şahyra başdaş aýaly bilen uzak ömür sürmek miýesser bolmandyr. Biwagt gelen ajal zerarly şahyr başdaşyndan 20 ýaşda jyda düşýär. Biziň pikirimizçe, şahyryň «Aýrylyp» atly elegiýasy hem şol biçäräniň ýogalmagy bilen baglanyşykly döredilen bolsa gerek. Şondan soňra hem şahyryň dulluk döwri başlanypdyr. Magtymgulynyň «bagryny dilen dulluk» döwrüni başdan geçirendigine «Bagrym dilenim», «Her ýana» atly goşgulary doly güwä geçýär:

Dertli dilber, dilleşer sen, gel bäri,
Dullukdyr meniň-de bagrym dilenim³⁵⁸.

Şeýlelikde, «Jana geldim» atly goşgy Magtymgulynyň 18 ýaşlarynda öýlenendigini we 20 ýaşlarynda hem köňül beren ýaryndan aýra düşendigini habar berse, «Joşa ýetdiň», «Bagrym dilenim», «Her ýana» we «Bu dahana» atly goşgular şol habary tassyklaýar. Şu ýerde Magtymgulynyň başdaş aýaly kim bolupdyr, Meňli dälmi? Eger Meňli däl bolsa, onda ol Meňliniň

³⁵⁷ Şol ýerde.

³⁵⁸ MGI 400-nji bukja.

yşkyna haçan düşüpdür we ol nähili tamamlanypdyr diýen bir-biri bilen baglanyşykly sowallar ýüze çykýar. Bu sowallaryň jogabyny şahyryň sygyrlaryndan we ol hakdaky halk maglumatlaryndan gözläliň.

Golýazmalar hazynasyndaky 851-nji bukjada Gyzyletrek raýonyndan 67 ýaşly L.Mürze oglunyň beren maglumaty saklanýar. Onda şeýle diýilýär: «Magtymgulynyň başdaş aýaly Meňli. Ondan Sarybaý bolan. Ol 8 ýaşda ölen». Edil şu manydaky, ýöne mundan has giňräk görnüşde bir maglumaty Köneürgenc raýonynyň «Moskwa» kolhozynda ýaşaýan Hommat Ýusup ogly aýdypdyr: «Magtymguly şahyr Meňlä öýlenipdir. Ondan bir ogul bolýar. Magtymguly 25 ýaşyna baranda Meňli ölýär. Meňli syrkaw ýatyrka, Magtymguly dileg edip, bir goşgy aýdan: «Aýyrma ýarym, Alla!», soň dul gezyär. Deň-duşlarynyň maslahaty bilen dul aýala öýlenýär». Ýene şol raýonyň «Strelkow» kolhozyndan 88 ýaşly Kiçi Saparaly ogly 1940-njy ýylda şu manydaky maglumaty beripdir.

Ine, Magtymguly bilen baglanyşykly MGI-de toplanan onlarça maglumatlaryň arasynda diňe şu üç maglumat Magtymgulynyň Meňlä öýlenendigini tassyklaýar.

Şu ýerde ýene bir goşgynyň üstünde durup geçmek gerek. Şahyryň 12 ýaşly ogly Ybraýym ýogalanda düzen «Mübtela kyldy» atly elegiýasy golýazmada hem gabat gelýär. Bu goşgy golýazmada Meňlibike diýen aýalyň ady bilen berilýär. Goşgynyň ýokarsynda «Gazaly Meňlibike» diýen ýazgy bar. Bu goşgy, hakykatdan hem, gazaldyr, ol şahyryň neşirlerinde ýalňyşlyk bilen murapbag galybynda gidipdir.

Eýa, dostlar, pelek jebri
Başymny mübtela kyldy.
Aýyrdy söwer balamdan,
Ýüregimni ýara kyldy³⁵⁹

---

³⁵⁹ MGI. 3772-nji bukja.

«Mübtela kyldy» şahyryň goşgular ýygyndylarynda 7 beýtden ybarat bolsa, golýazmada 9 beýt. Golýazmadaky artyk beýtlar:

Garardy, bagtym garardy, miweler soldy, sarardy,
Çekermen daýym bu derdi, jahanga majera kyldy.

Açylgan bagy-bossanym, hazan urdy gülüstanym,
Ýykyldy tagty eýwanym, bu janymga jepa kyldy.³⁶⁰

Mundan başga-da goşgynyň setir, söz aýratynlyklary köp. Bu goşgy golýazmalar hazynasyndaky 752, 834 belgili bukjalarda Magtymgulynyň adyna berlen. Ol golýazmalar 1941-nji ýylda Molla Puri Abam ogly tarapyndan göçürilipdir. Ýöne goşgynyň bu bukjalardaky nusgasynyň haýsy golýazmalardan ýa-da kimden göçürilendigi hakynda maglumat berilmändir. Goşgynyň ýokarsynda «Molla Magtymgulynyň Ybraýym atly 12 ýaşly ogly ölende aýdan gazaly şumuş» diýip ýazylan. Bu goşgynyň Magtymgulynyň ady bilen baglanyşygyny aýdyňlaşdyrmak üçin ýörite derňew geçirmeli. Çünki halkyň dilinden, dürli etraplardan ýazylyp alnan nusgalarda bu goşgy Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda şahyrlaryň dürli adamlaryň haýyşy boýunça düzen elegiýalary gabat gelýär. Bu gazalyň hem şeýle ýol bilen döredilen bolaýmagy mümkin. Başgaça aýtsak, Meňlibike atly bir aýal (belki-de, ol şahyryň köňül beren Meňlisidir) perzendiniň ölümüne bagyşlap Magtymguludan goşgy düzmeği haýyş edendir we şonuň netijesinde bu elegiýa dörändir. Herhal bu goşgynyň Meňlibike ady bilen duş gelmeği ünsi özüne çekýär, ýöne düýpli tekstologik derňew geçirmezden, bu şygyr bilen baglanyşykly meseläni çözmek çetin. Şeýlelikde, ýokarda seredilen üç sany maglumat bilen «Mübtela kyldy»

---

³⁶⁰ Şol ýerde.

gazaly diýmeseň, Magtymgulyny Meňli bilen baglanyşdyrýan başga materiallara gabat gelmedik. Tersine, Magtymgulynyň öz sygyrlarynda, halk köpçüliginden ýygnalan materiallarda Magtymgulynyň Meňlä gowuşmandygyny tassyklaýan faktlar gabat gelýär. Şol maglumatlaryň habar bermegine görä, hossarlary Meňlini bir barjamly ýere, käbir maglumata görä, Şyhym Harpyga durmuşa çykarýarlar. Şahyryň onki süňnünden syzylyp çykan yhlasynyň aldanmagy oňa uly urgy bolýar. Şeýlelikde, «Gülzardan aýryldym» dünýä inýär.

بلبلم آه و زار چكيب
تازه كل زاردين ايريلديم
كوزدين غانلى ياشى دوكب
سودوكيم ياردين ايريلديم

Bilbilem, ahy-zar çekip,
Täze gülzardan aýryldym.
Gözden ganly ýaşy döküp,
Söwdüгим, ýardan aýryldym.³⁶¹

Bu goşgy hakda pikir ýöreden ýoldaşlaryň düşünişiçe, ol Magtymgulynyň kämillik döwrüniň önümi bolmaly. Emma goşgyny siňňin synlasaň, mundan şahyryň kämillik döwrüniň ysy gelmeýär. Bu goşguda «Bagyr ýaşyn köňül döker gözünden», «Ýeller gala bilmän, ýerden süýrendi» ýaly, heýjana getirýän çeperçilik serişdeleri ýok.

Goşguda dessanlarymyzda däbe öwrülen çeperçilik serişdeleri aýyl-saýyl bildirip dur. Şu faktyň özi hem goşgyny şahyryň entek öz ýoluny tapmanka döredendigine şaýatlyk edýär.

Meňliniň barjamly başga bir adama, has takygy, Şyhym Harpyk diýen adama durmuşa çykarylandygy barasyndaky halk maglumatlaryna münkürlük bilen garanlar hem boldy. Ýöne ol

³⁶¹ MGI. 307-nji bukja.

garaýyşlaryň nädogrudygyny täzelikde ele salnan elýazma subut edýär. Bu elýazmada «Ýary ýardan aýran» atly goşgy gabat gelip, ol şeýle başlanýar:

شېحم سنكا دوشماندور
يارى ياردين آيران
سونكى سنكا فشاندور
يارى ياردين آيران

Şyhym, saňa duşmandyr,
Ýary ýardan aýran.
Soňy saňa puşmandyr,
Ýary ýardan aýran³⁶².

Bu goşguda şahyr ýary ýardan aýran Şyhymy näletleýär. Şahyryň Meňliden aýra düşendigi barada diňe bir şu goşgy däl, eýsem «Ýa, Alla» atly goşgusynda hem ygtybarly deliller bar. Şol goşgynyň şaýatlyk etmegi boýunça aýralyk olaryň başyna zulum-zor bilen salnyptyr:

سوزلاشوردیم سرلاشوردیم یار بیلہ
یوراکمدا یار خیالی بار بیلہ
ایمدی لیکین ایردیلا زور بیلہ
باغیشلاسانک نیلار یاریم یا الله

Sözleşerdim, syrlaşardym, ýar bilen,
Ýüregimde ýar hyýaly bar bilen,
Imdi läkin aýyrdylar zor bile,
Bagyşlasaň neýlär, ýarym, ýa, Alla³⁶³.

«Nowruzdan seni» atly goşgy «Ýa, Alla» atly eseriň üstüni ýetirýär. Onda Meňliniň özüne nesip etmändigini, onuň haýryny duşman görüp, özüne jebir-sütem ýetendigi nygtalýar:

³⁶² MGI. 6335-nji bukja.

³⁶³ Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golyazmalar instituty. 35-nji bukja.

خيرينك دوشمان كورار دوستنك چكار جبرو جفانك
ياره دلدارليق بولورمى كورماين ذوقى صفانك

Haýryňy duşman görer, dostuň çeker jebri-jepaň,
Ýara dildarlyk bolarmy, görmeýin zowky-sapaň.³⁶⁴

Şahyra Meňliden aýrylmak çensiz agyr degýär, bu pyrak ony bogun-bogun söküp barýar. Ol dostundan (şahyr bu sözi söýgüli manysynda köp ulanýar) aýra düşmekden ölümi asan görýär: «Ölüm asan erur dost pyrakyndan». «Jany ýanan Taňrysyna gargar» diýlişi ýaly, aýralyk zerarly janyna jaý tapmaýan şahyr şeýle halatda Meňlä hem igesini sürtýär, ony biwepalykda aýyplaýar:

Köňül berdim bir biwepa mahbuba,
Çykdy elden, dagy jana dert oldy.

Wagt geçýär, gahar ýatyşýar, üstesine hem, Meňlini bu aýralygyň özünden kem ýarsdyrmandygyny görýär, onuň bu işde çäresiz bolandygyny bilýär. Onsoň şahyra: «Bu bolan işde seniň-meniň çäräm ýok, bizi aýran takdyra – Hakdyr» diýmekden başga alaç galmaýar. Ynsanperwer şahyry söýgi aýralygy örtese-de, örteýär welin, ýöne Meňliniň şol şowsuz ykbal zerarly çekýän derdi-azary hem az örtemeýär:

خبر الديق باغى بوستان كلندين
رنكى سولميش باد خزان يلندين
كردونى كچ قهبه چرخينك الندين
منوشه توتميش در ياسى قلندر

Habar aldym bagy-bossan gülünden,
Rengi solmuş bady-hazan ýelinden,
Gerduny keç gahba çarhyň elinden,
Menewşe tutmuşdyr ýasy galandyr.³⁶⁵

³⁶⁴ MGI. 5529-njy bukja.

³⁶⁵ MGI. 5529-njy bukja.

Aýralygyň hemişelik ýasy Meňlini gözel görkünden, görmekli göwreden aýyrýar. Ýöne şahyr näme edip bilsin? Oňa diňe:

–Serwi daragt boýly gözel, seni hijran örtedi – diýmekden başga alaç galmaýar.

«Gülzardan aýryldym», «Ýa, Alla», «Nowruздan seni» şahyryň aýralygyň aýy şarpygyny dadan döwürleriniň miwesi bolmaly. «Buluda gardy meni», «Dert oldy», «Jaýa sataşdym» ýaly onlarça goşgular hem bu aýralyk hakynda azu-köp maglumat berýär. Şeýlelikde, ol maglumatlar şahyryň Meňliniň ýşky-na sezewar bolan döwrüni onuň «Dullugyň jebrini çekip ýören» döwürleri bilen baglanyşdyrmaga esas berýär.

Magtymguly bilen Meňlili gürrüň açylanda bu meseläniň gapdaly bilen Akgyzly mesele hem, ýagny ýeňňesi Akgyzyň Magtymgula dakylp-dakylmandygy dogrusyndaky mesele hem dowam edýär. Magtymguly Meňliden jyda düşüpdür, oňa Akgyz dakylpdyr diýen pikiriň tarapdarlarynyň tutaryklarynyň biri hem käbir çeşmelerde Magtymgulyň ady bilen baglanyşdyrylýan «Magtymguly, meni ýeňňä dakdylar» we «Bu zalym ýeňňeden başga, bir gözel kamat islärin» diýen setirlerdir.

Bu pikiri unamaýanlar, ýagny Magtymguly ýeňňesini almandyr diýen pikire gol ýapýanlar hem şahyryň eserlerinden hemäyat gözleýärler. Muňa has äşgär göz ýetirmek üçin, uzagrak hem bolsa S.Myradowyň ýokarda ýatlanan kitabyndan aşaky setirleri okaýarys:

«Emma Magtymguly dakylma adaty ýaly gabahat işi öz başyndan sowupdyr. Ol açylmadyk ýüz görmegiň, ýagny gyz almagyň gürrüňini etmändir-de, meseläniň beýleki tarapy, ol düşege aýak bassa, agasynyň göz önünde direnip, çekdirjek yzasyny diline getiripdir. Gürrüň şuna ýetensoň, hiç kimiňem beýle nikany unamajagy hakdyr. Magtymguly şol yzany agzapdyr. Ol muny anyk waka bilen dahylly, baglanyşygy bolmadyk durmuş hakyndaky umumy oýlanmasynda aýdyp geçipdir.

Mysal üçin, «Aňsa» eserinde Hudaýyň uran bendeleriniň gyz-gelne bakmaýandygyny, zeň-pos sesini aňsa, misleriň aglap, tylla-göwherleriň gülýändigini, döwlet guşun uçuran biçäreleriň han sesini eşitse, bagry-girýän aglaýandygyny, ykbal gerdişiniň dogan-garyndaşlary biri-birinden aýyrýandygyny ýatlap: «Haly zebun bolar ýeňnä dakylan» (II tom, 95-nji sah.) diýýär. Beýleki «Ýalydyr» (II tom, 99-njy sah.) goşgusynda hem sahy kişileriň myhman gelende begenýändigini, adam ogly segsene ýetende, solan güle meňzeýändigini, mally-döwletli goç ýigit zürýatsyz geçse, yzyna talaň düşen ýaly bolýandygyny aýdyp, şeýle diýýär:

Bir niçe adam bar, ýygar teňňäni,
Özüne taý görmän gezer öňňäni,
Namysly goç ýigit alsa ýeňňäni,
Elmydam agasy ölen ýalydyr»³⁶⁶.

Elbetde, ýokarda delil hökmünde getirilen setirleriň hersiniň öz çekýän ýüki bar. Ýöne bu setirlere şol ýüki ýüklemekden ozal ol setirleriň ygtybarlygyny esaslandyrmaly. Ýokarda mysal hökmünde getirilen «Ýalydyr» atly goşgy MGI-de häzirlilikçe üç awtoryň Magtymgulynyň, Zeliliniň, Berdinazaryň atlary bilen gelýär. Bu goşgynyň käbir bentleri Magtymgulynyň dürli ýyllardaky neşirlerine, şeýle hem Zeliliniň 1982-nji ýyldaky neşirine giripdir.³⁶⁷ Eýsem şu şygyr haýsy awtora degişlikä? Bu sowala anyk jogap bermek üçin, ilki bilen bu goşgynyň haýsy bukjalarda we kimleriň adyna gelýändigini ýüze çykarmaly. Şondan soňra bolsa ol nusgalary özara deňşirip, eseri tekstologik taýdan derňemeli. Biz şu goşgynyň näçe nusgada gabat gelýändigini kesgitlemek maksady bilen elýeter golýazma fondlaryny göz-

³⁶⁶ Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinde. Aşgabat: Magaryf, 1978, 22-23-nji sah.

³⁶⁷ Magtymguly. Saýlanan eserler. 2-jiltlik. I jilt. Aşgabat: Türkmenistan, 1983, Aşgabat, 237-nji sah.

Zelili. Saýlanan eserler. Aşgabat: 1982, 114-nji sah.

den geçirdik. Gözlegiň netijesinde, bu goşgynyň MGI-däki 42, 369, 846, 942, 5841, 307, 6443, 5473, 1849/2 we Özbegistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 1667-nji bukjada saklanýandygy ýüze çykdy. Jemi 10 bukja. Bu bukjalaryň başky başisinde, ýagny 42, 369, 846, 942, 5841-nji bukjalarda bu goşgy 5 bent görnüşinde Zeliliniň ady bilen gabat gelip, «Ýalydyr» bilen redifleşýär. Elýazmalaryň gysgaça teswiri şeýledir:

42-nji bukja. Bu bukjadaky maglumatlar we goşgular 1928-nji ýylda ilat arasyndan toplanypdyr. Ol hakda elýazmanyň ahyrynda şeýle maglumat berilýär: «Ilat arasyndaky (toplanan A.A.) bölek-bücek, dagynyk goşgy we gazallar ýygyndysy. 28.III.1928. Köşi obaly Durdy Sähedow»³⁶⁸. Golýazma arap elipbiýinde ýazylan.

369-njy bukja. Bu nusga hem arap elipbiýinde. Senesi ýok, ýöne paleografik alamatlaryna esaslanylsa, 1930–1940-njy ýyllarda göçürilen bolmaly. Arap elipbiýinde.

846-njy bukja. Bu bukjadaky materiallar krill elipbiýinde. Bukjadaky materiallar Nepes Hojaýew tarapyndan 1941-nji ýylda göçürilipdir. Bu hakda golýazmada şeýle ýazylypdyr: «Bu goşgular Seýdi bilen Zeliliniň 1940-njy ýylda çykan goşgular ýygyndysyna girmedik goşgulardyr. Bular Türkmen FAN-nyň golýazmalar fondunda bolan dürli papkalardan göçürildi. 19.VII.1941»³⁶⁹.

Şu ýazgydan görnüşine görä, Nepes Hojaýew bu bukjadaky goşgulary ýokarda agzalan 42-nji bukjadan göçüren bolmaly. Çünki iki bukja hem meňzeş.

942-nji bukja. Bu nusga hem 1930–1940-njy ýyllarda göçürilen bolmaly. Arap elipbiýinde.

---

³⁶⁸ MGI. 42 bukja.

³⁶⁹ MGI. 846-njy bukja.

5841-nji bukja. Ol 1343-nji hijri (1924–25) ýylynda göçürilipdir. «Iren ýalydyr» atly goşgynyň Zeliliniň adyna berýän elýazmalarynyň bize mälimleri şular. Elýazmalaryň gysgajyk teswirinden görnüşi ýaly, bularyň hemmesi XX asyryň 20-nji ýyllaryndan soň göçürilipdir. Bellemeli tarapy, bu 5 nusgada tekstologik tapawutlar juda az, tas ýok diýerlikdir. Bu bolsa öz nobatynda olaryň hemmesiniň bir nusgadan gaýdandygyny alamatlandyrýar. Geliň, goşgynyň 5841-nji bukjadaky nusgasy bilen tanyş bolalyň:

Eý, agalar, şu eýýamyň adamy,
Göýä bir-birinden iren ýalydyr.
Gymşamaz bir hyzmat buýrsaň ýerinden,
Alty aý şöwür çekip gelen ýalydyr.

Özi bilmez, habar almaz bilenden,
Yrak gaçar Haka gulluk kylandan,
Ýaraşykly, şirin sözlär ýalandan,
Kezzaplygy owaldan gören ýalydyr.

Pyssy-pyjur bu eýýamy zamana,
Ýagşy-ýaman, ýagşy döwür ýamana,
Ýüz bermeseň garyp gelen myhmana,
Ele agaç alyp uran ýalydyr.

Eýesi bedew diýr ýaby, atyny,
Her kim gowy görer öz zürýadyny,
Bir ýagşy är alsa ýaman hatyny
Ölmezden öň göre giren ýalydyr.

Eý, Zelili, köýünmegin kär bile,
Sen hem ýegsan bolajak sen ýer bile,
Bäş gün ömür sürseň muhabbetli ýar bile,
Ýüz ýyl zowky-sapa süren ýalydyr.

Bu goşgy MGI-däki 307, 5473, 6443-nji bukjalarda we Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutyndaky 1667-nji bukjada Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär. Bu elýazmalaryň gysgaça teswiri şeýle:

307 we 6443-nji bukjarlar: Bukjarlar, takmynan, XIX asyryň ahyrlarynda XX asyryň başlarynda göçürilen. Magtymgulynyň diwany. Bu diwanlar hakynda öňde giňişleýin maglumat berendigimiz sebäpli, ýokarky maglumat bilen çäklenýäris. Gürrüni edilýän goşgy bu diwanlarda «Ýagşydyr» redifi bilen gelýär. Jemi 5 bent. Bent sanynyň Zeliliniň adyna gelýän nusgalardaky bilen deň gelmegine seretmezden, bentleriň ýerleşiş tertibi tapawutly. Tekstologik özgerişler bar. Ýöne muňa seretmezden, ýagny nusgalarda tekstologik tapawutlaryň we dürli redifleriň bolmagyna garamazdan, 307 we 6443-nji bukjalardaky nusgalar bilen Zeliliniň adyna gelen 5 nusga bir eser.

5473-nji bukja. Bu elýazmanyň hem senesi gabat gelenok. Ýöne Magtymgulynyň bu diwanynyň paleografik alamatlaryna salgylansaň, XIX asyryň ahyrlarynda göçürilendigini çaklamak bolýar. Gürrüni edilýän goşgy bu nusgada 6 bent, ýagny öňde görüp geçen nusgalarymyzdan bir bent artyk. Şol artyk bent aşaky görnüşde gelýär:

Bir niçeler ýygar tylla teňňäni,
Özüne deňemes özden özgäni,
Arly ýigit alsa galan ýeňňäni,
Agasy ýanynda ýatan ýalydyr.

Görnüşi ýaly, edebiýatçy alymlaryň ünsüni çeken bent şu nusgada eken. Bu nusgada öňki 5 bentli nusgalarda gabat gelýän we «Özi bilmes, habar almas bilenden» diýen setir bilen başlanýan bent hem galdyrylypdyr. Oňa derek 5473-nji bukja ýene bir täze bent girizilipdir:

Bir adam bar turar, derwüşler başy,
Elinde tesbihi, melledir peşi,
Gije tagat eder gözünde ýaşy
Uçmahny, dowzahny gören ýalydyr.

Diýmek, 5473-nji bukjadaky nusgada 42, 369, 846, 942, 5841, 307, 6443-nji bukjalarda gabat gelmeýän iki bent bar. Şolaryň birinde bolsa ýeňňä dakylmak adaty ýazgarylýar.

1667-nji bukja. Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýazmalar institutynda saklanýan bu elýazma hem Magtymgulynyň diwanydyr. Senesi, takmynan, XIX asyryň ahyry, XX asyryň başlary. Bu diwanda derňelýän eser 11 bent görnüşinde Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär. Beýleki nusgalarda duş gelmeýän bentler:

2-nji bent.

Ýüz söz diýseň, hergiz gulaga ilmez,
Jogap sorsaň ondan, jogabyn bermez,
Aý (lar)-ýyllar ötse, ýüzüni ýuwmas,
Göýäki bir ýatan eşek ýalydyr.

6-njy bent.

Adam gerek bu sözlerni pähm etse,
Ahyretiň azabyndan wehm etse,
Garyby ynjdyp, her kim jebr etse,
Dini-imanyny satan ýalydyr.

7-nji bent.

Aga-ini biri-birege gardaş,
Ýaman bile asla bolmagyl ýoldaş,
Ýagşy bilen bir dem bolsaňyz syrdaş,
Göýä ol dünýäni tapan ýalydyr.

9-njy bent.

Bir niçeler eder haýr ile yhsan,
Bir niçeler tapmaz íýge parça nan,
Husytnyň öýüne gelse bir myhman,
Ezraýyl işikden giren ýalydyr.

10-njy bent.

Bir garyp başyna getirme külpet,
Zynhar ýaman bilen bolmawer ülpet,
Ýaman bilen eger bolsaň hemsöhbet,
Göýä nejasatga batan ýalydyr.

Şundan görnüşi ýaly, bu nusgada beýleki nusgalarda gabat gelmeýän 5 bent bar. Elbetde, olar kätipleriň artdyrmalary bolmagy mümkin. Mysal üçin, ýokarda mysal getirilen 2-nji bent: «Göýäki bir ýatan eşek ýalydyr» diýen setir bilen tamamlanýar. Emma goşgynyň beýleki bentlerinde «ýalydyr» redifinden öň iren, uran, giren, batan, süren ýaly sözler gelip, olar «an», «en» goşulmalaryň üsti bilen özara sazlaşýarlar. Emma 2-nji bentedäki «eşek» sözi bu zynjyra gatylmaýar. Bu ýerde ýa-ha kätip säwlik goýberipdir, ýagny: «Göýäki bir ýatan eşek ýalydyr» setirinde «eşek» bilen «ýatan» sözünüň ýerini çalşypdyr ýa-da bu bent goşga soň girizilipdir. Aslynda bu goşgynyň iki eseriň garyşdyrylmagyndan dörän bolmagy hem mümkin. Bu çaklama diňe bir eseriň 307 we 6443-nji bukjalardaky nusgalarynyň, «ýagşydyr» redifi bilen gelmegi hem däl, eýsem redifiň öň ýanyndan gelýän sözler hem belli bir derejede esas berýär. Mysal üçin goşgynyň Zeliliniň ady bilen baglanyşykly nusgalarynda redifden öň «iren», «gören», «uran», «giren», «süren» sözleri gelýär. Bu sözleriň özara berk baglanyşygyny, sazlaşygyny subut edip oturmak artykmaçdyr. Ýöne goşgynyň Magtymgulynyň ady bilen bagly bölümünde bu sözleriň üstüne «ýatan», «satan», «tapan», «batan» sözleri goşulýar. Görnüşi ýaly, bu sözler hem özara berk sazlaşýar.

Magtymgulynyň 1983-nji ýyldaky neşirinde derňelýän goşgy «Solana ýalydyr» ady bilen gabat gelýär. Goşga şeýle çykgyt berlipdir. «Goşgynyň başy ýok»³⁷⁰. Goşgy bolsa şeýle tamamlanýar:

Magtymguly, okap kitabyn açsa,
Kyrk çilten ýygnanyp, şerabyn içse,
Mal tapan goç ýigit zürýatsyz geçse,
Elmydam zyznda talaň ýalydyr³⁷¹.

Şahyryň goşgular ýygyndysyna giren bu bent ýokarky görnüşde bize elýazmalarda gabat gelmedi. Has takygy, bu bent 1849/2-nji bukjada XIX asyr şahyry Berdinazaryň ady bilen gabat geldi. 1849/2-nji bukjanyň hem senesi ýok. Bu nusganyň hem XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda göçürilendigi çaklanýar. Hakykatyň hatyrasyna Berdinazaryň ady bilen gabat gelýän bu ýeke-täk nusganyň çeperçilik taýdan az-owlak kämildigini, dil jähetden häzirkä döwre ýakynlygyň duýulýandygyny aýtmalydyrys. Ine, şu bukjadaky nusgada gabat gelýän 7 bendiň 3 bendi derňelýän goşgynyň beýleki nusgalarynda gabat gelmedi. Olar aşakdaky bentler:

3-nji bent.

Sahylar şat bolar myhman gelende,
Jahyla ýaraşar oýnap gülende,
Adam ogly segsen ýaşa baranda,
Görseňiz gyzyl gül solan ýalydyr.

5-nji bent.

Işiň düşüp goç ýigidiň merdine,
Söweş günü ýarar iliniň derdine,
Muhannesler mydam sapar ardyna,
Goçaklar kahende ölen ýalydyr.

---

³⁷⁰ Magtymguly. Saýlanan eserler. II jiltlik. I jilt. Aşgabat: Türkmenistan, 1983, 237-nji sah.

³⁷¹ Şol ýerde.

6-nji bent.

Uýat ýokmaz muhannesiniň ýüzüne,
Bahadur diýp melleň ursaň özüne,
Gulak goýmaz serdarynyň sözüne,
Janyna batmaýdyr, ýalan ýalydyr.

Bu fakt «Ýalydyryň» başga nusgalarynyň hem bolandygyny subut edýär. Elýazmalary özara deňeşdirip, şeýle netije çykar-
mak mümkin. «Iren ýalydyr» atly goşgynyň MGI-däki 1849-njy
bukjada saklanýan nusgasy Magtymgulynyň adybir goşgusynyň
täsiiri bilen XIX asyryň II ýarymynda ýaşap geçen Berdinazar atly
şahyr tarapyndan döredilipdir. Çünki Zeliliniň ady bilen gelýän
elýazmalaryň 5-si XX asyryň 20-nji ýyllarynda we soňra göçü-
rilen. Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýän 4 elýazma XIX
asyryň ahyrlarynda, XX asyryň başlarynda göçürilen. Olar sene
taýdan Zelilili nusgalardan ir. Ýöne bu nusgalaryň arasynda öza-
ra birlik ýok. Has takygy, bu nusgalaryň biri 11 bent, biri 6 bent,
ikisi hem 5 bentden ybarat. Häzirki nusgalaryň esasynda neti-
je çykarylsa, onda tereziniň agramly tarapy Magtymgula tarap
gyşarýar. Çünki «Ýalydyry» özünde saklaýan baş sany ygtybar-
ly elýazmanyň hemmesi hem şahyryň diwany. Olaryň dördüsi
bolsa bu eseri Magtymgula, biri hem Berdinazara degişli edýär.
Zeliliniň ady bilen gelýän we 1924–1925-nji ýyllarda göçürilen
5841-nji bukjadaky elýazma hem Magtymgulynyň diwanydyr.
Zeliliniň ady bilen duş gelýän beýleki dört nusga bolsa halk di-
linden ýazylyp alnypdyr. Bu goşgynyň yzarlanmagyna esas bolan
ýeňňeli gürrüň bolsa Zelilili nusgada ýok. Ol bent Magtymguly
bilen baglanyşykly nusgalaryň 2-sinde:

Arly ýigit alsa galan ýeňňäni,
Agasy ýanynda ýatan ýalydyr³⁷² –

---

³⁷² MGI. 5473-nji bukja. Özbekistan YA-nyň H.Süleýmanow adyndaky golýaz-
malar instituty, 1667-nji bukja.

görnüşinde gabat gelyär. Goşgynyň şeýle görnüşli setiri şahyryň ýygyndylaryna girmändir. Oňa derek ýygyndylarda Berdinazaryň ady bilen duşýan görnüşi orun tutýar:

Namysly goç ýigit alsa yeňňäni,
Elmydam gasy ölen ýalydyr³⁷³.

Getirilýän mysallaryň ikisinde hem dakylma adatyna bolan ýaramaz garaýyş bar. Ýöne olar dürlüçe beýan edilipdir.

Bu faktlardan nähili netije çykarmak mümkin.

Ilki bilen, Magtymgulyynyň durmuşy, döredijiligi hakynda ylmy pikirleri aýtmak üçin, derňeýän eseriňi anyklamaly, ýagny eseriň kimiň döredijiligine degişlidigini takyklamaly. Magtymgulyynyň yeňne hakynda gürrüň edýän şygrylarynyň hemmesi, biziň pikirimizçe, şeýle takyklamalara garaşýar. Ikinjiden, ýokarky mysal getirilen setirleriň esasynda Magtymgulyynyň yeňnesini alandygyny ýa-da almandygyny anyklamak mümkin däl. Eger şol eseriň awtory Magtymguly bolanlygynda-da, Zelili ýa-da Berdinazar bolanynda-da, şol pikiri aýdyp biler. Ol setirler kimiňdir biriniň beýlekä dakylmagyny däl-de, umuman, dakylmak adatyny ýazgarýar. Şeýle ýazgarmany aýtmak üçin, şahyryň özüniň ol ýagdaýa sezewar bolmagy hökman däl.

VI BAP

«GARRYLYKDYR, ÝARANLAR» ATLY GOŞGYNÝŇ DERŇEWI

Türkmen edebiýatynyň taryhy bilen baglanyşykly işler bilen taňsan mahalynda, şeýle hem ol ýa-da beýleki şahyryň goşgular ýygyndysyny ele alanynda, çykgyt berlip, onda şol bir goşgynyň haýsydyr bir golýazmada başga bir şahyryň adyna berilýändigini habar berilýär. Bu aýratyn alnan şygrylar ýa-da şahyrlar baba-

³⁷³ MGI. 1849/2-nji bukja.

tynda däl-de, eýsem tas XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň aglabasynda gabat gelýän wawwaly, çözümesi çylşyrymly meseleleriň biri. Mysal üçin, Şeýdaýynyň 1978-nji ýylda çapdan çykan ýygyndysynyň 35-nji sahypasynda «Peşden aýrylsa» atly goşgy ýerleşdirilipdir³⁷⁴. Bu goşga çykgyt berlip, onda şeýle ýazylypdyr: «Şu goşgyny käbir bagşylar Talybynyň ady bilen hem aýdym edip aýdýarlar»³⁷⁵. Hakykatda bolsa, bu goşgyny diňe bir käbir bagşylar däl, eýsem käbir elýazmalar hem Talybynyň ady bilen baglanyşdyrýar. Mysal üçin, Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 5467, 338-nji bukjalarda bu şygry Talybynyň adyna berlen. Şolardan 5467-nji bukja Şabendäniň «Hojamberdi han» dessanynyň nusgasy bolup, takyk senesi bolmasa hem, onuň paleografik alamatlaryna esaslanyp, XIX asyryň başlarynda göçürilendigini çaklamak boljak. Diýmek, Talybynyň hem «Peşden aýrylsa» atly goşga «deň şarik» bolmagyna, käbir bagşylaryň bu goşgyny Talybynyň ady bilen aýtmagyna belli derejede esas bar eken. Şol institutdaky 4352-nji bukjada Stawropol türkmenlerinden getirilen materiallar bolup, onuň 18-nji sahypasynda gürrüni edilýän goşgy Magtymgulynyň adyna berlipdir. Ýa-da başga bir mysal. Golýazmalar fondundaky 931-nji bukjada «Barsam, ynanmaz» atly goşgy Talybynyň ady bilen gelýär. Emma bu goşgy şu mahala çenli Keminäniň şygry hökmünde öwrenildi we onuň ýygyndysynda orun tapdy. Biz bu ýerde diňe iki mysal getirdik. Emma türkmen edebiýatynyň taryhynda bular ýaly faktlar onlarçadyr.

Edebiýat taryhy bilen iş salyşýan alymlaryň barynyň biragyndan nygtaýşy ýaly, «köp awtorly» eserleri diňe tekstologik derňew netijesinde hakyky awtoryna gaýtarmak mümkin. Bu iş näçe kyn hem bolsa, näçe jogapkärli hem bolsa, oňa indi ymykly girişmäge wagt ýetdi. Şeýle edilmese, ol ýa-da beýleki şahyr

---

³⁷⁴ Şeýdaýy. Lirika. Gül-Senuber. Aşgabat; «Ylym», 1978, 35-nji sah.

³⁷⁵ Şol ýerde, 35-nji sah.

hakynda gelnen netijeler, ýöredilen pikirler wagtyň geçmegi bilen esassyz fakt hökmünde inkär ediler, bolmanda oňa münkürlük bilen serediler. Bu türkmen halkynyň arasynda irki döwürlerden bäri meşhurlyk gazanan «Garrylykdyr, ýaranlar» atly goşgy babatynda hem şeýle. Bu şygyr Talybynyň filologiýa ylymlarynyň kandidaty S.Durdyýew tarapyndan taýýarlanan we 1963-nji ýylda çapdan çykan ýygyndysynda ilkinji gezek Myrat Talybynyň ady bilen baglanyşdyrylýar.

Goşga şeýle çykgyt berlipdir: «Bu goşgy Magtymgulynyň adyna hem berlipdir. Bu şygyr köpsanly golýazmalarda, şol sanda Magtymgulynyň Londonda saklanylýan diwanynda hem Talybynyň adyna berlipdir. Biziň pikirimizçe bu şygyr Magtymgulynyňky bolman, Talyba degişlidir».³⁷⁶

Şundan görnüşi ýaly, bu goşgy käbir golýazmalarda Magtymgulynyň ady bilen gabat gelipdir. Ýöne S.Durdyýew şu ýygyndynyň ne sözbaşysynda, ne-de «Türkmen edebiýatynyň taryhynyň» Talyby bilen baglanyşykly bölümünde³⁷⁷ bu pikiri ösdürmek, çuňlaşdyrmak hakynda oýlanmandyr, has takygy, bu şygryň üstünde töwerekleýin tekstologik derňew geçirmändir.

Bu goşgy Magtymgulynyň 1958, 1959-njy ýyllarda neşir edilen ýygyndylarynda hem gabat gelýär. Magtymgulynyň bu ýyllardaky neşirlerinde hem çykgyt berlip, olarda hem: «Bu goşgynyň käbir golýazmalarda Talyby şahyryň adyna berilýändigini» nygtalypdyr.³⁷⁸ Ýöne bu goşgy Magtymgulynyň şondan soňky ýyllardaky neşirlerinde gabat gelmeýär. Goşgynyň Magtymgulynyň ýygyndylaryndan galdyrylmagynyň sebäbi düşündirilmändir. Şuňa seredilende, onda Magtymgulyny öwrenijiler bu goşgynyň Myrat Talybynyň döredijiligine degişlidigini ykrar

³⁷⁶ Talyby. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1963, 55-nji sah.

³⁷⁷ Türkmen edebiýatynyň taryhy. III jilt. I kt. Aşgabat: «Ylym», 1978, 149-159 sah.

³⁷⁸ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat: TDH. 1958, 328-nji sah. Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat: TSSR YA-nyň neşirýaty, 1959.

eden ýaly hem bolýar. Ýöne «gury sözden palaw bolmaz, ýag bilen tüwüsi bolmasa» diýlişi ýaly, ony nähili hem bolsa bir fakt bilen delillendirmek zerur. Megerem, bu ýerde Talybynyň 1963-nji ýyldaky neşirinde «Garrylykdyr, ýaranlar» barada aýdylan pikire uýulandyr. Çünki käbir işlerde Magtymgulynyň London diwany awtograf bolmasa hem şonuň bári ýanyndaky hasaplanýar. Eger şol diwanda gürrüni edilýän goşgy Talyba degişli bolsa, onda hiç hili gürrüň bolup bilmez diýen pikir, megerem, käbir edebiyatçylarda şonuň esasynda dörändir. Magtymgulynyň London diwanynyň teswiri bilen tanşan adam bu pikiriň esassyzdygyna göz ýetirse gerek. Biz bu şygyr bilen gyzyklanyp, Milli golýazmalar institutynda Magtymguly we Talyby bilen baglanyşykly bize mälim bolan 350-den gowrak elýazmalary gözden geçirdik. Netijede, bu şygryň 4 awtoryň adyna gabat gelýändigini aýdyňlaşdyrdyk. Olar: Magtymguly, Talyby, Gul Abdy, Misgini. Eýsem gürrüni edilýän bu şygyr dört şahyryň haýsyna degişlikä? Bu soraga jogap bermezden ozal bir ýagdaýy ýörite nygtasymyz gelýär. Golýazmalar institutynda saklanylýan materiallar gözden geçirilen mahaly biz sowet döwründe dilden göçürilip alnan maglumatlary esasy, ygtybarly çeşmeleriň hataryna goşmadyk. Çünki edebiyat taryhy bilen iş salyşýan adamlar şol bir şygryň dürli adamlar tarapyndan dürli wagtlarda, dürli awtora degişli edilýän halatlarynyň seýrek bolmaýandygyny bilýändirler. Şonuň üçin hem olaryň ygtybarlylygy golýazmalar bilen deňeşdirilen mahalynda ikinji derejededir we olar golýazmalara goşmaça delil bolup biler. Bu pikirden ugur alynsa, Misgini şahyryň awtorlygy öz-özünden aradan aýrylýar. Çünki Golýazmalar institutyndaky münlerçe materiallaryň arasynda diňe 3511-nji bukjada şu şygry Misgininiň döredijiligine degişli edilýär. Bu bukjadaky materiallar bolsa 1973-nji ýylda Nebitdag şäheriniň Jebel obasynda ýaşayan 101 ýaşly Serdar Nepesowdan ýazylyp alnypdyr. Diýmek, «Garrylykdyr, ýaranlar» atly şygra şärik awtorlaryň biri – Misgini golýazmada gabat gelmeýändigini sebäpli aradan aýryl-

ýar. Sowet döwründe toplanan, ýagny ilat arasyndan ýazylyp alnan maglumatlaryň arasynda «Garrylykdyr, ýaranlar» Magtymgulynyň we Talybynyň ady bilen gabat gelse-de, Gul Abdynyň ady bilen baglanşykly gabat gelmedi.

Indi «Garrylykdyr, ýaranlar» atly goşgynyň elýazma nusgalaryny seljereliň. Golýazmalar institutynda saklanylýan müňlerçe elýazmalaryň arasynda «Garrylykdyr, ýaranlar» atly goşgy şu aşakdaky bukjalarda gabat geldi: 2, 3, 117, 365, 1069, 260, 1164, 1849, 3108, 3369. Jemi 11 elýazma. Bulardan 2, 117, 365, 586, 1849-njy bukjalarda «Garrylykdyr, ýaranlary» Magtymgula degişli etse, 3, 1069, 1164, 260, 3108-nji bukjalarda ony Talyba, 3369-njy bukja bolsa Gul Abda degişli edýär. Bu ýerde ýönekeý arifmetika ýykgyň etseň, onda bu şygry 5 bukjada Magtymgula, 5 bukjada Talyba we 1 bukjada hem Gul Abda degişli. Şu faktadan çen tutsaň, S.Durdyýewiň «Bu şygry köpsanly golýazmalarda Talybynyň adyna berlipdir» diýen pikiri bir taraply bolýar. Gep bu ýerde sanda hem däl diýeli. Dogrudan hem bir ýa-da iki golýazmada şol bir şygryň artyk gelip-gelmezligi esasy kriteriýa bolup bilmez. Bu ýerde mesele elýazmalaryň seneleri, ýagny haýsy elýazmanyň has ir göçürilendigini, goşgynyň haýsy şahyryň döredijilik ruhuna golaýdygyny seljermekde. Bu kyn mesele, ýöne zerur mesele. Şu pikirden ugur alyp, biz «Garrylykdyr, ýaranlar» atly köp awtorly şygryň hakyky eýesini ýüze çykarmaga çalyşdyk. Ilki bilen okyjylary «Garrylykdyr, ýaranlary» özünde saklaýan elýazmalar bilen gysgaça tanyşdyrýarys.

3369-njy bukja. Derňelýän eser elýazmanyň 104-nji sahypanynda «Garrylykdyr, byradar» ady bilen gelip, onuň awtory hökmünde Gul Abdy diýen at getirilýär. Bu adyň edil aşagynda Talyby diýlip, şol hat bilen ýazylypdyr. Şuňa esaslanýlsa, Gul Abdy Talyby edebi tahallusyny hem ulanan bolmaly. Bu golýazma, esasan «Ýusup-Züleyha» dessanyndan ybarat bolup, ol ilkinji gezek filologiýa ylmylarynyň doktory G.Nazarow tarapyndan

giňişleýin teswirlendi³⁷⁹. Elýazmanyň haşyýesine-gyrasyna dürli awtorlaryň goşgulary ýazylypdyr. Şolaryň arasynda 17 goşgy Talyby atly şahyra degişli. Şu ýerde bir fakty hem bellemeli. Ýokarda ýatlanan şol 17 goşgynyň hiç biri hem Talybynyň 1941, 1963-nji ýyllardaky neşirlerinde gabat gelmeýär³⁸⁰. Munuň hem sebäbi 3369-njy bukjadaky Köneürgenç raýonyndan getirilen elýazma (tabşyran Amanow Ýegendurdy) Talybynyň iki neşirinden hem soň, ýagny 1967-nji ýylda golýazmalar institutyna tabşyrylypdyr. Ýöne şol elýazma Myrat Talybynyň neşirlerinden öň ele salnan hem bolsa, bu sygyrlary onuň goşgular ýygyndysyna girizmek, biziň pikirimizçe, esassyz. Eýsem elýazmada Talyby bilen gabat gelýän 17 goşgynyň Myrat Talybynyň ady bilen baglanyşygy dogrusynda iňkise gitmegimize näme esas berdikä?

Birinjiden, gürrüňi edilýän elýazmadaky «Garrylykdyr, ýaranlaryň» ahyrky bendinde Gul Abdynyň adynyň getirilmegi we onuň aşak ýanyndan hem Talyby diýlip ýazylmagy. Geliň, kätip göçürüp barýarka ýalňyşyp, soňra bolsa ýalňyşyny düzedip, Gul Abdynyň aşagyndan Talyby diýip ýazylypdyr diýeliň.

Aslynda ýalňyş düzedilende, ýalňyş ýazylan sözüň üsti çyzylyp, onuň üstünden dogrusy ýazylýar ýa-da şol sözüň depesinde toýnak goýlup, elýazmalaryň gyrasynda hem toýnak goýulýar we şonuň gapdalyndan ýalňyş söze derek sözüň dogry ýazylyşy ýazylýar.

Ikinjiden, «Garrylykdyr, ýaranlarda» ulanylan sözler, ýagny goşgynyň leksiki düzümi ony Myrat Talyby bilen baglanyşdyrmaga ýeterlik esas bermeýär. Ýekeje mysal getireliň. Myrat Talyby Gökdepe raýonynda ýaşap geçen şahyr, has takygy, türkmen diliniň teke dialektiniň ahal gepleşiginiň wekili. Emma gürrüňi

---

³⁷⁹ Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleyha. Tankydy tekst. Aşgabat: «Ylym» 1973, 36-37-nji sah.; Nazarow G., Aşyrow A. Andalybyň golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat: «Ylym», 1990, 28-31-nji sah.

³⁸⁰ Talyby. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1941. Talyby. Saýlanan eserler. Aşgabat: TSSR YA-nyň neşirýaty, 1963.

edilýän 3369-njy bukjanyň Köneürgenç raýonyndan getirilendini hasaba almanynda hem, Talybynyň awtorlygyna berlen bu şygrylarda ýomut dialektiniň elementleri gabat gelýär. Mysal üçin: «Garrylykdyr, byradar» şeýle tamamlanýar:

قل عېدى دېر دوستلار قريمانك بتار
يتميشينك سكسانينك اراسى يتار
اوزين بيلماس نادان يوبلاب اوتار
درديمانى قريلاق دور برادر

Gul Abdy diýr, dostlar, garrymaň **beter**,
Ýetmişň, segseniň arasy ýeter,
Özün bilmez nadan **ýobylap** öter,
Dert ýamany garrylykdyr, byradar.

Bu bentdäki «ýobylamak» sözi ýomut dialektine mahsus bolup, ol edebi dilde «ýaňsylamak», «kesä çekmek» ýaly düşüňjelere gabat gelýär. Emma bu söz teke dialektine häsiýetli däl. Eýsem, «Garrylykdyr, ýaranlary» Talybynyň döredijiligi bilen baglanyşdyryan elýazmalarda şol söz ulanylmadymyka? Bu soraga, öz ýerinde yzrakda jogap berler. Biz diňe bir mysal getirdik. Şeýle mysaly elýazmada gabat gelýän goşgulardan ýene tapmak mümkin. Munuň hem üstesine, gürrüni edilýän goşgularyň ruhy, olardaky çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy Talybynyň 1963-nji ýyldaky ýygındysyna giren goşgularyň ruhy bilen gabat gelmeýär. Bu faktlar bolsa Talybylaryň başga-başga awtorlar bolandygyny çaklamaga esas berýär. Ýeri gelende aýtsak, Talybynyň 1963-nji ýyldaky ýygındysyna hem dürli awtorlaryň goşgulary ýalňyşlyk bilen girizilipdir.³⁸¹ Umuman, Talyby, Kätibi, Misgini ýaly edebi tahalluslar geçmiş türkmen edebiýatynda köp ulanylypdyr. Muňa mysal hökmünde Baýramjan Ahunyň – Talyby, Hojaly Mollanyň – Kätibi lakamlary bilen şygry döredendikle-

³⁸¹ Амангелдиева Г. Литературное наследие Талыбы. Ашгабат: «Блым» 1988, стр.9.

rini, şol şygrylaryň käbirleriniň XIX asyr türkmen şahyrlary Talybynyň we Kätibiniň ýygyndylaryna ýalňyşlyk bilen girizilendiklerini ýatlamak bolar. Bu jähetden Myrat Talybynyň döredijiligi hakynda ilkinji monografiýa ýazan G.Amangeldiýewanyň «Естественно, что в тех случаях, когда различные источники дают разные сведения об авторе произведения, отсутствие автографов весьма затрудняет, а подчас делает и совершенно невозможным точное установление авторства. Поэтому авторство некоторых стихотворений остается до сих пор спорным»³⁸² diýen pikiri hakykata laýyk gelýär.

3369-njy bukjadaky Gul Abdynyň – Talybynyň kim bolandygy bize mälim däl. Golýazmalar institutynda Talyby lakamy bilen ýazylan goşgularyň ýüze golaýy gabat gelse-de, Gul Abdy diýen at bilen döredilen esere gabat gelmedik. Belki, gelejekde şu şahs barada täze maglumatlar tapylar. Mümkin Gul Abdy, adaty bir kätip bolup, ol «Garrylykdyr, ýaranlary» göçüren mahaly atanlykda awtorynyň adyna derek öz adyny ýazandyr. Bu mesele Talybynyň eserleriniň tekstologik taýdan öwrenilen mahaly belli derejede aýdyňlaşar. Häzirikçe bolsa Gul Abdy hakykatdan hem «Garrylykdyr, ýaranlary» özi düzüpmi ýa-da göçüren mahaly atanlyk goýberipmi diýen sowala, megerem, atanlyk goýberendir ýa-da goşgynyň öz göwnüne juda ýaranlygy üçin ýat tutup, soňabaka özüm ýazdym diýen derejä ýetendir diýip jogap berse bolar. Edebiýat taryhynda şeýle ýagdaýlar hem gabat gelýär. Muny subut etmek üçin bir fakty şu ýerde ýatlasak, megerem, artykmaçlyk etmese gerek. «Zakaspi ýerli gazetiniň» 1917-nji ýylyň 2-nji maýynda çykan 240-njy sanynda Ymamguly Nury ogly ýylyň gaty gurak gelendigi, birnäçe wagt bäri ýagşyň ýagmaýandygy sebäpli özüniň Hudaýdan dileg edip düzen şygryny redaksiýa iberendigini ýazypdyr. Ine, şol goşgyny dolulygyna getirýäris:

---

³⁸² Амангелдиева Г. Литературное наследие Талыбы. Ашгабат: «Ылым» 1988, стр.9.

ÝAGYŞ ÝAGDYR, HUDAÝYM

Eý, Hudaý-a, senden dileg dilär men,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!
Bir garyp guluň men, nalyş eýläär men,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!

Kadyr Alla, dökgün rehmet barany,
Ekiniň hemdemi, ýeriň ýarany,
Ýeriň, Gögüň, arşyň, kürsüň Subhany,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!

Bilbiller mest bolsun, älem açylsyn,
Gaýgylyar dep bolsun, gamlar sowulsyn,
Nowşirwan wagty dek jahan ýagtylsyn,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!

Bende biçäre men, näm bardyr mende,
Rehm eýlegin Hudaý, ýagyş kän sende,
Bir ýagyş bermeseň, galdym armanda,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!

Rehmediň işigi senden açylsyn,
Ýagyş ýagsyn, ýer ýüzüne sepilsin,
Gubar öçsün, dünýä ýüzi açylsyn,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!

Hemme il aglaýyp, dilär ýagyşy,
Bulutga emr eýle, ýagsyn ýagyşy,
Meýdanda haýwanlar çeker nalyşy,
Rehm eýleýip, ýagyş ýagdyr, Hudaýym!

Ýagyş diýp aglaşar, biçäre gullar,
Mynajat eýleýip, açylar diller,

Bir ýagys ber Hudaý, mest bolsun iller,
Rehm eýleýip, ýagys ýagdyr, Hudaýym!

Ymamguly, doga eýläz zyýada,
Dogamy kabul et, goýma erada,
Ýetirgin hemmäni maksat-myrada,
Rehm eýleýip, ýagys ýagdyr, Hudaýym!

Bu goşgyny okan islendik adam, eger ol Magtymgulyň döredijiligi bilen azda-kände tanyş bolsa, onda şygryň Magtymgulyň «Ýagmyr ýagdyr, soltany» atly meşhur şygryň kem-käs üýtgedilen görnüsidigine aňsatlyk bilen göz ýetirer. Eýsem, bu hereketi üçin Ymamguly Nury ogluny ýazgaryp bolarmy? Bizň pikirimizçe, ýok. Bu ýerde mesele Magtymgulyň özünden soňky şahyrlara we sowatly adamlara juda güýçli täsir edenliginde. Sowatly-sowatsyz adamlaryň aglabasy onuň şygrylaryny ýatdan bilipdirler, kähallatlarda onuň awtorynyň Magtymgulydygy hem unudylyp, şol adamyň öz sözüne, öz şygryna öwrülüp gidipdir. Bu fakty XIX-XX asyrlaryň edebiyaty bilen gyzyklanýan islendik adam gaty aňsat ýüze çykaryp biler. Bu ýerde haýsydyr bir Ymamguly Nury Talyby bilen deňeşdirilýär. Talyby belli şahyr, onda beýle ýagdaýyň ýüze çykmagy mümkin däl diýilmegi mümkin. Gynansak-da, beýle ýagdaýa köp belli şahyrlarymyzyň mysalynda, şol sanda Talybynyň mysalynda hem gabat gelinýär. Islendik okyjy «Kyly-kal bolar» atly goşgynyň awtory kim diýen sowala Magtymguly diýip jogap berer. Çünki bu goşgy 1926-njy ýyldan başlap, Magtymgulyň ähli neşirlerinde diýen ýaly gabat gelýär. Ol Golýazmalar institutyndaky 143SN, 153SN, 307, 415, 6443-nji bukjalardaky Magtymgulyň diwanlarynda hem gabat gelýär. Ýöne bu goşgy şol institutdaky 30, 40, 1840, 5614-nji bukjalarda kem-käs özgerdilen görnüşde Talybynyň ady bilen gabat gelýär. Okyjynyň göwnüne iňkis gitmez ýaly, 5614-nji bukjadaky nusgany dolulygyna getireliň:

هر كيشى نينك بولسه ايكي عيالى
كيجه كوندوز ايشى قيل قال بولور
هر برى نينك باردور يوز مينك خيالى
اوقات سو ريب كون كورماكى حال بولور

برين سويب برين ايلاسه ناچار
ايله رسوا بولوب اوز عيبين آچار
عقلى خيران بولوب باريندين كچار
غصه چكيب ساچ سقالي چال بولور

ايكيسين دنك توتسه ايشى قين بولور
هر برينده مينك تومان ليك سين بولور
تيلي نينك اوجونده سوز يقين بولور
فكري ذكري خيله بيلان ال بولور

آخر كيتار برى سنينك سوزينه
تيز بزاتور سorme چكار كوزينه
بريسى قان آنكرار باقماز يوزينه
يمالغى كهنه كلیم شال بولور

قهر بيلان بارماز انينك يانينه
سوز تيماسه هر بيرى نينك شانينه
المدام قوشولماز آدم سانينه
ايكى خاتون بر اير اوج عيال بولور

گاه بلبل بولوب سيرار تيل لارى

.....
.....
.....

طالبى دير كيم بيليب دور باطنى
اويلان سنكز قراب آنك ذاتينى
خدایم برماسون يمان خاتونى

.....

Her kişiniň bolsa iki aýaly,
Gije-gündiz işi kyly-kal bolar.
Her biriniň bardyr ýüz-müň hyýaly,
Owkat sürüp, gün görmegi hal bolar.

Birin söýüp, birin eýlese naçar,
Ile ryswa bolup, öz aýbyn açar,
Akly haýran bolup baryndan geçer,
Gussa çekip, saç-sakgaly çal bolar.

Ikisin deň tutsa, işi kyn bolar,
Her birinde müň tümenlik syn bolar,
Diliniň ujunda söz ýakyn bolar,
Pikri-zikri, hile bilen al bolar.

Ahyr gider birisiniň sözüne,
Tiz bezener, sürme çeker gözüne,
Birisi gan eňrär, bakmaz ýüzüne,
Ýamalgy köne kilim şal bolar.

Gahar bilen barmaz onuň ýanyna,
Söz diýmese her biriniň şanyna,
Elmydam goşulmaz adam sanyna,
Iki hatyn, bir är, üç aýal bolar.

Gähi bilbil bolup, saýrar tilleri,
.....
.....
.....

Talyby diýr, kim bilipdir batyny,
Öylenseňiz garap alyň zatyny,
Hudaýym bermesin ýaman hatyny,
.....³⁸³

---

³⁸³ Goşgudaky çzyk bilen berlen setirler golýazmada ýok.

Şundan görnüşi ýaly, bu goşgynyň Magtymgulynyň «Kylu-kal bolar» şygrynyň kem-käsleýin üýtgedilen görnüsidigi mesaňa mälim. Bu goşgyny Talybynyň adyna berýän dört bukjanyň hemmesi hem XX asyrdaky göçürilen elýazmalardyr. Emma Magtymgulynyň adyna gelýän bukjalar şahyryň diwanlary bolup, olar sene taýdan XIX asyryň ikinji ýarymyna degişli. Biz bu ýerde Myrat Talybyny «ogurlykda» aýyplamak pikirinden daşda. Aslynda ýokarky goşgudaky Talybynyň Myrat Talyby bilen dahylynyň bolmazlygy hem mümkin. Bu ýerde mesele Magtymgulynyň özünden soňky döran ownukly-irili şahyrlara güýçli täsir edenliginde. Şonuň netijesinde bolsa, onuň diňe bir ideýalarynyň däl, eýsem şygrylarynyň hem dürli awtorlaryň döredijiligine siňip gitmeginde. Magtymgulynyň birnäçe şygrylarynyň dürli şahyrlaryň atlary bilen golýazmalarda gabat gelmegi şunuň bilen baglanyşyklydyr.

«Garrylykdyr, ýaranlary» Gul Abdynyň adyna berýän elýazmanyň senesi ýok. Ýöne paleografik alamatlaryna esaslanyp, XIX asyryň 2-nji ýarymynda göçürilendir diýip çaklasa boljak. Şu ýerde bir ýagdaýy ýörite nygtasymyz gelýär. Senesi ýok golýazmalar çaklananda onuň haty, kagyzy, golýazmada gabat gelýän awtorlar göz önünde tutulýar. Ýöne XVIII asyrdaky öndürilen kagyzyň XIX asyrdaky, hatda XX asyrdaky hem peýdalanylmagy mümkin. Şonuň üçin senesi çak bilen berilýän golýazmalarda bir asyr töweregi eýläk-beýläk tapawut bolmagy mümkin. Bu ýagdaý golýazma bilen iş salyşýan alymlar tarapyndan ykrar edilen ýagdaý.

3369-njy bukjadaky elýazmany göçüren kätibiň ady gabat gelmeýär. Bu bukjadaky nusgada «Garrylykdyr, byradar» 12 bent bolup, Gul Abdynyň ady bolsa 11-nji bentde gabat gelýär. Şondan soň hem bir bent ýazylyp, eýýäm bu goşguda soňky bent «Garrylykdyr, ýaranlar» redifi bilen gelýär. Şu ýerde bir ýagdaýa ünsi

çekesimiz gelýär. 3369-njy elýazmanyň haşýesindäki Talybyň ady bilen baglanyşykly gelýän goşgularyň «Garrylykdyr, ýaranlardan» özgesi golýazmalarda juda seýrek gabat gelýär ýa-da gabat gelmeýär. Diňe gürrüni edilyän goşgy, ýagny «Garrylykdyr, ýaranlar» halkdan ýazylyp alnan nusgalary hasaba almanynda hem, häzirligçe biziň hasabymyza görä on bir golýazmada gabat gelýär. Dogry, olarda tekstologik we bent tapawutlar bar. Bu faktyň özi hem «Garrylykdyr, ýaranlaryň» ilat arasynda meşhurlyga eýe bolandygyny belli bir derejede subut edýär. Megerem, bu goşgynyň meşhurlygy onuň ýaşı könelişen adamlaryň durmuşyny anyk we çeper suratlandyrmagy başaranlygy sebäplidir.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, Golýazmalar institutynyň 3, 1069, 1164, 260, 3108-nji bukjalarynda «Garrylykdyr, ýaranlar» atly goşgy Talybynyň ady bilen gabat gelýär. Bu elýazmalaryň hiç birinde hem sene ýok. Şeýle-de bolsa bu mesele hakynda käbir çaklamany aýtmak bolar.

3-nji bukja. Bu elýazma türkmen sowet şahyry Mollamurtuň awtografydyr. Beýazda «Leýli-Mejnun» dessany we dürli şahyrlaryň eserleri gabat gelýär. «Garrylykdyr, ýaranlar» bu elýazmanyň 106-njy sahypasynda. Jemi 12 bent. Bu nusgada beýleki nusgalar bilen deňşdireniňde, tekstologik tapawut köp.

Nusgadaky:

Sözlemeý tanymaz duşmanyn, dostun,

Aňkasy aýlanar, gaçyrrar essin,

Işi ýyrtyk ýorgan, bir köne possun

Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar –

diýen bent bolsa diňe şu nusgada gabat gelýär. Başgaça edip aýtsak, bu bent «Garrylykdyr, ýaranlar» atly goşga Mollamurtuň goşan goşundysydyr. Muňa garamazdan, bu bent Talybynyň

1963-nji ýyldaky neşirine girizilipdir. Elýazma, megerem, 1920-nji ýyllar töweregi göçürilen bolsa gerek.

1069-njy bukja. Bu Magtymgulyňyň diwany bolup, onuň 11-nji sahypasynda «Garrylykdyr, ýaranlar» gabat gelýär. Goşgy 12 bent. Senesi we kätibi ýok. Biziň pikirimizçe, golýazma, takmynan, XIX asyryň 2-nji ýarymynda göçürilen bolmaly.

260-njy bukja. Magtymgulyňyň Britan muzeýinde saklanýan diwanynyň surat nusgasy. Onuň 79-njy sahypasynda «Garrylykdyr, ýaranlar» şygry gabat gelýär. Goşgynyň bu elýazmadaky nusgasy 5 bentden ybarat. Bu nusganyň senesi hem kätibi ýok. Ýöne bar bolan maglumatlara görä, elýazma XIX asyryň ahyrlarynda Türkmensähra töwereklerinde göçürilipdir. Goşgynyň **3108-nji bukjadaky** nusgasy hem 260-njy bukjadaky ýaly baş bentden ybarat bolup, käbir tekstologik tapawudy bar. Bu golýazmanyň senesini XX asyryň başlary diýip çaklamak mümkin.

1164-nji bukja. Gürrüni edilyän goşgy elýazmanyň 206-njy sahypasynda. Biziň pikirimizçe, bu golýazma XX asyryň başlarynda göçürilen bolsa-da, ondaky «Garrylykdyr, ýaranlar» goşgusy 1940–1960-njy ýyllar töweregi göçürilen bolmaly. Sebäbi goşgy diwan tamamlanandan soň, boş galan sahypalara gök syýa bilen ýazylypdyr. Megerem, awtoruçka bilen ýazylan bolsa gerek. Gaty sowatsyz ýazylan nusga. Ine, Golýazmalar institutynda saklanýan bu baş elýazmada «Garrylykdyr, ýaranlar» atly şygry Talybynyň adyna gelýär. Aslynda bu san dört bolmaly. Çünki ýokarda belleýşimiz ýaly, 1164-nji bukjadaky «Garrylykdyr, ýaranlar» sowet döwründe göçürilen nusga. Biz bolsa, başda belleýşimiz ýaly, diňe sowet döwründen öň göçürilen nusgalara esaslanmagy maksat edindik. Eger bu şeýle bolsa, onda «Garrylykdyr, ýaranlar» Talybynyň ady bilen sowet döwründen

öň göçürilen 4 elýazmada gabat gelip, olaryň 3-si Magtymgulynyň diwany, biri hem beýaz, ýagny dürli awtorlaryň eserleriniň ýygyndysy. Bu nusgalaryň ikisinde, ýagny 3-nji we 1069-njy bukjalarda «Garrylykdyr, ýaranlar» on iki bent. Galan ikisinde, ýagny 260-njy we 3108-nji bukjalarda baş bent görnüşinde gabat gelýär. «Garrylykdyr, ýaranlaryň» Magtymgulynyň ady bilen gelýän nusgalaryna gysgaça ser salalyň. Ýokarda belleýşimiz ýaly, jemi baş nusgada Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär. Geliň, bu nusgalaryň her biri bilen gysgaça tanşalyň!

2-nji bukja. Beýaz 364 sahypadan ybarat. Onda onlarça awtorlaryň eserleri gabat gelýär. Derňelýän goşgy elýazmanyň 304-nji sahypasynda 11 bent görnüşinde gabat gelýär. Elýazmanyň göçürilen senesi 1273-nji hijri, 1856–1857-nji milady ýyllary. Kätibiň ady görkezilmändir. Ýöne elýazmanyň maşk edilen sahypasynda Abdyrahman Nazarjan diýen at gabat gelýär. Bu at, megerem, kätibiň ady bolsa gerek.

117-nji bukja. Beýazda Magtymgulynyň 60 goşgusy gabat gelýär. Yzarlanýan eser golýazmanyň 153-nji sahypasynda 12 bentden ybarat görnüşinde gabat gelýär. Golýazmada dürli awtorlaryň goşgusy, Hüweýdanyň «Kyssaýy-ýasyn taha» poemasy bar. Kätip Öwezberdi Magtym bin Rahmanberdi Magtym. Sene 1299-njy hijri, 1881–1882-nji milady ýyllary.

365-nji bukja. Beýaz. Onda, esasan, Andalybyň «Baba Röwşen» dessany bilen Magtymgulynyň goşgulary ýerleşdirilipdir. Bu elýazmada Magtymgulynyň 69 goşgusy bolup, şolaryň arasynda «Garrylykdyr, ýaranlar» hem 117-nji sahypada gabat gelýär. Golýazmanyň kätibine gabat gelmedik. Onuň göçürilen senesi 1325-nji hijri – 1907–1908-nji milady ýyllary.

Ine, «Garrylykdyr, ýaranlary» özünde saklaýan 10-sany golýazmalaryň içinde diňe şu üç golýazmada, ýagny 2, 117 we 365-

-nji bukjalarda sene gabat gelip, olaryň iň irkisi hem 2-nji bukjadyr. Bu bukja mundan 170 ýyl töweregi öň göçürilipdir. «Garrylykdyr, ýaranlary» Magtymgulynyň adyna berýän beýleki bukjalaryň – 586 we 1849-njy bukjalaryň senesi gabat gelme-se-de, paleografik alamatlaryna esaslanyp, XIX asyryň 2-nji ýarymyny çaklamak mümkin. Bu bukjalaryň ikisi hem Magtymgulynyň diwanlarydyr. Bize mälim bolan golýazmalaryň şaýatlyk etmegine görä, «Garrylykdyr, ýaranlar» şygryny Magtymgulynyň we Talybynyň adyna berýänleriň möçberi deňeçerräk. Has takygy, Magtymgulynyň ady bilen baş elýazmada, Talybynyň ady bilen hem baş elýazmada (eger biz 1464-nji bukjany hasaba alsak, ýagny XX asyryň başlaryna göçürilen Magtymgulynyň diwanynyň ahyryndaky boş galdyrylan sahypalara sowet döwründe ruçka bilen ýazylan nusgany hem hasaba alsak) «Garrylykdyr, ýaranlar» gabat gelýär. Şundan görnüşi ýaly, S.Durdyýewiň «Garrylykdyr, ýaranlar» köp elýazmada Talybynyň ady bilen gabat gelýär diýen pikiri birtaraply eken. Şu ýerde bir fakty ýörite nygtasymyz gelýär. Biz diňe Milli golýazmalar institutynda saklanýan elýazmalaryň üstünde işledik. Emma käbir ylmy işlerde «Garrylykdyr, ýaranlaryň» Magtymgulynyň Leningradda saklanýan diwanlarynyň käbirinde Talybynyň adyna berilýändigini belgilenilýär. Bu dogry, ýöne şol goşgynyň Daşkentde, Leningradda we başga ýerlerde saklanýan türkmen golýazmalarında Magtymgulynyň ady bilen hem gabat gelmegi mümkin. Ýöne häzirki bize elýeterli bolan elýazmalar welin «Garrylykdyr, ýaranlary» Talybynyň adyna bermeklige ýeterlik esas berenok. Tersine, tereziniň agramy Magtymguly tarapa gyşarýar. Bu diňe bir Magtymgulynyň türkmen halkynyň milli guwanjy bolandygy üçin hem däl. Bu pikire ýygyn etmäge aşakdaky deliller esas berýär.

Birinjiden: «Garrylykdyr, ýaranlary» özünde jemleýän ähli golýazmalaryň içinde iň irki seneli golýazma 2-nji bukja bolup, ol 1856–1857-nji ýyllarda göçürilendir. Senesiz golýazmalaryň bolsa bu golýazmalardan ön göçürilendiklerine tutaryk ýok.

Ikinjiden: Goşgy Magtymgulynyň döredijilik ruhuna ýakyn. Mysal üçin «ýaranlar» refreni bilen goşgy ýazmak Magtymguly üçin häsiýetli bolupdyr. Muňa mysal hökmünde şahyryň «Atly ýaranlar», «Barmy ýaranlar», «Batdy ýaranlar», «Bolmaz ýaranlar», «Galar ýaranlar», «Keçdir ýaranlar», «Uçdum ýaranlar» atly şygrylaryny ýatlamak bolar. Şeýle hem Magtymgulynyň onlarça goşgusy «Eý, ýaranlar» diýen jümle bilen başlanýar. Görnüşi ýaly, «ýaranlar» sözi Magtymgulynyň döredijiliginde işeňňir ulanylypdyr. Tersine, Talybynyň 1941–1963-nji ýyllardaky neşirlerinde, şol sanda onuň «Talyby we Sahypjema!» atly dessanynda «ýaranlar» refreni bilen döredilen ýeke goşgy hem gabat gelenok.

Üçünjiden: Goşguda ulanylan sözler, ýagny goşgynyň leksiki düzümünde Magtymgula ýakynlyk duýulýar. Mysal hökmünde goşgynyň ahyrky bendini getirýäris:

Talyby diýr, dostlar garramaň beter,
Ýetmişin-segseniň arasy ýeter,
Özün bilmez nadan ýobylap öter,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Goşgynyň birinji setirindäki «beter» sözi bu ýerde, «aşa», «köp» ýaly manylarda ulanylyp, bu söz gökleň, ýomut dialektlerinde şeýle manyda ulanylýar. Emma edebi dilde, şol sanda teke dialektiniň ahal gepleşiginde «beter» sözi «erbet», «ýaramaz» ýaly manylarda ulanylýar. Bu söz teke dialektiniň ahal gepleşiginiň wekili Talybyda hut şeýle manyda hem ulanylypdyr.

Garyba açlykdyr, zäherden **beter**.

«Geldi garyplyk»

Talyby diýr, bolmuşam diwana – Mejnundan beter.

«Talyby we Sahypjema!» dessanyndan.

Magtymgulynyň döredijiliginde «beter» sözüniň «aşa», «köp» «artyk» ýaly manylarda ýa-da tersine «ýaman», «erbet» manylarda işlenilişine gabat gelmedik. Ýöne şahyryň «Ahyrzaman» atly goşgusyndaky:

Ýaman iş köpeldi gün-günden beter –

diýen setirde ulanylan «beter» sözüniň manysyny anyklaşdyrmak kyn. Bu setire ýaman işler gün-günden köpeliýär diýip düşünse-de boljak. Eger şeýle bolsa, onda bu ýerde «beter» sözi «barha» sözüniň sinonimi bolup gelýär. Ýöne bu setire ýaman iş köpeldi, gün-günden beter, ýagny erbet bolýar diýen manyda hem düşünmek mümkin.

Her hal bir zat anyk, Magtymguly «beter» sözüni işjeň ulanmandyr. Bu sözüň «Garrylykdyr, ýaranlara» kätipler tarapyndan girizilen bolmagy hem ähtimal. Ýöne Magtymgulynyň döredijiliginde ýomut dialektine mahsus sözleriň ulanylan mysaly we lin belli derejede gabat gelýär. Muňa şahyryň «Tapmaz sen» atly goşgusyndaky:

Sen hem ýagşylardan alawer bowly –

diýen setiri hem şaýatlyk edýär. Bu setirdäki «bowly» sözi ýomut dialektine häsiýetli bolup, ol «görelde», «täsir» diýen manylary aňladýar. Gürrüňi edilýän bentedäki «ýobylamak» sözüniň teke dialektine has däldigini, onuň ýomut dialekti üçin

häsiýetlidigini ýokarda belläpdik. Bu bent Magtymgulynyň ady bilen gelýän 2-nji bukjada şeýle görnüşde gabat gelýär:

محتيم قلى ايتور قريمانك بتر
يتميشينك سكساتينك اراسى يتر
اوز اوغلانلارنك كليب دف كيلاپ اوتار
درديمانى قريلقدور يرانلار

Magtymguly aýdar, garrymaň beter,
Ýetmişin-segseniň arasy ýeter,
Öz oglanlaryň gelip depeläp öter,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

«Ýobylamak» sözi Magtymgulynyň ady bilen gelýän bukjalaryň hiç birinde hem gabat gelmeýär. Emma bu Talybynyň ady bilen gabat gelýän nusgalaryň 3-sinde, ýagny baş bentli nusgalaryň hemmesinde hem gabat gelýär. Emma Talybynyň ady bilen gelýän 12 bentli 2 nusgada bu bent Magtymgulyly nusgalara, esasan, meňzeş, ýagny «ýobylamak» sözi gabat gelmeýär. Şundan görnüşi ýaly, baş bentli nusgalar bir redaksiýadan, 12 bentli nusgalar hem bir redaksiýadan gözbaş alyp gaýdan bolmaly.

Dördünjiden: «Garrylykdyr, ýaranlarda» ulanylyan käbir söz düzümleri, aňlatmalar, edil şol manyda Magtymgulynyň döredijiliginde ulanylypdyr. Mysal:

Oturyp-turmagyň derdeser bolar

Ýa-da:

Oturyp-turmaga ýetişmez erkiň.

(«Garrylykdyr, ýaranlar»)

Bu söz düzümi şahyryň döredijiliginde işjeň ulanylyp, ol, köplenç, tirkeş söz manysynda gelýär (Şahyryň «Kerem istärin», «Otur-turşuny görüň» we ş.m. şygrylary).

«Garrylykdyr, ýaranlaryň» Magtymgulynyň ady bilen baglanyşykly gelýän nusgalarynda şeýle başlanýar:

Ýigitligiň zory gitdi biliňden,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.
Alajy ýok onuň gaýry ölümden,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Bu goşgynyň Talybynyň ady bilen gelýän nusgalary bolsa şeýle başlanýar:

Ýigitligiň zory gitdi golumdan,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.
Dermany ýok onuň gaýry ölümden,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Şundan görnüşi ýaly, Magtymgulyly nusgalarda «**ýigitligiň zorunyň bidden gidenligi**», «**onuň alajynyň ýokdugy**» üçünji şahsa nygtalsa, Talybyly nusgalarda liriki gahryman özüne ýüzlenip «**ýigitligiň zorunyň golundan gidenligi**» aýdylyp, oňa «ölümden başga dermanyň ýokdugyndan zeýrenýär. **Ýigitligiň ýaza, garrylygyň gysa** meňzedilmegi Magtymgulynyň döredijiliginde ýygy-ýygýdan gabat gelýär. Magtymguly ýigitlik barada gürrüň edende, köplenç, «**ýigitligiň zory**» diýen aňlatmany ulanypdyr:

Ýigitligiň zory dyza myhmandyr.
(«Göze myhmandyr»)

Ýigitligiň zory syndyr daşlary.
(«Baka-baka gider sen»)

Ýigitligiň zorundan
Gezdiň, tomaşa ýetdiň.
(«Joşa ýetdiň»)

Bu setirler «Garrylykdyr, ýaranlar» goşgusyndaky «Ýigitligiň zory gitdi biliňden» diýen setir bilen utgaşyp gidýär.

Magtymgulynyň döredijiliginde garrylygyň gysa meňzedilmegi hem häsiýetli:

Gutulmak ýok **garrylygyň gysyndan.**

(«Bir görüp gitse daşymdan»)

Başyma gelendir **garrylyk gysy.**

(«Ýyl bile»)

Şu hili ýagdaýy «Garrylykdyr, ýaranlarda» hem synlamak bolýar:

Bardykça ýyl-ýyldan **möwç urar gysyň.**

Bäşinjiden: «Garrylykdyr, ýaranlary» özünde saklaýan elýazmalar, esasan, Magtymgulynyň diwanlary. Onuň üstesine, «Garrylykdyr, ýaranlaryň» Magtymgululy nusgalary hem, Talybyly nusgalary hem, esasan, şol bir tertipde diýen ýaly. Mysal üçin, 1069-njy nusgada «Garrylykdyr, ýaranlardan» oň Magtymgulynyň «Gerekdir» atly goşgusy, soňra bolsa ýene Magtymgulynyň «Gul bolgul», «Ýetmeýen galmaz», «Galar ýaranlar» atly goşgulary gelýär. Şeýle yzygiderlilik «Garrylykdyr, ýaranlaryň» Magtymgulynyň ady bilen gelýän nusgalarynda hem, esasan, saklanylýar. Başgaça aýdylanda, Talybyly nusgalar bilen Magtymgululy nusgalarda goşgularyň ýerleşiş tertibinde çalymdaşlyk bar.

Şu ýerde bir zady aýratyn bellemek gerek. «Garrylykdyr, ýaranlary» özünde saklaýan islendik nusga ýa-ha Magtymgulynyň diwany, ýa-da şahyryň onlarça goşgularyny özünde saklaýan beýaz. Bu goşgy Magtymgulynyň ady bilen baglanyşykly bolmadyk ýeke elýazmada hem gabat gelenok. Başgaça edip aýtsak, Talybynyň beýleki goşgulary Magtymgulysyz elýazmalarda hem gabat gelýär. Emma «Garrylykdyr, ýaranlar» diňe Magtymgulynyň goşgulary saklanýan elýazmalarda gabat gelýär. Bu bol-

sa öz nobatynda «Garrylykdyr, ýaranlaryň» bir kökden ýaýrap, kätipleriň säwligi bilen «köp awtorly» şygra öwrülendigine güwä geçýär. Häzirki bar bolan maglumatlar bolsa bu şygry Magtymgulynyň döredijiligine degişli etmäge esas berýär.

Bu goşgy bilen baglanyşykly ýagdaýlara okyjylaryň doly göz ýetirmekligine ýardam eder diýip, goşgyny ähli nusgalaryndaky tapawutlar bilen hödürleýäris. Esas hökmünde bolsa Türkmenistanyň Milli golyazmalar institutyndaky iň irki seneli 2-nji bukjadaky nusga alyndy.

ينکیت ليکينک زوری کیتی بيلينکدين
درديمانی قريلقدور يرانلار
علاجی يوق انينک غيری اولومدين
درديمانی قريلقدور يرانلار

حسته لار قوتولور قری قوتولمز
بو دردغه هيچ کيم دين چاره يتولمز
کونکل قوشی اوچار کيدار توتولمز
درديمانی قريلقدور يرانلار

هيچ طعام ايماککا تيشلاری باسماز
اوز اقدین کوز لاسه کوزلاری يتماز
اوغول قيز سوزينه هيچ قولاق اسماز
درديمانی قريلقدور يرانلار

يتميش ينک اوينه کيرنده ياشی
ايرانيب بر یرده تورمايدور باشی
چوراک چينای بيلمز تلخاندور اشی
درديمانی قريلقدور يرانلار

ديسنک سوز اشتماز قولاق کر بولور
اوتوريب تورماغی درده سر بولور
سوياکلار سيز لاشيب در بدر بولور
درديمانی قريلقدور يرانلار

اغزینی کوز لاسنک بر تیشی بولمز
توشاک یستوق بیلان هیچ ایشی بولمز
یاننده قدردان دنک دوشی بولمز
دردیمانی قریلقدور یرانلار

اوغول قیز کلینه یکرانجی بولور
الار مدام سوزین کوتار کانجی بولور
یرتیق ایریک توشاک اورتجی بولور
دردیمانی قریلقدور یرانلار

کیتدی تمام قدر بیلان دنک دوشینک
ایمدی ساغلیق اوتدی درد دور یولداشینک
باردوقجه یل یلدین موج اورار قیشینک
دردیمانی قریلقدور یرانلار

قالان قچان بولسه اونکینه بیرلار
استیع یلی بولمسه شونی ای دیرلار
هر کیمه سوز لاسه کبلامه دیرلار
دردیمانی قریلقدور یرانلار

تنده قوت قالمز یوزینکده کورکینک
اوتوریب تورماغه یتوشماز ایرکینک
اش ایچیب بولمز سویکده اورکینک
دردیمانی قریلقدور یرانلار

مختیم قلی ایتور قریمانک بتر
یتمیشینک سکسانینک اراسی یتر
اوز اوغلانلاری کلیب دف کلاب اوتار
دردیمانی قریلقدور یرانلار

GARRYLYKDYR, ÝARANLAR

Ýigitligiň zory gitdi biliňden³⁸⁴,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar³⁸⁵.
Alajy³⁸⁶ ýok onuň gaýry³⁸⁷ ölümden,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Hassalar gutular³⁸⁸, garry gutulmaz,
Bu derde hiç kimden çäre ýetirmez³⁸⁹,
Köňül guşy uçar gider tutulmaz³⁹⁰,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Hiç tagam³⁹¹ iýmäge dişleri batmaz³⁹²,
Uzakdan³⁹³ gözlese³⁹⁴ gözleri ýetmez³⁹⁵,
Ogul-gyz sözüne hiç gulak asmaz³⁹⁶.
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Ýetmişiň öýüne³⁹⁷ girende³⁹⁸ ýaşı³⁹⁹,
Yranyp bir ýerde durmaýdyr başy,

---

³⁸⁴ 3369, 3, 3108-nji bukjalarda – golumdan.

³⁸⁵ 3369-njy bukja – „byradar” refreni bilen sazlaşýar.

³⁸⁶ 1069, 3369, 3, 260, 3108 – dermany.

³⁸⁷ 260-njy bukja – gaýry onuň.

³⁸⁸ 3369-njy bukja – gutur.

³⁸⁹ 117, 365, 586, 1849 – ýetişmez; 3, 1069 – ýetilmaz.

³⁹⁰ Bu setir 260, 3108, 3369 bukjalarda 2-nji setir bilen ýerini çalşypdyr.

³⁹¹ 365 – bir tagam; 3 – iýmäge tagamy hiç dişi bolmaz; 1069 – tagamny iýmäge hiç dişi bolmaz; 3369 – dişi basmyýa.

³⁹² Bu bent – 260, 3108-nji bukjalarda ýok.

³⁹³ 3369, 3, 1069-njy bukjalarda – yrakdan.

³⁹⁴ 3 bukja – görmäne.

³⁹⁵ 3369 – gözi kesmeýä; 3, 1069 – kesmez.

³⁹⁶ 3369 – asmyýa; 117-nji bukjada 2-nji setir bilen 3-nji setiriň ýeri çalşypdyr.

³⁹⁷ 2-nji bukja – adyna.

³⁹⁸ 1069 – gidipdir.

³⁹⁹ Bu bent 260 we 3108-nji bukjalarda ýok.

Çörek çeyney⁴⁰⁰ bilmez talhandyr aşy,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Diýseň söz eşitmez, gulak ker bolar⁴⁰¹,
Oturyp-turmagy derdeser bolar,
Süýekler syzlaşyp derbeder bolar,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Agzyny gözleseň bir dişi bolmaz⁴⁰²,
Düşek, ýassyk⁴⁰³ bilen hiç işi bolmaz,
Ýanynda gadyrdan deň-duşy bolmaz,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Ogul-gyz, geline⁴⁰⁴ýigrenji bolar⁴⁰⁵,
Olar mydam⁴⁰⁶ sözüň götergenji⁴⁰⁷ bolar,
Ýyrtyk-ýirik⁴⁰⁸ düşek örtünji bolar,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Gitdi tamam gadyr bilen deň-duşuň,
Imdi saglyk ötdi, dertdir ýoldaşyň,
Bardykça ýyl-ýyldan möwç urar gysyň,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

---

⁴⁰⁰ 3, 1069 – iýe.

⁴⁰¹ Bu bent 260, 3108-nji bukjalarda ýok.

⁴⁰² Bu bent 260, 3108-nji bukjalarda ýok.

⁴⁰³ 3 – ýassyk, ýorgan; 1069 – düşek, ýorgan.

⁴⁰⁴ 3, 1069, 3108 – ogul bilen gelne; 260 – ogul-gelin bilen.

⁴⁰⁵ 260, 3108 – örgünji bolar, 3369 – ýalynja bolar.

⁴⁰⁶ 365, 586, 1849, 117 – olar birle mydam, 260 – olar mydaryňny; 3108 – olar mydarynyň; 3 – mydam gören günü; 3369 – onuň len mydaryň; 1069 – olar birle mydaryň.

⁴⁰⁷ 117 – görgenji; 365, 586, 1849 – güňrenji; 3369 – görünje; 3 – görgünji; 1069 – görünji; 260, 3108 – werginji.

⁴⁰⁸ 3 – örtük.

Galan-gaçan bolsa öňüne biýrler⁴⁰⁹,
Yssy-ýyly bolmasa,⁴¹⁰ şony iý diýrler⁴¹¹,
Her kime sözlese,⁴¹² gepleme diýrler
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

Tende kuwwa⁴¹³ galmaz, ýüzünde görkün⁴¹⁴,
Oturyp-turmaga ýetişmez erkiň,
Aş içilip bolmaz, süýekde örkün⁴¹⁵,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar⁴¹⁶.

Magtymguly aýdar,⁴¹⁷ garramaň beter,
Ýetmişniň, segseniň,⁴¹⁸ arasy ýiter,
Öz oglanlary gelip, depeläp öter⁴¹⁹,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

---

⁴⁰⁹ 260, 3108 – oklarlar.

⁴¹⁰ 365, 117, 3369, 1069 – bolmaz; 1849, 586 – bolsa; 3 – ýyly, ýumşak bolmaz;
3108 – ýyly-uýan bolsa.

⁴¹¹ 260 – belli, oýun bolsa şony oýnarlar.

⁴¹² 117 – söz ursa; 260 – her kim bir söz diýse; 365, 586, 1849 – söz diýse.

⁴¹³ 365, 1849, 3369, 1069, 3 – kuwwat.

⁴¹⁴ Bu bentden öň 1069, 3369, 586, 365, 1849, 117-nji bukjalarda şu bent gelýär:

Däli-teniň bolar her niçik dana,
Ýigrenji söz gatar dönüp her ýana,
Hemme dert bir ýana, bu dert bir ýana,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

⁴¹⁵ 117, 586, 3 – süňkde örkün; 2 – ýüzünde görkün.

⁴¹⁶ Bu bentden soň 3-nji bukjada, ýagny Mollamurtuň göçüren nusgasynda bir bent artdyrylypdyr:

Sözlemeý tanymaz, duşmanyň dostuň,
Aňlasy aýlanur, gaçyrrar estiň,
Işi ýyrtyk ýorgan, bir köne postun,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.

⁴¹⁷ 3369 – Gul Abdy diýr; 3, 1069, 3108, 260 – Talyby diýr; 365, 117, 1849 –

Magtymguly dostlar.

⁴¹⁸ 3 – Altmyşyň, ýetmişniň; 586 – ýaşyň segseniň arasyna ýeter.

⁴¹⁹ 117, 586, 365 – özi bilmez, ogullary, 3, 1069 – özün bilmez nadan; 260, 3108, 3369 – özün bilmez nadan ýobylap öter.

NETIJE

Magtymgulynyň çylşyrymly ömür tanapyny çöşlemegiň, köptaraply döredijilik älemine ylmy esasda aralaşmagyň elýazmasyz – ilkinji çeşmesiz garaşylýan netije bermejekdigi magtymguluşynaslar tarapyndan öwran-öwran tekrarlandy. Şu jedelsiz hakykatdan ugur alyp ýazylan bu iş boýunça şeýle netijeleri çykarmak mümkin.

1. Türkmen golýazmalary özüniň kökünü biziň eýýamymyzdan ozalky döwürlerden alyp gaýdyp, ol dürli elipbiýlerde we dürli dillerde döredilipdir. Yslam dininiň döremegi we türkmenleriň ony kabul etmegi bilen türkmen golýazmalarynyň arap elipbiýindäki döwri başlanýar. Bu ýagdaý (prosess) VII asyrdan başlap, XX asyryň başlaryna çenli dowam edipdir. Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň hem elýazmalary şu elipbiýiň nestalyk görnüşinde döredilipdir.

2. Türkmen edebiýatynyň taryhyndan mälim bolşuna görä, şahyrlaryň aglabasy döredijilikde edebi tahallus ulanypdyr. Olaryň käbiri bolsa birnäçe edebi tahalluslary ulanypdyr. Magtymguly babatynda aýdylanda bolsa, ol öz döredijiliginde rahat, azat, dynç manylaryndaky Pyragy we aýralyk, jyda düşen manysyndaky Pyragy tahalluslaryny ulanypdyr. Ýazylyşy meňzeş bolan bu iki tahallusyň biri «paryg» sözünden bolsa, beýlekisi «pyrak» sözündendir. Şeýle hem Magtymgulynyň diwanlarynda Aşyk Pyrak, Gul Magtym, Magtymy, Magtym tahalluslary bilen döredilen eserler hem gabat gelýär. Muňa garamazdan, Magtymguly eserleriniň agramly bölegini öz hususy ady bilen, ýagny Magtymguly diýen at bilen döredipdir.

3. Şahyryň golýazmalary dünýäniň dürli ýurtlarynda gabat gelip, olaryň hasaba alnany 350 töweregi.

Magtymgulynyň golyazmalary XVIII asyrdan Merkezi Aziýa, XIX asyryň ortalarynda Günbatar Ýewropa ýurtlaryna ýaýrapdyr. Magtymgulynyň awtografynyň we külliýatynyň bolandygy hakynda ygtybarly maglumatlar bolsa-da, häzirikçe olary ele salmak başardanok. Häzirki bar bolan elýazmalaryň aglabasy XIX asyryň ikinji ýarymyndan soň göçürilipdir. Magtymgulynyň diwanlarynyň arasynda diwan düzmekligiň ýörelgeleri boýunça göçürilen nusga gabat gelmeýär. Şeýle hem olar ýörite hatdatlar tarapyndan ýazylymandyr. Kätipleriň käbir elýazmanyň ahyrynda özi, tiresi we taýpasy, ýaşan we göçüren wagty hakynda maglumat berse, birnäçesi hiç hili maglumat galdyrmadyr. Olaryň sowatlylyk derejesi hem dürli. Magtymgulynyň diwanlaryny göçüren adamlaryň arasynda şygry sungaty bilen iş salşanlary hem gabat gelýär. MGI-de Mollanepesiň, Mollamurtuň, şeýle hem entek döredijiligi öwrenilmedik XX asyryň başlarynda Çendir töwereginde ýaşap geçen Muhammet atly şahyryň göçüren elýazmalary saklanýar.

4. Şahyryň diwanlarynda duşýan eserler, esasan, atsyz bolup, iki eseriň arasy «Gazaly-diger» (Beýleki gazal), «Gazaly-Magtymguly», «Welehu-aýzan» (Ýene şonuňky) ýaly jümleler bilen bölünen. Ýöne seýrek ýagdaýda käbir eserlere (meselem, «Dowzahyň beýany» – «Anda bar», «Mömünleriň beýany» – «Harap eýlär», «Bedasylyň beýany» – «Salar guşun aňlamaz») kätip tarapyndan at goýlupdyr. «Gazaly-Magtymguly» diýen jümle bilen bolsa diňe bir şahyryň gazal žanrynda döredilen eserleri däl, eýsem dörtleme, başleme ýaly şygry düzmekligiň dürli görnüşlerindäki şygrylar aňladylypdyr.

5. Häzire çenli Magtymgulynyň edebi mirasynyň möçberi 700 töweregi şygrydan we 10-a golaý poemadan ybarat bolup, olaryň jemi 15 müň töweregi setir. Bu edebi mirasyň ondan biri

halk dilinden ýazylyp alnydyr. Olar dürli temalarda bolup, özüniň edebi gymmaty jähetden has ähmiýetlidir. Şahyryň golýazmalaryndaky edebi mirasynyň käbiri 70–80 golýazmada gelse, 60 töweregi eser ýeke nusgada, 20 töweregi eser bolsa iki nusgada gabat gelýär. Bu bolsa öz nobatynda şahyryň eserleriniň ýaýraw geriminiň dürli-dürli bolandygyny alamatlandyrýar.

6. Magtymgulynyň elýazmalaryny – diwanlaryny redaksiýalara bölüp öwrenmek şahyryň diwanlarynyň aýratynlyklaryna has äşgär göz ýetirmek, olaryň bir-birinden parhyny we ýakynlygyny ýüze çykarmak üçin zerur bolup, bu tär tekstologiýa ylmynda ykrar edilen usul bolup, ol Nowaýy, Lutfy, Jamy ýaly şahyrlaryň golýazmalary babatynda birgadym peýdalanyldy. Türkologiýa ylmynyň golýazma mirasyny öwrenmek tärinden ugur alyp, şeýle hem Magtymgulynyň elýazmalarynyň özboşlylygyny nazarda tutup, häzirki döwre çenli bize mälim bolan Magtymgulynyň 350 töweregi elýazmasyny 3 redaksiýa bölmek mümkin. Ýöne şahyryň ähli elýazmalary şu bölünişige syganok. Çünki olaryň ýerleşiş tertibinde uly tapawut bar.

7. Magtymgulynyň diwanlary dürli redaksiýalara bölünselerde, olaryň ählisi, biziň pikirimizçe, bir nusgadan gaýdýar. Sebäbi şahyryň şol bir eserleri, esasan, ähli redaksiýalarda gabat gelýär. Redaksiýalara bölmeklik bolsa, kätipleriň diwany göçüren mahaly asyl nusganyň tertibini bozmagy, ýek-ýarym eser girizmegi ýa-da galdyrmagy bilen baglanyşykly. Şol tapawutlar dini, jemgyýetçilik-syýasy we territorial düşüňjeler bilen baglanyşykly.

8. Şol bir redaksiýa degişli diwanlardaky goşgularda hem tekstologik tapawutlar duş gelýär. Ol tapawutlar redaksiýa girýän goşgularyň ýerleriniň çalşyrylmagy, kätipler tarapyndan käbir goşgularyň galdyrylmagy ýa-da artdyrylmagy, şeýle hem golýazmalara mahsus umumy säwlikler. Şol bir redaksiýa degişli

diwanlaryň hemmesi biri-birlerinden azda-kände tapawutly. Has dogrusy, goşgularyň zygiderligi, tekstiň meňzeşligi biri-birine doly gabat gelýän golýazmalar ýok.

9. Magtymgulynyň edebi mirasy dürli ýoýulmalara sezewar bolupdyr. Bu ýoýulmalar kätibiň sowat derejesi ýa-da beýleki düşünjeler bilen baglanyşyklydyr. Bu diňe bir Magtymguly babatynda däl, eýsem, geçmiş, Gündogar şahyrlarynyň aglabasy babatynda şeýledir. Bu hakda belli nowaýuşynas H.Süleýmanow şeýle diýýär: «Монографическое описание двадцати рукописей показывают, что они, будучи самыми ценными, уникальными списками, в то же самое время все оказались, без исключения, дефектными. Эти дефекты выражены в пропущенных и повторно записанных стихах, потерянных листах, в перепутанности расположения стихов, бентов и т.д. Если присоединить сюда многочисленные разночтения, встречающиеся даже в гератских списках, переписанных при жизни поэта, не говоря уже о списках последующих веков, можно себе представить, до какого хаотического состояния дошло лирическое наследие великого Алишера»⁴²⁰.

Magtymgulynyň diwanlarynda duşýan tekstologik säwliklere goşgynyň sözüniň, setiriniň, bendiniň galdyrylmagy ýa-da art-dyrylmagy, sözüň düşünmezlikden ýa-da aňly-düşünjeli suratda üýtgedilmegi, şygryň awtorynyň tötänlikden ýa-da bilgeşleýinden çalşyrylmagy degişlidir.

10. Islendik şahyryň edebi mirasynyň ylmy esasda öwrenilmegi onuň eserleriniň tankydy teksti taýýarlanan mahaly mümkin. Muňa Magtymgulynyň «Atamyň», «Gülzardan aýryldym» «Garrylykdyr, ýaranlar» atly şygryrlarynyň mysalynda has

⁴²⁰ Хамид Сулейманов. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореф.диссерт. на соискание учен.степени доктора филол.наук. Ташкент, 1961, стр. 31.

äşgär göz ýetirse bolýar. Bu goşgularyň neşir wariantlarynyň esasynda birnäçe nädogry ylmy pikirler öňe sürüldi. Bu eserleriň üstünde tekstologik derňew geçirmek arkaly Azadynyň 65 ýaşap, 1760-njy ýylda dünýäden ötendigi, Meňliniň 36 ýaşda dünýäden ötmändigi mälim boldy.

11. Magtymgulynyň golýazmalarynda 100-e golaý köp awtorly eserler gabat gelip, olara şärik awtorlar bolsa 40 töweregi. Bu şärikli eserleri hakyky eýesine diňe tekstologik derňew netijesinde gowşurmak mümkin. Muňa «Garrylykdyr, ýaranlar», «Iren ýalydyr» atly eserleriň mysalynda aýdyň göz ýetirse bolýar. Golýazmalarda bu eseriň ilkinjisi 4 şahyryň, ikinjisi 3 şahyryň awtorlygynda gabat geldi.

MAZMUNY

Giriş	3
-------------	---

I BÖLÜM MAGTYMGULYNYŇ EDEBI MIRASY

I BAP Türkmen golýazmalarynyň taryhyna gysgaça nazar	16
II BAP Magtymgulynyň edebi tahalluslary	27
III BAP Magtymgulynyň golýazmalary	51
IV BAP Magtymgulynyň dilden ýazylyp alnan edebi mirasy	69
V BAP Magtymgulynyň elýazmalardaky edebi mirasy	91

II BÖLÜM MAGTYMGULYNYŇ DIWANLARYNYŇ GÖRNÜŞLERI

I BAP Magtymgulynyň diwanlarynyň birinji redaksiýasy	107
II BAP Magtymgulynyň diwanynyň ikinji redaksiýasy	135
III BAP Magtymgulynyň diwanynyň üçünji redaksiýasy	143

IV BAP	
Magtymgulynyň diwanynyň redaksiýalaryndan tapawutly elýazmalar	164

III BÖLÜM
TEKSTOLOGIK BARLAGLAR

I BAP	
Magtymgulynyň diwanlaryna häsiýetli tekstologik säwlikler	174

II BAP	
Esaslyz şübeler, esasly hakykat	198

III BAP	
«Atamyň» goşgusynyň derňewi	249

IV BAP	
Magtymguly haçan doglupdyr?	283

V BAP	
Magtymguly, Meňli we «Gülzardan aýryldym»	320

VI BAP	
«Garrylykdyr, ýaranlar» atly goşgynyň derňewi	341

Netije	368
------------------	-----

Annagurban Aşyrow

MAGTYMGULYNYŇ
GOLÝAZMALARYNYŇ DERŇEWI

Ylmy redaktor	<i>R. Godarow</i>
Redaktor	<i>O. Bäşimowa</i>
Teh.redaktorlar	<i>M. Halbayew, O. Nurýagdyýewa</i>
Ýygyjy	<i>Ş. Mämedalyýewa</i>
Korrektor	<i>K. Pirjanow</i>

A-68055

Çap etmäge rugsat edildi 05.02.2014 ý. Ölçeği 60x84 $\frac{1}{16}$.

Şertli reňki ottiski 22,11. Hasap neşir listi 17,81.

Şertli çap listi 21,86. Çap listi 23,5.

Sargyt №215. Sany 5000.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty,
744000, Aşgabat, Puşkin köçesi, 13A.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy,
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi,
74404. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.